

Х. БОБОБЕКОВ Ж. РАХИМОВ. Х. СОДИҚОВ

ЎЗБЕКИСТОН ТАРИХИ

(XIX АСРНИНГ ИККИНЧИ ЯРМИ — XX АСРНИНГ
БОШЛАРИ)

Ўзбекистон Халқ таълими вазирлиги умумтаълим
мактабларининг 8-синф ўқувчилари учун
дарслик сифатида тавсия этган

*Ўзбекистон Фанлар Академиясининг академиги А. Асқаровнинг илмий
таҳрири остида*

ТОШКЕНТ «ЎҚИТУВЧИ» 1996

АЗИЗ УҚУВЧИ! Билим олиш учун қунт билан ўқиш керак, мен бу ишда сенинг содиқ дўстинг, ёрдамчинг ва маслаҳатчинг бўламан. Саҳифаларимдан ҳаёт учун керакли кўпгина нарсаларни билиб оласан. Мени авайлаб тутишинг зарур, чунки келгуси йилда кичик ёшдаги мактабдош дўстларингга ҳам керак бўламан.

*Ўзбекистон Республикаси Ҳақ таълими вазирлигининг
Дарсдашларни қайта кўриш махсус комиссияси ташқуллаган.*

Б 79

Бобобеков ва бошқ.

Ўзбекистон тарихи: (XIX асрнинг иккинчи ярми — XX асрнинг бошлари): Мактабларнинг 8-синф ўқувчилари учун дарслик. Ҳ. Бобобеков, Ж. Раҳимов, Ҳ. Содиқов, А. Асқаровнинг илмий таҳрири остида.— Т.: Уқитувчи, 1996.— 256 б.

1. 1,2 Автордош.

Бабабеков Х. и др. История Узбекистана.

ББК 63.3(2У)

Б 4306020600—40 Бл. зак.—96
353 (04)—96

© «Уқитувчи» нашриёти, 1994 й.
© «Уқитувчи» нашриёти, тўлдирувчи
тираж, 1996 й.

ISBN 5—645—02775—2

Қ И Р И Ш.

ХІХ АСР ИККИНЧИ ЯРМИ ВА ХХ АСР БОШЛАРИДАГИ ВАТАНИМИЗ ТАРИХИГА БИР НАЗАР

Азиз ўқувчилар! Ушбу китоб сизлар 7-синфда ҳаяжон билан ўқиган Ватан тарихининг тарқибий қисми ва давомидир. Унда сизлар ХІХ аср иккинчи ярмидан то 1917 йил февралигача бўлган давр мобайнида она-юртимиз ҳудудида содир бўлган муҳим ўзгаришлар билан танишасизлар. Мозийнинг саҳифалари очила бораётган экан, сизни хушвақт қилмайдиган, яъни ўқинч билан ҳаёлга толдирувчи тарихий воқеалар кўз ўнгингиздан бирин-кетин ўта бошлайди. Шу дақиқалардан она-Ватан тарихини ўрганиш ўзингиз севган қизиқарли бадий асарни бирпасда ўқиш эмаслигини, эл-улус ўтмишини чинакамига билиш чидам ва сабр-тоқатлилиқ талаб қилишини юракдан сеза бошлайсиз. Негаки, ота-боболаримиз даҳшатли воқеаларга дучор бўлганликларини тарих илми орқали билиб олаётганингизда сизнинг мурғак юракларингиз ўртаниб кетмаслиги мумкин эмас. ХІХ асрнинг иккинчи ярмида Ўрта Осиё конликларидаги шаҳар ва қалъа, овул ҳамда қишлоқларнинг Ватан дея ҳайқирган қаҳрамон фарзандлари марду майдон бўлиб, ёв билан олишувда шаҳид бўлгач, отиш ва чопиш ҳамда босқин остида қолган муштипар оналар, кексалар, болалар фарёдиннинг мозий қаъридан келаётган садоси сизга бефарқ эмас. Натижада саҳифалардан тафаккурингизга кўчиб ўтаётган тарихий ҳодисалар сизни жунбишга келтира бошлайди. Нега? Нима учун? Вужудингиз оловлана бошлайди, нимадандир нафратланасиз, нимадандир куюнаёсиз. Бу ўтмиш авлодингизнинг буюк фождаларга дучор бўлишини асло истамаётганлигингиз белгисидир.

Мазкур синфда ўрганадиган тарихий ҳодисалар ва воқеалар сир-синаотларига ушбу дарсликдан ҳақиқат жавобини топасиз.

Дарҳақиқат, тарихий силсилаларнинг ушбу китоб қамровига кирган даврида ўзбек халқи ва у билан тақдирдош қозоқ, қирғиз, туркман, тожик ҳамда қорақалпоқ, шунингдек ўша халқлар билан қадим-қадимдан яшаб келаётган бошқа халқлар чекига муваффақиятсизлик, мустамлакага айланиш қисмати тушган эди. Сиз ушбу ҳодисаларни бардош бериб ўрганишга аҳд қилсангиз бас, мозийнинг шу пайтгача пинҳон бўл-

ган сир-асрорлари ўз қулфларини аста-секин очаверали. Унга ҳазрат Навоидан жавоб излаймиз:

Агар тарих сари айлаунг майл,
Муни билгачки, не иш қилди ҳар хайл...
Не ишдин мамлакат обод бўлди,
Қаю ишдан эл-улус барбод бўлди.

Демак, мамлакат қандай ҳолат ва шароитларда барбод бўлганлигини билишдан аввал хонликларнинг иқтисодий-сиёсий, ҳарбий аҳволларидан воқиф бўлиш даркор. Уч хонликнинг «Бўлинганни бўри ер» деган халқ мақолидан оқилона хулоса чиқармай, феодал тарқоқлик ҳолатида ўзаре зиддиятларни бартараф эта олмай ҳаёт кечирганликларига ишонч ҳосил қиласиз. Лекин шундай оғир ва мураккаб замонда ҳам халқимиз тер тўкиб меҳнат қилиб, ҳам ўз оиласи, ҳам ўзгаларни боқишга мажбур бўлса-да, аммо имон-этиқод эгаси бўлганликлари сизга ҳавола қилинаётган дарсликда асосий ўринда турганлигига ҳам гувоҳ бўласиз.

Гарчи жаҳолат булутлари қуюқлаша борса-да, хонликлардаги зиёдилар қалам ва тафаккур кучи билан зулмат дунёси бағрини тилиб, илм-маърифат йўлида заҳмат чекканликлари дарсликда ўз ифодасини топган. Мустамлакачилик кишанлари шароитида ҳам ҳунармандчилик, санъат даражасига кўтарила олган заргарлик, мискарлик, ўймакорлик намуналари халқимиз ақл-заковатининг маҳсули эканлигига китоб саҳифаларини ўқиб амин бўласиз.

Мустамлакачиликнинг чидаб бўлмас жабру ситамлари халқимизнинг нуқозилик ва зулмга қарши озодлик ҳаракатида ўз ифодасини топди. Душманнинг зўрлик билан кийдирган кишанларига ота-боболаримиз асло рози бўлолмас эди. Натижада XIX аср иккинчи ярмидан то XX аср бошларигача Туркистоннинг турли ҳудудларида қўзғолонлар рўй бериб турди. Аммо бу ҳаракатлар чоризм томонидан шафқатсиз равишда бостирилди. Ушбу китобда бу воқеалар лўнда талқинга эга. Мазкур ҳодисаларда иштирок этувчилар хоҳ жазо тепасида турган мустамлакачи ва золим чор олий амалдор генераллари бўлсин, ёхуд халқни эркака бошлаган миллий қаҳрамонларимиз бўлсин, илк бор ҳолис талқинда ўз баҳосини олмоқда.

Биринчи жаҳон уруши ва 1917 йил февраль ойидаги инқилобий ҳаракатлар тўлқини Туркистон генерал-губернаторлиги ва Бухоро амирлиги ҳамда Хива хонлиги ҳудудидаги ижтимоий-сиёсий ҳаётга катта таъсир этди. Шу ҳаракатда ватанпарвар зиёли жадидларнинг ўрни, воқеаларнинг кейинги ривожланиши туфайли вужудга келган вазият тарих ҳақиқатига мос баёнини топгандир.

Тарихимизнинг ҳолис ёритилишига қарийб бир ярим асрдан сўнг эришдик. Мустамлакачиликнинг халқимизни босиб турган

муз тоғ. ари мустақиллик нури тафтидан эриб кетди. Бу эрк ва озодлик шарофатидандир. Унинг қадрига етмоқни истовчи ҳар бир ўғил-қиз, Ўзбекистоннинг келажагини тебратувчи ёшларимиз, яъни сизлар эрк дунёсидан аввалги — эрксизлик даврида кечган фожиали даврлар тарихини тўлақонли тарзда билишларингиз керак. Зеро, сизлар жамиятнинг, халқимизнинг ҳал қилувчи кучига айланган пайтингизда шу каби фожиаларнинг, даҳшатларнинг Ватанимизда қайта такрорланишига йўл қўймайдиган ақлий, жисмоний, маънавий тўсиқ қўядиган бўғини бўлишларингиз лозим. Ватавга садоқат, уни хавф-хатарлардан, фалокатлардан кўз қорачиғидек асраш бурчингиз, имон-эътиқодингизга айланиши шарт. Ана шундай маънавий-ахлоқий қадриятларга суянган фарзандлари мавжуд бўлган Ватанинга жаҳондаги буюк давлатлар қаторидан ўрин олиши муқаррардир. Шундай улуғ ишлар бўсағасида келажак эгалари бўлган сизларга мозийдаги буюк аجدодлар руҳи мададкор бўлсин.

Ўрта Осиё хонлиқларининг Россия қўшинлари томонидан босиб олинishi ва мустамлакачилик тузумининг ўрнатилиши 1958 йилдан то 1989 йилгача бўлган даврда сиёсий арбоблар ва тарихчи олимлар томонидан хато талқин қилиб келинди. Улар босиб олиншининг реакцияно моҳиятини халқдан яшириб, унинг фақат «прогрессив» томонларини кўрсатишга ҳаракат қилдилар, Россия қўшинлари хонлиқларни «босиб олган эмас», балки «қўшиб олган» деб катта-катта китоблар, рисоалар ва мақолалар ёздилар. Мустамлака даврини тўлиқ, ҳар томонлама ёритиб бера олмадилар, халқ озодлик курашларини эса «реакцион қўзғолоңлар» деб атадилар. Бу ҳақдаги китоб ва мақолалар асосан рус архив манбаларига асосланган ҳолда ёзилди, улар танқидий қиёс қилинмади, муаллифлар шарқ тилларидаги манбалардан жуда кам фойдаландилар.

Бир оддий типик мисол. XIX аср рус манбаларида «киргиз» сўзи кўп ишлатилган. Кўпгина маҳаллий тарихчиларимиз эса шу кунларда ҳам уни «қирғиз» маъносида таржима қилиб ишлатишмоқда. Аслида эса руслар бу сўзни «қозоқ» маъносида ишлатишган, чунки русларда «қ» ҳарфи бўлмаганлиги ҳамда «о»ни «а»га айлантириб ёзишлари туфайли «қозоқ» сўзи «казак» шаклида ёзилган. Россияда эса ҳақиқий «казак»лар (масалан, «донские казаки») яшар эди. Улар билан адаштириб юбормаслик учун «қозоқлар»ни «киргизы» деб ёзишди, «қирғизлар»ни эса «киргизы киргизова рода» («қирғиз уруғидаги қирғизлар»), «каракиргизы» («қора қирғизлар»), «дикокаменные киргизы» («ёввойи тошли қирғизлар», яъни «тоғларда яшовчи ёввойи қирғизлар» маъносида) иборалари билан камситиб аташди.

Бундай чалкашликлардан кўплаб мисоллар келтириш мумкин. Шунинг учун дарсликдан ташқари бошқа китоблардан фойдаланишда ҳам уларга эътибор билан ёндашиш талаб этилади. Қўшимча адабиётлардан фойдаланишда ўқувчиларга мактаб тарих ўқитувчилари томонидан тўғри йўл кўрсатилиши лозим.

Эътиборларингизни яна бир нарсага тортмоқчимиз. Дарсликнинг айрим жойларида «рус келгиндилари», «рус босқинчилари», «рус шовинисти» каби иборалар ишлатилади. Свэлар бундай ибораларни рус халқига нисбатан ишлатиляпти деб тушунмасликларингиз керак. Чунки бутун бир халқни келгинли, босқинчи, шовинист деб бўлмайди. Ҳар бир халқнинг ичида реакцион кучлар бўлгани каби рус халқи ичида ҳам шундай одамлар бор эди. Бундайлар эса катта-катта лавозимларни эгаллаб, ўз халқига, шунингдек бошқа халқларга ҳам зулм ўтказмоқчи бўлдилар, оқибатда қонлар тўкилди.

Бундан ташқари ҳар бир воқеа-ҳодисага баҳо берилганда ўша давр нуқтаи назаридан баҳо бериш талаб этилади. Биз ҳам мазкур ибораларни ўша давр руҳидан келиб чиққан ҳолда ишлатдик. Бундай ибораларни ишлатмасдан эса воқеа-ҳодисаларнинг асл моҳиятини очиб бўлмас эди. Бу эса бугунги тинч ҳаётимизнинг қадрига етиб, халқлар ўртасидаги дўстликни мустаҳкамлаш, урушнинг барча кўринишларига қарши кураш олиб бориб, уларни пайдо қиладиган омилларни ўз вақтида барта-раф қилиш ҳиссининг вужудга келиши ва такомиллашишида муҳим аҳамият касб этади.

Ҳурматли тарих ўқитувчилари ва ўқувчилар! Ушбу китоб юзасидан бизга ўз фикр-мулоҳазаларингизни ёзиб юборасизлар ва ҳақиқий тарихимизни яратишда ўз ҳиссаларингизни қўшасизлар, деб умид қиламиз.

1 БОБ. XIX АСРНИНГ ИККИНЧИ ЯРМИ БОШЛАРИДА ЎРТА ОСИЁ ХОНЛИКЛАРИНИНГ ИЖТИМОИЙ-СИЕСИЙ, ИҚТИСОДИЙ ВА МАДАНИЙ ҲАЁТИ

1-§. ЎЗБЕК ХОНЛИКЛАРИНИНГ ИЖТИМОИЙ АҲВОЛИ

1. Ўрта Осийда феодал муносабатларнинг ўзига хос хусусиятлари

Бу даврда ҳам Ўрта Осийдаги хонликларда феодал муносабатлар ҳукм сурарди. Хонликларга бўлиниб, феодал тарқоқлик шароитида яшаш давом этди. Уч хонлик ҳудудида ҳам ишлаб чиқарувчи кучларнинг ўсишига тўсиқ бўлаётган омиллар мавжуд бўлиб, ишлаб чиқариш муносабатларидаги ўрта аср кўринишлари асосан сақланиб қолган эди. Бу эса ишлаб чиқарувчи кучларнинг секин ривожланишини таъминларди. Бироқ иқтисодий ҳаёт тараққиётига тўсиқ бўлиб турган ғовларни олиб ташлаш, чуқур ислохотларни амалга ошириш масалалари давлат аҳамиятига молик иш сифатида кўриб чиқилмади. Шунингдек, уч хонлик ҳам моддий-маънавий ёрдамга гоят муҳтож бўлиб турганлари ҳолда ўзаро низоларни бартаф қила олмадилар. Ҳуда-беҳуда келишмовчиликлар баъзан қон тўкишларга олиб келар, хазинани қақшатарди. Унинг асосий оғирлиги эса халқнинг гарданига тушарди.

Аксинча, мамлакат иқтисодиётида катта аҳамият касб этувчи табиий фанларга ғамхўрлик назардан қолган ҳисоби эди. Ривожланган давлатлар тажрибаларини ўрганиб, уларнинг ютуқларидан ижодий фойдаланишга мутлақо эътибор берилмади. Шу туйғайли хонликлардаги ижтимоий ҳаёт сокин бўлиб, жаҳон тараққиётидан қарийб узилиб қолган эди.

2. Хонликларда ер эгаллиги ва унинг шакллари

Хонликларнинг асосий бейлиги ер эди. У давлат, жамоат ва шахсий ерлардан иборат бўлиб, турли кўринишда намоён бўларди. Давлат ерлари *амлок* деб аталган. Шунингдек *амлоки падшоҳий*, *амлоки султоний* деб номланган ерлар ҳам бўлган. Ерларнинг бундай номланиши шайбонийлар замонидан қолган анъана эди. Улар деҳқонларга ижарага берилган. Энг кўп солиқ хазинага шу ерлардан тушарди. Хоннинг солиқ йиғувчилари махсус рўйхат билан етиштирилган ҳосилнинг бир қисmini маҳсулот ҳисобида оларди.

Бухорода солиқ тўлаш миқдори ҳар 10 ботмон ҳосилдан уч ботмонини ташкил қилар эди.

Хусусий ер эгаллиги *мулки ҳур* ёки *мулки холис* ерларидан иборат бўлган. Бундай ерлар жангларда жасорат кўрсатган,

кўп ҳолларда хон ёки амирнинг турли топшириқларини аъло даражада бажарган, умуман ҳукмдорнинг назарига тушган шахсларга бериларди. Мулки ҳур эгаси бўлган давлат хизматчиси ёки шу ҳуқуқни олган шахсларга махсус ёрлиқ берилган. Улар барча солиқлардан озод этилган.

Ернинг учинчи хил кўриниши бу — *вақф* мулкидир. Бу уч хонликда ҳам мавжуд эди. Хонликлардаги масжидлар, мадрасалар, корхоналар, қабристонларнинг асосий сарф-харажатлари вақф ерларидан олинган даромад ҳисобидан бўларди. Шунингдек талабаларга нафақа, мударрис ва мутаваллиларга маошлар ҳам вақф ерларидан олинган даромад орқали тўланар эди. Баъзан иш ҳақи маҳсулот тарзида берилган.

Хива хонлигида ер эгаллиги Қўқон ва Бухоро хонликларидаги мулкчиликдан анча фарқ қилган. Ерларнинг катта қисми хон ва унинг яқин қариндошларига қарашли эди. Бу ерлардан деҳқонларга ижара ерлар ажратиб бериларди. Хива хонзадalarига қарашли ерлар хусусий мулк бўлиб, улар солиқ тўламас эдилар.

Хонликларда экинлардан асосан бугдой, шоли, беда, жўҳори, пахта, тамаки етиштирилган. Боғдорчилик, сабзавотчиликнинг ривожланиши қадимий илдишларга эга бўлган.

3. Сув муаммоси ва уни ҳал қилиш йўлида хонликларда олиб борилган тадбирлар

Шарқ, айниқса ёзи ғоят жазирама иссиқ бўлган Урта Осиё ҳудудидида сув муаммоси асрлардан бери долзарб бўлиб, давлат сиёсатининг муҳим бўғини ҳисобланарди. Халқларимизнинг тақдири унинг қандай ҳал этилишига мутлақо боғлиқ эди. Ҳозир ҳам худди шундай.

Бухоро амирлиги, Қўқон ва Хива хонликларида бу соҳага сув хўжалигининг хусусиятларини мукамал биладиган мутахассислар танлаб олинган. Бундай амалдорлик мансаби *мироббоши*, *мироб* деб аталган.

Урта Осиёдаги Амударё ва Сирдарёдан бўтана лойқа сувнинг оқиши туфайли тупроқ учун ғоят фойдали табиий ўғитлар аралашмаси оқиб келган. Бу кимёвий таркибли ўғитлар тупроқ унумдорлигини оширишга ижобий таъсир қиларди. Суви суғориб экишга сарф бўладиган жаҳоннинг энг йирик дарёларини (жумладан, Амударёни ҳам) текширган ирригатор ва кимёгар олим В. В. Цинзерлинг ажойиб бир тажриба ўтказганида Амударё лойқа сувининг Нил, Ҳинд, Дажла, Сэтлаж дарёларининг сувларига қараганда минерал ўғитланиши жиҳатдан бой эканлигини аниқлайди. Лойқалардаги ўсимликка фойдали бўлган кремнезём, оҳақ, магний, калий, натрий, фосфор каби кимёвий моддалар унсурлари ерларнинг шўрланиб етишига йўл қўймаган.

Хазинага келадиган даромаднинг асосий қисми деҳқончиликдан тушадиган солиқ ҳисобига бўлган. Бу эса олий бошқарув маҳкамаларини сув масаласи билан жиддий ва диний

шуғулланишга мажбур қилар эди. Ҳатто сунъий каналлар қазииш чоғларида биринчи бўлиб хоннинг ўзи тупроқ қазиишни бошлаб берган. Бу анъана Хива хонлигида қадимдан мавжуд эди. Сув келтириладиган жойлар географияси хонликда катта нуфузга эга бўлган бош мироб ва унинг тажрибали ёрдамчилари билан атрофлича ўрганилган. Қазииладиган каналларнинг ёнбағир қиялигини айниқса хоразмликлар жуда қадим вақтларданок тўғри ва ғоят аниқ ишлаб чиққанлар.

Кўпгина мутахассис олимларнинг таъкидлашича, хоразмликлар Муҳаммад Хоразмийнинг математикага доир асарларидан канал (ёп) ларни қуришда XIX асрда ҳам унумли фойдаланганлар. Хоразм воҳаси мироблари учун энг қийини каналнинг бош қисмини танлаш ва қуриш эди. Биринчидан, каналнинг боши қуриладиган жойдаги тупроқнинг мустаҳкамлиги ва таркибини, иккинчидан, тошқин даврида ўзанинг тартибини билиш лозим эди. Чунки бундай пайтда оқимнинг жойи ўзгариб кетардики, шу сабабли мироблар сув доимий ва мўтадил оқадиган жойларни ғоят аниқлик билан танлаганлар.

Шиддатли ва ҳайқириб оқувчи Амударёнинг қуйи қисми суғориш иншоотларининг жуда мукамал ва мустаҳкам бўлишини талаб қиларди. Қадим-қадимдан хоразмликларни икки хавф даҳшатга солиб келган. Биринчи хавф ташқи душманлар ҳужуми бўлса, иккинчиси ва асосий хавф даҳшатли сув тошқинлари эди. Умуман олганда каналларни қазииш, уларга тўғонлар қуриш учала хонликда ҳам энг машаққатли иш ҳисобланарди.

Қазув чоғларида эркак аҳоли оммавий сафарбар қилинган. Интизом қаттиқ бўлиб, ишдан бўйин товлаганлар қаттиқ жазоланган, ўзини кўрсатганлар эса мукофотланган.

Баланд, сув чиқариш қийин бўлган жойларга махсус техника — чиғирлар ёрдамида сув чиқарилган. Деҳқончилик қилишда уларнинг аҳамияти катта эди. Чиғирни ҳаракатга келтиришда туя, от, эшак, ҳўкиз каби уй ҳайвонларидан кенг фойдаланилган.

Кўқон хони мингбошиси Мусулмонқул XIX асрнинг 50-йилларида бекор ётган ерларни хон рухсати билан олиб, деҳқонларга мурожаат қилган: «Кимки ер олмоқчи бўлса, ариқ қазисин». Кўплаб қишлоқ деҳқонлари бу ташаббусдан хурсанд бўлиб, ишга киришган. Натижада ташландиқ бўлиб ётган ерлар анча обод бўлган.

Сув чиқариш жараёнида баъзан хатоликлар ҳам учраб турган. 1864 йилда Шаҳрихонсой чап соҳили бўйлаб баланд ёнбағирликдан канал қазиишга аҳоли сафарбар этилади. Кеч кузда бошланган қазииш ишлари чоғида лойгарчилик оқибатида тик адир ўпирилиб, 188 киши тупроқ остида қолиб кетади. Натижада Худоёрхон канал қазиишни тўхтатишга мажбур бўлади.

4. Қишлоқ хўжалиги

Хонликларнинг барчасига хос хусусият шу эдики, бошоқли экинлар экиладиган ерларнинг асосий қисмини эгалларди. Урта

Осиё хонликлари чор Россияси томонидан босиб олингунга қадар пахта, галла етиштириш бўйича етакчи ўринда эди.

Қўқон хонлигидаги ҳар бир хўжаликда шахсий ер бўлиб, бу ер омоҳ ва асосан бир жуфт хўкиз билан ҳайдалган, ўрмин-ийгим пайтида эса бутун оила аъзолари қатнашган. Аммо хотин-қизлар асосан уй-рўзгор ва бола тарбияси ишлари билан машғул бўлишган. Етиштирилган ҳосилнинг бешдан бир қисми солиққа тўланарди. Қолган қисми оила эҳтиёжи ва бозорда сотиш учун ишлатилган.

Хонликларда мардикорчилик ҳам кенг тарқалган машғулётлар сирасига кирган. Агар мардикор ўз иш қуроли билан мардикорлик қилса (омоҳ, хўкиз ва ҳоказо) 60—80 тийин, қурол хўжайинга тегишли бўлса 30—40 тийин ҳақ оларди. Мардикорлик мавсумий иш эди. Қосиб, ҳунарманд, тўқувчилар ўз малакаси, иш сифатига қараб турли миқдорда ҳақ олардилар.

Уша пайтдаги меҳнатга ҳақ тўлашнинг айрим турлари ҳужжатларда қуйидагича қайд этилади. Ҳақ тўлашнинг бир кунлик миқдори: тақачи — 20—40 тийин, бўёқчи — 40—60 тийин, тўқувчи — 30—45 тийин, кўнчи — 40—70 тийин, дурадгор ва сувоқчи—50—100 тийин, жувозкаш—15—30 тийин, нимкор — 5—18 тийин.

XIX асрнинг 60—70-йилларида Қўқон хонлигидаги аҳолининг турмуш тарзини билиб олиш учун қуйидаги жадвалга мурожаат қилиш мумкин:

Шаҳар	Маҳсулот	1 пуд маҳсулот нархи	Қўзғолов кунларидаги нархи
Қўқон	ун	65 тийин	94 тийин
	гуруч	80 тийин	90 тийин
	арпа	50 тийин	60 тийин
	жўхори	40 тийин	1 сўм 20 тийин

Бошқа маҳсулотларнинг ўртача нархи қуйидагича бўлган: семиз қўй — 2 сўм; сигир — 5 сўм.

Деҳқончилик, боғдорчилик, полизчилик, ҳунармандчилик маҳсулотлари билан бир қаторда чорвачилик маҳсулотларининг ҳам бозори чаққон бўлган. Чорвачилик билан шуғулланувчи қир-адир, чўлга туташ ҳудудларда кўчманчи қабилалар ва қавмлар (қирғиз, қozoқ, туркман, ўзбек чорвадорлари ҳам) бозор билан мустаҳкам боғланган. Ҳар қайси туман ва ҳудудлар меҳнат тақсимотида қайси хом ашёни ёки маҳсулотни етиштиришига қараб бозорга мол чиқарар эди.

5. Ички ва ташқи савдо

Хонликлардаги шаҳарларда савдо-сотиқ анча ривожланган бўлиб, бозорларда қишлоқ хўжалик маҳсулотларининг барча турлари, ҳунармандчилик буюмлари товар-пул муносабатлари

шаклида олди сотди йўли билан амалга оширилган. Уч хонлигининг катта-кичик бозорлари шарқона гарзда гавжум, сершовқин, шунингдек ранг-баранг буюмлар, моллар билан тўла бўлган.

Утмишда Бухоро амирлиги, Хива ва Қўқон хонликлари бозорларидаги нарх-наво қаттиқ назорат қилинган. Махсус назоратчилар тошу тарозилардан тўғри фойдаланишни тез-тез кўздан кечириб туришган. Улар харидор ҳақиқага хиёнат қилган сотувчиларни ярим яланғоч ҳолда аравага чиқариб, бозорни гир айлантириб: «Мен шайтон йўлига кириб, харидорни алдадим» деб қичқиришга мажбур қилинган. Йўл-йўлакай дарра билан уриб жазолаганлар. Ота-боболаримиз ўғирлик қилганларга қаттиқ ва шафқатсиз жазо беришган. Агар ўғри биринчи бор ўғирлик қилиб, қўлга тушса чап қўли, иккинчи марта такрорласа ўнг қўли кесилган. Жазо асосан халқ кўз ўнгиде берилган. Шу бонс хонлякларда ўғирлик камдан-кам ҳолда содир бўладиған ҳодиса эди. Халқ ҳам ўғрининг тез топилушидан манфаатдор бўлиб, уни қўлга тушириш мақсадида барча дарҳол ҳаракатга келарди. Энг асосийси, ўғрининг халқ нафрати — жазодан қочиб қутилиши оғир эди. Содир этилган жиноят учун халқ нафрати ва жазоси муқаррар эди.

Шунинг учун Туркистон халқлари хонадонлари ва катта-кичик бозорлари дарвозаларига қулф тушмасди. Бозор ёки хонадонларга оддий ип ёки занжир шундоқ илиб қўйилган, холос. Қулф уриш одати ўзаро ишончсизлик, рус буржуа мустамлакачилигининг жирканч маҳсули, шунингдек улар томонидан имон-эътиқод, миллий урф-одатларга зарба бериш оқибатидир.

Урта Осиёдаги хонликлар чор Россияси томонидан босиб олинганга қадар ташқи савдо-сотик ишларини эркин юритар эдилар. Хонликлардан Россия, Эрон, Афғонистон, Туркия, Хитой, Қашғар, Ҳиндистон ва бошқа чет мамлакатларга мол ортган карвоилар тинимсиз қатнаб турарди. Сотиладиган буюмларнинг асосий кўпчилиги, қадимда бўлганидек, қишлоқ хўжалик, ҳунармандчилик, баъзан маданий-маърифий буюм ва бойликлардан иборат эди. Россия билан савдо-сотик муносабатлари айниқса XIX асрнинг иккинчи ярмидан сўнг янада кучая борди. Россияга хонликлардан пахта, ипак, тери, жун, мева, гуршак, қандолат маҳсулотлари юборилар, Россиядан эса металл буюмлар, тўқимачилик моллари келтириларди. Рус савдогарларига барча қулай шарт-шароитлар яратиб берилган эди.

Мавзу юзасидан савол ва топшириқлар

1. Урта Осиёда феодал муносабатларининг ўзига хос хусусиятлари нималардан иборат эди? Аниқ мисолларда таърифланг.
2. Ер эгаллигининг қандай шакллари биласиз? Ҳокимиятга қарабган ерлар билан хусусий ерларни таққосланг.
3. Хонликларда сув муаммоси ва уни ҳал қилиш тадбирлари қандай бўлган? Ҳокимият уни ҳал қилишнинг чораларини қай йўсида амалга оширган?

4. XIX асрнинг иккинчи ярмида қишлоқ хўжалиги ва меҳнат қуроллари аҳоли ҳақида маълумот беринг. Ишчи кучи, меҳнат қуролига, меҳнатга қақ тўлаш ҳақидаги маълумотлар ва маълумотларни тарих дафтарингизга ёзиб қўйинг.

5. Ички ва ташқи савдо ривожланишини аниқ мисолларда тавсифлаб беринг. Уни мустақил Ўзбекистоннинг ташқи савдо алоқалари билан таққосланг. Дафтарингизга қайси чет давлатлар билан иқтисодий ва савдо шартномалари имзоланганлигини қайд этинг.

Мавзуга доир ҳужжат

Ўтмишда давлат хизматидаги кишилар қандай маош олган? Қўқон хонлигида улар хазинадан ҳар йили ғалла ва пул ҳисобида маош олишган. Қуйида айрим мисоллар билан танишинг.

Мансаб ва унвон номи	Йиллик ғалла (ботмон ҳисобид; 1 ботмон — 4 пуд)	Йиллик маош (танга ҳисобида; 1 танга — 20 тийин)
Оталиқ	2000	2000
Қушбеги	1000	1500
Парвоначи	800	1500
Хожикалон	800	1200
Додҳоқ	700	1000
Б.З (бек)	400	700
Қўрбоши	300	400
(қўшин бошлиғи)		
Мирзабоши	200	300
Саркор	200	300
Қоровулбоши	100	200
Ясовулбоши	100	200
Мирохур	70	150
Амин	50	150
Мирза	25	60

2-§. УРТА ОСИЕ ХОНЛИКЛАРИНИНГ ДАВЛАТ ТУЗУМИ

1. Хонликларнинг ҳудудий ва маъмурий-сиёсий бўлиниши

Учала хонлик ҳам соф феодал иқтисодий-сиёсий муносабатлар амал қилаётган истибод ва мустабиллик давлати эди. Ҳудуди ва аҳолисининг кўплиги жиҳатдан Бухоро амирлиги олдинги ўринда турарди. Шунингдек, Бухоро диний-сиёсий ишларнинг мужассам макони сифатида Шарқда ҳам катта нуфузга эга эди. Уни эъзозлаб «Бухорои Шариф» деб атаб келишган (шариф — муқаддас дегани).

XIX асрнинг иккинчи ярмида Бухоро хонлигининг ҳудуди қарийб 200 минг квадрат километрга яқин майдонни эгаллаган. Аҳолиси тахминан 2 миллион киши атрофида бўлиб, булардан 300 мингги Зарафшон водийсида, 500 мингги Қашқадарё, 200 мингги Сурхондарё водийларида, 500 минг аҳоли эса Шарқий Бухоро тарафларда яшаган.

Ўтроқ деҳқон аҳоли кўпчиликни ташкил қиларди. Воҳаларда ярим кўчманчи аҳоли ҳам бўлиб, улар ҳам деҳқончилик, ҳам чорвачилик билан шуғулланарди. Тоғли туманларда ва даштларда аҳоли кўчманчилик қилиб ҳаёт кечирар, уларнинг машғулоти асосан чорвачилик эди.

Миллий жиҳатдан амирлик аҳолиси қуйидагича эди: ўзбеклар — 56,7%, тожиклар — 31,8%, туркманлар — 10%, қорақалпоқлар, қозоқлар ва бошқалар — 7,5%.

Бухоро амирлиги бу даврда манғитлар сулоласи ҳукмдорлари томонидан идора қилиб келинарди. Давлат ишларининг барча муаммолари, муҳим сиёсий масалалар «Бухорои Шариф»даги амир қароргоҳи — Аркда ҳал қилинарди.

Амирликдаги бошқарув усули Туркия, Эрон ва бошқа мусулмон давлатлари идора усулидан анча фарқ қилган. Амир бутун бир ҳудудни бекликларга бўлиб идора қиларди. Булар қуйидаги вилоятлардан иборат бўлган: Чоржўй, Кармана, Зиёвуддин, Нурота, Хатирчи, Китоб, Шаҳрисабз, Чироқчи, Яккабоғ, Ғузор, Бойсун, Қоратегин, Денов, Ҳисор, Дарвоза, Балжувон, Шугнон-Рушон, Қўлоб, Қўрғонтепа, Кабадиён, Шеробод, Қалаф, Карки, Будалик, Қороқли, Қарши ва Норозим.

Хонлиkning пойтахти Бухоро алоҳида маъмурий шаҳар ҳисобланиб, уни хонлиkning қушбеги (биринчи вазири) лавозимига эга бўлган амалдори идора қиларди.

Ўрта Осиёдаги хонликлардан яна бири Хива хонлиги эди. Россия истило қилгунга қадар хонлиkning умумий майдонни 130 минг 598 квадрат километри ташкил қилган. Унинг 74,2 фоизи чўл, 2,8 фоизи эса суғориб экиладиган ерлардан иборат бўлган. Хонлик ерлари Қизилқум, Қорақум ва кимсасиз Устюрт чўллари билан қуршаб олинган эди.

Хонлиkning жанубий қисмида аҳоли зич жойлашган бўлиб, унумли ва суғориладиган ерлардан иборат эди. Шимолий қисмининг аксариятини эса саҳро ерлар ташкил қилиб, у ерларда кўп сонли кўчманчи чорвадорлар яшарди. Хонлиkning аҳолиси 500 минг кишидан ортиқ бўлиб, ўзбеклар (64,7%), туркманлар (26,8%), қорақалпоқлар (3,8%), қозоқлар (3,4%) ва бошқалар яшар эди.

Бутун аҳолининг 90 фоизи ўтроқ, қолганлари кўчманчи чорвадорлардан иборат эди. Аҳолининг фақат 7 фоизи шаҳарларда яшарди. Хива хонлигининг сиёсий тузуми феодал монархиядан иборат бўлиб, давлат бошида қўнғирот уруғига мансуб бўлган хон турар эди. Хонлик тахти отадан ўрилга мерос бўлиб ўтарди. Хон давлатни саройдаги жуда кўп мулозимлар ва олий руҳонийлар ёрдамига таяниб идора қиларди. Хон чекланмаган мустабид маъмурий ва ҳарбий ҳокимиятга эга эди. Ҳукмрон синфнинг қудратли ижтимоий табақаси бўлган руҳонийлар ҳам давлатни бошқаришда муҳим ўринни эгалларди. Олий ҳокимият марказий идоралари хонлик пойтахти Хива шаҳрида жойлашган эди.

Фарғона водийси ва Сирдарёнинг қуйи қисмигача бўлган ерлар, яъни ҳозирги Қозоғистон, Қирғизистон, Тожикистон

ҳудудларининг бир қисми Қўқон хонлигига қарашли эди. Унинг эгаллаган ҳудудлари деҳқончилик, чорвачилик соҳаларини ривожлантиришга анча қулай ерлардан иборат эди. Қўқон хонлигининг маъмурий, иқтисодий, маданий марказлари Қўқон шаҳрида бўлиб, хон фармонлари ва олий мансабдорлар йўриқлари пойтахтдан хонлиқнинг барча вилоят, туман ва қалъаларига етказиларди.

Аҳолининг асосий кўпчилигини ўзбеклар, қолган қисмини қозоқлар, тожиклар, қирғизлар ва бошқалар ташкил этарди. Ҳокимият минглар сулоласи томонидан идора қилинарди. Бухоро, Хивада бўлганидек, бу ерда ҳам хон чекланмаган ҳокимият эгаси эди. Давлат тузилишида ҳам ўша хонликлардан кескин фарқланувчи хусусиятлар кам эди.

Давлатни бошқаришда Бухоро амирлигида форе тили амал қилар эди. Қўқон хонлигида эса ўзбек ва форе тилларида ҳужжатлар тайёрланар, фақат Хива хонлигида давлат тили соф ўзбек тилида юритиларди.

Хива хонлигидаги давлат бошқаруви ва унинг хусусиятлари

Хонликда олий бошқарув тизими Бухоро ва Қўқон хонликларидагидан тубдан фарқ қилмасди. Масалан, вазирлик, кушбеги, молия, суд ва диний ишлар шулар жумласидандир.

Маъмурий-сиёсий жиҳатдан Хива хонлиги Питнак, Хазорасп, Хонқа, Урганч, Қўшқўпир, Ғазовот, Қиёт, Шоҳаббоз (Шовот), Тошҳовуз, Амбар-Маноқ, Ғўрлан, Қўҳна Урганч, Хўжайли, Шўманай, Қўнғирот деб аталган беклик ва вилоятларга бўлинган эди. Бундан ташқари, кичикроқ вилоят ҳисобланган Бешариқ ва Қиётқўнғирот номли иккита ноиблик ва бевоёнта хоннинг ўзига қарашли туманлар, шунингдек Хива шаҳри ҳам бор эди. Ҳар бир беклик тепасида хоннинг шахсан ўзи томонидан тайинланган бек ёки ҳоким, ноиблик тепасида эса ноиб турар эди.

Давлат идораларида хизмат қилувчи амалдор ва мансабдорларга хазинадан 5 тилладан 500 тиллагача (9 сўмдан 900 сўмгача) маош тўланар эди.

Хонликдаги унвонлар орасида энг каттаси *иноқ* бўлиб, сўнгра *оталиқ*, *бий* турар эди. Бий хизматни қойиллатиб уддалай борса, оталиқ ва иноқ даражасига кўтарилиши мумкин эди. Ҳар бир амалдорнинг вазифаси қатъий белгилаб қўйилган. Улар ўз мансабларини жуда қадрлар эдилар. Бу мансаб уларга ҳокимият ва обрў бериш билан бирга масъулият ҳам юклар эди. Маош уларнинг мансаб ва вазифаларига қараб белгиланарди. Юқори мансабдорларга хоннинг ўзи маош тайинларди.

Амударёнинг қуйи қисми ва ўнг қирғоғида қорақалпоқлар яшарди. Улар хонликка 100000 катта тилла ёки 200000 кичик тилла солиқ тўлашга мажбур эдилар.

Хива хонлигидаги қорақалпоқлардан 40 тева, от ёки шунча миқдор уй ҳайвонларидан 5 тилла, 40 қўйдан 10 аббос (1 аббос икки тангага тенг) закот олинган, яъни бир қорамол учун 1 танга қора пул, бир қўй учун эса ярим тангадан закот талаб қилинар эди.

1855—1859 йилларда қорақалпоқлар қўзғолони рўй бергандан сўнг қорамоллар учун олиннадиган солиқ миқдори ўзгартирилди. Чорвадорлар орасида табақалашув жараёни XIX асрнинг иккинчи ярмида янада кучайди. Бутун чорванинг 90 фоизи қорақалпоқ амалдорлари, бойлар ва руҳонийлар ҳамда йирик ер эгалари қўлида тўпланган эди. Камбағал чўпон ёки чорваси кам оилалар ўз феодалларига «оғайничилик» («оғайничилик») мажбуриятини ўташга мажбур қилинган. Бунга кўра, феодал за бойларнинг турли ишлари ва тadbирларига ҳар томонлама кўмак берилиши зарур эди. Руҳонийларга эса чорва молларини «худойи» қилиш анъанага айланган.

Қорақалпоқ халқи Хоразм ўлкасига кўчиб қелганларида сўнг ботқоқлик ерларни катта машаққатлар билан қуришиб, сувсиз жойларга каналлар қазиб, сув чиқариб Қаллиқўл, Қўшқатов ва Кегайлидан иборат деҳқончилик майдонларини вужудга келтирганлар.

2. Давлат бошқаруви

Учала хонликда ҳам қонун чиқарувчи ҳокимият тепасида фармони олий берувчи тождор турар эди. Улар мамлакатни ўзларининг энг ишончли олий тоифадаги амалдорларига таяниб идора қилар эдилар.

Хонликни бошқариш давлат аппарати маъмурий, молия, суд, миршаблик (полиция) ва ҳарбий идоралардан иборат бўлган. Уларнинг ҳар бирига амир ёки хон томонидан мансабдор шахслар тайинланиб, улар катта ҳуқуқларга эга эдилар. Бу идоравий ташкилотларни асосан *вазири бузрук* — қушбеги бошқарарди. Хонликдаги олий ижрочилик ва мутасаддилик ҳокимияти ҳам унинг қўлида эди. Вилоят ёки туманлар ҳокимлигига тайинланадиган бекларни ҳам қушбеги тавсия қилар, амир тасдиқлар эди.

Хонликнинг молия-хазина ишлари *девоубеги* қўлида бўлган. У солиқ йиғувчиларга таяниб (улар қўйи қушбеги деб аталган) хонлик хазинасини тўлдириб борарди. Улар чорва моллари, ҳунармандчилик, деҳқончилик каби соҳалардан турли фаслларда турли солиқлар ундириб борар эдилар.

Давлатни бошқаришда уч хонлик учун ҳам пелом дини мафкуравий асос эди. Қонунлар шарият тартиб ва йўриқларига таянилган ҳолда амал қилган.

Мулло Олимнинг «Тарихи Туркистон» номли китобида келтирилишича, Қўқон хонлигида хондан кейин биринчи ўринда *мингбоши* ва *амири лашкар*, иккинчи ўринда эса *қушбеги* турган. Улардан кейин *парвоначи*, *шиғовул*, *худойчи*, *тунқатор*, *оталиқ*, *додхоҳ меҳтарбоши*, *шарбатдор*, *дастурхончи*, *хазиначи*, *махрамбоши*, *зишкӯбабоши* ва бошқалар турганлар.

Адлия ва ҳуқуқшунослик лавозимларига *қози ул-қуззот*, *қози калон*, *қози аскар*, *ағлам*, *муфтий* ва бошқалар кирган. Юқори мансабдорлик лавозимларига *шайх-ул-машойих* ва *шайхул ислом* мансуб эди.

Агарда хоннинг вазири ундан катта ёшда бўлса, *оталиқ* у-

вони бериларди. Оталиқнинг муҳри хонникига тенг ҳисобланарди.

Хўжа калон, нақиб, мир асад, садр ва судур унвонларига фақат Муҳаммад пайғамбар ва chorёллар авлодига мансуб шахслар тайинланган. Бу унвон ёки лавозим эгалари хондан маош тариқасида 120—1200 танга ва 50—70 ботмон ғалла олганлар.

Юқорида қайд этилган олий мансабли ҳуқуқшунослар жуда катта мадрасаларда мукаммал билим ва малака олган кишилар бўлиши билан бирга келиб чиқишлари ҳам машҳур шахслардан бўлиши лозим эди. Айниқса шайхул ислом табиий фанларни ҳам яхши билиши, шунингдек диний соҳада олим, назариятчи бўлган.

Манбаларнинг гувоҳлик беришича, имон-эътиқодига эид иш қилувчи шу соҳадаги баъзи ҳуқуқшунос мансабдорлар феодаллар устидан тушган шикоятларни очиб ташлаш ўрнига халқни эксплуатация қилишда феодалларга ён босиб, реакцион йўл тутган, табиийки, ундайларнинг халқ орасида обрўси бўлмаган. Лекин субутли, халқ ҳақини ҳимоя қилувчи, илғор ватанпарвар ҳуқуқшунос ва мансабдорлар ҳам кўп эди.

3. Суд ва жиний ишлар, уларни ҳал қилиш

Суд уч хонликда ҳам руҳонийлар қўлида эди. Ҳуқуқ-тартибот масаласи билан қозилар, муфтилар, раислар ҳамда халқ орасида шарият ва ахлоқ қондаларининг бажарилишини, тоштарози ўлчовларининг тўғрилигини кузатувчи мансабдорлар шуғулланар эдилар. Оғир сиёсий-жиний ишлар, яъни хонликка қарши ҳаракат содир этилса, уни очишга амир ёки хоннинг ўзи бошчилик қиларди.

Узоқ муддатли зиндонга ташлаш, ўлим жазоси беришни тўғридан-тўғри тождорларнинг ўзлари ҳукм қилиб юборар эдилар. Амир ёки хон аралашмайдиган даражадаги судлов ишларига қози калон ёхуд «шарият паноҳ» деб ном олган адлия мансабдори раҳбарлик қиларди.

Амирликдаги қози калон ҳузурда аълам ва 12 муфтидан иборат Девон таъсис этилган эди. Улар жиний ишларни асосли равишда тугаллаш учун ривоятлар тузиб берарди.

Жойларда судлов ҳокимияти вилоят, туман қозиларининг қўлида бўлиб, улар ўзларига берилган ваколатлар доирасидаги барча фуқаролик ва жиний ишлар бўйича ҳукмга тортишга ҳақли эдилар.

Ҳуқуқ-тартибот ишлари билан миршаблар ҳам шуғулланарди. Улар ўз вазифаларини бажариш учун қош қорайиши билан ноқ шаҳарларни айланиб, шубҳали шахсларни миршабхонага олиб кетар ва сўроқ қиларди.

Зиндонга умрбод қамаш жазонинг оғир турларидан ҳисобланган. Бундай жазо хонликка қарши давлат сиёсий жиноятчиларига инсбатан қўлланилган. Шунингдек, улар ўлимга маҳкум этилиб, боши танасидан жудо қилинган. Оддийроқ жи-

ноятларнинг пул жаримаси тўлаш ва калтаклаш усули ҳам қўлланилган.

4. Хонликларнинг ҳарбий аҳволи

Хонликларнинг мудофаа қобилияти Россияга нисбатан заиф бўлиб, қуролланиш даражаси паст аҳволда эди. Уч хонликда ҳам қўшинни чет эллардан узоққа отар замонавий милтиқ ва тўпларни аста-секинлик билан сотиб олиб таъминлаш имкони мавжуд бўлса-да, бундай тадбирлар амалга оширилмади. Кейинчалик чоризм босқинчилари уларнинг хазинасидаги барча олтин, қумуш ва бошқа қимматли буюмларни бутунлай тортиб олиб қўйган эди. Хонликлар ана шундай мудҳишлик содир бўлиши аён бўлиб, Урта Осиёни қора булутлар қоплаб олаётган чоғда ҳам уни даф қилиш чораларини иттифоқ бўлиб кўрмадилар. Бундай ташаббус дастлаб Буюк Британия (Англия) ҳукуматидан чиқиб, уни Қўқон ва Хива хонликлари қўллаб-қувватлашга рози бўлиб турган бир пайтда Бухоро амири бу умид учқунларига сув сепиб ўчирди. Шу ишга воситачилик қилишга тайёр эканлигини билдириб, Бухорога жўнатилган инглиз эмиссарларини қатл қилгач, бу ишлар боши берк кўчага кирганича қолиб кетди. Бу амирликнинг узоқни кўра олмаган сиёсати натижаси эди.

XIX асрнинг иккинчи ярмида Бухоро амирлигининг ҳарбий кучлари қуйидагича ташкил қилинган. Мунтазам қўшин 8200 сарбоз, 52 зобит, 2 отлиқ қисм ва тўпчилардан иборат эди. Тўпчи боши Бухоронинг олий бош қўмондони ҳисобланиб, у шаҳарда турган ҳарбий қисмларга ва қўрғон тўпларига бевоинта қўмондонлик қилиб турарди.

Хива хонлигидаги ҳарбий тузилмалар ҳам жанговар эмасди, қўшинни янги техника билан таъминлашнинг аниқ режаси йўқ эди. Қўшин қўмондони ясовулбоши ҳисобланарди.

Қўқон хонлигида ҳарбий ишларга асосан мингбоши, бекликларда эса бекликлар қўмондонлик қилар эди. Уруш даврида хоннинг ўзи ёки мингбоши амирлашкар этиб тайинланган. Амирлашкарга хон ҳам бўйсунар эди. Қуролланишда Англия мутахассислари ёрдам берарди. Қуролли кучларни тартибга солиш ҳаракати бўлган. Андижон ва Қўқонда милтиқсозлик корхоналари мавжуд эди.

Умуман олганда рус босқини арафасида хонликларнинг ҳарбий аҳволи ночор бўлиб, ўзаро келишилмаган, ишончли шартномалар йўқ эди. Бухоро амири ўзини Қўқон ва Хива хонларидан юқори қўйишга интилар, зимдан баъзан уларни очикдан-очик заифлаштиришга ҳам интиларди. Натижада бирлашиш сув ва ҳаво каби зарур бўлган пайтларда ҳам мумкин бўлмади, имкониятлар бой берилди.

Қўқон — Хива муносабатлари бирмунча дуруст эди. Аммо бу ҳам мустаҳкам ҳарбий иттифоқ босқичига кўтарила олмай қолди.

Тарих шуни исботладикки, халқ ва давлат манфаатлари бир-бирига зиддиятли жабҳада турса, халқ моддий жиҳатдан мус-

таҳкам таянчларга эга бўлмаса, бу — давлатнинг заифлик белгисидир. Халқ ва Ватан армияси давлатнинг доимий ғамхўрлигидан маҳрум экан, эл-улус ташқи ёвларга ем бўлаверади.

Мавзу юзасидан савол ва топшириқлар

1. Хонликларнинг ҳудудий ва маъмурий-сиёсий бўлиниши қандай бўлган? Давлат тузуми ҳақида маълумот беринг.

2. Хонликлардаги давлатни бошқариш усулларидаги ўхшашлик ва фарқлар нималардан иборат эди?

а) Давлат олий мансабларига кимлар кирар эдилар?

б) Вилоят ва туман ҳокими ёки беклар фаолияти ва ҳуқуқлари қандай эди?

в) Мустақил Ўзбекистон давлат бошқаруви ўтмишнинг қайси идора усулдан фойдаланишга интилоқда, шуларни таққосланг.

3. Хонликларда судлов қайси табақалар қўлида бўлган, уларни изоҳланг. Жазо бериш йўллари қай йўсинда амалга оширилган? Уларнинг қайсыларини ҳозирги кунда ҳам қўллашни жонз деб ўйлайсиз?

4. Хива хонлигидаги давлатни бошқаришнинг Бухоро амирлиги ва Қўқон хонлигидага нисбатан ўзинга хос томонларини изоҳлаб беринг.

5. Хонликлардаги ҳарбий қолоқлик ва унинг сабабларини тушунтириб беринг. Нега ўзаро ҳарбий иттифоқ тузилмади? Унинг оқибатлари нимага олиб келди?

Ўйда бажариладиган мустақил ишлар

Хонликдаги мансаблар, унвонлар, поғоналар ҳақида мустақил маълумотлар йингилг. Бу вазифани бажаришда ўқитувчи йўл-йўриқларига амал қилинг. Маълумотлар йингилгач, хонликдаги мансаб ва унвонларнинг пайқат ёки кўргазмалари қўлланмаси тайёрланади. Улар ҳақида етарли маълумотлар ва манбалар тўплангач, уларни мактаб ўлкашунослик бурчаги ёки музей кўргазмасига қўйиш лозим.

3-§. XIX АСРНИНГ ИККИНЧИ ЯРМИДА ЎРТА ОСИЁ ХАЛҚЛАРИ МАДАНИЯТИ ВА САНЪАТИ

1. XIX асрнинг иккинчи ярмида тарихий шароит ва унинг маданий ҳаётга таъсири

Бу даврга келиб Ўрта Осиё ўрта асрларда жаҳон миқёсида эгаллаган маданий ҳаёт шоҳсупасидан тушиб, илм-фандаги фахрли ўрнини Европага бўшатиб берган эди. Хоразмшоҳлар, сомониёлар, теурийлар замонида дунё фанининг бешигини тебратган юрт иқтисодий, сиёсий, нисбатан маданий қолоқлик соҳида қолиб кетишга мажбур бўлди. Жаҳолат, ўзаро низо-лар, биқиқлик фан ва маданият устидан тобора ғолиб кела бошлади. Дунёвий фанларга эътибор давлат ғамхўрлиги даражасига кўтарилмади. Фан ва маданият соҳасида ташқи дунё билан алоқалар ўрнатиш ва жаҳон илмий ютуқларини ўлкага ижобий татбиқ қилиш масаласи эътибордан четда қолди.

Хонлар ўртасидаги шахсий низо, шахсий обрў оётириш йўлида и узоқни кўролмаслик сиёсати ва ҳудудий келишмовчиликлар — буларнинг ҳаммаси хонликлар ўртасидаги зиддият ва урушлар учун асосий манба эди. Бу урушларда тўкилган қонлар тупроғда сингиб улгурмасдан, унинг ҳиди осмонга таралиб бўлмасдан, халқ қонига ташна ташқи душман ёпирилиб келар, рус буржуа монархиясининг сараланган ҳарбий кучлари хонликларни забтга олиш учун мўр-малахдек отланган хавфли замонлар эди.

Юқорида тилга олинган салбий ҳодисалар фан ва маданият юксалишига қанчалик тўсиқ бўлмасин, тарихан бақувват маданиятга эга бўлган авлодлар маънавий ҳаётини тамоман тўхтатиб қола олмади.

Хонликларнинг йирик шаҳарларидаги кўп сонли мадраса ва масжидлар илми урфон, ахлоқ, маънавият тарқатувчи ўчоқлар эди. Мавжуд мадраса, мактаб, мачиту қорихоналарда ислом таълимоти биринчи ўринда турарди. Илм масканлари бўлган мадрасаларда талабалар диний-ахлоқий китоблардан ташқари тил, адабиёт, математика, мантиқ, тарих, география, фалакиёт каби фанларни ҳам ўрганишар эдилар. Аммо бу фанларга, айниқса, табиий фанларга эътибор диний таълимотни эгаллашга ружу қўйгандагига нисбатан анча суст эди.

Чор Россияси халқларимизнинг маданий-тарихий илдиэларини қирқиб ташлаб, мустамлакачилик оғулари билан заҳардашга интилмасин, гарчи миллий маданиятга катта зарба берган бўлса ҳам, уни йўқотишга эриша олмади. Бунга ўтмишда маданиятнинг юксак босқичидан ўтган, таг-туғли туркий халқ бўлганлигимиз ҳам сабаб бўлди. Умуман олганда, халқларимизни назар-писанд қилмай, уларга нисбатан «ёввойи халқ», «саводсиз халқ» деган сохта қарашлар чор ва шўро мустамлакачилик тузуми маққорона сиёсатининг оқибати эди. Гарчи халқимиз орасида саводсизлик кўридишлари мавжуд бўлса-да, уни том маънода саводсиз, маданиятсиз дейишга асос бўлолмайди. Бу — адолатсизликдир. Бу ҳодиса Ўрта Осиё хонликларига айнан хос ҳодиса бўлмасдан, унга чегарадош Шарқ давлатлари, ҳатто Россияга ҳам дахлдор эди. Рус марксистларининг йўлбошчиси бўлган В. И. Лениннинг Россияни «ёввойи мамлакат» деб атаганлигини эслашнинг ўзи, кифоядир. Шунга кўра Ўрта Осиё халқларининг саводлилики даражаси 2 фоиздир, дея тарихин сохталаштирувчиларнинг уйдирмалари асоссиз эканлиги аён бўлиб қолади. Хива, Бухоро, Қўқон, Тошкент, Самарқанд, Андижон каби қатор шаҳарлардаги илм даргоҳлари, тарихий ёдгорлик обидалари шуни яққол тасдиқлаб турибди. Улар халқимизнинг саводлилики даражаси 54—55 фоиз атрофида бўлганлигининг далилидир. Уни баҳолашда тарихий шароитни ҳам назарда тутиш лозим.

XIX асрнинг иккинчи ярмида Бухоро амирлигида, Хива ва Қўқон хонликларида ёзилган ҳамда кўчирилган минг-минглаб водир китоблар Ўзбекистон Фанлар Академиясининг Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтида, Қўлёзма-

лар институтида, адабиёт ва ўлкашунослик музейларида ва шахсий кутубхоналарда сақланмоқда. Бундан ташқари, Россия чоризми Туркистонни забт этар экан, ноёб қўлёзмалар ва тарихий-жаҳоншумул қимматга эга бўлган бойликларни талон-торож қилди. Турли йўллар билан бойлик тўплашни касб қилиб олган Россия мустамлака маъмурияти кимсалари тарих ва фан учун катта аҳамиятга молик илмий-маданий манбаларни қидириб топиб, чет элга чиқариб юборишди ёхуд Москва, Санкт-Петербург каби шаҳарларга ташиб кетишди.

2. Урта Осиё хонликларида хаттотлик ишлари ва унинг санъат даражасига кўтарилиши

Мусулмон Шарқда давлат ва илм-фан ҳамда хўжалик ҳаётининг барча муносабатларини тартибга солиш ишлари араб ёзувида битилган ҳуқуқий ва фуқаролик ҳужжатлари билан расмийлаштирилган.

Урта Осиё хонликлари хаттотлари мазкур соҳани фоят ривожлантириб, уни санъат даражасига етказдилар. Хаттотларимиз ёзувни баддий завқ берувчи воситадан уни гўзаллик олами билан зийнатлаб, тафаккур ижодининг мужассам маҳсулига айлантирдилар. Натижада улар жамиятнинг обрўли зиёлилари қаторидан ҳақли равишда ўрин олдилар. Бундай касб эгаларининг овозаси хонликларда тез ёйилиб, ҳукмдорлар назарига тушган, халқ ўртасида катта обрўга эга бўлган.

Урта Осиёда босмахона XIX асрнинг биринчи ярмигача йўқ эди. Чоризм Урта Осиёни босиб олгандан сўнг ўлкага ноширлик ишлари кириб келди. Дастлаб Тошкентда, Қўқонда, сўнгра Хива хонлигида тошбосма (литография) лар пайдо бўлди. Унга машҳур хаттотлар ва рассомлар жалб этилган. Урта Осиёда «Бухоро», «Самарқанд», «Хоразм», «Қўқон», «Тошкент» хаттотлик мактаблари машҳур эди. Бу мактаблар араб ёзувининг турли услублари меъморчилик, ўймакорлик, кийим-кечак, уй-жиҳоз безаклари ва баддий ижодда кенг қўлланилди (Иловадаги 1-расмга қаранг).

Урта Осиёдаги тарихий меъморчилик обидаларининг қарийб барчасида нақш сифатида *кўфий, сулс, ривоъ, райхоний* ва *насх* ёзувлари ишлатилган. Шулар ичида энг кўп қўлланилгани *настаълиқ* хати эди. Ҳуснихат гилам ва мато безагида ҳам муҳим ўрин тутган. Адабиётда лирик қаҳрамоннинг гўзал кўринишларини ҳарфларга қиёс қилиб тасвирлаш услуги ҳам мавжуд эди.

Ҳар бир ижодкор хаттот шу санъат равнақиға ўзининг муносиб ҳиссасини қўшди. XIX асрнинг иккинчи ярмида илм-фан ва маданиятнинг намояндалари етишиб чиқди. Уларнинг кўпчилиги бир неча илмлар соҳиби бўлиб, кўплаб ҳунарларни эгаллаганлар, жумладан хаттотлик соҳасида ҳам чуқур из қолдирган маданият арбоблари эдилар.

Шулардан бири Аҳмад Дониш эди. У 1827 йилда Бухорода камбағал оилада туғилди. Унинг отаси маърифатга интилган

кишилардан эди. Шунга кўра ўғлидаги илмга бўлган қизиқиш-нин англаб уни ўқитиш чораларини кўрди.

Аҳмад Дониш отасининг ишончини оқлади. У мадрасада барчанинг ҳаваси келадиган даражада қунт билан ўқиди. Мад-расалар пештоқига битилган ёзувлардан қаттиқ таъсирланди, мезмор ва хаттотларнинг ижодий ишларига таҳсиллар айтди. Имон-эътиқодга чўмилган китоблар мазмуни, ундаги нафис ёзувлар Аҳмад Донишни оҳанграбодай ўзига тортди. Ўзи ҳам хаттотлик билан шуғулланиб, эл оғзига тушди. Фан ва ҳунар-нинг бир неча соҳаларига қизиққан Аҳмад Дониш машаққатли меҳнатлари туфайли қобилиятли ёзувчи, шоир, фалакиётшунос (астроном), зарҳал берувчи мутахассис бўлиб етишди. Нати-жада ундан халқига каттагина илмий, ижодий, педагогик ва хаттотлик мероси қолди. Улар «Манозир ал-кавокиб» (1865), «Жадвали соат» (1876), «Мажмуи рисолаи нужумий» (1876), «Рисолаи аъмоли кура» (1881), «Тақвим соли асб» (1881), «Наводир ул-вақое» (1882), «Таодили ҳамсаи мутаҳаййира» (1883), «Манғит амири тарихи» (1883) ва бошқалардир.

Аҳмад Дониш истибод тузумининг иқтисодий-сиёсий асо-ларини чуқур ўрганиб, давлат тузумини прогрессив сиёсий таш-килот бошқаруви билан алмаштириш лозим, деган қатъий ху-лосага келади. У 1876 йил охирига қадар амирликда ўтказилган баъзи бир ислохотларга умид билан қарайди. Аммо бу исло-хотларнинг туб ўзгаришлар даражасига етишига бўлган ишон-чи йўқолгач, 1880 йилдан эътиборан Аҳмад Дониш ўзининг де-мократик ислохот ғояларини ривожлантира бошлайди. У халқ озодликка ва эркака чиқиш учун курашмоғи керак, деган қатъ-ий қарорга келади.

Аҳмад Дониш фақат Бухоро амирлиги ҳудудида эмас, бал-ки Ўрта Осиёнинг бошқа хонликларида ҳам энг кўзга кўринган маданият арбоби сифатида танилган эди. У 1897 йили вафот этади.

Очилди Мурод Мирий Каттақўрғоний ўғли (1830—1899) Қо-зи Очилди номи билан элга танилган машҳур кишилардан бўл-ган. У Каттақўрғоннинг Ҳайдар чаман (Ҳажда Чаман) маҳал-ласида мактабдор домла бўлиб хизмат қилиш билан бирга хаттотлик ҳам қилиб тирикчилик қилар эди.

Мирий эски мактаблар услуби мазмуан эскирганлигини кўради. Шунинг учун ўз мактабда таълим-тарбия беришнинг илғор услубларини жорий қилишга киришади. Алишер Навоий ва Саъдий Шерозийнинг таълим-тарбияга оид асарларидан тан-лаб, шуларга асосланиб, алифбе тузади. У ўқувчилар учун ҳам савод чиқаришга осон, ҳам жуда қизиқарли эди. Болаларнинг тушунишларига осон бўлиши учун араб, форсий ва озарбай-жонча-ўзбекча луғатлар тузиб чиқади.

Мирийнинг болаларни урмаслиги, хушмуомалалиги, таълим ва тарбия беришда ўзига хос енгил усулларни қўллаши, меҳ-натсевар ва серғайратлиги реакция, жоҳил домлаларнинг ғазабини келтиради. Бунинг устига Мирийнинг «Порахўр қо-

зилар», «Мурид оловчи», «Эшонжар» сатиралари эъён қилингандан сўнг қарама-қаршилиқ гоёт кескинлашади У 1899 йилда қорагуруҳчилар томонидан ўлдирилади.

Худойберган Муҳркан Хивақий Муҳаммад Фано ўғли 1817 йилда Хивадаги Бобо карвонбоши маҳалласида дунёга келган. Отаси Муҳаммад Фано тўп қуядиган уста эди. У Муҳаммад Раҳимхон I даврида вафот этган.

Худойберган Муҳркан бошланғич мактабни битиргандан кейин отаси уни Хивадаги Эрмон халфа исмли хаттотга шогирд қилиб топширади. У устозидан хаттотлик сирларини қуёт билан ўрганеди. Сўнгра муҳр ўйиш ишларига ҳаваси тушади. Буни сезган Ислон Хўжа исмли хаттот ва муҳркан уни ўзига шогирд қилиб олади. Устози Худойберганнинг ўзидан ҳам камолотга эришган касб эгаси бўлиб етишганлигига ишонч ҳосил қилиб, унга фотиҳа беради.

Худойберган Муҳркан Муҳаммад Раҳимхон II нинг тахтга ўтириши муносабати билан шоир Огаҳий томонидан айтилган тарихий сўзларни мармар тахтага жойлаштириб, нафис ва санъаткорона гўзаллик билан нақшлайди.

Худойберган Муҳркан мусиқий соҳада ҳам ажойиб ишларни амалга оширади. Замонасининг таниқли санъаткорларидаи Еқуб доирачи, Усмон бахши, Паҳлавон Мирзабошилар билан «Шашмақом»га нота ёздилар. Бу маданий ҳаётдаги муҳим воқеалардан бири эди.

Муҳаммад Раҳимхоннинг санъатга меҳри гоёт баландлиги ва санъат, илм, адабиёт аҳлига ғамхўрлиги учун Худойберган Муҳркан хонга безаклари кумушдан зийнатланган бир танбур ясаб беради. Худойберган кўп соҳаларга қизиқади. У Муҳаммадхўжа исмли соатсозга ҳам шогирд тушиб, вақт, ўлчов механизми сирларини қунт билан ўрганеди.

Сўнгра тўп қуйиш сир-синоатларини ўрганитга киришади. Уни ҳам тез ўзлаштиради ва хонликнинг мудофаасини кучайтиришга ўзининг муносиб ҳиссасини қўшади. I: донга тўл қўйиб, унга падари бузруквори ва ўзининг номларини хушхат қилиб туширади. Худойберган хон саройларидаги айвонларнинг устунлари ва уларнинг остига қўйиладиган катга тошларга нафис нақшлар ишлайди.

1910 йилда Муҳаммад Раҳимхон II вафот қилгач, Асфандиёр тахтга ўтиради. У Худойберган Муҳркандан ўз номи туширилган иккита олтин муҳр, яна расмий бир муҳр ўйиб беришни талаб қилади. Сўнгра хон маҳсуе қилич ясаиб, жавҳардор қуролига жигали муҳрини ўрнатишни ва олтин билан қоплаб беришни топширади. Бу ишни у санъаткорона маҳорат билан бажаради. Хон Худойберган Муҳрканнинг илм-ҳунарига қойил қолади.

Ажойиб ҳунарлар эгаси Худойберган Муҳркан салкам бир аср яшаб, 97 ёшида Хоразм инқилобидан бир оз олдинроқ вафот этади.

XIX асрнинг иккинчи ярмида сермахсул ижод соҳибларидан

бири. Туркистон маданиятига салмоқли ҳисса қўшган шоир ва тарих олим Огаҳийдир (1809—1874). Унинг ватани буюк олимларни етказган юрт Хоразмдир. Унинг салмоқли ижоди ғоят залварли бўлиб, Алишер Навоий, Лутфий ва Абдураҳмон Жомий каби буюк сиймолардан кейинги маданиятимиз ёруғ юлдузларидан биридир.

Огаҳий адабиёт соҳасига қанча ҳисса қўшган бўлса, тарихий илмлар ривожига ҳам шунча улуш қўшади.

Огаҳий асосан XIX асрдаги Хива хонлиги ва унга қўшни давлатлар ҳамда «Халқлар тарихи» ҳақида муфассал маълумот берувчи бир неча қимматли тарихий асарлар ёзиб қолдиради. У ўзининг ноёб қобилияти билан замонасининг энг атоқли тарихчиси бўлиб етишади. Бу соҳада ўз устози ва амакиси Шермуҳаммад Мунис томонидан бошланган, лекин унинг вафоти тугайли тугалланмай қолган тарихий асарни ниҳоясига етказди. Бундай катта ва оғир ишни давом қилдириш ҳамда муваффақиятли тугаллаш жуда чуқур билим эгаси бўлишни, шунингдек кўплаб Шарқ тилларини билишни тақозо этарди. Юксак иқтидор эгаси бўлган Огаҳий ўлка ўтмиши ҳақида келгуси авлодларга бебаҳо мерос ҳадя қилиб қолдирди.

Огаҳий яшаб ижод этган даврда Хива хонлиги тахтида Муҳаммад Раҳимхон I (1806—1825), Оллоқулихон (1825—1843), Раҳимқулихон (1843—1846), Муҳаммад Аминхон (1846—1855), Саид Муҳаммадхон (1856—1865) ва Муҳаммад Раҳимхон II (1863—1910) лар ҳукмронлик қилдилар.

Огаҳий ана шу давр тарихини муфассал равишда баён қилувчи бир неча тарихий асарлар яратди. Дастлаб Муниснинг «Фирдавс ул-иқбол» номли асарини ниҳоясига етказди. Унинг «Зубдат ут-таворих», «Риёз уд-давла», «Жомийъ ул-воқеоти султоний» ва бошқа асарлари тарих фанига қўшилган улкан ҳисса бўлди.

Огаҳий ўлмас тарихий асарлар ёзиш билан чекланиб қолмай, турли тилларда ёзилган кўпгина тарихий ва ахлоқий-тарбиявий асарларни ўзбек тилига таржима ҳам қилган. Бу билан у халқлар ўртасидаги дўстлик биносининг улуғворлигини оширишга муносиб ҳисса қўшди. Огаҳий Муҳаммад Вориснинг «Зубдат ул-ҳикоёт», Қобус Вашмгирнинг «Қобуснома», Имомиддин Ғиждувонийнинг «Мифтоҳ ул-толибин», Ҳусайн Али Кошифийнинг «Ахлоқи Муҳсиний», Муҳаммад Маҳдий Астрободийнинг «Тарихи Нодирий», Мирхонднинг машҳур «Равзат ус-сафо» асаридан бир неча жилдди, шунингдек «Зафарнома», «Равзат ус-сафои Носирий», «Табақоти Акбар шоҳий», «Тазкираи Муқимхоний» каби асарларни ҳам ўзбек тилига ажойиб тарзда таржима қила олди.

Шу хизматлари боис Муҳаммад Ризо Огаҳийнинг номи буюк бобокалонларимиздан Муҳаммад Мусо Хоразмий, Абу Абдулло Хоразмий, Маҳмуд Замаҳшарий, Абу Али ибн Сино, Алишер Навоий, Улуғбек, Заҳриддин Муҳаммад Бобур каби улуғ сиймолар қаторида ҳурмат ва эъзоз билан тилга олинади.

Комил Хоразмий Ниёз Муҳаммад (1825—1899). XIX аср Хоразм адабий ва маданий муҳитида салмоқли ўринни эгаллаган шоирлардан биридир. У нодир қобилиятли мусиқашунос, уста хаттот, атоқли наққош ҳам эди.

Комил Хоразмий хаттотлик ва мусиқа соҳасидаги катта қобилияти туфайли тез танилди. Натижада саройга чақирилди ва Муҳаммад Раҳимхон II унга шарт-шароитлар яратиб берди. Шунингдек, келгуси авлодларга аждодлар томонидан асрлар оша яратилган мусиқий асарларнинг буст-бутун етиб бориши учун нота яратиш каби оғир ишни ҳам топширди. У мумтоз ашулаларга, мақомларга нота ёзишга жиддий киришади. Нозик ва мураккаб ишни муваффақиятли бажаришда Муҳаммад Раҳимхоннинг шахсан ўзи ҳам қатнашади. Натижада машаққатли иш маҳсули бўлган, ярим мақом сози танбур учун яратилган «Мақоми Ферузшоҳ» деб аталган ўлмас мусиқий асар яратилади. Муҳаммад Раҳимхон фармони ва раҳнамолиги ҳамда иштироки билан қиёмига етказилган бу тугал иш мусиқий маданиятда олти ярим мақом танбур йўли билан машҳур бўлиб кетди.

Комил Хоразмийнинг ўзбек адабиёти ва айниқса мусиқа санъатини ривожлантиришдаги хизматлари гоят каттадир. У танбур учун янгича мукаммал нота яратиш устида умрининг охирига қадар зўр бериб ишлади. Комил Хоразмий турли жанрларда сермахсул ижод қилди, мухаммас, маснавий, рубоий, муаммо, таърих каби шеърини шаклларда шеърлар битди. Унинг ранг-баранг ижодида ғазаллари алоҳида ўрин тутади. Уларда сарой ҳаёти, салтанат, зулм, ҳаётдаги эзгу ва ёмон ишларга нисбатан муносабати ўз ифодасини топган.

Комил Хоразмийнинг ижодига ўз даврининг замондош, етук шоир ва фозилларидан Огаҳий, Рожий, Камёб, Баёний, Феруз (Муҳаммад Раҳимхон), Табибий каби шоир ҳамда маданият арбоблари юксак баҳо бердилар.

Хива адабий-бадий муҳитидан етишиб чиққан шоир ва тарихчилардан бири Муҳаммад Юсуф Баёний (1858—1923) эди. У жуда кўпгина асарларни араб ва форсийдан ўзбек тилига таржима қилган. Муҳаммад Юсуф томонидан яратилган «Девони Баёний» асари адабиётнинг намунавий асарларидан ҳисобланади. Лекин у тарихчи олим сифатида янада машҳур бўлди, номи дунёга танилди. Жаҳоннинг йирик шарқшунос тарихчи олимлари унинг асарларини Туркистон, асосан Хоразм тарихини ўрганишда энг ишончли манба сифатида ўз асарларида таъкидлаб ўтдилар.

1910 йилда Асфандиёрхон Баёнийга Хива хонлигининг мукаммал тарихини ёзишга фармон берди. Бу оғир ишга киришар экан, у ўн минглаб араб, форсий, туркий манбаларни синчиклаб ўрганди. Ҳатто Огаҳий каби йирик тарихчиларнинг асарларини танқидий ўрганиб, «Шажарайи Хоразмшоҳий» номи асарини ўзбек тилида мукаммал тўрзда битиб хонга тақдим қилди. Тарихчи олим, шоир, мусиқашунос, таржимон ва хаттот-

лик касб ва илмларининг қомусий эгаси Баёний умрининг сўнгги йилларида Хоразм Халқ Республикаси маорифида аҳбарлик лавозимларида ҳалол ишлади. У 1923 йили Хивада вафот қилди.

Турди Али. У Қўқон хонлигидаги машҳур хаттотлардан. Хон аркининг (1873 йилда битган) хаттотлик ишларини бажариш икки шахс—Турди Али ва Мирзо Мир Маҳмуд Бухорийларга ишониб топширилган. Саройнинг ўнг томонидаги жали хат усули Турди Алиники, чап томонидаги хат-битик эса Мирзо Мир Маҳмуд Бухорийникидир.

У собиқ ўрданинг ички томонидаги айвон деворига катта жали хати билан ёзув битди. Хат интиҳосига «фақир Муҳаммад Турди Али» деган сўзни битиб қўйган.

Турди Али билимли, тadbиркор ҳамда халқпарвар бир инсон эди. У шу хусусиятлари билан хонга ботиниб фикрини айта олиш имконига эга бўлди. Натижада Худоёрхоннинг қаҳр-ғазоби қайнаб турганда ҳукм қилинган кишиларнинг кўпчилигини фалокатлардан халос қилиб юборишга муваффақ бўлган. Турди Алининг шу савоб ва эзгу ишлари амалга ошириш чоғидаги фидойилиги ҳамда жасурлиги халқ орасида овоза бўлиб кетган эди.

Муқимий Муҳаммад Аминхўжа Мирзохўжа ўғли 1850 йилда Қўқонда, собиқ Хўжанд даҳасида новвой оиласида дунёга келди. Унинг отаси асли тошкентлик бўлиб, 1835—1836 йилларда Қўқонга келиб қолган.

Муқимийнинг онаси замонасининг маърифатли аёлларидан бўлгани туфайли ўғлининг илм олиши ва адабиётга қизиқишига алоҳида аҳамият берди.

Муқимий бошланғич таҳсилни маҳалла мактабида ва уйда ота-онасидан олиб, сўнг Қўқон мадрасасига киради. Ўз илмини чуқурлаштириш мақсадида Бухорога бориб ўқийди. У ерда форс, араб тилларини яхши ўрганadi. Мустақил равишда турли китобларни мутолаа қилишга киришади. Форс-тожик ва ўзбек классикларининг асарларини севиб ўқийди. Уларга эргашиб ўзи ҳам шеърлар ёза бошлайди. Ўз замонасининг етуқ шоирлари билан танишади.

Муқимий мадрасани тугатиб, Қўқонга қайтади. Лекин иш тополмай, ҳаётини муҳтожликда ўтказadi.

Муқимий хаттот ҳам эди. Гўзал настаълиқ хатида жали қалам билан қитъа ва рубойлар кўчирган. Аммо хаттотлик ҳунари ҳам кун кечирish учун унга ёрдам беролмади. Муқимий қийинчиликларга қарамай, ўзи севган шоирлик ишини давом эттиради. У жуда хушчақчақ, аскиялари билан давраларни қизитадиган одам эди. Муқимий 1903 йилда Қўқонда вафот этади.

Маъсумхон Гулханий шоир ва хаттотлардан бўлиб, Муқимийнинг замондошларидандир. У Қўқоннинг собиқ Қатагон даҳасида Баковул номли маҳаллада қашшоқ оилада туғилган. Қўқондаги Минг оинм мадрасасида илм олган, талабалик вақ-

тўда мадрасадан ҳужра ҳам тегмаган. Маъсумхон турар жой топилмай мадрасанинг шарқ томонидаги ҳаммом гўлаҳида иссиқ кўлда тобланиб, ўт ёруғида дарс тайёрлаб ўқишини тамомлаган.

Маъсумхон мадрасанинг жануб томонидаги масжидда шогирдларига таълим берган. Турар жойи бўлмагани учун Баковул маҳалла масжидида яшаб, ҳаётининг охиригача дарс беради. Гулханий 1922 йилда 62 ёшида вафот қилади.

Шоир Ғарибийнинг айтишича, Муқимий, Мавлоний Йўлдош ва Роҳийларнинг суҳбати Гулханийсиз бўлмас эди. Гулханий шеърлари билан бир қаторда ҳуснихатда ҳам кўн мумтоз шахс эди.

Рожий Ҳўқандий Сармозор даҳа, Кўрхона маҳаллалик Сулаймонқул уста Суярақулнинг ўғли. У турли хатларда, айниқса жали қаламда моҳир хаттотлардан бўлган.

Рожий форс, ўзбек классик адабиётини чуқур ўрганган адиблардан эди. У форс адабиётини севувчиларга Бедилнинг «Нуқот», «Пуюзот» ва «Ғазалиёт» фалсафаларида дарс беради. Ўзбекча, форсча қасида, марсия ва тарихий манзумалар ёзган. Шунингдек, ўзбек тилида назм билан «Зарб ул-масал» яратган.

Рожийнинг турли ҳайвонлар, қушлар суратида қилиб жали қалам билан кўчирган хатлари кўн. У абро баҳор қоғоз турларини ранг-баранг ишлашда ҳам тенти йўқ эди. Чинни ва пилаларга шеър билан рубоийлар, биноларга машҳур кишиларнинг вафотларига атаб таърих ва марсиялар ёзарди.

Рожий 1924 йил 11 ноябрда 57 ёшида юрак касали билан вафот этади.

Исҳоқхон Жунайдуллоҳўжа ўғли Тўрақўрғоний (Ибрат) (1862—1937). Ўзбек шоири, тилшунос, тарихчи, маърифатпарвар. Уз шеърларида реакциячон кучларни, маҳаллий ва чор чиновниклари кирдикорларини кескин фош этган. Ибрат шеърий девонидан ташқари 14 та тилшуносликка доир ва илмий-тарихий асарлар яратган. Унинг араб, форс, ҳинд, турк, ўзбек ва рус сўзларидан таркиб топган «Луғат ситта алсинна» («Олти тилда луғат», Ташкент, 1907) асари ўқувчилар учун катта аҳамиятга эга бўлган. Ибратнинг жаҳон ёзувлари тарихига оид «Жомеъ ул-хатут» («Хатлар мажмуи», 1912) асарида лотин, славян, хитой, ҳинд, айниқса араб ёзувининг келиб чиқиши, ривожланиш тарихи ҳақида маълумот берилган. Ибратнинг илмий-тарихий асарлари («Тарихи Фарғона», 1916; «Тарихи маданият», 1925; «Мезон уз-замон», 1926) Қўқон ҳокимининг вужудга келишидан Совет ҳокимиятининг 30-йилларгача бўлган даврини ўзининга олиб, Марказий Осиё тарихини ўрганишда катта аҳамиятга эга.

Ибрат илк ўзбек публицистларидан бири. У «Туркистон вилояти газети», «Садон Туркистон», «Садон Фарғона» газетларида фаол қатнашиб, ўз публицистикасида дунёвий фанларни, маданиятни тарғиб этган. У шахсга сифиниш даврининг қурбони бўлган.

Муҳаммаднинг Хўжайиий Ансур Муҳаммад ўғли. Қўқоннинг машҳур шоири, тарихчиси ва моҳир каттоғи эди. У 1802 йили туғилган. 1871 йилда форс тилида Қўқон ҳолиига оид «Тарихи Шоҳруҳий» номли асар ёзган. Асар 1885 йили нашр этилган, 1895 йилда эса ўзбек тилига таржима қилинган ва тарихчилар учун муҳим манбалардан бири бўлиб ҳисобланади.

Муҳаммаднинг шоирликда ҳам обрў-эътибори баланд бўлиб, кўплаб ғазаллар ёзган.

Зокиржон Мулло Холмуҳаммад ўғли Фурқат (1858—1909), демократ шоир, маърифатпарвар, публицист, ўзбек журналистикаси асосчиларидан бири. У кўплаб лирик ғазаллар, «Ҳаммом хаёл» шеърий рисоласини ёзди, форс тилидан «Чор дарвеш», «Нуҳ жанзур» каби асарларни ўзбекчага таржима қилди, лирик асарларни тўплаб девон тузди.

Фурқат 1889 йил июнда Тошкентга келади, бу ерда айрим фозилларнинг таклифларига кўра маълум муддат «Фарҳат» тахаллуси билан асарлар ёзиб, шукрат қозонади. Кўп ўтмай яна Фурқат тахаллусини тиклайди. Хўжрон синфлар ва реакцион руҳонийларнинг тазйиқи натижасида Фурқат 1891 йилда Тошкентдан чиқиб кетишга мажбур бўлади. 1893 йил сентябрь ойининг ўрталарида Еркентга келади ва шу ерда умрининг охирига қадар турғун бўлиб қолади. Бу ерда оила қургач, кичик дўкон очиб, доривор ўсимликлар билан савдо қиладди, каттоғлик билан шуғулланади ва бир қанча бадий, публицистик асарлар яратади, маърифатпарварлик фаолиятини давом эттиради.

Фурқат кучли лирик шоир. Унинг лирикаси ҳаётини факт ҳамда туйғуларга бой ва жарангдор. Ғазал ва муҳаммасларида Ватан табиати, баҳор ғузалиги, инсоний севги, унинг шодликлари, ташвишлари ишонарли ва таъсирчан ифодаланган. Фурқат лирикаси марказида тирик инсон туради. Унинг асарларида ўз даври иллатларини қоралаш, адолатсизлик ва зуравонликдан илжоят қилиш каби ижтимоий йўналишлар ҳам сезиларли ўрин тутди. «Сайдинг қўябер, сайёд» мусаддасида шахс эрки муаммоси, озодликни улуғлаш ғояси романтик бўёқларда ифодаланади. Асар ўтмиш шеъриятимизнинг шоҳ асарлари қаторидан ўрин олган.

Фурқат ўзбек публицистикасининг шаклланиши ва ривожига ҳам катта ҳисса қўшди. Ўзбек адабиётида замонавий маънодаги публицистикага асос солди, унинг тематик доирасини кенгайтириб, долзарб, ижтимоий-сиёсий муаммоларни илғор тушунчалар ва халқчил жабҳадан туриб ёритишни бошлаб берди.

Фурқат ўзбек адабиётида биринчи бўлиб замонавий маънодаги памфлет ва фельетон жанрларига асос солди.

Бердимурод Қарғабой ўғли Бердақ (1827—1900). Қардон қорақалпоқ халқининг севикли фарзанди, реалистик адабиёт асосчиларидан бири бўлган демократ шоир Бердақ эди.

Шоир Бердақ XIX асрда яъни ховинларда феодаал муно-

сабатлар ҳукмрон бўлган, чор Россияси Урта Осиёни забт этган му аккаб тарихий шароитда яшади ва ижод этди.

Бердақ поэзияси унинг ўзигача бўлган давр қорақалпоқ классик, халқчил адабиётининг энг муҳим, прогрессив анъаналарининг давоми бўлди. Унинг шаклан ва мазмунан гўзал, жозибадор, ўткир моҳият касб этган, теран, ўзига хос истеъдод ва маҳорат билан йўғрилган поэзияси XIX аср шароитида хонлик истибодидини фош қилди. Бердақ поэзияси қорақалпоқ халқининг меҳнати, турмуш шароитлари, орзу-умидларининг ҳаққоний ифодаси бўлиб янгради.

Бердақ шоирнинг «Халқ учун», «Яхшироқ», «Бўлган эмас», «Бўлмади», «Умрим», «Соғлиқ», «Бу йил» сингари кўплаб ижтимоий турмуш, ижтимоий-сиёсий тенгсизлик ҳолатларини равшан акс эттирган лирик шеърлари, «Хасис экан», «Дод дема», «Терс қайтган», «Хўкизим», «Чиғирим» каби сатирик ва юмористик асарлари, «Омон гелди», «Ойдўс бий», «Эрназар бий», «Равшан», «Аҳмоқ пошшо» сингари асарлари қорақалпоқ мумтоз адабиётининг нодир намуналаридир.

Мавзу юзасидан савол ва топшириқлар

1. XIX асрнинг иккинчи ярмида тарихий шароит қандай эди ва унинг мадания ҳаётга таъсири нималардан иборат бўлди?
2. Мактаб ва мадрасаларда таълим-тарбия қандай бўлган ва қайси фанлар ўқитилар эди?
3. Ўзбек халқи ва Урта Осиё халқларининг саводлилик даражаси қандай бўлган? Унинг сохталаштирилиши сабабларини очиб беринг.
4. Урта Осиё хонликларида хаттотлик ишлари қандай ривожланди ва унинг санъат даражасига кўтариллиши деганда нимани тушунасиз?
5. Машҳур хаттотлардан кимларни биласиз? Ўз ўлкангизда яшаб ўтган хаттотлар ҳақида нималар биласиз?
6. Тарих фанининг ривожига ҳисса қўшган йирик олимлардан кимларни биласиз?
7. Адабиётнинг равнақига катта ҳисса қўшган шоирлар ижоди ҳақида гапириб беринг.

4-§. XIX АСРНИНГ ИККИНЧИ ЯРМИДА УРТА ОСИЁ ХАЛҚЛАРИ МАДАНИЯТИ (ДАВОМИ)

1. Тарихнавислик ва хаттотлик

Урта Осиёда, жумладан Ўзбекистонда тарихнавислик, хаттотлик, шоирлик зиёлиларимиз учун одатий ҳол ҳисобланган, улар фақат бир соҳа билан шуғулланмаганлар.

Ўз ўтмишини биллишни имон-эътиқод деб билган кўплаб ўқимишли кишилар тарих ёки мозий илмини доимо ўрганиб, унга мурожаат қилиб борганлар. Тарихини билмаслик айб, жониллик белгиси эди. Мозийга аён бўлган тарихий воқеа ва ҳодисаларни эл-улусга етказишда тарихчиларнинг ҳиссаси катта бўлди. Ҳукмдорлар ўз ҳукмронлик ва шажараси тарихининг

ёзилиб боришини таъминламоқ учун тарихчиларга махсус топшириқлар бериб борганлар.

Айрим тарихчилар эса мустақил равишда ҳаракат қилиб, мавзу ва даврларни эркин танлашган, рисоалар битганлар. Ана шундай ўқимишли шахслардан бири **Муҳаммад Юнус Муҳаммад Амин ўғлидир**. У Тошкентда Тинчоб маҳалласида туғилиб, Қўқонда таҳсил олди. Натижада кенг билимли шоир, тарихчи, хаттот бўлиб етишди.

Муҳаммад Юнус 1859 йилда Қўқон хонлиги тарихига бағишланган «Хадойқул анвор» асарини ёзди. Унда Муҳаммадалихон воқеасини тўла баён қилди. 1894 йилда Абдурахмон Жомийнинг «Жило ур-руҳ» номли қасидасига жавобан «Анвар ул-бавориқ» номида қасида битди.

У кўп машҳур ва таниқли кишиларнинг вафотига бағишлаб таърих ва марсиялар ёзди. Олим 1907 йилда Қўқонда вафот этди.

Бу пайтга келиб тарихчиларнинг илмий-иждоий ишлари анча жонланган эди. Тарихчилардан **Миразиз бин Муҳаммад Ризо Марғилоний** машҳур «Тарихи Азизи» асарини ёзиб тугатди. **Мулло Али Қори Қундузий** «Таворихи Манзума» ва «Холи ал-фароид» асарларини тамомлайди. **Отабек Фозил ўғли** «Муфассал Тарихи Фарғона», **Шавқий** «Тарихи Шавқий», **Мулло Олим Маҳдумхожа** «Тарихи Туркистон», **Маҳмуд Ҳаким Яйфоний** «Девони Ҳашмий», «Тарих ул-илож», «Абу Али ибн Сино қиссалари», «Маъдан ул-адвия», «Қонун ул-илож» ва «Хуллас ат-таворих» каби асарларини ёзди.

Уша даврнинг йирик тарихчиларидан бири **Мулло Мирзо Олим валад Мулло Раҳим Тошкандий** эди. Унинг қаламига мансуб «Ансоб ас-салотин ва таворихи ая-хавоқин» асари дунё юзини кўрди.

Кўзга кўринган тарихнавислардан яна бири **Мирзо Абдуазим Сомийдир**. У бухоролик тарихчи бўлиб, анча мукамал асарлар яратиб машҳур бўлди. Унинг «Миръот ал-хайол» («Хаёл кўзгуси»), «Тарихи салотини манғитийа» («Манғит султонлари тарихи»), «Даҳмаи шоҳон» («Шоҳлар даҳмаси») каби рисоалари илм учун ғоят қимматлидир.

Юқоридаги фактларнинг ўзиёқ тарих фани ўлкамизда анча тараққий қилганлигидан дарак беради. Бу асарлар воқеаларнинг аниқ ва равшан баён қилинганлиги билан ажралиб туради. Уларни ўрганиш туфайли ўқувчиларимиз халқимиз ўтмишининг номаълум қирралари ҳақида қизиқарли маълумотларга эга бўладилар.

2. Адабиёт

Урта Осиё халқлари, жумладан ўзбек халқи қадимдан шеърят ва адабиёт муҳлиси эди. Шоирлар ўзлари яшаётган муҳитдан ажралмаган ҳолатда инсон руҳиятига воқеа ва ҳодисаларнинг таъсирини кузатганлар, ҳис-туйғуларини, ижтимо-

ий ҳаётга муносабатларини оққа тушириб берад эдилар. Улар ўз ижодларида табиат гўзаллиги, турмуш қийинчиликлари, инсон онгида кечадиган зиддиятларни турли жанр кўринишларида ифодалашган. Худлас, адабиёт вакиллари диққат марказида инсон, табиат, жамият ва унинг руҳий муаммолари турган. Бу жумбоқлар таҳлиди шоир иқтидори, тафаккури сайқалидан ўтган шеърӣ-фалсафӣ тушунчалар сифатида поэзияда ўз ифодасини топган. Халқимиз уларни ўзларига маънавий-руҳий озуқа сифатида қабул қилишган. Агар ижтимоӣ турмуш жаҳалдарига нисбатан морозилиқ ғоялари билан сугорилган мисраларга дун келинса халқ нафрати ифодасининг шеърӣятда акс этиши деб билишган.

Мираҳмад Мирӣ Абдураҳим ўғли (1833—1916). У халқ орасида шоир Мир таҳаллуси билан шуҳрат қозонган ва ажойиб хаттот ҳам эди. Шеърхонлик баҳсларида қатнашиб, ўз салохиятини кўрсата олди ва шоирлар ҳурматида сазовор бўлди. Тошкентдаги **Абулқосим** ва **Отабой қожи** медресаларида 15 йилга яқин араб ва форс тилларидан дарс берди. Настаълиқ хати бўйича кўплаб шоғирлар тайёрлади.

Мирӣ камтар, меҳнатсевар, қафолати киши бўлиб, фақирона кун кечирар эди. У ўз ишининг ғоят пишиқ, гўзал бўлишини, узоқ даврлар аълодларга завқ-шавқ беришини истарди. Ҳар бир бинога таърих ишо қилиши (битиши) учун унга хос ва мос шаклларни топишда ижодий ёндашарди.

XIX асрнинг иккинчи ярмида сермаҳсул ижод қилган тошкентлик шоир ва хаттотлардан бири **Алманий Қори Фазиллоҳ Миржалол ўғли** (1852—1891) эди. У Муқимийнинг замондоши ва дўсти бўлиб, Алманий таҳаллуси билан ўзбек, форс, араб тилларида шеърлар ёзди. Олим сифатида араб тили грамматикасига оид «Авзон ал-жумуъ» (кўплик вазнлари) номли илмӣ асар ҳам ёзган. Алманий машҳур ҳинд масали «Қалила ва Димна»ни ўзбек тилига таржима қилган. Шарқнинг йирик шоирларидан Навоӣ, Жомӣ ва дўсти Муқимий шеърларига муҳаммаслар битган.

Тошкентда туғилиб вояга етган машҳур зиёлилардан шоир-табиат, олим **Муҳаммад Усмон Қотиб Тошкандийдир** (1856—1935). Усмон Қотиб тамағирликни ёқтирмайдиган, мансаб ишларидан ижодий ишларни юқори қўювчи, камтарин инсон эди. У араб, форс тилларини мукамал билар, мазкур тилларда битилган асарларга илмӣ шарҳлар ёзар, ҳуснихат сирларига қизиққан толиб илмларга устозлик ҳам қилар эди.

Таниқли ўзбек демократ шоири **Убайдулло Солиҳ ўғли Завқӣ** (1853—1921) сермаҳсул ижоди билан алоҳида ўринни эгаллайди. Завқӣнинг ижодий фаолияти медресадаёқ назарга тушган эди. Шоир ижодининг бу илк даври анъанавӣ руҳдаги ишқӣ лирик ғазал, муҳаммас, мувашшақ битишдан иборат бўлди. Халқ орзу-истаклари, кураш ва интилишларини кузата борар экан, унинг ижодида халқчиллик руҳи ўса борди.

Бу табиий жараён эдики, мумтоз адабиётнинг йирик вакиллари бу босқичдан четлаб ўтолмасди.

Завқий шу анъаналарни давом эттирди, илғор ғоялар учун курашди. Натижада замонасининг етук шоири, айни замонда кучли ва журъатли ҳажвчиси даражасига кўтарилди.

Хотин-қизлар орасидан етишиб чиққан тожик шоираси, демократ ва маърифатпарвар Дилшод (1801—1905) ижоди алоҳида қимматга моликдир. У асли Уратепадан эди. 17 ёшида уни Қўқон хони Умархон ҳарбий юришларидан бирида асира сифатида олиб кетади. Аммо шоҳона муҳит тутқунлигидан оддий, эркин ҳаётни устун қўйган Дилшод хон аркидан қочиб, Қўқон шаҳрида мўмин табиатли бир кишига турмушга чиқиб яшай бошлайди. Узи яшаган маҳаллалардан маърифатга интилган қизларни тўплаб, мактаб очади. Натижада Дилшод очган маърифат ўчоғидан салкам 900 қиз баҳраманд бўлади. Узи ёзган шеър ва ҳикояларидан мактабида унумли ва ижодий фойдаланади.

Унинг асарларида инсонпарварлик, ёшликнинг қадрига етиш, озодлик ғоялари асосий ўринни эгаллаган эди. Шоира ҳаётдаги салбий ҳодисалар, камчиликларни очиб ташлайди, фош қилади, адолатликка қақиради. Умуман олганда унинг ижоди тожик ва ўзбек адабиёти тарихида салмоқли ўринни эгаллайди.

XIX асрнинг иккинчи ярмида ўз овози ва ижоди билан машҳур бўлган маърифатпарвар ўзбек шоираларидан Анбар Отин Фармонқул қизи (1870—1906) ўзбек адабиёти ривожига муносиб ҳисса қўшди. У камбағал косиб оиласида туғилди. Отаси Фармонқул асли марғилонлик бўлиб, шоира Увайсийнинг жиянидир. Онаси Ашурбиби қўқонлик ҳунарманд-косибнинг қизи бўлган. Анбар Отин 7 ёшида ўз маҳалласидаги Дилшод отининг ижод мактабида таълим олади. У Анбарнинг шеъриятга қизиқишини кўриб, уни мумтоз адабиёт намуналари билан таништириб, сўнгра мазкур бадийят дунёсининг чаманига олиб киради.

Дастлаб Увайсий изидан борган Анбар Отин адабиётнинг турли жанрларида ижод қила боради. У ҳам оқилона ва ҳақгўйлиги туфайли эл ўртасида обрў қозониб, отин номини олади. Шоира бойвачча ва кеккайган, халқни назар-писанд қилмайдиган ҳайвонийларга қарши аччиқ ҳажвий шеърлар ёзади. Бундан ғазабланган қорағуруҳчилар уни зимдан йўқотиш пайига тушадилар. Улар катта бир маърифий йиғиндан келаётганда шоирани баланд зинадан итариб юборишади. Натижада унинг иккала оёғи синади, бироқ жони омон қолади. Кейинчалик унинг соғлиғи ёмонлашиб, ўпка силига айланади. Аммо у охириг нафасигача ҳақиқатни қуйлаш мақсадидан чекинмай ҳаёт кечирди. Кучли ирода эгаси бир дақиқа ҳам умидсизликка тушмади. Юракдан отилиб чиққан ўтли шеърият булоғи умри давомида садоқатли дўсти, суянциғи, ҳамдарди бўлди. 1905 йилда ижодига тартиб бериб, Анбар отин девон тузди. Унга 42 ғазал, 4

мухаммас, бир қитъа, бир мустаҳзод ва шеърӣ таржимаи ҳолини киритди.

Анбар отиннинг ғазалларида халқпарварлик, маърифатпарварлик, юксак инсонийлик ғоялари тараннум этилади. У жамиятдаги мавжуд иллатларга аёвсиз ўт очади. Адолатсизликни халқ ҳаракати билан йўқотиш лозим, деган хулосага яқинлашиб келади.

Анбар отиннинг дунёқарашини, фалсафий тафаккурини ўзида мужассамлаштирган асари «Қироллар фалсафаси»дир. Асар тўрт қисмдан иборат. Шоира ҳар қисмда рўй берган ижтимоий муаммога ўз қарашлари ва мушоҳадалари таҳлилида ёндашади. У камбағал халқ ҳаётига ачинади, уни маънавий ҳимоя қилади, ирқий камситишларни қоралайди. Аёлларга жоҳилларча қаровчи худбин кимсалар устидан кулади. Анбар отин аёлларни ва жамики инсоний фазилатлар эгаларини улуғлайди.

XIX асрнинг иккинчи ярмида сермахсул ижод қилган шоиралар қаторидан жой олганлардан яна бири **Муслиҳа Бегим (Мискин)** бўлиб, унинг 7000 мисрага яқин ўзбек ва тожик тилларида ёзилган шеърлари ҳозиргача сақланиб келинади. У ўзига Алишер Навоийни маънавий устоз тутиб, унинг йўлидан бориб, ўтли мисралар битади. Истибод тартиблари туфайли рўй берган хотин-қизларнинг оғир қисматига шерик бўлади. Мутаассибларни қоралайди, хотин-қизларни шеърӣ ва руҳий ҳимоя қилади.

Мухтасар қилиб айтганда, XIX асрда яшаган ўзбек шоираларидан Моҳзода Бегим, Муштарӣй (Саодат), Зебунисо, Зиннат, Нодирабегим (Моҳларойим), Увайсий (Жаҳон отин) ва юқорида тилга олинган шоиралар ўзларининг халқчил ижодлари билан ўзбек адабиёти ривожига катта ҳисса қўшдилар. Шунини таъкидлаш лозимки, бу даврда Ғарб адабиётида хотин-қизларнинг ўрни қарийб кўринмас эди.

3. Санъат ва халқ гуруҳлари, қизиқчилик

XIX асрнинг иккинчи ярмида санъаткорлар ҳам Ўрта Осиё халқлари ижтимоий-маданий ҳаётида муҳим ўринни эгаллади. Халқимиз орасидан ажойиб қобилият эгалари — созанда, хонанда, бастакор, ипакдўз, зардўзлар етишиб чиқди. Ана шундай кўп қиррали касб-ҳунар эгаси бўлган Ашурали Маҳрам (1825—1863) ҳушовозлиги билан Фарғона водийси ва Тошкентда машҳур бўлди. Унинг доврўғини эшитган Худоёрхон Ашуралини ўз саройига чақиртирди. Лекин саройдаги мураккаб ҳаётдан безган хонанда Тошкентга қочиб кетади. Саройдан кўра халқ орасида хизмат қилишни афзал кўради.

Ашурали мақом йўлларида («Хусайн», «Чоргоҳ», «Баёт», «Гулёри шаҳноз», «Дугоҳ») куй басталайди. Фарғонада созлар таъқиқланган пайтларда Ашурали «Катта ашула»нинг тараққиётига сезиларли ҳисса қўшди. Санъат даргоҳига қадам қўяётган кўплаб фарғоналик ва тошкентлик санъаткорлар унинг

беминаят ёрдамида катта санъат йўлига чиқиб олган ва уни ўзларига устоз деб билкишган.

Ўзбек анъанавий театрининг атоқли намояндаси, халқ қизиқчиси Саъди Махсум (1809—1889) ўз фаолиятини Зокир Эшоннинг қизиқчилар труппасида бошлайди. У «Атторлик», «Жафокаш эр», «Кетмон тилаш», «Домла» («Бола ўқитиш»), «Чавандоз» (улоқчилик), «Бедана ўйини» каби хилма-хил образлар яратди. Абдуазиз қизиқ билан ҳамкорликда «Обжувоз» комедиясини яратган. Қизиқчилик санъатининг сир-асрорларини эгаллаган Саъди Махсум деҳқон, ҳунарманд, чўпон ролларини ижро қилар экан, одамлар унинг қизиқчилик маҳоратига тан берар эдилар. Таниқли қизиқчи Юсуфжон қизиқ Шакаржонов Саъди Махсумнинг қизиқчилик мактабидан етишиб чиққан иқтидорли қизиқчилардан биридир.

Фарғона водийсидаги қизиқчилардан яна бири **Матхалиқ қизиқ** (1840—1910) бўлиб, у ҳам Зокир Эшоннинг қизиқчилар труппасида ўз фаолиятини бошлаган санъаткорлардан. У 1892 йилда Андижонда Ашир қизиқ, Башир қизиқ, Назир қизиқ, Ҳасан қизиқ, Жўра қизиқ кабилардан иборат труппа ташкил қилади. Мазкур труппа «Заркокил», «Ҳожи кампир», «Кетмон тилаш» каби ичак узди образлар яратиб машҳур бўлади. Труппанинг чиқишларини халқ интиқ бўлиб кутар эди. Чунки қизиқчилар халқ устига юк бўлиб тушган, меҳнатсиз даромад ундирувчиларни, лоқайд ишёқмасларни қаттиқ фош қилар эди.

Ўзбек актёрлик санъатининг йирик намояндаси **Зокир Эшон Рустам Меҳтар ўғли** (1824—1898) Қўқон актёрлари, қизиқчиларига устозлик қилади. Мимика, маъноли имо-ишора ва ҳаракатлар, сўз ҳамда оҳанглардан унумли ва ўринли фойдаланиб, ғоят таъсирчан образлар яратишда Зокир маҳорати таҳсинга сазовор бўлган. У юздан ортиқ етук сатирик ва юмористик оғзаки комедиялар ижод этди, саҳналаштирди. Унинг «Хон ҳажви», «Заркокил», «Мозор», «Сиркатароқ», «Азилар», «Ҳожи кампир», «Фарзанд дуоси», «Қаландарлар», «Дорбозлик», «Келин туширди», «Мардикор ва новвой», «Атторлик» каби кичик комедияларини халқ севиб тинглар эди. Уларда халқ нафрат билан қараган золимларнинг кирдикорлари фош этилади ва, аксинча, меҳнаткаш халқ манфаати ҳимоя қилинади.

Музроб Масхара (1848—1918) Шаҳрисабдан етишиб чиққан ўзбек халқ театри актёри бўлиб, 1878 йилдан масхарабозлар труппасига раҳбарлик қилган. Труппада Муҳаммад Диёр, Муҳаммад Назар, Бўта Муҳаммадали раққослар, Авазмурод доирачи, Эргаш сурнайчи, Рўзи карнайчи каби етук санъаткорлар ҳам элга ҳалол хизмат қилганлар.

XIX асрнинг иккинчи ярмида санъатнинг **достончилик** соҳаси ҳам анча ривожланган. Қадим-қадимдан Хоразм воҳасида санъатнинг бу турини халқ жон-дилидан севган. Хоразм достончилиги қорақалпоқ достончилиги ва санъатининг ривожига катта ижобий таъсир кўрсатди.

Қорақалпоқ дostonчилигида Жиёнмурот Жиров Бекмуҳаммад ўғлининг (1836—1908) ўрни беқидсдир. У камбағал оғла да дунёга келди. Куйлаган дostonларидан энг йириги «Алламис» эди. Унинг тўла матнини Жиёнмурот бахши оғзидан фольклорчи олим А. Диваев 1902 йилда эзиб олиб, Тошкентда нашр эттирди. У Бадиҳағўй шоир ҳам эди «Алламис» дostonи унинг ўзи ижод этган қўшиқ билан тугалланади.

XIX асрнинг иккинчи ярмида Бухоро амирлиги ҳудудида яшаб ижод қилган туркман шоири ва мусиқачиси Мискин Қиличнинг (1847—1906) номи халқ орасида машҳур эди. Амирликдаги барча қардош халқлар уни ўз шоири ва санъаткори деб билар эди. У санъаткор ва шоир бўлгунга қадар овул мактабида, сўнгра Бухоро мадрасаларидан бирида таҳсил олди. Шарқ мумтоз адабиёти вакиллари асарларини, халқ оғзаки ижодини кунт билан ўрганган шоирнинг 100 дан ортиқ шеърлари ва «Ботир Напис», «Бекзода Қурбон» дostonларида ижтимоий масалалар акс этган. «Нишон», «Топмадим», «Гидер» каби шеърларида халқнинг оғир ҳаёти тасвирланган.

Хива хони Муҳаммад Раҳимхон II (Феруз) (1844—1910) сиёсий фаолиятда ўз синфи ва ҳокимиятига хизмат қилди. Барча ҳукмдорлар ҳам шу босқичдан ўтганлар. Ўз ҳокимиятига зарар етказган чиқиш ва қўзғололларни дарҳол бостирди. Лекин мамлакат маданияти ва иқтисодий ҳаётини кўтаришда прогрессив тадбирларни ҳам кўплаб амалга оширди. Маданият ва фан арбобларига ҳомийлик қилди, ўзи ҳам сермахсул ижод билан шуғулланди.

Муҳаммад Раҳимхон шоир ва олимлар, санъаткор ва қизиқчилар, донғи кетган паҳлавонлар ва ҳунармандларга саройда қулай имкониётлар яратиб берди. Шеъриятда Оғаҳийни ва имонэътиқод, дину диёнат ҳамда шариятда адолатпешалиги билан машҳур бўлган қози калон, шайхул ислом Салимохун Матпона ўғлини устоз ва пир тутди. Эл-улуснинг иқтисодий-маданий даражасини кўтариш чораларини кўрди.

У Урта Осиё хонлиқларида биринчилар қаторида тош бомаҳона ва фотография ишларини йўлга қўйишда бош-қош бўлди. Биринчи фотограф ва оператор Худойберган Девоновни шу ишга жалб этди ва унга ғамхўрлик кўрсатди.

Шоир ва олимлар билан ҳафтада икки марта ошкора баҳс, мунозара, мушоиралар ўтказар эди. Қомил Хоразмий билан мумтоз ашулаларга куй ижод қилиш, ноталар яратиш устида шуғулланади. У Хоразм маданий муҳити ривожига катта ҳисса қўшган давлат арбобидир. Унинг бундай йўлдан боришида Урта Осиёдагина эмас, Шарқ мусулмон оламида ҳам танилган илоҳиёт олими, турли фаилардан хабардор қози калон Салимохуннинг хизматлари катта бўлди.

4. Меъморчилик

XIX аср иккинчи ярмида Урта Осиё шаҳарларида ҳашаматли ўрдалар, саройлар, мадраса ва масжидлар қурилди. Булардан энг ҳашаматли ва кўрками Қўқон шаҳридаги Худоберхон

Ўрдасидир. Ўрда 1863 йилда қурила бошланиб, 1873 йили тугалланади.

Ўрданинг умумий тархи тўғри тўртбурчак шаклида. Бино ердан анча кўтарилган ғишт пойдевор устида жойлашган бўлиб бурчаклари буржлар билан мустаҳкамланган. Олдинги фасади кошнлар билан безатилган. Маҳобатли пештоқдан ичкарига кирилади. Пештоққа эса қия сатҳ (пендус) дан чиқилади. Пештоқнинг икки ёнида ҳам бурж бор. Хоналарнинг деворлари ганч ўймакорлиги, устун, эшик, дарвозалар эса ёғоч ўймакорлигининг юксак намуналари билан безатилган. Шифтлар бўяб нақшланган. Нақшларни қўқонлик машҳур усталардан Марасул, Муҳаммад Солиҳ, Ҳакимжон Холмат ўғли ва бошқалар ишлаганлар.

Худоёрхоннинг ҳукмронлиги даврида мадраса ва масжидлар қурилиши давом этди. Шулардан энг йириги «Ҳоким Ойим мадрасаси» (1869) нинг 105 ҳужраси бўлиб, уларда 182 нафар талаба таҳсил оларди. 1872 йилда эса «Султон Муродбек мадрасаси» қуриб битказилди Унинг 100 ҳужраси бор эди, уларда 200 нафар талаба ўқиган.

1851—1852 йилларда Хоразм меъморчилигининг ёрқин намуналаридан ҳисобланган Муҳаммад Аминхон мадрасаси қурилди. Мадрасани Хива хони Муҳаммад Амин қурдирди. Унинг ёнида бутун дунёга машҳур Қалтаминор қад кўтариб турибди. Уларнинг ҳар иккиси ҳам Ичан қалъада жойлашган.

Мадрасанинг баланд пештоқи ўзига хос майда равоқларга бўлинган, бурчаклардаги мезанали буржлар бинога салобат ва гўзаллик бағишлайди. Мадраса икки қаватли бўлиб, биринчи қаватидаги ҳужралар даҳлизли, иккинчи қаватдагилар эса айвонли. Бу услуб Хива мадрасалари меъморчилигида ана шу мадраса қурилишида илк бор қўлланилган. Айвонларнинг қурилиши содда ва ҳовлининг умумий кўрилишига мос, пештоқлари сиркор парчинлар билан нақшланган, ҳужралар тепаси эса гумбаз билан беркитилган. Катта хоналарнинг гумбазлари бурчаклардан чиқарилган тоқи қия сатҳ қанос (парус)га қўйилган. Пештоқнинг ярим гумбазни ташкил этувчи олти қиррали кўркам равоғи ҳам сиркор парчинлар билан безатилган. Мадрасанинг баланд гумбазни пештоқдан анча юқори кўтарилиб туради.

Хивадаги меъморчилик ёдгорликларидан бири бўлган Муҳаммад Раҳимхон мадрасаси (1871) кўҳна арк дарвозаси қаршисида қурилган. Мадраса Сайид Муҳаммад Раҳимхон ташаббуси билан бунёд этилган. Катталиги жиҳатдан Муҳаммад Аминхон мадрасасидан кейин иккинчи ўринда туради. Мадраса ёзги ва қишки масжид, дархона, кутубхона ва ҳужралардан иборат. Бинонинг олдинги томони икки қаватли, қолган қисми бир қаватли. Кейинроқ олдинги томонига бир қаватли ҳужралар ва қўшимча ҳовли қурилган. Бино бурчакларига буржлар ишланган, сирти сиркор парчинлар билан безатилган. Мадрасанинг умумий тузилиши Хива мадрасалари меъ-

морчилигидан бир оз фарқ қилади. Хушқад пештоқнинг икки ёнида беш равоқли галереялар бор. Дарвозахона атрофидаги тўққизта хонанинг усти гумбазлар билан ёпилган. Бинонинг ички режаси ҳам бошқа мадрасалар тузилишидан фарқ қилади. Ҳовли 76 та бир қаватли ҳужралар билан ўралган, ташқи айвоннинг кўча томони девор билан тўсилган.

Муҳаммад Раҳимхон мадрасаси таълим-тарбия беришнинг йирик ўчоқларидан бири эди.

5. Табобат

Ўрта Осиёлик табиблар ўз замонасининг машҳур ва ҳурматли кишилари эдилар. Улар ўз билимларини қўлёзма китоблар шаклида ёдгорлик қилиб қолдиришган. Лекин ҳозиргача бу китоблар нашр этилиб, халқимизга етказилмаган. Табиблар ўлкамизда кўп учрайдиган зираворлардан дори-дармонлар тайёрлаб, турли хавfli касалликларни даволашар эдилар.

Бундан ташқари, халқ табобати энъаналари ҳам кучли ривожланган бўлиб, чўл, тоғ-воҳа водийларда яшовчилар ҳар бир гиёҳли доривор ўсимликларнинг қандай касалликларга шифо бўлишини, ундан фойдаланиш усулларини яхши билардилар.

1. Дирим нафаси ўткир дуоғўйлар, халқ табобатидан яхши ҳаддор бўлган кишилар, шунингдек, касалларга руҳий таъсир ўтказиб даволовчилар ҳам анча бўлган.

Халқ табиблари фасллар ўзгаришига қараб ичак, ошқозон, умуман ички касалликларни шунга мувофиқ парҳезлар бўли билан даволашда анча муваффақиятларга эришганлар.

4. Шунини таъкидлаш керакки, илм-фан, санъат, меъморчилик, табобат соҳасида бирмунча илгари силжишлар бўлган бўлсада, бироқ бу, ўрта асрларда бўлганидек, шу соҳаларнинг гуллаб-яшнаши даражасига етмади. Бир вақтлар дунё фанларига дарғалик қилишдек вазифани адо этган машъаллар ҳам бу вақтда йўқ эди. Мавжудлари эса жаҳон аҳамиятига молик фан, адабиёт, меъморчилик, санъат юлдузлари даражасига чиқа олмади. Улар фақат хонликлардагина тан олинган, маҳаллий аҳамиятга молик ижод билан чекланган вакилларимиз бўлиб қолавердилар. Бунинг асосий сабаби, биринчидан, жуда катта моддий ва маънавий кучларнинг сиёсий, иқтисодий, маданий жиҳатдан ягона марказлашган давлат тузилмасига эга бўлмаганлиги эди. Иккинчидан, феодал монархия типидagi хонликларда уруш, низо ва жанжаллар давом этарди. Учинчидан, чоғ Россияси бу парокандаликни борган сари кучайтириб, уни ўз ташқи сиёсати ҳамда фақат фойда олиш манфаатларига буриб юборишга муваффақ бўлди. Тўртинчидан, хонликларнинг жаҳон тараққиёти даражасидаги мамлақатларнинг сиёсий, иқтисодий, маданий ютуқларидан ижодий фойдаланиб, ўлка ҳаётига татбиқ қилмаганида эди.

Бу жиҳатдан айб тамомила эл-улус бошида турган амир ва

хонлар ҳамда уларнинг атрофини ўраб олган сарой амалдорлари зиммасига тушади. Чунки улар мамлакат, давлат, халқ тақдири, хавфсизлиги учун тарих олдида доимий жавобгар тарихий шахслар бўлиб қоладилар. Агар улар доно тадбирлари туфайли мамлакатни обод ва куч-қудратли қилса, олқиш олади. Агар аксинча бўлиб мамлакат тушкунликка юз бурса, қарғиш ва лаънатга гирифтор бўладилар. Хукмдорларнинг шундай тавқи-лаънат ҳукмидан сақланиб, олқиш оладиган саҳифаларга кириши, миллат ва халқига фидойӣ, садоқатли бўлишлари имондандир. Бундай эътиқодли, қаҳрамон сиёсий арбоблар эса тарих ардоғида бўладилар.

Мавзу юзасидан савол ва тспшириқлар

1. Тарихнавислик ва хаттотлик ривожига ҳисса қўшган олимлар ҳамда маданият арбоблари ҳақида нималарни биласиз?

2. XIX асрнинг иккинчи ярмида адабиётнинг қандай жанрларида ижод қилиш кучайди ва қайси шoirлар ижодида халқларварлик гоёлари кучли эди?

3. XIX асрнинг иккинчи ярмида машҳур санъаткорлардан кимлар еттишиб чиқди?

4. Халқ труппаларининг халқчпллик хусусиятларини мисоллар билан ёритинг.

5. Меъморчиликнинг энг ёрқин намуналаридан қайси обидалар қурилган эди? Қурилиш хусусияти ҳақида гапиринг.

6. Таботатнинг аҳволи қандай эди ва халқ табобати деганда нимани тушунасиз?

7. Хонликлардаги маданият билан жаҳон маданияти ривожидagi тафовут даражасини аниқланг. Ривожланишдаги фарқларни дафтарингизга ёзинг.

5-§. ХУНАРМАНДЧИЛИКНИНГ РИВОЖЛАНИШИ, СОЛИҚ ВА МАЖБУРИЯТЛАР. ХАЛҚ ҚУЗГОЛОНЛАРИ

1. Хунармандчилик ва унинг турлари

Урта Осиё халқлари турмушида хунармандчилик муҳим ва қадрли машғулот тури ҳисобланган. Халқ хунар эгасини эъзозлаб, уста деб чақиривар эди. «Йигит кишига етмиш хунар ҳам оз» мақолининг тез-тез тилга олиниши бежиз эмасди. Ҳатто касб-хунарли кишиларнинг хунар кучи, ақл-идроки билан ҳаётдаги турли машаққатларни бартараф қилишлари халқ орзак ижодига кўчиб, афсоналашган эртақларга ўтган.

Урта Осиё қадимдан хунармандчилик марказларидан бири бўлиб келган ҳудуд. Хунарманд боболаримиз ясаган буюмлар шу бонс жаҳон бозорларида рақобатларга асрлар оша бардош бериб келган.

XIX асрнинг иккинчи ярмида хунармандчилик соҳасининг металлга ишлов бериш йўналиши муҳим ўрин тутди. Улар орасида темирчилик кенг тарқалди. Темирчилик устахоналари хунармандчиликнинг турли соҳаларини, қурувчиларни, қишлоқ хўжалигини асбоб-ускуналар билан таъмин этган. Дурадгорлар

учун тешалар, арралар, болгалар ва бошқа ясовоб-ускуналар тайёрланган. Деҳқончилик қуролларида кетмон, ўроқ, тоқ қайчи, чалғилар ясалган.

Темирчилар кенг тармоқли ва тор ихтисосли бўлган. Масалан Самарқанд темирчилари уч гуруҳга бўлинган. Биринчи гуруҳга майда маҳсулотлар, уй занжирлари, тақалар, михлар, қармоқлар, арава ўқлари тайёрловчилар, иккинчи гуруҳга сувоқчи ва фишг терувчилар, дурадгорлар ишлатадиган металлдан ясалган меҳнат қуроллари, чалғи, ўроқ ясовчилар ва учинчи гуруҳга эса пичоқ, қайчи, арра ясовчилар кирган.

Ўрта Осиё хонликларидаги ҳунармандчиликнинг меҳнат тақсимотига, айрим жойларда ишлаб чиқаришнинг ихтисослашувига табиий ер ости қазилмаларининг жойлашуви таъсир қилган. Ўрта Осиё конларидан олтин, кумуш, мис, темир, қўрғошин, зумрад, феруза ва бошқа металл ва қимматбаҳо тошлар, рангдор металллар қазиб олинган. Қурама тоғларида минераллар кўп бўлган.

Қўқон хонлигида нефть қазиб олинар эди. Ундан керосин ва мум ишлаб чиқариларди. Чустда ва Андижонда темирчилик анча ривожланган бўлиб, қурол-аслаҳалар тайёрланган.

Бухоро амирлигида олтин, кумуш, қимматбаҳо тошлар, қўрғошин, мис қадимдан қазиб олинарди. Темирчи чилангарлар тайёрлаган меҳнат қуроллари (кетмон, болта ва шунга ўхшаш), буюмлар, тунукасолар маҳсулотлари у ерда машҳур бўлган.

Хивада ҳам темирчилар ўзига хос буюм хиллари ясашга ихтисослашган. Бир тоифа темирчилар бел, кетмон, арава тайёрласа, бошқаси дурадгорлик қуроллари (теша, болта, болға), учинчи тоифа усталар эса тақа, михлар ясаган. Ҳунармандчиликнинг металлни қайта ишлаш турларидан темирчилик, дегрезлик, мискарлик, заргарлик ва тунукачилик кенг тармоқлашган эди.

Мискарлик устахоналарида уй-рўзгор буюмлари (қумгон, чойнак, мис пиёлалар, мис кўза, мис лаган, мис баркаш дастшуй) тайёрланган. Мискарлик маҳсулотлари нафис санъат буюмлари даражасида ниҳоят назик дид билан ишланган. Нақшлар, безаклар туширилган мискарлик буюмлари ўзбек ҳунармандларининг санъаткорона маҳорати афодасидир (2—3-расмлар).

Бадий зеб билан ишланган мис буюмлар ранг-баранг ва хилма-хил бўлган. Улар дастурхонларни безайдиган ноз-неъматлар, нон, шарбатлар, ширинликларни солиб қўйишда қўл келган.

Диний маросимларга мўлжалланган буюмлар кўпинча мисдан ясалар эди.

Қандакорлик хонликларида умумий яқинликка эга бўлгани ҳолда Хорезм усталари қўллаган шакл ва усуллар ажралиб турар эди.

Одат бўйича мис буюмларни уч хил мутахассисликдаги ус-

талар ишлаб чиқарганлар. Қалайловчи уста, рихтагар уста ва охирида ишлов берувчи уста кандакор буюмни нафосатли, чиройли хилма-хил нақшлар билан безаган. Буюмга ҳар бир устанинг истеъдоди, маҳорати сингган, унинг якуни сифатида мис буюми етук гўзал асар даражасига етган.

Бухоро, Хива, Самарқанд, Тошкент, Фарғона водийси заргарларининг маҳорати бутун Шарққа ёйилган эди. Айниқса, хотин-қизлар учун тайёрланган безаклар (тиллақош, осмадўзи, тилла баргак, қашқарбалдоқ, зебигардон, нозигардон ва турли хил туморлар) ўзбек усталарининг маҳоратли, нозик дидли бўлганлигидан дарак беради (4—5 расмлар). Ҳатто Россиянинг заргарликка ихтисослашган саноат корхоналари маҳсулотлари рақобатига Туркистон заргарлари мактаби бардош беради. Бу катта ютуқ эди.

Ҳунармандчиликнинг ривожланишида кулолларнинг ўзига хос ўрни бор. Урта Осиёнинг катта-кичик барча шаҳарларида кулолчилик тараққий этган эди. XIX аср охирида Риштоннинг ўзидагина 80 та устахона мавжуд эди. Бухоро, Риштон, Самарқанд, Қўқон, Андижон, Наманган, Қарши, Тошкент, Денов, Хива, Хазорасп, Гурлан кулоллари ясаган маҳсулотлар ўзига хос шакл-услублари билан ажралиб турган. Кўза, кўзача, коса, пиёла, хум, тоғора каби уй-рўзғор буюмларига талаб ҳамиша катта бўлган.

Ҳунармандчиликнинг кенг тарқалган соҳаларидан бири ҳарратчилик эди. Ҳарратлар ип йигириш учун чарх, болалар бешиги ва беланчак, чилим ва ёғоч лаганлар ишлаб чиқарар эдилар. Хивада алакчилик (элакчилик) ривожланган бўлиб, бу ҳунармандлар бутун бир маҳаллани ташкил қилар эдилар.

Шаҳарларда пахтани қайта ишлаш ва тўқимачилик ҳунармандчилиги ривожланган эди. Пахта толаси ишланиб, ундан бўз ва алача тўқилар эди. Тўқимачиликнинг ўсиши бўёқчиликнинг вужудга келишида муҳим роль ўйнади. Бўёқчилик машаққатли ва оғир касб эди. Лекин Россия тўқимачилик саноати маҳсулотлари Урта Осиё бозорларига кўплаб келтирила бошлагач, ўлкадаги маҳаллий тўқувчи ҳунармандлар иши касодга учрай бошлади. Кўплаб ҳунармандлар хонавайрон бўлдилар.

Шунингдек, шаҳарларда совун, шам, озик-овқат маҳсулотлари ишлаб чиқариш мавжуд эди. Ширинпазлар, новвойлар, тегиримончилар, қассоблар, жувозчилар, кўнчилар, этикдўзлар тайёрлаган маҳсулотлар ҳам харидоргир бўлган.

XIX аср охири—XX аср бошларида фақат Хива шаҳрида 44 та дапмачилик, 18 та новвойхона, 80 та қассобхона, 83 та жувозчилик устахонаси бўлган. Фарғона шойи тўқиш бўйича ўлкада етакчи ўринда турар эди. 1896 йилда Марғилон, Наманган ва Қўқон туманларида 60 та шойи тўқиш устахоналари ишлаган. Бутун Фарғона вилоятида эса 1387 та шойи тўқиш устахоналарида 3165 ишчи машғул бўлган.

Бухоро, Самарқанд, Қўқон, Марғилон, Наманган каби шаҳарларда шойи, хонатлас, коновиз каби ўзбек анъанавий шойи

газламалари, беқасам, банорас, адрас каби ярим шойи газламалар тайёрланган.

Гилам тўқиш, чопондўзлик, каштачилик, дўппи тикиш, на-мат тайёрлаш ҳам ҳунармандчиликнинг муҳим, ривожланган турларидан эди.

Улканинг ҳунармандчилик маҳсулотлари 1878 йили Тошкентда бўлиб ўтган қишлоқ хўжалик ва саноат кўргазмасида намойиш қилинди. Унда Мирза Ҳамидов, Муҳаммад Содиқ, Худойберган Нурматов, Пирмуҳаммад Шермуҳамедов, Мирзоид Умаров каби заргарлар, Мирсафар Мирхолиқов, Абдували Бердибоев, Муҳаммад Умаров каби ҳунармандлар кумуш нишон ва махсус совринлар билан тақдирланишган. Шунингдек, 1890 йилги Туркистон, 1902 йилги Бутун Россия ҳунармандчилик кўргазмасида кандакорлик, гиламдўзлик, кулолчилик ва заргарлик буюмлари намуналари кумуш ва бронза нишонлар билан тақдирланди.

Шуни қайд этиш лозимки, бу танловлар Урта Осиёнинг энг юқсак санъат даражасига кўтарилган ҳунармандчилик буюмларини Россияга танлаб олиб кетиш мақсадида ўтказилган эди.

2. Солиқ ва мажбуриятлар

Бу даврда учала хонликда ҳам солиқлар аввалгидек сақланиб, уларга қўшимча турлар жорий этилди. Асосий солиқ хирож ва закот эди.

Хирож — ер солиғидир. У қишлоқ хўжалиги экинларидан олинган бўлиб, ҳосилнинг бешдан бир қисмини ташкил қилган.

Закот — тозаланиш. Солиқнинг бу тури уй эгаларидаш, ҳунарманд ва савдогарлардан олинган. Йиллик даромаднинг қирқдан бир қисми, яъни 2,5 фоизи закот учун тўланган.

Бухорода хирождан ташқари *капсан*, *муштак*, *доруга* солиқлари ҳам мавжуд эди. Капсан солиғи амлоқдор фойдасига ғалла ва пахтадан олинган. Муштак солиғи амин ва оқсоқол, назоратчи фойдасига олинган.

Чакана закотлар ҳокимлар, амирлар ва беклар фойдасига олинадиган солиқ тури эди. Бухоро, Қўқон ва Хивада дарёлардан қайиқда олиб ўтилган юклардан *сув пули* олинар эди.

Деҳқонлар хирождан ташқари сабзавот ва бошқа экинлар эккан ерларидан *таноб пули*, бедапоялардан *алаф пули* тўлар эдилар. Иш ҳайвонларидан *яксир* солиғи олиш ҳам одат тусига кирган. Бундан ташқари, ариқ ва зовур тозалаш ҳамда миробларнинг ҳақини тўлаш ҳам халқ зиммасига оғир солиқлар юклар эди.

Қўқон хонлигида солиқларни йиғиш бошқача бўлиб, хирожнинг миқдори сабзавот, ғалла турларига қараб белгиланарди. Масалан, шоли, буғдой, жўхори ва бошқа ғаллалардан ҳосилнинг бешдан бир қисми солиқ тариқасида тўланган.

Хирожнинг турларидан бири *танобона* солиғи эди. Маса-

лан, терак, қайрағоч экилган бир таноб ердан 50 тийин, узум, мевазор қилинган ҳар таноб ердан 2 сўм, пийёз, сабзи экилган бир таноб ердан 1 сўм солиқ олинар эди (6-расмга қаранг).

Хирож маҳаллий ҳоким хазинасига тушарди. Шу ҳисобдан бек маъмуриятни маош билан таъминлаб турар, хон талаб қилганда қўшин тўплаб, уларга хизмат ҳақи тўлар эди.

Солиқ тўловчиларнинг рўйхати қатъий юритиб борилган. Солиқ миқдори тасдиқлаб олингунга қадар ҳар ким ўз шикоятини билдириши мумкин эди. Аммо тасдиқлангандан кейин ҳеч кимнинг шикояти қабул қилинмаган.

Аҳоли расмий солиқлардан ташқари сарқор, мироб ва мулла учун ҳам ғалласидан маълум миқдорини бериши лозим эди.

Худоёрхон Россияга тобе бўлгандан сўнг солиқлар миқдори кескин даражада ошиб кетди, чунки унинг хазинаси бўшаб қолган эди. Шунинг учун у янгидан-янги солиқ турини жорий этди. Сув пули, даллол пули, мевасиз дарахтлардан, ўтиндан, пичан, pista кўмирдан солиқ олинадиган бўлди. Барча солиқлар тури 32 гага етди.

Булардан ташқари, Сепул ҳашарлар, сарбозликка олишлар халқ турмушини тобора оғирлаштириб юборди.

Умуман, солиқлар ва ўлпонлар миқдорини белгилаш ҳеч қандай қонунга асосланмас, хон талаб қилса олинавара эди. Бу солиқларнинг ҳаммаси тўхтовсиз давом этаётган урушларга, хонлар ва бекларнинг шахсий эҳтиёжларига сарф бўлар, бир қисми эса конларнинг амалдорлари томонидан ўзлаштирилар эди.

5. Калқ норозилик ҳаракати ва кўзғолонлар

Солиқ ва мажбуриятларнинг тинимсиз ошиб бориши хонликлар аҳолиси турмушининг тобора оғирлашувига сабаб бўлди.

1853 йилда Қўқон хонлигида рўй берган вазият қон тўкилишига сабаб бўлди. Шу йили Россия ҳукуматининг расмий вакили В. В. Вельяминов-Зернов Худоёрхоннинг қайнатаси, собиқ мингбоши Мусулмонқул билан махфий учрашувлар ўтказди. Натижада қипчоқларнинг руслар билан тил бириктириб, давлат тўнтариши қилиши тўғрисида шов-шув тарқалиб кетди.

Хон қипчоқлар устига катта куч ташлайди. Ички низо туфайли 20 минг қипчоқ аҳоли қирғин қилинди. Кўпгина қипчоқ саркардалари ўлдирилди, Мусулмонқул ҳам асир олиниб, қатл этилди.

Қўқон хонлигининг оғир аҳволдан фойдаланган чоризм қўшчилари 1853 йилда хонликнинг шимолий ҳудудида жойлашган Оқмачит қалъасини босиб олди. Уни забт этгач, қалъага шу ишга бош бўлган кўмондон генерал Перовский номи билан форт Перовский деган ном берилди.

1854 йилда хонликда қипчоқлар яна қўзғолон кўтариб, Андижон ва Марғилон шаҳарларига ҳужум қилиб, уни қаттиқ талон-торож қилишди. Бундан хабар топган Бухоро амири ҳам уларга мадад бериш мақсадида қўшинларини Қўқон хонлиги чегарасига келтирди. Қўзғолон кузга қадар давом этди. Худоёрхон уни ҳам бослиришга муваффақ бўлди.

1855 йилда Қўқон хонлигини яна ғалаёнлар қамраб олди. Унга Мирза Мунаввар ва Рустамхонлар раҳбарлик қилдилар. Қўзғолончилар халққа зулм ўтказган мансабдорларни дорга осдилар. Худоёрхон уларнинг талабларини бажаришга ваъда берди. Қўзғолон раҳбари Мирза Мунавварни Урдага мирзабоши қилиб тайинлади. Солиқлар камайтирилди. Халқ ҳаракати пасайгач, хон мирзабошини Тошкентга юбориб қатл қилдирди.

1858 йилда хонлиқнинг шимолий қисмида — Туркистон, Чимкент, Тошкент вилоятларида қўзғолонлар бошланди. Тошкент ҳокими Аҳмад Парвоначинини солиқ йиғишда ҳаддидан ошиб кетганлиги халқ ҳаракатининг юз беришига сабаб бўлди. У ҳар бир қўй учун 1 сўм, бир бош қорамол учун 2 сўм, туя учун 3 сўм, бўталоғи учун 2 сўм, ҳар бир қиз турмушга чиққани учун 20 сўм тўлашни шарт қилиб қўйган эди.

Солиқ ундириш учун Тошкентдан жўнатилган ҳокимнинг 300 кишиси бештамғаликлар ва чанғиликлар тарафга етиб келади. Қўнғирот уруғидан бўлган Қанайбийнинг қизларини санада жавжал чиқади. Натижада солиқ йиғувчиларга ҳужум уюштирилиб, уларнинг кўпчилиги ўлдирилади, бир қисми Чўлоқ қўрғонига кириб жон сақлайди. Бу воқеадан сўнг қоратовликлар, бештамғаликлар ва қўнғиротликлар ўз ораларидан ҳоким сайлаб, қирғизлардан ёрдам сўрайди ва Россия фуқароси бўлишга рози эканликларини билдиришади.

1858 йил 10 июнь кунини Маллабек 1000 кишилик қўшинини олиб ваколат билан Тошкентга келади. У солиқлар миқдорини икки марта камайтириб, тиinchлик ўрнатади. Қўзғолон иштирокчиларига омонлик эълон қилинади. Қўзғолончилар сафида Фозилбек понсадбоши бошчилигида ўзбеклар ҳам фасл қатнашган эди.

Қўзғолончилар қўйган нўплаб талабларнинг қондирилиши Худоёрхон ҳокимиятининг халққа ён берганлигини кўрсатади. Маллабек қўзғолончилар шартларини қабул қилади.

Мавзу юзасидан савол ва топшириқлар

1. Хонликларда ҳунармандчиликнинг қандай турлари мавжуд эди?
2. Ҳунармандчиликнинг вилоят ва туманлардаги ўзига хос хусусиятлари деганда нимами тушунасиз?
3. Солиқларнинг қандай асосий турларини биласиз ва солиқнинг мажбуриятдан фарқи нимада?
4. Халқ ҳаракати ва қўзғолонлар қайси хонликда кучли тарзда рўй берди ва нима учун?
5. Қўзғолончилар ҳокимиятга қандай талаблар қўйдилар ва унинг натижаси нимадан иборат бўлди?

II Б О Б. ЧОР РОССИЯСИНИНГ УРТА ОСИЕНИ БОСИБ ОЛИШИ

6-§. ЧОР РОССИЯСИНИНГ УРТА ОСИЕНИ ЗАБТ ЭТИШГА КИРИШУВИ. ҚУҚОН ХОНЛИГИГА ҲУЖУМ

1. Урта Осиё жасалаюнда инглиз-рус рақобати

XIX асрнинг ўрталарида мустамлакачи икки йирик империя, яъни Англия ва Россия давлатлари манфаатлари Туркистонда тўқнашди. Россия исбасатчилари Туркистон халқларни ўз ҳолига ташлаб қўйилса, тез орада Британия ҳокимиятининг Урта Осиёни ва кейинроқ Каспий денгизининг шарқий томонларини эгаллаб олишидан гоят хавфсирamoқда эдилар.

XIX асрда Булок Британия ўз тасарруфидаги Ҳиндистон ва Афғонистон орқали хонликлар билан савдо-сотиқ ва дипломатик алоқалар олиб борарди. Айни пайтда Туркистонни рус чоризми босиб олишидан хавфсирamoқда эди. Шарқ оёсатида инглизлар Россиянинг четаралари Афғонистонгача етиб келмаслигини астойдил истар эди. Ҳан бўлмаганда хонликлар икки давлат ўртасидаги бетараф майдон бўлиб қолгани лозим эди.

Англиянинг асосий мақсади хонликларни босиб олишга чоғланаётган Россиянинг режаларини барбод қилиб, учала хонлиқни унга ҳарши бир куч қилиб бирлаштиришдан иборат эди. Бу мақсадни амалга ошгач, унинг Урта Осиё бозорларини эгаллаш режаси ҳам йўқ эмасди.

Бу ишларни амалга ошириш учун Англия ҳукумати 1841—1842 йилларда Стоддарт ва Коннолини хонликларга махсус миссияни бажариши унун жўнатиб юборди. Қўқон ва Хива хонлари уларнинг таклифига кўнди, ҳарбий кучларни бирлаштиришга рози бўлди. Ашмо Бухоро амири Насруллохон инглиз элчиларини қасл қилдирди. Шу тили билан у чор Россияни мустамлакачилик оиртмоғининг ташлавишига имкoн яратиб берди. Россия бу имкoннингдан фойдаланишга кпришиб, 1853 йилда Оқмачитни эгаллаб олди. Қўқон хонлигининг уни қайтариб олиш учун қилган барча уринишлари муваффақиятсиз тугади.

Шунда ҳам инглизлар хонликларга ёрдам бериш йўлларини қидирдилар. Замоनावий гўп ҳужовчи муҳандисларидан бирига Мустафо исмини бериб Қўқонга жўнатди. Ҳиндистонлик туркий сипоҳийларга кўнгилли бўлиб, Қўқонга келишларига рухсат беради.

1858 йил март ойида Англия парламенти Ҳиндистонни мустамлакалаштириш ва Туркистонда савдо алоқаларини кенгайтириш мақсадида махсус қўмита тавсис этди. Бунинг оқибатида инглиз савдогарлари турли махсулотлар билан хонликларга келиб пурди. Улар тобора Россия савдогарларига хавфли рақобатчи бўла бордилар.

Бу тадбирлар Россия ҳукуматини гоят ташвишлантди. Ҳукмрон ва ҳарбий доиралар подшо ҳукуматини тезроқ хонлик-

ларни босиб олишга ундай бошладилар. Шунингдек, инглиз жосусларининг хонликларда пайдо бўлаётганлиги ошкор бўлгач, хонликлар ҳудудларини бирин-кетин босиб олишга изн берилди. Дастлабки ҳарбий ҳаракатлар Қўқон хонлигига қаратилган эди.

2. Қўқон хонлигининг босиб олиниши. 60-йилларда ҳарбий ҳаракатларнинг бориши

60-йиллардан бошлаб Россия чоризми Урта Осиёдаги миллий мустақил давлат Қўқон хонлигига қарши босқинчилик ҳаракатларини фаол ва дадил олиб борди. Бу ҳаракатлар борган сари кенг миқёсли урушга айланди. Россия учун бу уруш характериغا кўра мутлақо адолатсиз, соф босқинчилик ва мустамлакачилик уруши эди.

Қўқон хонлиги даҳшатли ёв билан яккама-якка кураш олиб борди. Аёвсиз уруш шу тариқа тенгсиз ҳолатда давом этаверди. Ватаннинг барча мард ўғлонлари ўз она-юрти, дини, ғурури учун курашга отландилар.

Босқинчи ёв замонавий қурол-аслаҳага эга бўлиб, уларга Европанинг катта урушларида тажриба орттирган генераллар раҳбарлик қилдилар. Улар босқинчиликда катта маҳоратга эга эдилар. Дастлаб генерал Перовскийнинг қўшини 1853 йили шиддат билан Қўқон хонлигининг стратегик қалъаси бўлган Оқмачитни эгаллаш учун юриш бошлади. У қалъани 1852 йилдаёқ олмоқчи эди, ammo мағлубиятга учраб, орқага қайтишга мажбур бўлган. Бу сафар у қасос алами ва қўшимча куч билан қалъага томон йўналди. Оқмачит қалъаси учун бўлган жанг оғир ва шиддатли бўлди. Қалъа ҳимоячилари 20 кун мобайнида уни қаҳрамонона ҳимоя қилдилар. Босқинчилар қудратли 17 тўп ва жанговар 2500 га яқин кишилик отрядлари билан тинимсиз ҳужум қилиб турдилар. Замонавий армиянинг ҳужумини пилта милтиқ, қилич ва бошқа оддий қуроллар билан қуролланган ватанпарварлардан фақат 400 ҳимоячи салкам бир ой давомида қалъани мудофаа қилди. Оқмачит олинган кун, яъни 28 июлда фақат 74 киши асир олинди. Уларнинг жуда кўпчилиги оғир ярадор бўлиб, қурол ушлашга мадори қолмаган мудофаачилар эди.

Босқинчилар қалъага асосий зарбани артиллерия билан берди ва уни вайрон қилиб ташлади. Замонавий қурол-яроғи туфайли улар кам талафот кўрди. Натижада босқинчилардан 19 киши ўлди, 66 солдат ва зобит ярадор бўлди.

Чоризмнинг энг ёвуз ҳаракатларидан бири шу бўлдики, у Урта Осиё ҳудудида қон-қардош бўлиб яшаб келаётган қozoқлар, қирғизлар, туркманлар, ўзбеклар ва тожиклар орасига тинимсиз нифоқ ва низо уруғларини сочди. Масалан, Сибирь корпуси кўмондони Г. Госфбрднинг 1856 йилнинг 12 октябрида берган расмий кўрсатмасига эътибор беринг. Унда бундай дейлади: «Биз авваламбор Ёйиқ дарёси орқасидан кўчиб келган казакларни (қozoқларни — Ҳ. Б.) турғунлаштиришимиз ва қора

қирғизларнинг (яъни қирғизларнинг — Ҳ. Б.) турли элатларини ўзимиз томонга оғдириб, сўнгра уларда қўқонликларга қарши душманлик ҳислари уйғонишини қўллаб-қувватлаб туришимиз керак».

У ўз сўзларига амал қилиб, қозоқларга ҳам шундай усулни қўллади. Кўчманчи қозоқларнинг уруф бошлиқларидан бири Султон Тезекни ридкорлик билан оғдириб олди. Унга олтин медаль ва фахрий султонлик чопони топширилди. Лекин ватанпарвар туркийлар душманининг бу найрангига учмадилар. Қозоқ саркардаси Султон Содиқнинг жасорати ва кураши бунга яққол далилдир. У она Туркистон учун молу жонини тиккай фидойи курашчилар сирасидан эди.

1859 йили подшо Александр II нинг ўзи шахсан иштирок этган сарой кенгашида ҳарбий вазир Долгоруков, граф Перовский ва Г. Госфордлар ҳам қатнашдилар. Кенгашда Туркистон ерларини босиб олишни кучайтириш, Қўқон хонлигини бир ёқли қилиш масаласи кўрилган эди. Унда шафқатсиз уруш олиб бориш зарурлиги ҳам таъкидланди.

Босиб олинишига қаршилиқ кўрсатган қалъа ва шаҳарларга омонлик бермай, янчиб ташлаш, аёвсиз қирғин қилиш ғоялари ҳам ҳаракатдаги армия қўмондонларидан чиқди. Сибирь корпуси қўмондони Г. Госфорднинг шу борадаги қирғин этиш ташаббуси барча отрядлар бошлиқлари ва рус солдатларига йўриқнома бўлди. Улар бу йўриқнома талабларини Урта Осиёни босиб олиши даврида қойилмақом қилиб бажардилар.

1860 йил 29 августда полковник Циммерман қўмондонлигидаги отряд Пишпекка ҳужум қилди. Қалъа ҳимоячилари 4 сентябргача ўзларини мардонавор ҳимоя қилдилар. Қалъа тамомила ёндирилиб, ер билан яксон этилди. Босқинчилар учун ёвузлик оддий бир ҳодисага айлана борди.

1861 йил 21 июнда подшо иштирокидаги кенгаш Қўқон хонлигини бир ёқли қилиш ҳақида яна бир бор қарорга келди. Шу кўрсатма асосида хонлик ичкарисига яна кириб бориш, бирич-кетин шаҳар, вилоятлар ва қалъаларни тўхтовсиз забт этишга киришилди. 1862 йил майида рус қўшини Оқсув, Пиштепа ва Чолдевор қалъаларини босиб олди. 1863 йил майида Туркистон шаҳрига томон қўшин йўлга чиқди. 8 июнда Чўлоқ кўрғони олинди.

Ана шу йилларда рус чоризми ҳужумлари кўпайиб кетганлигини ўлкашунос, маҳаллий тарихчиларимиздан Исоққон Тўра ўзининг «Тарихи Фарғона» асарида шундай ёритади: «1281 ҳижрийда Туркистон ва Авлиёта Русия тасарруфига ўтди, андин Чимкандга қасд айтғони Амирлашкарға эшитилди. Хўқанд аскарлари билан қиш вақтида Чимкандга келди, унда Русия аскарлари Туркистондан чиққани йўқ экан... Амирлашкар Туркистонга бориб, уруш қилмоқчи бўлиб Қўқонга борди. Туркистондан Русия аскарлари чиқди. Ул вақтда сартияларнинг уруши Русияга ҳеч писанд бўлмай, аҳамият бир оз солдат ила урушга кирди».

1864 йил 1 майда Вернийдан йўлга чиққан генерал Черняев отряди қўқонликларнинг қўшинларини чекинишга мажбур қилиб, 4 июнда Авлиёотани жанг билан олди. Сўнгра Черняев отряди Чимкентга йўл олди. 1864 йил 22 майда Перовский фортидан йўлга чиққан полковник Верёвкин отряди Туркистон шаҳри томонга юриш қилди.

Туркистон ва Чимкент шаҳарларидаги жангни кўриб, шеърий-тарихий рисола ёзган шоир Хусайн Шайх («Камина») рус қўшинларининг дастлабки ҳужуми Туркистон шаҳри остонасида Олимқул бошчилигидаги қўшин томонидан мардона қайтарилганлиги ва ҳатто анча жойгача душманлар қочишга мажбур бўлганлиги ҳамда бу тўқнашувда мағлубият аламини тоғиб кўрганлигини шундай тасвирлайди:

Урусларнинг ҳаммаси чулдуршиб,
Чиқиб кетди дадага гулдуршиб.

Бир-икки кун туруб кўрқиб далада,
Ке шошмай жой юривди бу орада.

Юборди пучталарни, тез бориб кел,
Мусулмонни кўп-озини билиб кел.

Ҳолбуки, рус қўмондонлиги расмий хабарларда доимо солдатларини ҳеч нарсадан кўрқмайдиган, ваҳимага тушмайдиган, ботир қилиб кўрсатарди. Манбалар бундай эмаслигидан дарак беради.

Полковник Верёвкин генерал Черняевдан ёрдам олиб, Туркистон шаҳрини 12 июнда босиб олди.

Сўнгра чоризм армиясининг зарбдор кучлари Қўқон конлигининг муҳим стратегик қалъаси бўлган Чимкентга йўл олди. Унга генерал Черняев қўмондонлиги қилди. Олимқул бошчилигидаги сарбозлар чор қўшинларининг дастлабки ҳужумини тўхтатдигина эмас, балки қарши зарба ҳам бердилар. Черняев сафдоши полковник Верёвкиндан ёрдам сўрайди. У Черняевга капитан Мейер бошчилигидаги отрядни жўнатди. Бу отряднинг келиши ҳам вазиятни ўзгартира олмади.

Генерал Черняев Олимқул зарбасидан аламзада бўлиб, кузгача ўз кучларини тўплаб, катта ҳужумга тайёргарлик бошлаб юборди. Ватанфурушларга пул ва мукофотларни аямай сарф қилди. Ниҳоят, шу тadbирлар самараси кўринди. 1864 йил сентябрь ойининг бошларида энг даҳшатли жанглардан бири Чимкент остонасида бошланиб кетди. Туркистон томондан қилинган ҳужумга генерал Черняевнинг ўзи, Авлиёота томондан қилинган ҳужумга эса подполковник Лерхе бошчилик қилади. Шаҳар узоқ вақт аёвсиз тўпга тутилди. Чимкент вайронага айлантирилгач, пиёдалар ҳужумга ўтди. Жуда кўп талафот кўришига қарамай, Олимқул бошчилигидаги мудофаачилар мардоналик билан ҳужумларни қайтарарди. Аммо ҳарбий техника устуңлиги ёв томондалиги учун ватанпарварлар сони тобора камайиб борди.

Шоир Камина Чимкент воқеаларининг гувоҳи сифатида рус ҳарбий техникаси билан мусулмон жангчилари қуролини қуни дагича таққослайди:

Мусулмон ўқ отса, урусқа етмас,
Уруслар отқон ўқи хато кетмас.

Камина ўзи гувоҳ бўлган воқеаларни қаттиқ изтироб билан баён этади. Урушнинг даҳшати, босқинчиларнинг шафқатсизлигидан ҳар бир чимкентлик «қиёматгача айтар дод» дейди шоир. Инсонлар ҳар қандай қийинчиликларни вақт ўтиши билан унуттишлари мумкин, ammo рус босқинчиларининг Чимкентни босиб олишдаги аҳолига ўтказган жабр-зулм, азоб-уқубатларни унутиб бўлмайди.

Урушда асосан беғуноҳ кишиларнинг қони тўкилиши, ҳатто душман оёғи остида қолган гўдакларнинг, ёш болаларнинг йиғлаб, чирқирашиб қочишлари, ниҳоят ҳалок бўлишларини Камина қиёмат куни билан тенглаштиради. Шоир русларнинг учраган барча одамнинг жонини жаллодларча суғуриб олаверганлигини шундай дард билан тасвирлайди:

Дарига, ушбу Чимкентни уруслар кўп хароб қилди,
Емоқу яқинни қўймай қириб туйиб адо қилди.
Мусулмонлар кучи етмай, урусларга сўзи ўтмай,
Уруслар ўнг-сўл қириб охиρ замон қилди.

Аёвсиз қирғинлар билан Чимкент шаҳрига 22 сентябрда ёриб кирилди. Шаҳар олингач, кўз кўриб, қулоқ эшитмаган талон-торождик юз берди. Шаҳар тамонила харобага айланди, халқнинг гурури топталди, душманнинг ёвузлиги мислсиз бўлди. Чимкент аҳлига энг кўп қирон келтирган солдат ва зобитларнинг анчаси Россиянинг олий даражали жанговор орден ва мукофотларига сазовор бўлдилар.

Мавзу юзасидан савол ва топшириқлар

1. Англия ва Россиянинг мамфаатлари нега Туркистонда тўқнаш келди? Рақобатнинг асл сабабларини очиб беринг.
2. Оқмачит қачон ва қандай вазиятда босиб олинди?
3. XIX асрнинг 60-йиллари бошларидаги Россия ҳарбий режалари ва уларнинг амалга оширилиши ҳақида нималар биласиз?
4. Туркистон шаҳри мудофеаси ва унинг ағалланиши қандай содир бўлди?
5. Чимкент жалғи ва душман ёвузлиги, ҳимоятчилар қаҳрамонлиги ҳақида гапириб беринг.

7-§. ЧОР АРМИЯСИНING ТОШКЕНТНИ БОСИБ ОЛИШИ

1. Тошкент — стратегик шаҳар ва уни эгаллаш муаммоси

Чимкент қўлдан кетгач, Қўқон хонлигининг энг йирик шаҳри Тошкентга йўл очилган эди. Шунинг учун Черняев стратегик аҳамиятга эга бўлган бу шаҳарни қўлга киритишга чор

ҳукуматининг буйруғини қутмасданоқ киришди. Юриш ҳаракатлари 1864 йил 27 сентябрда бошланди. У 4 октябрда шаҳарга етиб келди ва ҳужумни дарҳол бошлаб юборди. Тошкентликлар оёққа туриб, душманни она шаҳрига киритмаслик чораларини кўрдилар. Генерал Черняев шаҳар мудофаачиларининг қаршилиғи борган сари кучайиб бораётганлигини англаб, ҳужумни тўхтатишга мажбур бўлди. У катта талафотлар бериб, Чимкентга қайтиб кетди.

1865 йилда Сирдарё ва Янги Қўқон йўналишлари туфайли Тошкент бўсағаларигача эгалланган ҳудудларда Тошкент вилояти ташкил қилиниб, бу ерлар Оренбург генерал-губернаторлигига бўйсундирилди. Янги ташкил қилинган вилоятга генерал Черняев ҳарбий губернатор қилиб тайинланди. Унинг маъқеи ва ваколати ошгач, Тошкентни ишғол қилиш масаласи яна кўтарилди. Аммо Россия ҳукумати Тошкентни эгаллашга ҳали вақт бор деб ҳисобларди. Улар тошкентликлар билан қўқонликлар орасидаги зиддиятга умид қилиб, Тошкент рус чегараларига (Қўқон хонлигидан тортиб олинган ҳудудлар назарда тутилмоқда — муаллифлар изоҳи) яқин бўлиб қолгандан кейин унинг ўзи Қўқондан ажралиб чиқиши мумкин, деган умидда эдилар. Тошкентликларнинг Россияга мурожаат қилишини кутиш ва шундай вазиятнинг келишига шароит яратиш тарафдорлари Петербургда устивор фикрга эга эдилар. Худди шундан кейин Тошкентни Қўқондан ажратиб, мустақил ўлкага айлантириш, уни Россия ҳомийлигига ўтказиш мумкин, деб ўйлардилар. Черняев Оренбург генерал-губернатори Н. Крижаңовскийдан шунга мувофиқ келадиган тадбирлар кўриш тўғрисида кўрсатма олди.

Агар вазият башарти ўзгариб, Бухоро амири Тошкентни босиб олишга ҳаракат қиладиган бўлса, Черняевга бу шаҳарни вақтинча ишғол қилишга рухсат берилган эди. Ўша вақтда амир Қўқонга қарши уруш бошлаб, Хўжандни тортиб олган эди.

Ана шу вазиятдан дарҳол фойдаланишга интиланган генерал Черняев Тошкентга отланди. Унинг йўлига сотқинлар пешвоз чиқиб, шаҳарни олишда ҳар томонлама ёрдам беражақларини маълум қилишди. Шулардан бири Мулла Олимқулдан норози бўлган тошкентлик катта мансабдор Абдурахмонбек эди.

Воқеалар шундай аснода ривожланиб бораётганда Черняев 1865 йил 3 февралда Россия ҳарбий вазиридан телеграмма олди. «Қўшимча ҳарбий кучлар ёрдами етиб боргунга қадар ҳеч қандай ҳарбий ҳаракатлар тадбири кўрмасдан, Қўқон хонларидан дорози Тошкент аҳли билан алоқа боғлаб туришингиз ҳақида император жаноби олийлари буйруқ беришни лозим топдилар», дейилади ўша хабарда.

2. Тошкентга ҳужумнинг бошланиши

Мансаб ва унвонларга ҳаддан ташқари ўч, шовинист, яъни буюк давлатчилик, бесқинчилик ва ўзга халқларни тиз қўқити-

риш руҳида тарбияланган генерал Черняев юқоридан келган буйруқларга ҳам амал қилмай, мустақил ҳаракатлар қила бошлади. Тошкентга қилинадиган ҳужумнинг бутун масъулиятини таваккал қилиб, ўз зиммасига олди.

Юқорида номи айтилган хоин Абдурахмонбек ва унга эргашганлар генерални Ниёзбек қалъасини олишга ундадилар. Чунки айни баҳор палласи Тошкентни сув билан таъмин қилиб турган бош манба шу ердан ўтар эди. Черняев Ниёзбек қалъасини бир зарба билан эгаллаб олди. Улар сувсиз қолган шаҳар аҳолиси вакиллари оёғимиз остонасига бош уриб келди деб ўйладилар.

Тошкент аҳли дарҳол Қўқондан ёрдам юборишларини сўрайди. Бундан дарғазаб бўлган генерал Черняев бутун қўшин билан Тошкент шаҳри остоналарида пайдо бўлди.

Тошкентликларга ёрдам бериш учун саркарда Олимқул ҳам кечаю кундуз тинимсиз ҳаракат қилиб, Тошкентга етиб келди ва мудофаани ташкил қилишга зўр бериб киришди. Шу тариқа Тошкент даҳшатли уруш гирдобига тортилди.

3. Тошкент учун жанг

Генерал Черняев асосий ҳужумни жанубдан, яъни Камолон дарвозаси томондан бошлайди. Чунки у Бухоро амири қўшинлари ҳам Тошкентга кириши мумкинлигидан хавфсирарди.

Ҳужум бошлангунга қадар Олимқул ўз қўшинларини шаҳардан ташқарига олиб чиқди. Сарбозларини бир неча отрядга бўлиб, 36 тўпдан иборат артиллериясини муҳим йўналишларга жойлаштирди.

Ниҳоят, 1865 йил 9 май кuni икки томон кучлари тўқнашди. Рус қўшинлари босар-тусарини билмай, кенг ва чуқур Салар ариғидан ўтиб, тўпларнинг қаттиқ ҳимоясида шаҳарга яқинлашиб келавердилар. Олимқул бошчилигидаги қўшин қарши чиқиб, уларнинг йўлини тўсиб қўйди. Натижада жанг кутилгандан ҳам оғир ва шиддатли кечди.

Бу воқеаларни ўлкашунос тарихчи Мирзо Олим Тошкандий ўзининг «Тарихи Туркистон» номли китобида қуйидагича баён этади: «Бир неча кундан кейин русия аскарлари Тошканд устига келиб, қайтадан Хўқанд дарвозасидан ҳужум қила бошладилар. Уша вақтда Тошканд шаҳрининг тамом атрофини айлантириб, бино қилинган қалин ва баланд кўрғони, ташқари атрофида зовур қазилган ва ўн икки дарвозаси бор эди».

Бу жангни ўз кўзи билан кўрган машҳур тарихчилардан бири Муҳаммад Солиҳ «Тарихи жадидаи Тошканд» номли кўл-ёзма асарида қуйидагича тасвирлайди: «Бутун осмонни тутун ва чанг қоплаб олди, ниҳоят руслар яқиндаги тепалик томон чекиниб, мудофаага ўтишга мажбур бўлдилар. Қамалда ётган шаҳарликлар бунинг кўриб жуда қувондилар. Етти яшар боладан тўртиб, етмиш яшар чолларгача раёабани қутлаб, сар-

бозларга овқат, шарбат, иссиқ нон, ширин ва нордон мевалар келтириб турдилар. Лекин ўрус қўшинлари ўзларини ўнглаб қайта ҳужумга ўтиб, Тошканд қўшинларини орқага чекнатирди».

Шундай даҳшатли жанг қизиб кетдики, еру кўк ларзага келди, бутун осмон чанг билан қопланди, одамлар қаерда-ю, қуроюлар қаерда эканлигини ажратиш мумкин бўлмай қолди, тўпларнинг гумбурлаши қулоқларни қар қилиб қўйди. Ниҳоят тошкентликлар тоб беролмай, енгилиб қоча бошладилар. Биринчи бўлиб Себзор даҳаси одамлари рус тўпларининг гумбурлаб отилаётганлигидан қўрққан қозикалон бошчилигида қочиб кетди. Буларнинг кетидан қипчоқлар, қирғизлар ва Қўқон қўшини билан бирга келган андижонликлар отряди қочди. Ҳамма саросимага тушиб турган пайтда Олимқулга ўқ тегиб йиқилди. У сафдан чиққач, Худоёрхоннинг қариндоши Султон Мирсаид амир лашкарбоши вазифасини ўз зиммасига олди. Олимқулнинг ўлимидан кейин Тошкент учун бўлган жангда Султон Содиқнинг хизматлари алоҳида диққатга сазовордир. Унинг бошчилигида мудофаачилар рўй берган аҳволни яхшилашга уринмасин, ўнглаб олиш мумкин бўлмади. Бунинг устига Тошкент бош ўқдори омборхонасининг портлатилиши фалокатни янада тезлаштирди.

Олимқулнинг ўлимидан сўнг тошкентликлар Бухоро амрига мурожаат қилиб, ёрдам сўради. Аммо амир ўзи ёмон кўрган, яъни аввалдан қасдлашиб юрган амалдорларни тутиб, қузурига юборишларини талаб қилди. Бу мудофаани қаттиқ заифлаштиради, деган андишада амир талаби рад этилди.

Бу пайтда Черняев Бухорога борадиган йўлларни ҳам тўсиб қўйди. Сўнгра Тошкентга энг сўнги, қатъий ҳужумини бошлади. Аммо шаҳар аҳолиси қаттиқ қаршилик кўрсатишда давом этди. Кўчаларга чор қўшинларининг ҳаракатини қийинлаштирадиган тўсиқлар қўйилди.

Айрим уйлар ҳам жанг билан олинди. Рус отрядларининг илғор қисми тор кўчалардан ўтиб, қўрғонга яқинлашди, лекин қамал ичида қолиб кетди. Аммо улар катта қийинчиликлар билан чиқиб кета олдилар.

Ҳар бир маҳалла, уй жанг майдонига айлана борди. Айниқса Қиёт маҳалласининг жангчилари қаҳрамонона курашдилар. Абдурахмон ясовул бошчилигидаги кўнгиллилар гуруҳи кун бўйи душман ҳужумини даф қилиб турди. Мирюсуф Мирсултон Боғбон ўғли, Нормухаммад ҳамда Мулла Шер ўғли мерганлар, Муллажон Муса Муҳаммад Али подачининг ўғли ва бошқалар катта жасорат кўрсатдилар.

Ниҳоят, тошкентликлар бу уруш катта вайронгарчилик ва қурбонлар беришга айланиб кетаётганлиги ҳамда вазиятни ўнглаб бўлмасликни назарда тутиб, музокара бошлашга мажбур бўлдилар. 1865 йил 17 июнда музокаралар бошланди. Ут очиб тўхтатиладиган бўлди.

Черняев шаҳарнинг Ҳакимхўжа қозикалон, Абдулқосимхон

эшон, домулла Солиҳбек охун сингари нуфузли кишилари билан суҳбат ўтказди, натижада икки томон аҳдномага имзо чекди. Унга кўра, шаҳар аҳолиси ўз динида қолиши ва барча ишлар шарият асосида олиб борилиши кўрсатилди. Шунингдек, ҳовли, боғ ва майдонлар аввалгидек ўз эгалари қўлида қолдирилди. Черняев ўз ҳаракатларини ҳокимияти олдида оқлаш учун оқсоқоллардан гўё Тошкент ихтиёрий равишда рус қўшинига бўйсунганлиги ҳақида хат уюштириб беришини талаб қилди. Уни қўйидаги андозада ёзишни топширди: «Неча замонлар ва йиллардан бери Туркистонда Фарғона хонлари ҳукмронлик қилиб, фуқароларга жабр-зулм ўтказган. Улар закот, хирожларни шарият асосида олмасдан ортиқча олганлар. Ҳеч қачон марҳамат қилмаганлар, қадимги урф-одат таомилидан воз кечиб, кўп йиллар мансаб учун кўпгина кишиларни ўлдириб, фитначи ва ифвогарлар сўзига амал қилганлар. Ўртада ноҳақ қонлар тўкилиб, улар шариятга ва уламолар сўзига амал қилишдан бош тортганлар. Фарғона ва Туркистон заминида кўп вақтлар ва кўпинча қипчоқ, қozoқ ва қирғиз авбошлари ва бебошлари ҳукмронлик қилиб келдилар. Шунинг учун фуқаро ва мамлакат тинчлиги мақсадида тамомила ихтиёримиз ва раббатимиз билан рус аскарларини олиб келиб, уларга шаҳарни топширдик».

Бундан кўриниб турибдики, тошкентликлар бўлиб ўтган жанг ва даҳшатли воқеаларни инкор этиб, «ихтиёрий равишда чор аскарларига бўйсунганликларини» тан олишлари лозим эди.

Ушбу хат мазмуни баён этилган, шаҳар катталари ҳайрон бўлишди. Черняевнинг кирдикорларини фoш қилиб, Солиҳбек охун ғазаб билан бундай деди: «Бизлар воқеа ва ҳодисаларни бекитмасдан маълум қиламизки, Тошкентдан Оқмачитгача ва бу ердан Ғулжагача бўлган шаҳар ва қалъалар Тошкентга қарар эди. Бу жойларни рус аскарлари уруш ва талаш билан қўлга киритди. Уруш тўсатдан, муҳлатсиз ва сўзсиз олиб борилди. Тошкент шаҳри зулҳижжа ойининг ярмидан бошлаб сафар ойининг ўн иккисигача, яъни 42 кун давомида сувсиз, овқатсиз қолдирилди. Мулла Олимқул лашкарбоши шахид бўлганидан кейин сардорсиз қолди. Бухоро ва Хоразм ҳамда фарғоналиклар ёрдам бермадилар. Тошкент фуқароси ватанлари, дини учун қаттиқ туриб, уруш-талашни давом эттириб, сешанба кuni ярим кеча ўтгандан кейин саҳарга яқин рус аскарлари хиёбон дарвозаси ва қалъанинг девори устидан ўтиб кирди. Шундан кейин яна урушга киришиб, пайшанба кунгача икки кечакундуз урушиб турдилар. Бу ўртада кўп иморатлар, дўконлар ва уй-жойларга ўт тушиб, оч-ташна, сувсиз, яккама-якка уруш бўлиб, охирида ярашиш сулҳи тузилди».

Мавжуд ҳақиқий аҳволни Черняевга дадил ва тик боқиб айтган Солиҳбекнинг бу сўзи уни қутуртириб юборди. У ҳақиқий босқинчилик башараси билан боқиб: «Эй бек, ким билан гортишаяпсан, қўл қўй ҳужжатга, сиз ҳолда кунингни кўрса-

тиб қўяман!— деб ғазаб билан ўшқирди. Солиҳбек охун эса ажалим сенинг қўлингда бўлса, тайёрман, дея имон-эътиқоди, халқи иродасига қарши бориб, сохта ҳужжатга имзо чекмаслигини қатъий билдирди. У Солиҳбекнинг сўзини ким маъқулласа, бир тараф бўлишини буюрди. Улар шаҳар катталаридан етти киши, жумладан Ҳалимбой, Бердивой, Азимбой, Фозилбачча мулла, Мирзаолим охун, мулла Музаффар хўжа ва мулла Файзилар эдилар. Домла тарафдорлари шу заҳоти чор аскарлари томонидан ўраб олиниб, қамоққа жўнатилади ва Сибирга сургун қилинади. Икки йилдан кейин қаҳрли генерал Солиҳбек охун изидан уни заҳарлаб ўлдириши учун махсус одамани жўнатади. Ватанпарвар Солиҳбек ва унинг сафдошларидан мана шундай қилиб хонларча ўч олинган эди.

Черняев сохта аҳдномани тўлдиришни Абдусаттор Қорабош ўғли деган кишига топширади. Сўнгра шаҳар катталарининг барчасига мажбурий равишда қўл қўйдирилиб, муҳр бостирилади.

Тошкентни забт этган чор зобит ва солдатлари катта унвонлар, жанговар орденларга тақдим қилинади. Черняевга умрбод катта маош билан (ҳар йили 3000 сўм) нафақа тайинланиб, олтин қилич совға қилинади. У подшонинг ардоқли генералларидан бирига айланди.

Сохта аҳдномани ватан хонлари Черняев буйруғи билан Санкт-Петербургда олиб кетишди. Уларга катта иззат-икром кўрсатилди.

Шу тариқа Тошкент рус чоризми қўлига ўтди. Бироқ 1866 йилга қадар шаҳарнинг ҳуқуқий аҳволи нотайинлигича қолди. Уни қандай маъмурий йўл билан бошқариш анча баҳс, мунозарага сабаб бўлди. Генерал Черняев бу масалада қалтис йўл тутаётганлиги учун лавозимидан олиниб, Петербургда чақирилди.

Хулоса қилиб айтганда, Тошкент босиб олинган, Россия империясининг Туркистон масаласига дахлдор барча ҳарбий-сиёсий масалаларни ҳал қиладиган, рус қароргоҳи хизматини бажарувчи маконга айлантирила бошланди. Тошкент Урта Осиёни мустамлакага айлантириш ҳукмларини ижро қилувчи таянч ҳарбий-сиёсий маъмурий штаб хизматини бажарди.

Мавзу юзасидан савол ва топшириқлар

1. Тошкентнинг стратегик шаҳар эқанлигини исботлаб беринг (ҳудудий, иқтисодий, ҳарбий-сиёсий жиҳатларини очинг).

2. Тошкентни эгаллаш муаммосига Черняев қандай ёндашди (Россия ҳукуматининг бу масалада мақсади ва режаси қандай эди)?

3. Шаҳарга дастлабки ҳужум қачон бўлган эди ва унинг натижалари қандай бўлди?

4. Тошкент учун ҳал қилувчи жанг қандай бошланди ва шаҳар муҳофазаси раҳбарлари ҳақида сўзлаб беринг.

5. Шаҳар қачон ва нима сабабдан таслим бўлди?

6. Генерал Черняевнинг сохта ва муғомбирлигини, Солиҳбек ҳамда бошқа ватанпарварларнинг шижоатини фактик манбалардан баён қилинг.

Уйда бажариладиган мустақил иш

Босқинчилар, хонлар, ватанпарварлар ҳақида мустақил иш тайёрлаб келяш.

8-§. ТУРКИСТОН ҲАРБИЙ ОКРУГИНИНГ ТАШКИЛ ҚИЛИНИШИ ВА БУХОРО АМИРЛИГИНИНГ РОССИЯ ИМПЕРИЯСИГА БУИСУНДИРИЛИШИ

1. Бухоро билан Россия ўргасидаги муносабатлар ва унинг кескинлашуви

Тошкентнинг тақдирини Россия фойдасига ҳал этилгач, Оренбург генерал-губернатори Крижановский 1865 йил кузида Тошкентга етиб келди. У Тошкентни Қўқон ва Бухоро таъсиридан мутлақо халос қилиш чораларини кўриб, уни аввал мустақил ўлка деб эълон қилди. Бу пайтда Қўқон ва Бухоро уруш ҳолатида эди. Бухоро амирининг қўшинлари Хўжанддан Қўқон хонлигининг ичкарасига тобора шиддат билан кириб борарди. Амир йўл-йўлакай Тошкент муаммосини ҳал қилиши ва уни ўзига қўшиб олиши учун рус қўмондонлиги олдига шаҳарни топшириш талабини қўйди. Шунингдек Бухорога юборилган рус элчиларини қамоққа ҳукм қилди. Бу Бухоро амирлигига қарши уруш очиш учун рус bosқинчи ҳарбийларига баҳона бўлди. Бусиз ҳам урушнинг бошланиши муқаррар эди.

Генерал Черняев ўрнига тайинланган янги қўмондон Ф. И. Романовскийга ҳарбий вазир томонидан юборилган йўриқномада Бухорога нисбатан мумкин қадар келишувчилик муносабати қайд қилинган бўлса-да, аммо зарурат бўлиб қолганда уруш ҳаракатлари олиб боришга ҳам руҳсат этилган эди.

Талаблари бажарилмаган амир Тошкент томон йўлга оқланди. Аммо Хўжанд яқинидаги Иржар қишлоғи олдида (Сирдарё бўйида) рус қўшинлари томонидан тор-мор этилди. 1866 йил 24 майда bosқинчилар Хўжандни ҳам босиб олдилар. Уша йилнинг август ойида Тошкент Хўжанд ва Чирчиқ атрофидаги ерлар билан биргаликда Россия таркибига киритилди, деб расмий равишда эълон қилинди. Иржардаги муваффақиятсизлик амирни иккилантириб қўйди, натижада у рус ҳарбийларига ён бера бошлади, рус элчилари ва савдогарларини ҳибсдан озод қилди.

Генерал Романовский ҳарбий вазирликка юборган «Урта Осиё чегарасидаги ишларнинг аҳволи тўғрисида» мактубида амирнинг уруш ҳаракатларини давом эттиришга тайёрланганлигини ва Бухоро қўшинлари чегара бўйидаги қўрғонларда тўпланиб турганлигини хабар қилди. Шу хабарнинг мазмунидан кўринадики, Бухорога қарши уруш бошлаб юборишга мойиллик генералларда жуда kuchли эди.

1866 йилнинг бошларида Жиззахга ҳужум қилинди. Аммо жиззахликлар она шаҳрини қаттиқ ҳимоя қилдилар. Душман орқага қайтишга мажбур бўлди.

1866 йил 24 майда Хўжанд, август ойида эса Чирчиқ атрофидаги ерлар босиб олинди ва Россия ҳудудининг тархбий қисми деб эълон қилинди.

Уша йилнинг октябрда босқинчилар яна Жиззах шаҳрига ҳужум бошладилар. Бу жанг шу даражада даҳшатли бўлдики, одам қони ариқдаги сув каби оқди, шаҳар ҳимоятчиларининг жасурлигига ҳатто душманлар ҳам қойил қолди. Бироқ душман ҳарбий қуролларининг устунлиги туфайли жиззахликлар 18 октябрда таслим бўлдилар. Урушнинг якунига кўра унга яқин чор солдат ва зобитлари Георгий орденига тавсия этилди.

Ҳарбий ҳаракатлар яна давом қилдирилиб, Урачепа, Диниқўрғон истеҳкомлари ҳам ташқил этилди. Рус қўшинлари Бухоро амирлигининг бир қисмини эгаллаб, унга Кўқон хоялиги чегараларидан ажратиб ташлади.

2. Туркистон генерал-губернаторлигининг ташқил қилиниши

1867 йил 14 июлда Россия императори Александр II Туркистон ҳарбий округини таъсис этиш ҳақида Урта Осиёда босиб олинб, Россия таркибига киритилган ҳудудлардан иборат Туркистон генерал-губернаторлигини ташқил қилиш тўғрисида фармон берди. Округ қўмондони ва генерал-губернатори қилиб, генерал-адъютант К. П. фон Кауфман тайинланди. Унга подшо жуда катта ваколатлар берди. Императорнинг олган «Олтин ёрлик»қа мувофиқ фон Кауфман бирор давлатга уруш эълон қилиши, сулҳ тузиши мумкин эди, молиявий ҳақда иқтисодий масалаларда мустақил ҳуқуқдорлардек ҳуқуқларга эга бўлиб, фақат подшога ҳисоб берарди. Сал ўтмай, ҳарбий маъмуриятдан ташқари фуқаролик, маъмурий ишлар ҳам унга тўла топширилди. Шунинг учун фон Кауфманни халқ «ярдам подшо» деб атади.

3. Бухорога қарши ҳарбий ҳаракатларнинг давом этиши

Фон Кауфман ўзига берилган катта ваколатлар асосида Бухорога қарши уруш ҳаракатларини кенг кўламда яна бошлаб юборди.

1868 йил 1 майда 8300 кишилик рус қўшини (16 тўп билан) Самарқанд шаҳри остонасидаги Чўпонота тепалигида амир қўшинини мағлубиятга учратди ва 2 майда Самарқандга кириб келди. Соҳибқирон пойтахти сифатида дунёга ном чиқарган, мусулмон оламининг йирик маданият марказларидан бирининг ғайридин ёғийлар томонидан босиб олинishi катта йўқотиш

бўлди, ундан бутун ислом олами ларзага келди. Амир Музаффарнинг обрўси мусулмон оламида тушиб кетди. Чунки Самарқанд шаҳри амирликнинг йирик иқтисодий, сиёсий ва ҳарбий таянч шаҳарларидан эди. Амир қўшинлари христиан дунёсига мансуб ёвларнинг салб юришини тўхтата олмадилар. Натижада чор қўшинлари амирлик ҳудудига янада чуқурроқ ёриб киришда давом қилдилар.

Тўғри, катта мағлубиятларни тўхтатиш ва қасос олиш учун амир Музаффар ўзининг асосий кучларини Зирабулоқда тўплаб, зарба беришни режалаштирди. Бу ерда амир 15 минг отлик, 6 минг пиёда, 14 та тўпларини йиғди. У жанг олдида қўшинига зафар тилаб, она-юрт учун кофир босқинчиларга қарши жангга киришга мурожаат қилди. Жангни галаба билан тугаллаган сарбозларига муҳорабадан сўнг 125 минг тилла пулни бўлиб беришни ваъда қилди.

Аммо оғир жангда амир қўшини мағлубиятга учради. Амир Қизилқум ичкарисига қочди. Бу ваҳимали хабардан амирлик аҳолиси ларзага келди, норозилик кучайди. Ниҳоят, у қўзғолонга айланиб кетди. Энди амирликнинг турли томонидан халқ оқими Самарқанд томонга оқа бошлади. Қарши, Шаҳри сабз ва Китоб бекларидан кучлар келиб, Самарқандга ўрнашиб олган рус гарнизонига қарши жанг бошлади. 1868 йил 8 июнда фон Кауфман бу хабарни эшитиб, зудлик билан Самарқанд шаҳрига қайтади. Унинг қўшини Самарқандни қамал қидаётган халқ ҳаракати отрядларини тўзғитиб юборди. Шаҳар аёвсиз талон-торож этилди, ўт ичида қолди. Халқ қирғин қилиниб, қўзғолонда иштирок қилганлиги гумон қилинганлар ҳам аёвсиз жазоланди, ҳеч кимга омонлик берилмайди. Аммо босқинчилар ҳам катта талафот кўради. Улардан 275 киши ўлди ва ярадор бўлди. Генерал-губернатор фон Кауфман Самарқанддаги бу талафотни «катта йўқотиш» деб тан олишга мажбур бўлган эди.

Галабадан бутунлай умидини узган амир Музаффар таслим бўлиб, ҳажга кетишни режалаштира бошлайди. Бироқ амалдорлар уни судҳ тузишга ундайдилар. Ниҳоят, у бу таклифга кўнади. 1868 йил 23 июнда амирнинг элчилари Самарқандда турган фон Кауфман ҳузурига келадилар. Фон Кауфман Самарқанд, Каттақўрғон ва Зарафшон дарёсининг юқори қисмини Россияга беришни ва 500 минг сўм миқдорда товон тўлашни шарт қилиб қўйди. Судҳга кўра, Бухоро амири чет давлатлар билан дипломатик алоқалар олиб бориш ҳуқуқидан маҳрум қилинди, рус савдогарлари учун монесиз савдо-сотик қилиш мажбурияти юклатилди. Амир Россияга сиёсий тобелигини тўла тан олди.

4. Амирлик ҳудудда халқ ҳаракатининг кучайиши ва унинг бостирилиши

Амир таслим бўлгач, халқ ҳаракати яна авж олиб кетди. Ватанпарвар кучлар ундан қаттиқ норози бўлдилар. Ҳатто амирнинг катта ўғли Абдумалик ҳам отасининг таслимчилик

сиёсатини маъқулламади. Унинг атрофига нуфузли бекарлар би-
лашиб, рус мустамлакачилари ва Музаффархонга қарши ку-
раш бошлаб юбордилар. Улар амирнинг тахтдан маҳрум этил-
ганлигини ва ўрнига Абдумаликни ҳон қилиб кўтарганликлари-
ни эълон қилишди. Натижада амир Музаффарнинг аҳволи оғир-
лашди. Ота ва ўғил қўшинлари ўртасида Самарқанднинг Жом
қишлоғида жанг бўлди. Жангда амир енгилди.

Сўнгра кўтарилган кўзғолонларни енга олмаслигига ишонч
ҳосил қилган амир 1869 йилнинг кузида ёрдам сўраб фон Ка-
уфманга мурожаат қилди.

Бу вақтга келиб Абдумалик анча катта кучларни тўплаб
улгурган эди. Китоб беги Жўрабек, Шаҳрисабз ҳокими Бобо-
бек ва машҳур Султон Содиқлар шаҳзоданинг энг ишолчли
саркардаларидан эдилар. Айниқса, руслар учун Султон Содиқ
хавфли рақибга айланган бўлиб, у онгли ҳаётининг асосий
даврини рус босқинчиларига қарши курашга бағишлаган мард
лашкарбоши эди. Ҳатто Зирабулоқ жангида амир қўшини қо-
ча бошлаганда ҳам у ўлим билан олишиб, майдонни охириги
ўқини отмагунча тарк этмади. Сўнгра амир таслим бўлгач, у
Жўрабек ва Бобобекларнинг сафига келиб қўшилди. Уларни
тор-мор келтириш учун Кауфман генерал Абрамовни тиш-тир-
ноғига қуроолланган армия билан таъминлаб, ватанпарвар
саркардалар устига ташлади. Замоनावий кучлар билан қуроол-
ланган Абрамов кўзғолончиларнинг кучларини тўзғитиб юбор-
ди. Мағлубиятга учраган кўзғолончилар енгилиб, турли томон-
ларга бош олиб кетдилар. Султон Содиқ ўз отряди билан че-
киниб, Қизилқум орқали Хива хонлиги ҳудудига ўтиб кетди.
Шу тариқа Бухоро Россиянинг ярим мустамлакасига айланди.
Чор Россияси хонликларни алоҳида тор-мор этиш йўлидан
унумли фойдаланди. Хонликларнинг ўзаро келиша олмаган-
лиги босқинчиларга ҳаят қўл келган эди.

Гарчи халқ ўз юртини душманга беришни истамай отла-
ниб чиқса-да, тажрибасиз кўзғолончилар кучли армияга тенг
келолмас эди. Бу тўқнашув ибтидоий армия билан замонавий
қуроолланган армия тўқнашувидан иборат бўлди. Нима бўл-
ганда ҳам душманга бўйин эгмай, Ватани учун сўнгги имкон
қадар курашиш катта ва улуғ, жумладан, прогрессив ишдир.
Аксинча, Ватанни душманга топшириш ва босқинчи, мустам-
лакачи ёв билан келишиб яшаш, халқнинг таданишига бирга-
ликда бош қўшиш хонлик белгисидир. Бу мезон оддий фуқа-
родан то сиёсий арбобга қадар тааллуқлидир. Тарихда ҳар
бир ҳаракатнинг ўз сарҳисоби бор.

5. Урта Осиё — рақобат майдони. Англия-Росс; муносабатларининг кескинлашуви

Чоризм томонидан Қўқон ва Бухоро ҳудудлари катта қис-
мининг босиб олинishi Англия-Россия муносабатларининг кес-
кин даражада ёмонлашувига олиб келди. Таниқли инглиз геог-

рафи ва сайёҳи Генри Роулнсон 1868 йил июлида ўз ҳукуматига бу ҳақда мактуб йўллайди. Унда Роулнсон бундай деб ёзади: «Русларнинг Урта Осиёдаги ҳужумкор ҳаракати ҳаритасига қарасангиз, бу ҳаракатнинг қамал қилинмоқчи бўлган қалъага қарши унинг атрофига қўшин тўплашдан иборат ҳарбий операцияга ўшаганлигига ҳайратда қоласиз. Бундай қўшин тўплаш бундан йигирма йил муқаддам Каспий денгизидан Оренбург ва Сибирь даштлари орқали Иртишга томон ташкил қилинган эди. Бу кузатиш линияси бўлган эди. Иккинчи линия — намоёиш линияси — Каспий денгизидан бошланиб, Красноводск орқали Оксусга, Хиванинг жанубига ва Оксус оқими бўйлаб Помир ясси тоғларига қадар боради. Ниҳоят, учинчи линия Астеро шаҳридан бошланиб Эрон чегарасигача, унда Ҳиротга ва бу ердан Оксусга чўзилади, эҳтимол, Қандаҳор орқали ўтиб Кобул томон боради. Ана шунда Марвнинг ишғол қилиниши муқаррар бўлиб қолади. Бу операция тўғрисида Россия Ҳиндистон калитини қўлга олди».

Бу хат Англия ҳукмрон доираларини қаттиқ ҳаяжонга солди. 1869 йилдаёқ Англия ташқи ишлар вазири лорд Кларендон чор ҳукуматининг Лондондаги элчиси Ф. И. Брунов билан Урта Осиё масаласи хусусида музокаралар бошлади. Вазир Россия ерлари билан Англия мулки ўртасида бирини-биринга туташтирмайдиган йўлак қолдиришни таклиф қилди. Рус ҳукумати бу таклифни дарров қабул қилди. Чор ҳукумати Афғонистон мана шундай бетараф ҳудуд бўлишини таъкидлади. Аммо инглизлар Афғонистонни ўз таъсир доирасида ушлаб туриш ниятида эканлигини маълум қилди. Шу сабабли Англия Афғонистоннинг бетараф ҳудудлигини рад қилиб, ҳеч бўлмаганда йўлакнинг Афғонистон шимоли ва Амударё бўйлаб ўтишини ультиматум тарзида билдирди. Бунга Россия кўнмайдиган бўлса, бу икки давлат ўртасида катта ҳарбий можаро чиқиши аниқ бўлиб қолган эди. Ниҳоят, икки империя бу масалада базўр келишишга эришди.

Мавзу юзасидан савол ва топшириқлар

1. Бухоро амирлиги ва Россия ўртасидаги муносабатларнинг кескинлашувиغا нима сабаб бўлди?

2. Туркистон генерал-губернаторлиги қачон ташкил қилинди ва Кауфманга берилган ваколатлар нималардан иборат эди?

3. Бухорога қарши ҳарбий ҳаракатлар қачон авж олиб кетди ва амир Бухоросига асосий зарба қачон ва қаерда берилди?

4. Таслим бўлган Бухоро амирлиги қандай мажбуриятлар олди? Ярим мустамлака тушунчасини таърифлаб беринг.

5. Амирликнинг бўйсунганлигини тан олмаган ватанпарварлар кимлар эди? Халқ қўзғолони қачон рўй берди ва унинг мағлубияти сабабларини айтинг.

6. Россия-Англия рақобатининг кескинлашувиغا сабаб нима эди?

1. Хива хонлигига қарши ҳужум режалари

Россия империяси Англия билан муносабатларнинг кескинлашуви пасайиб, изга тушгунга қадар Хива хонлигига ҳужум қилишдан тийилиб туришга мажбур бўлди. Ниҳоят, «бетараф йўлак» муаммоси қисман ҳал бўлгач, Россия Хива хонлиги тақдирини ҳал қилишга киришди. Россия империя бўлиб шаклланиш тонгидаёқ Хивага иштаҳа очар ўлжа сифатида қараб, қонли бургут панжалари билан эзиб ташлаш учун унга човут солган эди. Аммо шон-шавкатга бурканган Пётр I нинг қўшини Хива ҳудудида океан қаърига чўккан кема янглиғ изсиз йўқолди. Бу қўшин Шерғозихоннинг тадбиркорлиги билан қириб ташланган эди. Биринчи рус императорининг Хива хонлигидаги йирик мағлубияти унинг бу дунёдан ўкинч ва армон билан кетнишига сабаб бўлди. Император Пётр I нинг васиятини бажариш иштиёқи XIX аср рус генералларига тинчлик бермади.

1839 йилда граф Перовский катта қўшин билан Хивага қарши отланди. Бироқ Хива сарбозларининг тинимсиз ҳужумлари ва қиш шароитидаги мураккаб вазият туфайли у Устюрт орқали чекинишга мажбур бўлди. Бу қўшин тақдирига ҳам даҳшатли фожиа солномаси битилди.

Бу воқеалар Хива хонлиги ҳақида Россия ҳукмдорлари орасида турли шов-шувларнинг келиб чиқишига сабаб бўлди. Натижада Россия сиёсий-ҳарбий доиралари Хивани «бўйсунмаган Урта Осиё Жазоир» деб атаё бешладилар. (Маълумки, Жазоир халқи француз босқинчи мустамлакачиларига қарши узоқ вақт мобайнида миллий озодлик уруши олиб борган эди.)

Шуларни назарда тутиб, чор Россияси Хивани эгаллаш учун жуда катта ҳарбий ва иқтисодий заҳира кучлар ажратди. Чор Россияси армияларининг юқорида қайд этилган улкан мағлубиятлари сабаблари жиддий ўрганилди. Ҳарбий режалар жуда ялпиз ва пухта ишлаб чиқилди.

Бунинг устига Россия Қўқон ва Бухорони ўзига тобе қилгандан сўнг Хива хонлиги унинг учта ҳарбий округи — ғарбда Кавказ, шимолда Оренбург ва шарқда Туркистон ҳарбий округлари қуршовида қолди. Бундан ташқари «Орол» ҳарбий флотилияси кучайтирилиб, уруш бошланиши билан ҳарбий кемалар Амударё юқори оқими томон сузиб, Хива хонлигига десант тушириши лозим эди. Бу жанговар кемаларнинг капитанлари катта денгиз жанглирида чиниққан зобитлар эдилар.

Хивага ҳужум қилишдан аввал катта жосуслик ишлари олиб борилди. Ҳужум йўналишлари аниқ белгиланди. Зарур бўлган ҳудудлар ҳарбий-топографик жиҳатдан хариталаштирилди.

Хива хонлигини босиб олиш учун жами 12 мингдан ортиқ солдат ва зобитлар, 56 та тўп-замбараклар ажратилди.

Хива йўналишидаги барча ҳарбий кучларнинг бош қўмондони қилиб фон Кауфман тайинланди. 1873 йилнинг баҳорида унинг буйруғи билан барча қўшинлар Хива чегараларини бузиб ўтиб, олдиндан мелишлаган режага мувофиқ босқинчилик урушини бошлаб юбордилар. Бу ҳаракатларда номларини халқларимиз нафрат ва даҳшат билан тилга оладиган саркарда-генераллардан Головачёв, Скобелев, Верёвкин, Столетовлар ҳам жазо отрядлари бошлиқлари сифатида иштирок этдилар.

2. Хива хонлигининг забт этилиши

Хива хонлигига уруш эълон қилинишининг асосий сабабларидан бири Муҳаммад Раҳимхон II нинг фон Кауфман қўйган талабларни бажармаганлигида эди. Бу талаблар туркман ва қозоқлар томонидан қўлга туширилган рус фуқароларининг қул қилиб сотилганларини озод қилиб юбориш тўғрисида эди. Гарчи бу талаблар бажарилган тақдирда ҳам Хива хонлигининг тақдири Петербург саройида ҳал қилиб қўйилганди. Демак, генерал-губернатор фон Кауфман талабининг бажарилмаганлиги бу бир баҳона эди, холос.

Хива сарҳадларидаги соқчилар рус босқинчилари катта қўшин билан Хивага юриш бошлаганлиги хабарини Муҳаммад Раҳимхонга етказдилар. Хон катта кенгаш чақириб, унда душман ҳужумини қайтариш чораларини кўриб чиқди. У Чоржўй тарафдан келиб, Амударё ўнг соҳилидаги кечув жойини мўлжаллаб ҳаракат қилаётган фон Кауфман йўлини тўсиш учун Муҳаммадмурод девонбегини дарё томонга юборди. Қўнғирот тарафга келаётган генерал Верёвкин отрядини тўхтатиш учун эса Элтузар иноқни жўнатди. Унга ёвмут ва Хоразм йнгитларидан ташкил қилинган 6 минг сарбозлардан иборат қисмини ҳам қўшиб берди.

Девонбегининг сарбозлари билан фон Кауфманга қаршли генерал Ивановнинг отряди ўртасида Уч Учоқда биринчи бор тўқнашув бўлди. Ҳар икки томондан ҳам катта талафотлар кўрилди.

Одам қирилган деган жойда Хоразм лашкарлари фон Кауфманнинг солдатларидан анчасини қириб ташлади. Бу тўқнашувда кўҳна урганчилик уста Пирниёз деган баҳодир инқилт мардлик кўрсатиб жангда ҳалок бўлди. Кауфман Хоразм лашкарининг ҳужумини артиллерия ёрдамида қайтарди ва уларни чекинишга мажбур қилди. Хоразм лашкари дарёнинг чап соҳилига кечиб ўтишга мажбур бўлди.

Фон Кауфман озиқ-овқат заҳираси тамом бўлаётганлиги сабабли овул, қишлоқ, қалъалар аҳолисига ўз маҳсулотларини арзон-гаровга сотиш ҳақида буйруқ берди. Бунга ҳам қарши турса уни қирин қилиш, талон-торож этишга рухсат берилди. Фон Кауфманни ўз даврининг йирик тарихчиси, Хива хонлигининг забт этилишини ўз кўзи билан кўрган Муҳаммад Юсуф Басиний «Шажарайи Хоразмшоҳий» асарида бундай деб таъ-

рифлайди: «Кауфман хавфга тушиб уч юз солдат, икки юз эллик қозоқ отлисига қойим-мақом Чорқуфскини бош этиб эл ораларига юбориб қазоқ отлини тарожга маъмур этиб деди: Аробага маълумот юклаб, аскар тарафига келатурғони бўлса, матосининг баҳосини бериб олинглар, вагарна, торож этинглар. Талон-торож этиб озиқ-овқат тўплаш оддий ҳодисага айланди».

1873 йил 18 май куни фон Кауфман отрядлари Амударёдан кечиб ўтиб, 23 май куни Хазорасп қалъасини босиб олди. Бу вақтда генерал Верёвкиннинг ҳарбий қисми Қўнғирот остоналарига яқинлашиб келди. Бундан хабар топган шаҳар бийлари ва оқсоқолу ҳокими (Ҳабниёзбий, Сайиндбий, Тожимуродбий, Қонирғали, Мансурбийлар) унинг ҳузурига вакил юбориб: «Хонимиздан рухсат ва қурол-яроғ келгунча тўқнашмай туришни илтимос қилишди». Аммо Верёвкин бундан хурсанд бўлиб, шаҳарни тўпга туттириб, унга бостириб кирди. Шаҳар таланди. Сўнгра Хўжайли шаҳри ҳам қўлга киритилди. Кейин рус аскарлари Манғит қалъаси тарафга отландилар.

Манғит ва унинг атрофидаги овуллар даҳшатли тарзда қирғин қилинди. Муҳаммад Юсуф Баёнийнинг асарида бу воқеа қуйидагича баён қилинган: «Чун (рус қўшини — муаллифлар) Манқит ёвуқида бир улуг овбалиққа (катта овул — муаллифлар) келдилар. Верёвкин буюрди. Русия аскарлари ул овбага ҳужум этиб, аҳолини эркагу хотин ва ёшу қарига қарамай қатли ом (оммавий қатл) этиб ондин сўнг ўтлаб (ўт қўйиб—муаллифлар) ул овбани ер билан яксон этдилар. Ондин сўнг мунинг билан ҳам қаноат этмай, Манқит қалъасига ҳақим бурунроқ аҳолиси келиб, қалъани Русияга таслим этиб, амон тотиб қайтиб эрдилар, ҳужум этиб қириб эркагу хотун ва қарийу йигит ва аёлу атфолдан бешикдаги ўғлонларигача қириб, қатли ом этиб, иту эшак ва ҳар турлук жондор йўлуқса ҳам отар эдилар. Чун жондор қўймай қириб тамом этдилар, шаҳарни ўтлаб чиқиб кетдилар».

Бу босқинчилар томонидан содир этилган, ҳатто аёвсизлиги жиҳатдан фашизмдан асло қолишмайдиган даҳшатли ваҳшийлик эди. Бундай ваҳшийликни Африкадаги европалик мустамлакачилар ҳам қилишмаган эди.

Муҳаммад Раҳимхон Хивани ихтиёридаги мавжуд куч билан мудофаа қилиб бўлмаслигига кўзи етиб, Измиқшўр тарафдаги туркман овулига бориб яширинди. Бундан фойдаланган Отажон тўра хон номидан фон Кауфмандан Хива шаҳрини вайрон этмасликни сўрайди. Аммо у ҳукмдор бўлмаганлиги учун Кауфман қочиб кетган Муҳаммад Раҳимхонни топишни талаб қилди ва музокараларни фақат у билан олиб бориши мумкинлигини билдирди.

У Муҳаммад Раҳимхон ҳузурига келгунча хон саройидаги барча ноёб бойликлар, нодир китобларни, хон хазинаси, тахти ва тожини Петербургга юбориш чораларини кўрди.

3. Адолатсиз сулҳ шартномасининг имзоланиши ва хонликнинг мустамлакага айлантирилиши

Хива забт этилгач, фон Кауфман унинг хонлик хазинаси ва асрий йиғилган моддий-маънавий бойликларини тортиб олди. У Хива шаҳрини тарк этиб, ўзига қароргоҳ сифатида Гандиниён қишлоғини танлади ва хоннинг келишини шу ерда кутди. Ниҳоят Муҳаммад Раҳимхон анча вақт яшириш ҳолатда юриб, сўнгра туркман сардорлари маслаҳати билан Измиқшўр овулини тарк этиб, фон Кауфман ҳузурига йўл олди.

1873 йилнинг 12 августида Туркистон ҳукмдори фон Кауфман билан Хива хони учрашдилар. Хоннинг қўлига нотенг ва адолатсиз шартнома матни дағдаға ва зардалик билан тутқазилди. Голиб ва босқинчи Кауфман ўз шартларини қатъий қўйди. Мағлуб ҳукмдор эса унинг айтганларини қабул қилди. Шартномага кўра Хива хони сиёсий ҳуқуқлардан, мустақил ташқи сиёсат юритишдан маҳрум этилди. Хон ўзини рус подшосининг итоатли хизматкори (қули) деб тан олди. Хон ҳузурда сарой амалдорлари ва рус қўмондонларидан иборат Девон (Кенгаш) тузилди. (12-расмга қаранг). Қуйи Амударёнинг ўнг соҳилидаги хонликка қарашли барча ерлар Россияга берилди. Рус савдогарлари ва саноатчилари Хива хонлигида бож тўлаш ва мажбуриятларни бажаришдан озод этилди. Улар эркин савдо қилиш ва корхоналар қуриш ҳуқуқини олдилар. Рус фуқароларини Хива ҳудудида қозилар томонидан суд қилиш тақиқланди. Хонликка 2 миллион 200 минг сўм миқдорда контрибуция солинди. Шу тариқа Хива хонлиги Россиянинг вассалига айланди.

4. Хива хонлигидаги туркманларнинг галаёнлари ва уларнинг қирғин қилиниши

Хонликда ўзбеклардан ташқари қорақалпоқ, қozoқ, қирғиз ва туркманлар ҳам азалдан бирга яшаб келишар эдилар. Фон Кауфман солиқ ва тўловларни ана шу халқдан тезда ундириб тўплаб беришни Муҳаммад Раҳимхондан талаб қилди. Хон ҳозирги оғир шароитда халқдан, айниқса туркман қавмларидан катта миқдорда солиқ ва контрибуция ундириш мумкин эмаслигини айтди. Бироқ ўз ҳарбий кучига катта эрк берадиган Кауфман бу тадбир туфайли қон тўкишлар бошланишини билса-да, жазо йўли билан ундиришга аҳд қилди. Қол-аҳволлари ночор бўлган туркман овулларига белгиланган контрибуцияни 12 кун ичида тўлашни талаб қилди. Туркман қавмлари сардорлари ундан 300 минг сўм миқдордаги пулни тўлашга туркман аҳолисининг қурби етмаслигини маълум қилиб, муддатни узайтиришни сўрайдилар. Қайсар фон Кауфман эса адолатли илтимосни рад қилиб, дарҳол жазо отряди тузиб, туркманлар овулларини қирғин қилишни генерал Головачёвга топширди. Головачёвнинг отряди ҳеч кимга омонлик бермай туркман овулларининг кулни кўкка совурувчи жазо ҳаракатини тезда бошлаб юборди.

Тарихчи Муҳаммад Юсуф Баёнийнинг юқорида қайд этилган асариди босқинчиларнинг ваҳшийлиги қуйидагича баён этилади: «Казак отлилар кўзга кўринганни отиб, қари боболарни ва аёлу атфолларни тиг била чопиб, сут эматургон ўғлонларни найза билан санчиб ўтга отар эрдилар».

Бундай қотилликларни эшитган овуллардаги туркман аҳолиси ёзнинг дахшатли иссиғига қарамай чўл ичкараси томон қоча бошлайди. Қочиб бораётган аҳолининг қириб ташланишини тарихчи шундай тасвирлайди: «Ондин ўтуб яна бир жамоа ямут (туркман қабиласи ёки уруғининг номи — муаллифлар) ларнинг изларидан етдиларким, олар ҳам аёлу атфоллари била чулошиб ва бир миқдор қўю эчкиларини суруб аҳволи хароб борур эрдилар. Казак отлилари ҳайё-хуй ужби била қичқиришиб от солиб келиб оралашиб қатл қила бердилар. Ямутларнинг кўп атфоллари (болалари) отларнинг оёқлари остида қолиб, нечалари ўлуб, нечалари нимжон била ота-оналарига қичқирур эрдилар. Ул ҳолда ямутларнинг кўзларига дунёву жаҳон қорбнгу бўлуб, Русия аскарига ақсум (қарамақарши бормоқ, ҳамла билан ташланмоқ — муаллифлар) бўлдилар. Баъзи хотунлар ҳам чан қўлида боласи ва ўнг қўлида тиг била Русия отлиларига ҳамла қилур эрдилар. Бир миқдор уруш бўлгондин сўнг Русия аскари голиб келиб, оларнинг ҳаммалари тигу тўфанг билан қириб тамом этдилар.

Баъзи захмдорлар ўлуқларнинг ораларида ўзларини ўлуқдек этиб ётмиш эрдилар. Русия аскари уларни ҳам найза била уруб ўлтурур эрдилар. Ва ул ерда бир кичик кўл бор эрди, йигирмадан кўпроқ хотунлар ўғлонларини қучоқларига олиб ул кўлга кириб сув ичида экинларнинг ораларида пинҳон бўлуб туруб эрдилар. Русия аскари оларни кўруб милтиқ ўқи била уруб қатл этдилар».

Рус босқинчиларининг бу ёвузлиги туркманларни «ё ҳаёт, ё ўлим!» шиори билан курашга отланишга мажбур қилди. Натўжада бу норозилиқ ҳаракати ҳар икки томон учун кўп қон тўкувчи, шафқатсиз, узоқ давом этган урушга айланиб кетди. Туркман халқининг озодлик урушига айланган бу ҳаракатни Россия ҳукумати то 1881 йилгача бостира олмай овора бўлди.

Кейинроқ Европадаги уруш ҳаракатларида тажриба ортирган, узоқ давр рус-турк урушида дивизияга қўмондонлик қилган генерал Скобелев туркманлар ҳаракатини қора қонга ботириш учун юборилди. У бутун кўзғолончи-ватанпарварлар ўрнашиб олган Кўктепа (Гўкдепе) қалъасини ер билан яқсон қилиб, 40 000 кишини қиличдан ўтказиб, тарихдаги энг мудҳиш жиноятни содир этди. Шу тариқа Хива туркманлари масаласи фақат қилич ва қон, зўравонлик йўли билан барҳам топди.

Маърузу юзасидан савол ва топшириқлар

1. Хивани босиб одиш режаси пишиқ ва мукаммал ишлаб чиқилганлигини аниқ фактларда исботлаб бериңг.
2. Хива хонлигининг забт этилиши ва шу жараёнда босқинчилар содир этган ваҳшёнә ҳаракатлар нималардан иборат бўлди?

3. Адолатсиз сулҳ шартномаси қачон ва қаерда имзоланди? Унинг қам-ситилувчи шартнома эканлигини изоҳлаб бериш.

4. Хива хонлиги туркманлари нима учун қўзғолон кўтардилар? Уларни қириб ташлашдаги ваҳшийлик билан Африкадаги жустамлакачилар ваҳшийлигини таққосланг. Улардан қайси бири маънавий қиёфасини кўпроқ йўқотганлигини аниқланг.

МАЗМУНАДА ДОИР ҲУЖЖАТ

Туркистон отрядининг 1873 йилда Хивага юришининг баёни

Хива юриши иштирокчиси, зобит В. Тихменевнинг қўлёзмасидан айрим парчалар

Ҳукуматнинг Ўрта Осиё ерларини давлат ерларига қўшиб олиш режаларини тўхтатиб туриши қамқалик оқилона бўлишидан қатъи назар, бу жараён Сирдарё вилоятини босиб олишдан бошланди. Зарафшон округининг ва Амударё қўйи оқимининг қирғоғини босиб олишга муҳтожлик мажбур этди ва бу, қўшиб олинган ерларда осойишталик ўрнатилиши умид бағишлайди, аммо бу тинчлик барқарор бўлишига ҳеч ким қафолат бера олмайди.

Мабодо бу осойишталик бузилса, эҳтимол, бизга яна Хива юришининг машаққатлари қайтарилар ва шу муносабатлар билан меининг ҳаққоний ҳикоям беҳуда кетмас деб ўйлайман.

1872 йилнинг октябрь ойидаёқ Тошкентга жўнашимдан олдин у ердаги илғор ҳарбий отряд аскарларини тез суръатда янги тезотар милтиқдан фойдаланишга ўргатиш лозимлиги ҳақида буйруқ олдим. Бу эса тез орада ҳужумга ўтишдан далолат берарди, бундан ташқари, йилнинг охирида ҳукуматимизнинг Хива ўртасидаги низоми қурол билан ҳал этиши ҳақида тез-тез норасмий хабарлар кела бошлади...

Биз бир қўрғондан иккинчисига ўтишимиз вақтида хиваликлар ва Учқоғдаги иккала қўмондонлар, яъни девонбеги Матмурод ва Матниёзлар бизга қарши қурол билан кураша олмасликлари тўғрисидаги хулосага келишди.

Уч ўчоқ иши олдидан билдикки, Хивада душманларимизга шаҳарга олиб борадиган энг ёмон қўл йўлидан чарчаб борганимиздан сўнг қириб ташлаш осондек туюлибди, аммо кўлга сафларимиз бузилмай етиб келганини кўриб, бизнинг қуроли-мизга ишонч ҳосил қилишди ва ягона орзу — бизнинг жуда имиллаб бораётганимизда Уч ўчоқда тўхтатишимизни ҳисобга олган русларнинг ашаддий душмани бўлмиш Матмурод эса бизга қарши дарё кечуви Тунюкли (Шайхариқ) олдидан истеҳком қуришга улгуриб, ҳимояланмоқчи бўлибди. Шу режаларни билан

у бизга ёрдам берди. Чунки, унинг фикрича, биз дарё кечувидан хабардормиз, аслида эса биз билмас эдик. Шунинг учун бизнинг ишимиз осонлашди. Матмуроднинг охирги умиди бизни Хива деворлари яқинида тор-мор қилиш эди.

Оққамишдаги барча аҳоли қочиб кетди ва Шўрхона узоқ эди. Биз йўлни давом эттира олмадик, чунки бизнинг флотилиямиз ҳали етиб келмаганди. Оққамишга етиб келишимиз билан Амударё соҳилида бир қайиқни қўлга киритдик, уни хиваликлар ўтин олиб кетиш учун юборишган экан. Нариги соҳилда Шайхариқ ёнида хиваликларнинг лагери борлигини аниқладик...

Рўпарадаги қирғоқдан ҳарбий қўмондонимиз қароргоҳига мерганларча аниқликда тўп отишди. Оққамиш ёнидаги бизнинг отрядимиз бундан саросимага тушиб қолди.

Флотилия шу куни хизмат кўрсатди. Улар 11 қайиқни қўлга киритди ва кейинги куни биз эгаллаган қайиқ томон боришди.

Иккинчи кун, яъни 17 май куни эрта тонгда кечувга 4 отлик ва 4 тоғ тўпи билан 4-илғор батальон, 8-илғор батальон ва ўқчи взвод ҳимоясида юборилди. Шундай қилиб, артиллерия жанги бошланиб кетди...

Хиваликлар бошлиғи Матмуродда фақат 4 та тўп бор эди, уларнинг иккитаси узоққа отарди. Улар нишонга жуда аниқ отишарди, 8 та тўп ўқи бизнинг батареямиз ўрнашган жойга тушди, улардан бири тўпимизнинг филдирагини синдириб, бир отнинг оёғини чўрт узиб юборди, бундан ташқари 8-илғор батальон қўмондонининг отини ўлдирди. Зобитларимиз жуда «тўқлиги» туфайли бу ўлган от улар диққатини ўзига жалб этиб, тез фурсатда еб тугатишди.

Хиваликлар 650 сажин масофадан отишда биз билан мусобақалашармиди? Биз узоққа отар тўпини ишдан чиқардик, иргитган гранаталаримиз туфайли уларнинг 1000 кишиси сафдан чиқди, сўнг улар лагерий ташлаб кетишга шошилишди.

18 май куни бош отряд билан нариги соҳилга икки ерли киши (яъни ўзбеклар — Ҳ. Б.) ҳам ўтказилиб, уларга талабнома берилиб, бири Питнакка, иккинчиси эса Хазораспга юборилди. Талабномада уруш халқ билан эмас, балки Хива хона билан бўлаётгани, шунинг учун тинчликни сақлаб, уйларида бетараф қолишса, уларга тегмаслик ва рус отрядига келиб савдо қилишга рухсат берилиши ёзилганди. Питнакда хивалик аскарлар бўлмаганлиги туфайли талабнома яхши таъсир этди ва улар талаб қилинган араваларни беришди. Хазорасп йўлидаги қишлоқлар аҳолиси эса бизни алдай бошлади. 19 май куни кичикроқ бозор бўлди. У фақатгина 3 кун давом этди...

22 майда дарёнинг чап соҳилидаги аскарларимизнинг нонга, ем-хашак тўплашга бўлган талаби ачинарли ва қониқарсиз ҳолда қолаверди. Эрталаб эса қишлоқдан бир хивалик ташриф буюриб, Матниёз бошчилигидаги аскарлар келиб, аҳолини руслар билан алоқада бўлганлиги учун жазоламоқчи эканлигини айтди. Бу хабардан огоҳ бўлган бошлиқларимиз икки рота, тоғ тўпи ва юз ўқчи ҳимоясида озиқ-овқат ва ем-хашак тўплашга рухсат

берди (яъни талон-торој қилишга расмий розилик берилди — Х. Б.)...

22 майга қадар бош отрядни кечувдан узоқлаштириш хато деб ҳисобланарди. Озиқ-овқат тўплагани кетганларни кўриқлаш учун юборилган рота 22 май куни соат 12 ларда еттинчи чақиримда душманга дуч келди. Бундан хабар топгач, яна икки рота ёрдамга юборилиб, душманни Хазораспга қувиб бориш режалаштирилди. Аммо ёрдамга бораётган роталар тўртинчи чақиримда полковник Чайковский раҳбарлигидаги орқага чекинаётган рус отрядини кўришди. Душман ҳужумини тезда тўхтатди, бизникиларнинг Хазораспга боришига энди кеч эди. Аскарларимиз бу кун ўзларини жангда яхши тутишди, қаттиқ отишма бўлди ва майдон ҳам беркитилган эди, шунинг учун айримлари қонга бўялди. 4-илғор батальоннинг учинчи рота қўмондони оғир ярадор бўлди...

23 май куни тонг отиши билан йўлга чиқдик ва 8 чақиримдан кейин хиваликлар гуруҳига дуч келдик. Улар ҳеч қандай қаршилик кўрсатишмади, аммо музокара орқали бизнинг юришимизни тўхтатмоқчи бўлдилар. Ботқоқликлар билан ўрайдиган Хазорасп қалъасининг баланд лой (пахса — Х. Б.) девори олдига яқинлашганимизда олдинда бораётган икки ўқчи ротаси дарҳол қалъа дарвозаси томон югурди, дарвозаларни қаршиликсиз очишди. Душман қўмондони Матнӣз қалъани ташлаб кетганига ҳеч қанча вақт бўлмаган экан, ичкаридаги бир неча фидойи ҳимоячиларни милтиқ найзалари билан санчиб ўлдирдик...

27 майда эса йўлга чиқиб, Хазораспдан атиги 11 чақирим юра олдик, холос. 28 майда 29 чақирим силжидик. Янгиариқ ёнида тунаб қолиш учун тўхтаганимизда хиваликлар элчисини кўришга муваффақ бўлдик. Улар сўзсиз таслим бўлишлари ва Оренбург отрядларининг шаҳарга тўп отмаслиги ҳақида буйруқ беришимизни илтимос қилишди. Буйруқ ёзилиб, генерал-лейтенант Верёвкинга олиб бориш учун хивалик элчиларнинг қўлига топширилди. Хива хони келгуси куни шаҳардан 10 чақирим берида бизни кутиб олиб, таслим бўлиши лозим эди. Аммо хон туркманлар ичига қочганлиги сабабли бош ҳарбий қўмондонни хоннинг амакиси бўлган амир катта зодагонлар билан шаҳардан 6 чақирим берида кутиб олди...

Тантанали учрашувдан сўнг шаҳардан ярим чақирим берида дам олишга жойлашганимизда хоннинг амакиси бизга хуржунда 1990 сўмлик танга тақдим этди.

Соат чамаси 10 ларда ўнг томондан бирданига тўпдан отилган ўқ товуши келди, ҳамма типирчилаб қолди. Бош ҳарбий қўмондон полковник Саранчевни ёнига чақириб, Оренбург отрядида Хивага қарши бирор тадбир белгиланганмиди, деб сўради. Буни аниқлаш учун подполковник Терейковский раҳбарлигидаги 2 рота иккита 9 фунтлик тўплар билан ўнг томонга юборилди ва ҳар эҳтимолга қарши йўл бўйлаб оқаётган ва Хива

атрофийи сўв билан таъминлаётган Польшаниқ узра қурилган кўприкни эгаллаш буюрилди...

Шу вақтда Матниёз девонбеги бизнинг олдимизга келиб, ҳарбий бош қўмондонга арз қилиб айтдики, Оренбург аскарлари бирданига шаҳарга тўпдан ота бошлади, ваҳоланки, хиваликлар бирор марта ҳам ўқ отмаган эди. Бош ҳарбий қўмондон унинг сўзларига гумон билан қаради ва биринчи бўлиб хиваликлар ўқ отгандур деб ўйлади. Лекин яна бир Оренбург отрядининг қўмондонига қайтадан отишмани тўхтатиш тўғрисида буйруқ ёзиб, уни Матниёзга Оренбург отрядига топшириш учун берди.

Матниёз ўз ваъдасининг устидан чиқди ва биз соат 2 да Хивага кирдик. Бошқа дарвозалар томонда нима содир бўлганлиги ҳақида ҳеч нарса айта олмайман, чунки у ерда мен бўлмаганман...

Матмурод девонбеги ҳовлисида хонликнинг яширин хазинаси топилганлиги туфайли у ерга ҳам соқчилар қўйдик (рус солдатлари — Ҳ. Б). Улар бу ерда уч кун турди, чунки ҳарбий ўлжаларни бўлиб олиш лозим эди (яъни шаҳар уч кун талон-торож қилинди — Ҳ. Б.). Кейин ҳаммамиз лагеримизга қайтдик...

Шундай қилиб, 7 июлгача вақтимизни ўтказдик, кейин туркман-йўмудларга қисқа ҳужум қилдик. Хива остоналаридан кетишимиз аниқ бўлди ва августнинг биринчи кунига ҳаракатимизнинг бошланиши белгиланди.

Ҳозирги Хивага қилган юриш учун уч миллион сўм товон белгиланди, бу эса тўғри эди, чунки охириги юришимизга икки ярим миллион сўмдан зиёдроқ маблағ сарфланди.

Туркманлар товон тўлашдан бўйин товлаб, бизнинг кўп сонли отрядимиздан ҳам қўрқмасдан ғалаён кўтариди. Улар тезда тор-мор этилди, товоннинг бир қисмини тўлашди ва келажакда Амударё отряди улар устидан назорат қилиб туражаклиги айтилди.

Биз Хивага 29 майда кириб келдик. Июлнинг биринчи кунларида эса биз товон тўлашларини талаб қилдик. Биргина йўмудларнинг 10000 хонадонига 300000 сўм қумуш пул ҳисобида солиқ солдик. Туркманларнинг Байрамали уруғи эса 8000 хонадондан иборат эди, уларга 15 кунлик муддатда солиқ тўлаш белгиланди. Товон солиш билан бирга, йўмудлар юртига генерал-майор Головачёв бошчилигида 8 пиеда рота, саккизта 4 фунтлик тўп, 2 та тезотар ва 6 та казак юзбошилари ракета батареяси юборилди. Уша пайтда Кўҳна Урганч ёнида турган Оренбург отряди уларга кўмаклашиши лозим эди. Мабодо туркманлар солиқ тўлашдан бўйин товлашса, аямасдан барча уй анжомларини ёқиб, қаршилик кўрсатганларни эса оила аъзолари билан шафқатсиз қириб ташлашга кўрсатма берилди.

Бундай кўрсатма йўмудларни жангга чорлади, улар ўша кунданоқ жойларидан қўча бошлади. Буни билиб қолган генерал-майор Головачёв 9 июль кунини Олмачи ариқ олдида кўчманчиларнинг бир қисмига етиб олиб, барчаларини аямай қир-

ди ва уларнинг нарсаларини талон-торож этди. Бундан хабар топган бош қўмондон яна икки кавказлик сотнялар (юз кишилик гуруҳ) ни Головачёвга ёрдамга юборди. Шу вақтгача йўмудларнинг оқсоқоллари бунда йўқ эди, чунки улар Хивада гаров сифатида ҳибсга олинган эдилар. Оқсоқоллар қайтиши билан жиддий тўқнашувлар бошланиб кетди ва Хива билан алоқа узилди.

13 июль куни бизнинг отрядимиз тунаш учун тўхтаганда туркманлар ҳужум қилди, лекин оз талафот билан ҳужум қайтарилди.

Туркманлар сони кўпая бошлади, бошқа уруғлар ҳам ёрдамга кела бошладилар, уларнинг бола-чақалари чўлга қочишга улгурган эди.

Туркманлар муқаддас дала деб ҳисобланган майдонга тўп-лашиб (бу ерда 19 йил аввал Абдуллахон мағлубиятга учраган эди), русларга қарши курашда жонини аямастикка қасамёд қилдилар. Руслар 14 июлдан 15 июлга ўтар кечаси туркманларнинг барча оила аъзолари тўпланган лагерга ҳужум қилмоқчи бўлдилар.

Бу жангда биздан атиги 34 киши ўлган ва ярадор бўлган, душман томондан эса тахминан 600—700 киши ҳалок бўлди...

Биз Қўшқўпир, Измоқшўр ва Илёли орқали тўрт ярим кун йўл юриб, қўшинга етиб келгунимизча генерал-майор Головачёв туркманларни қувлаб бориб 17 июль куни уларнинг 3000 аравада чўлга кетаётган карвонига Қўкчуқ мавзеида етиб олди. Аравалар ёндирилиб, одамлар қириб ташланди, ҳайвонлар ўлжа қилиб олинди, фақатгина туркман оилаларининг бир кичик қисми Сарнқамишга қочиб кетишга улгурди, холос.

1200 бош мол ўлжа олинди... Туркманлар жиддий мағлубиятга учраганига қарамай, ўзларини талафот кўрмагандек тўтишарди. Чоудур уруғи ўз оқсоқолларини вакил қилиб: агар руслар бизнинг бу ерда қолишимизни истамаса, оила аъзоларимиз билан бошқа ерга кўчиб кетишга рухсат беришсин, деб илтимос қилишди.

Бош қўмондон барча маҳаллий аҳоли ўз жойида қолсин ва товон тўласин деб буйруқ қилди. Товон 172500 тилло, яъни 310500 сўм кумуш пул ҳисобида (ҳар бир тилло 1 сўм 80 тийин кумуш пулга тенг) ва 12 кун муҳлат белгиланди. Қабул жойлари белгилаб қўйилганди: туркистонлик ва кавказлик отрядлар жойи, Илёли қалъаси ва Оренбург отряди жойлашган Қизил Тақир қалъаси. 20 июнь куни товон эълон қилинди ва кейинги кунни ҳаммамиз кўрсатилган жойларга кўчдик. Туркманлар ўзларининг бор бойликларини қабул жойларига олиб кела бошладилар. Аммо қабул қилиш жуда қийинлашган эди, чунки аҳолининг деярли пули йўқ, кумуш тақинчоқлар қимматлигига қарамай, металл ҳисобида, яъни оғирлигига қараб олинарди. Туялар ҳам жуда оз, чунки хонликнинг узоқ ноҳияларида фақат йўмудлар яшаб, туялардан фойдаланишарди.

Аҳоли ўз хонадонини сақлаб қолиш учун товон тўлашни хоҳлар, лекин тўдашга ҳеч нарсаси йўқ эди.

2 август куни бош ҳарбий қўмондон барча оқсоқолларни майдонга тўплади. У йиғилганларга қарата ваъдага мувофиқ шунча кун чидаб турганлигини айтиб, товон тўлаш вақти тугаганлиги туфайли ва аҳолининг итоаткорона интилишларини кўриб, ваъда қилingan жазолашни жорий этмай, унинг ўрнига товон тўламаган уруғлар оқсоқолларини гаров сифатида олиб кетишини ва товон тўлиқ топширилмаса, улар Сибирга сургун қилиниши муқаррарлигини айтди. Бу нутқ тугаши билан товоннинг учдан икки қисмини топширган қоратошликлардан ташқари барча оқсоқоллар ҳибсга олинди.

Туркман йўмудлари ҳам чўл машаққатлари, айниқса, ёз чилласида қочоқликда юриш мумкин эмаслигини тушунган ҳолда кечирим сўраб ўз вакилларини юборишди. Уларга барча аҳоли ўз жойларига қайтмагунича ва буйруқларимизни сўзсиз бажариб, итоаткорликларини исботламагунича ҳеч қандай музокара олиб борилмайди деб айтдик. Аслида эса битим тузиш ниятимизни сездириб қўймасликка уриндик. Битим эса жуда керак, чунки товонни шахсан ўзимиз йиғишимиз ноқулай эди, шунингдек саноати бўлмаган камбағал халқдан унинг унча қиммат бўлмаган тақинчоқларини тортиб олиш бундай кучли давлат вакиллари учун қисман пасткашлик ҳисобланар эди. Йўмудлар оқсоқолларини тўплаб, уларга юклатилган 106 минг сўм кумуш ҳисобидан товон белгиладик. Оқсоқоллар бошнини эгган ҳолда, ишқилиб жсилари ва оилалари омон қолса бўлди деб шартномани қабул қилишди.

Туркманлар жиловланган эди, аммо уларнинг хон билан душманлиги бошланди, чунки барча офатларнинг айбдори хон деб ҳисоблашлари тез орада намоён бўлади.

Йилда яқинида турганимизда Император ҳазратларидан биринчи бўлиб телеграмма олди. Унда бош ҳарбий қўмондоннинг Хивадан юборган барча таклифлари тасдиқланганлиги айтилганди. Таклифда Амударёнинг ўнг соҳилидаги ерларни эгаллаш кўзда тутилган эди.

Ҳарбийларнинг Хивага келиши билан иш қайнаб кетди. Бош қўмондоннинг иши кўп бўлиб, хонга имзо чектириш учун тинчлик битими тайёрланиши лозим эди. 310500 сўм кумуш ва йўмудларга махсус 106 минг сўм кумуш, хонликка 2000 000 сўм кумуш товон тўлаш юклатилган эди. Бу товон 5 фоиғ қўшимча тўлаш шарти билан 20 йил муддатга тузилган. Шу билан бирга Амударёнинг ўнг соҳилидан ғарбий ирмоқларигача бўлган ерлар абадий Россияга ўтарди. Қўриниб турибдики, Хива хони ҳам ўз зиммасига оғир мажбурият олди, аммо уруш қонуниятига мувофиқ, бу табиий ҳолдир. Шахсан менга бу битимдаги бир савдо мажбурияти ёқмади, чунки у кейинчалик тортишув ва келишмовчиликка олиб келарди ва маънавиятга ҳам тўғри келмасди, бу рус савдогарларининг хонликка закотсиз қўйилишидир. Ушбу нарса ҳар қалай маҳаллий савдогарлар тоифасида

табий норозилик туғдиради, яна бундан ташқари, битимнинг 15-моддасида «рус фуқароларига ҳар қандай даъволар бўйича, ҳаттоки улар хонлик нчида бўлган тақдирда ҳам, арзлар кўриб чиқиш ва қондириш учун энг яқинда жойлашган рус маъмуриятига топширилади» деб айтилган...

III БО Б. ХАЛҚ ВА МИЛЛИЙ ОЗОДЛИК ҲАРАКАТЛАРИ

10-§. ҚўқОН ХОНЛИГИДА ХАЛҚ ҲАРАКАТИНИНГ БОШЛАНИШИ

1. Қўзғолоннинг бошланиш сабаблари

Туркистон генерал-губернатори К. П. Кауфман Қўқон хонлигидан тартиб олинган ерларнинг Россия таркибига киритилганлигини расмий қонуллаштириб олиш учун Қўқон хони билан шартнома тузишга интилди. Айни пайтда Қўқон хонлигини ҳар томонлама жосуслик йўли билан ўрганишни давом эттирди. У ҳар икки вазифа, яъни хонликка ҳам элчи, ҳам жосус бўлиб боришни полковник Шауфусга топширди.

Хон 1868 йил 13 февраль куни уни қабул қилиб, шартномага муҳр босди. Шартномага кўра, рус савдогарларига Қўқон хонлигидаги барча шаҳарлар ва қишлоқларда истаган карвонсаройга эга бўлиш, савдо агентларини тайинлаш ҳуқуқи берилди. Қўқон хонлиги савдогарлари эса фақат Туркистон генерал-губернаторлиги тасарруфидаги шаҳар ва қишлоқлардагина, яъни ўз юртидагина шундай ҳуқуққа эга бўлди, холос.

Бу маҳаллий савдогарлар табақасининг норозилигига сабаб бўлди. Кенг халқ оммаси ҳам Худоёрхоннинг рус ҳукуматига ён босиб тузган шартномасидан кўнгли тўлмаган эди. Шунга кўра, хон ва унинг яқинлари ўз мамлакатини рус ҳукуматига сотмоқчи, деган фикрлар хонликда оралаб юарди.

Полковник Шауфус йиққан маълумотларда Худоёрхоннинг рус мустамлакачилари тарафида эканлиги, ammo қарама-қарши иккинчи гуруҳга Шерали додхоҳ ва Абдурахмон офтобачи бошчилик қилиши қайд этилади.

Умуман олганда, 1868 йилги шартнома Қўқон хонлигини оғир ва ноқулай аҳволга солиб қўйди. Хонлик ташқи оламдан узиб ташланди. Шунингдек, хонлик чегараси анча қисқариб, хазинага тушадиган даромад камайди. Унинг ўрнини тўлдириш учун турли солиқ ва мажбуриятлар жорий этилди. Бир бутун Фарғона водийсида икки йил тартиб-қоидалар амал қилди.

Хонликдан тартиб олиниб, ташкил қилинган вилоят, уезд ва волостларда тамомила ажнабийларнинг мустамлакачилик қонунлари амал қилди. Бу қонун ва тартиблар маҳаллий аҳолининг асрий шакллланган тарихий турмуш тарзи, ривожланиши, урф-одатлари ва анъаналарига мутлақо зид эди.

Қўқон хонлигининг Туркистон генерал-губернаторлиги томонидан тартиб олинган ҳамда уезд ва волостларга айлантирилган ҳудудларида йшовчи аҳоли тамомила ёт идора усули бошқаруви ҳудудронлигида ҳаёт кечирди. Бунинг натижасида гарчи

Улар ўз она қишлоғида яшаётган бўлсалар да, ўзларини худди бошқа бир мамлакатда яшаётгандек ҳис қилар, ҳақ-ҳуқуқларини ҳеч ким ҳимоя қилмас, ўз дарду истакларини ўз тилида ўзгаларга тушунтириб айта олмас, тилмочлар етишмас эди. Мустамлака ҳокимияти маҳаллий халққа солинадиган солиқни хоҳлаган миқдорда олар эди. Шунга кўра, Н. Раевскийнинг қуйидаги қайдлари ҳақиқий аҳволни очишга хизмат қилади: «Ўлкани руслар эгаллагандан кейин аҳолининг аҳволи кундан-кунга ёмонлашиб ва оғирлашиб борди. Аҳолидан биз кўп нарса-ни талаб этмоқдамиз, улардан солиқ йиғишда эса биз тобора юксакликка кўтарилмоқдамиз, лекин халққа нима қилдик? Тошкентда ва турли комиссияларда чиройли айтилган сўзлардан ташқари, халқ хўжалиги учун биз ҳеч нарса қилмадик».

Туркистон генерал-губернаторлигида жорий этилган солиқларнинг бу даражада кўтарилишига сабаб шу эдики, катта-катта бойликлар Россияга жўнатилад эди. Шунинг учун ўлкадаги рус чиновниклари чигирткадек ёпирилиб, халқнинг қонини зулукдек сўриб оларди. Халқ моддий қашшоқлашув палласига кириб борарди. Буларнинг ҳаммаси халқ норозилигининг аламини олиши учун асосий омил эди.

2. Қўзғолоннинг хусусияти ва ҳаракатлантирувчи кучи

Деҳқонлар, ҳунармандлар, майда савдогарлар қўзғолоннинг асосий ҳаракатлантирувчи кучи бўлди. Бу ҳаракатда феодаллар ва руҳонийлар ҳам халқ томонида туриб иштирок этдилар. Яна шундай бир гуруҳлар ҳам бор эдики, улар вазиятга қараб гоҳ халқ, гоҳ мустамлакачилар томонида туриб ҳаракат қилар эдилар.

Шуни айтиш керакки, қўзғолон мустамлакачилик ва жабрзулмга қарши кўтарилган халқ ҳаракати эди. Бу қудратли тўлқин гоҳ сусайиб, гоҳ кучайиб, 1873 йилдан то 1877 йилгача давом этди. Ана шу жараёнда халқ орасидан саркардалар ҳам етишиб чиқди. Улар халққа бош бўлиб, озодлик учун ўлимга тик боқиб, сўнгги нафасигача душманга қарши курашдилар. Улардан бири Мулло Исҳоқ Мулло Ҳасан ўғлидир. У 1844 йилда Марғилон шаҳрига яқин Ўҳна қишлоғида туғилди. Отаси Марғилондаги Оқ мадрасада мударрислик қилган. Мулло Исҳоқ дастлабки маълумотни уйида олган. Кейин Қўқондаги Тунқотар мадрасасида ўқиган. 1867 йили ўқини ташлаб, Сўх атрофида кўчманчи қирғизлар орасида икки йил яшаб, сўнгги ўз қишлоғида, кейин Андижондаги масжидлардан бирида имомлик қилган. Савдогарлик билан ҳам шуғулланган. Қулларнинг бирида у Тошкентда Абдулмўмин додхоҳ билан танишди. Сохта Пўлатхон бўлиш таклифини у шу ерда қабул қилди. Маишларда бу воқеа қуйидагича юз берганлиги қайд этилган: «Му-сулмонқул ноилож қайтиб Тошкентга келди. Эрса Мухсинбой-нинг ўғли Мулло Абдулмўминнинг ҳовлисиغا қўнуб эрди. Унда бир Мулло Исҳоқ деган қирғиз бола Номдон деган мазеда носфурушлик қилур эрди. Абдулмўмин айтдики: «Эй аҳмоқ

қирғиз, шу қирғиз болани Пўлатхон деб олиб борғил, иш саранжом тобқанда бурхон-тохур»,— деди. Эrsa маъқул бўлиб, ўшал қирғиз болани олиб Аблиғ устидан ошиб, Чуст устига келиб қўшилди. Қирғизлар хурсанд бўлиб, шодиёна қурдилар, оқ кигизга солиб хон кўтардилар».

Дастлаб қўзғолон қирғиз аҳолиси орасида бошланди. Жалолобод ва Хонобод қишлоқларида хоннинг солиқ йиғувчилари ўлдирилди. Улардан кейин Ўш қирғизлари кўтарилдилар. Қўзғолон алангаси бора-бора кучайиб, турли қишлоқ ва овулларни қамраб ола бошлади. Чотқолдан Олабуқа дараси орқали Қосонга ҳужум уюштирилганда қўзғолончиларнинг сони ўн мингга яқинлашиб қолди. Уларга қарши хон қўшин юборди. Тўрақўрғон атрофида жанг бўлди. Бу жангда Мусулмонқул қирғиз ҳалок бўлди, 300 қирғиз асир тушди, кўплари ўлдирилди. Пўлатхон яширинди. Қўзғолон бошлиқларидан бири Муъин қўлга тушди.

Шу йўсинда хон қўшинлари билан қўзғолончилар ўртасида бир неча бор тўқнашувлар содир бўлди, Аммо қўзғолончилар мағлубиятга учрайдилар. Вунинг асосий сабабларидан бири кўчманчи қирғизларнинг ўтроқ аҳоли билан бирлашмаганлигида эди. Улар қирғизлар ҳаракатига хайрихоҳ эдилар.

1873 йилнинг баҳорида бошланган қўзғолон кузга келиб вақтинча тўхтади. Пўлатхон куч йиғиш билан шуруланди. У қипчоқ, ўзбек ва тожиклар билан иттифоқ тузишга интилди.

3. Қўзғолоннинг умумхалқ тусини олиши

1874 йилнинг баҳорида яна ғалаёнлар бошланди. Қўқон хонлигининг турли вилоятларида омманинг чиқишлари ва айрим тўқнашувлари давом этди. Пўлатхон тарафдорлари улар билан алоқа ўрнатишга уриндилар.

1874 йил 7 ноябрь куни Қўқонга рус дипломати А. А. Вейнберг келди ва у 20 кун давомида қўзғолон сабабларини ўрганди. Сўнгра Тошкентга қайтиб ҳисобот ёзди. Унинг фикрича, қўзғолонга олов ёқаётган кимса машҳур Мусулмонқул мингбошнинг ўғли Абдураҳмон офтобачи бўлиб, унинг ўзи қўзғолонда иштирок этмай, қулай фурсатни пойлаб турган эмиш. Вейнбергнинг ёзишича, меҳнаткашлар, миллатидан қатъи назар, қўзғолончиларга ҳамдардлик билдирмоқда экан. Низо асосан қабила бошлиқлари ўртасида, яъни бой феодалларнинг ўзаро лавозим ва мансаб талашлилари натижасида пайдо бўлган.

1874 йилги «Санкт-Петербургские ведомости» газетасининг 268-сонига берилган хабарга қараганда, қўзғолон деярли умий бўлиб қолди: у қирғиз ва қипчоқларни бирлаштирди, ҳаттоки, хон қарамоғидаги ўтроқ халқ ҳам қўзғолончилар томонига ўта бошлади. Қўзғолон ноябрь ойининг охирига бориб вақтинча тўхтади. Вунинг сабаби бор эди, албатта. Қўқон хонлиги асосан аграр мамлакат бўлганлиги туфайли далалардаги ҳосилни йиғиб олиш керак эди. Бундан ҳамма бирдай манфаатдор эди. Агар минг-минглаб эркаклар (яъни асосий

соғлом ишчи кучи) жанг билан овора бўлса, кўп экинзорлар пайҳон қилинса, албатта, даромад анча камаярди. Бунга қарама-қарши томонлар жуда яхши тушунарди.

1875 йилнинг баҳорида қўзғолон яна бошланди. Қоратегин чегарасида Худоёрхоннинг невараси Назарбек, Ўзган атрофида эса Пўлатхон қўшинлари пайдо бўлди. Уларга қарши хон қўшинлари жўнатилди. Абдураҳмон офтобачи, Исо Авлиё ва Саримсоқлар қўшинга бошлиқ қилиб тайинланган эдилар. 1875 йил 17 июль куни Абдураҳмон офтобачи ва Исо Авлиё ўз қарамонига қўшинлари билан қўзғолончилар томонга ўтиб кетишди.

Шу кунлари полковник М. Д. Скобелев ва А. Вейнберглар Қўқонда эдилар. А. А. Вейнберг Худоёрхон ҳузурига кириб, у билан суҳбатда бўлди. Суҳбат чоғида рус дипломати ундан Туркистон генерал-губернаторининг нисбатан норози эканлигини айтди. Бунга эшитган хон ўзини ноқулай сезиб, бир неча бор К. П. Кауфманни ҳурмат қилишини такрорлади. Керак бўлса, ундан қўзғолонни бостириш учун ёрдам сўрашлигини ҳам билдирди.

Вазият қалтислиги учун 1875 йил 18 июлда хоннинг ўғли Насриддинбекнинг қўзғолончилар томонга ўтганлиги ва Ўш, Наманган, Андижон, Асака шаҳарларининг босиб олинганлиги ҳақида Қўқонга хабар келди. 20 июлда эса Султон Муродбек (Худоёрхоннинг укаси) ҳам қўзғолончилар сафига қўшилди ва Марғилон шаҳрини эгаллаб, Олтиариққа яқинлаша бошлади.

Қўллаб тарихчи олимлару ёзувчиларни Пўлатхон қўзғолонига баҳо беришда иккилантирган нарса ва чалкаштирган ҳодисалардан бири — юқори табақадаги феодалларнинг қўзғолончилар томонга ўтганлигидир. Бу ҳодисани шарҳлашда бир нарсага эътибор бериш лозим. Улар Худоёрхоннинг мағлубиятга учрашига ишонч ҳосил қилиб, ўз мавқеларини, жонларини сақлаб қолиш ва имконият бўлиб қолса, қўзғолонни ўз манфаатларига бўйсундириб, қўғирчоқ хонзодани тахтга ўтқизиш ниятида эдилар. Уларнинг асл ниятларидан халқнинг хабари йўқ эди. Боз устига, ўша йиллари омма «одил» хон топилишига ишонарди. Абдураҳмон офтобачи, Исо Авлиё, Насриддинбек ва Султон Муродбеклар қўзғолончилар томонга ўтаётганларида Пўлатхонни «валиаҳд» деб тан олдилар. Халойиқ ҳали унинг сохта хон эканлигини билмас эди.

Худоёрхоннинг аҳволи жуда ҳам оғирлашди. Натижада у 1875 йил 20 июль куни Туркистон генерал-губернаторига ёрдам сўраб хат ёзди. Хатда бундай дейилган эди: «...Қийин ва бахтсиз дамларда энг ишонарли деб ўйлаган одамларим, жумладан мулло Исо Авлиё, Абдураҳмон офтобачи ва Ҳақназар парвоначи ўз қўшинлари билан менинг душманам бўлмиш исёнчи қирғизларга қўшилишиб, менга қарши уруш қилишди. Сиздан, Олий ҳазратдан шу кунга қадар кўп яхшиликлар кўрдим. Сиз бу сафар ҳам ҳақиқий ёрдам бериб, мени қўллаб-қувватлайсиз, деб умид қиламан. Мен ўзимни ва Қўқон хонлигини Олий ҳазратлари, жаноб Император ҳимоясига топ-

ширдим. Сизга дўстона илтимос билан мурожаат қиламан: Қўқон шаҳрига рус армиясини ва артиллериясини тезда жўнатиб, исёнчиларнинг мақсадини пучга чиқаринг. Умид қиламанки, Сиз бу илтимосимни бажо этасиз...»

Лекин рус қўшинларининг тезда етиб келишига ишончи бўлмаган Худоёрхон Тошкентга қочмоқчи бўлди.

22 июль (1875 йил) куни эрталаб хоннинг иккинчи ўгли Муҳаммад Аминбекнинг 400 навқари билан қўзғолончилар томонга ўтганлиги ва Абдураҳмон офтобачининг илғор қўшинлари Қоровултепага яқинлашиб қолганлиги маълум бўлди. Худоёрхон соат ўнларда ўрдадан чиқиб, шаҳар аҳолиси унинг қочаётганини билиб қолмаслиги учун Катта Ғозиёглик дарвозаси томонга бормай, қарама-қарши тарафда жойлашган Мўй Муборак дарвозаси томон йўл олди. Сўнг Бешариқ томонга жўнади. А. А. Вейнберг, М. Д. Скобелев ва уларнинг ёнидаги казаклар ҳам Худоёрхонга қўшилдилар. Улар Хўжанд томонга қочишди. Бундан хабар топган қўзғолончилар уларни қўлаб кетишди, аммо етолмадилар. Фақатгина 30 аравани қўлга туширишди. Аравалардан бирида хон архиви бор эди. Унинг аҳамиятини билмаган омма кўп ҳужжатларни ёқиб ташлашди. Худоёрхонга унинг кичик ўгли Ўрмонбек, Отабек ноиб, мулло Маъруф, бир нечта қариндошлари, жами 643 нафар киши, шу жумладан, 350 қуролланган аскарлар ҳамроҳ бўладилар.

Худоёрхон Тошкентга келиб, Туркистон генерал-губернатори К. П. Кауфман билан учрашди. Иккинчи куни эса Худоёрхон Оренбургга жўнатилди. Худоёрхон кейинчалик Оренбургдан қочиб, Ҳиндистон орқали Маккага ҳажга борди ва Қўқонга қайтмоқчи бўлиб, махфий равишда йўлга чиқди. Аммо йўлда касалга чалиниб, 1886 йили Афғонистонда вафот этди. Шу тариқа хоннинг тақдири фожиали тугаган эди.

Мавзу юзасидан савол ва топшириқлар

1. Қўзғолоннинг бошланғич сабаблари нималардан иборат бўлди?
2. Мустахлак қилинган уезд ва волостлардаги халқнинг аҳволи қандай эди?
3. Қўзғолоннинг хусусияти нимада ва ҳаракатлантирувчи кучи кимлар эди?
4. Пулатхон қандай шароитда хон қилиб кўтарилди?
5. Қўзғолоннинг кучайишини далиллар билан исботланг.

11-§. ХАЛҚ ОЗОДЛИК ҲАРАКАТИ

1. Хонликда икки ҳокимиятчиликнинг вужудга келиши ва сиёсий тангликнинг кучайиши

1875 йилнинг июлида Худоёрхон қочиб кетгандан кейин тахтга Насриддинбек ўтирди. Бу ҳақда «Тарихи Фарғона» номли рисолада қуйидагича баён қилинади: «Марғилондан Султон Муродбекни Қўқонда хон қилмоқчи бўлиб аҳди-паймон қилиб турғонда, Насриддинхон боруб Офтобачига эллик минг

тилла бериб, "риддинхонни хон қилмоқ муддаосида бўлиб зоҳир, газот бетини фасод Насриддинхонни Урдага ўтказиб хон қилиб қўюб, ўзи Русияга урушмоқчи бўлиб Маҳрамга борди».

Бу водийдаги аҳволни, айниқса сиёсий вазиятни мураккаб-лаштириб юборди.

Насриддинхон ўзини хон деб эълон қилдирганлигидан ғазабга келган Пўлатхон унга қарши курашга бел боғлайди. Меҳнаткаш халқ Насриддинбекка ишонмайди, аксинча Пўлатхонни қўллаб-қувватлай бошлайди. Натижада қалтис вазият вужудга келади. Қўқон хонлиги фуқаролар уруши бўсағасига келиб қолди.

Абдурахмон офтобачи буни тушунди. Шунинг учун халқни рус мустамакчилигини йўқ қилувчи кураш йўлини танилаб газовот эълон қилди. Унинг мақсади эса ҳар икки ҳокимият кучларидан ягона бирлашган қўшин тузиб, Пўлатхонни сиёсий ҳокимиятдан маҳрум қилиш эди.

Пўлатхон газовотга қарши бўлса-да, очикдан-очик уни рад қила олмасди. Чунки босқинчиларга қарши курашнинг сўнгги ва ҳал қилувчи воситаси ислом дунёқарашига асос бўлган мусулмон мафкурасига аждодларимиз таяниб келишган. Бу ғоя душманга қарши муваффақиятли кураш олиб боришда халқни жуда тез фурсатларда бирлаштириб оёққа турғазини ролини бажарган.

Пўлатхон бу вақтда ўз кучларини муттасил ошириб бориш учун катта жаанглардан сақланди. У халқни кўпроқ ўзига қаратишга, унинг тўла қўллаб-қувватлашига эришишга интилди. Пўлатхон ана шу мақсадда Насриддинбек ва Абдурахмон офтобчиларнинг ерлари ва мулкларини меҳнаткаш халққа бўлиб бера бошлади. Буни кўрган халқ бошқа феодалларнинг ҳам ер-сувларини ўзлари ташаббус кўрсатиб бўлиб олишга тушдилар. Бу тadbир Пўлатхоннинг ҳарбий-сиёсий мавқеини мустаҳкамлашга ёрдам берди.

2. Озодлик ҳаракатининг юксала бориши

Феодал зодагонлар Насриддинбекни хон қилиб кўтариб ўз мақсадларини амалга оширмоқчи, яъни ўз мавқеларини қайтадан тиклаш, ҳокимиятларини мустаҳкамлаб олиш ниятида эдилар. Бироқ халқ ҳаракатини улар ўзлари кутган йўлга тушириб юбора олмади. Бу вақтда қўзғолон янги-янги ҳудудлар, туманларга ёйилиб кетди.

Озодлик ҳаракати кучлари Туркистон генерал-губернаторлиги чегаралари томон кела бошлади. Улар Облик қишлоғини ишғол қилиб, Қураманни қуршаб олдилар, сўнг Оҳангарон дарёси водийсидан Телов истеҳкомига ҳужум қилиб, чегарадаги Хўжанд шаҳри томон юрдилар.

Бир вақтда қўзғолончиларнинг 5000 кишилик гуруҳи Сирдарё бўйлаб келиб, 7—8 августда Чилмаҳрамни ва Самғар қишлоғини эгаллади. Ниҳоят, уларнинг бир қисми Уратепа

туманидаги Нов қишлоғини ишғол қилиб, Хўжанд билан Уратепа ўртасидаги чор амалдорлари алоқасини узиб ташлади, Тошкентдан 40 км наридаги Паркентни озод қилди.

Туркистон генерал-губернатори фон Кауфман озодлик ҳаракатининг шиддат билан кучайиб кетаётганлигини англаб, жазо кучларини кучайтирди. Генерал-лейтенант Головачёв қўмондонлигидаги 1-Сибирь жазо полкини, 2-ўқчи батальон ва отлик тўплар дивизионини Телов тарафга жўнатди. 1-ўқчи батальондан иборат 2-отрядни тўплар билан кучайтириб Хўжандни ҳимоя қилиш учун юборди.

Жазо отрядлари жойларда жуда фаол ҳаракат олиб борди, улар ҳақиқий босқинчи экаликларини намойиш этдилар. Қўзғолончилардан шэфқатсиз ўч олар, айни пайтда маҳаллий аҳолини талар эдилар.

Фон Кауфман Туркистон ҳарбий округининг мавжуд кучлари билан халқ озодлик ҳаракатини бостира олишига кўзи етмай, Санкт-Петербургга ҳарбий ёрдам сўраб мурожаат қилди. Подшо маҳаллий халқ билан чинакам уруш бораётганлигига ишонч ҳосил қилиб, Туркистон ҳарбий округини кучайтириш учун катта маблағ ва ҳарбий кучлар ажратишга фармон берди. Бу Туркистон халқларига қарши катта уруш олиб боришга рухсат берилиши ҳам эди.

Шундай бўлди ҳам, Петербургдан рухсат олган фон Кауфман махсус буйруқ чиқарди. 1875 йилнинг 9 августида халқ озодлик ҳаракатини бостириш учун уруш эълон қилинди. Шу тариқа қарама-қарши томонлар ўртасида бўлиб турган тўқнашувлар узлуксиз ва давомли жангларга улашиб кетди.

Қўзғолончилар бутун август ойи давомида чор қўшинларига қарши қаҳрамонларча кураш олиб бордилар. Бу вақтга келиб, уларнинг сонин 50 минг кишига етиб қолган эди.

Аммо қўзғолончилар ягона куч бўлиб бирлашмаган эди. Бундан ташқари, улар замонавий армияга эга бўлган йирик мустамлакачи давлат қўшинига дуч келдилар. Шу сабабли бундан кейинги жангларда озодлик ҳаракати қўшини катта талафотлар беришга мажбур бўлди.

Жуда катта кучга эга бўлган фон Кауфман қўзғолончи тор-мор этишида бошқа усулларин ҳам ишга солди. Бу қўзғолончилар орасига нифоқ солиш, уларни пароканда қилиш сўнати эди.

3. «Бўлиб ташла, ҳукмронлик қил»!

Бу шior фон Кауфманга жуда хуш ёқар эди. Туркистон генерал-губернатори бу шiorидан хонликларин бир-бирдан ажратиб ташлаб, кучсизлантиришда ҳам, халқ ҳаракатини бостиришда ҳам кенг кўламда ва чуқур фойдаланди.

1875 йилнинг 13 августида фон Кауфман Қўқон аҳлига мурожаатнома юборди. Унда бундай дейилган эди: «Сизларнинг бошлиқларингиздан биттаси бизларга, яъни русларга қарши

уруш бошлади. Бу урушдан нима чиққанлигини биласизлар. Сизлар менинг огир жазоймга лойиқсизлар. Лекин агарда сизлар, қўқонликлар, қипчоқ ва қирғиз халқининг душмани бўлмиш, шунча хатарларни келтирган офтобачини ушлаб топ-ширсангизлар, мейнинг шафқатимни оласизлар, шундагина мен сизларга омонлик бераман».

Ушбу мурожаатнинг реакцион моҳияти шунда эдики, у азалдан бирга ҳаёт кечириб келаётган қирғиз, қипчоқ, ўзбек халқлари, умуман ҳудуддаги барча туб жой аҳоли ва уларнинг вакилларини бир-бирига гижгижлади, қарши қўйди. Бу шовинизмнинг энг қабиҳ қуроли бўлиб, талаш ва ўзаро нифоқ урушларини таъминлаган манбалардан бири бўлди.

Ватан туйғусидан йироқ, имон, эътиқоддан маҳрум бўлган, пулга ва мукофотларга ўч айрим гуруҳлар фон Кауфманнинг сафларини тўлдирдилар. Халқ ҳаракатини бостиришда у қирғиз ва қozoқ йигитларидан кенг фойдаланди.

Пўлатхон қўзғолонини бостиришда Шабдон Жонтоев ўз йигитлари билан фаол иштирок этди. Лекин кўпчилик аҳоли унинг изидан бормади. Шаҳар ва қишлоқларнинг аҳолиси қўзғолончиларга қўшилди. Абдураҳмон офтобачи уларга туғ ва нишонлар берди.

14 августда у ўз қўшинини катта жанглардан бирига олиб чиқди. Мустамлакачилар қўшини билан офтобачи қўшини 4 соат мобайнида тинимсиз жанг қилди. Қўқонликлар мағлубият аламини тортдилар. Рус отряди қўмондони Савримович га лаба қилди. 16 августда эса Ажабек билан Рустамбек қўшини рус зобити Геруа билан тўқнашди.

Қўзғолончилар билан чор Россияси қўшинлари ўрта-сидаги жанглар тобора шиддатли тус олди. Жанглар мобайнида халқ озодлик кучлари Оҳангарон дарёси водийсидан, Қурама уездидан Маҳрам қалъасига чекиндилар. 1875 йил 22—23 август кунлари Маҳрам қалъасида шафқатсиз жанглар бўлди. Бу жангда қўзғолончилар 2000 кишидан ажралди. Мустамлакачилар ҳам анча талафот кўрдилар.

Тинимсиз таъқиб бошланганлигини сезган Абдураҳмон офтобачи Кауфманга омонлик ва тинчлик сўраб хат ёзди. К. П. Кауфман бу таклифни рад қилиб, унинг ўзи келиб ихтиёрий равишда асирга тушишини талаб этди. Офтобачи бунга рози бўлмади. Натижада Кауфманнинг отлиқ артиллерия қўшини Абдураҳмон офтобачининг қўшини орқасидан Минттепага зудлик билан етиб олди. Жанг янада шиддатли бўлди. 5000 қўзғолончидан фақат 25—30 киши омон қолиб, улар ўз қўмондони офтобачи билан ўзганга қочдилар.

Бу жангдаги энг қалтис вазиятларда Мирза Ҳаким парвоначи Кауфманга ёрдамчи ва маслаҳатчи бўлди. Шунинг учун фон Кауфман рус императорига Мирза Ҳакимга генерал-майор унвони берилишини сўраб, илтимоснома жўнатди.

4. Хонлик

1875 йил 22 сентябрда Насриддинбек Марғилон шаҳрида Кауфман билан шартнома тузишга мажбур бўлди. Шартномага кўра, у ўзини Россия императорининг содиқ қули деб маълум қилди. Шунингдек, қўшни давлатлар билан ҳар қандай ва бевосита дўстлик муносабатлари олиб бориш, шартнома ва битимлар тузиш ҳуқуқидан маҳрум бўлди. Чор ҳукуматининг рухсатисиз ва ижозатисиз уруш ҳаракатлари олиб боришдан воз кечди. Шартномага биноан, Сирдарёнинг ўнг соҳилидаги ерлар, Наманган ва Чуст шаҳарлари билан биргаликда Россия ихтиёрига ўтди ва 2 миллион сўм миқдорда тоvon тўланадиган бўлди.

Туркистон генерал-губернаторлиги Сирдарёнинг ўнг томонида Наманган бўлимини ташкил этди. Унга қонхўр генерал Скобелев бошлиқ қилиб тайинланди.

Жанглр айни авжига чиқаётган дамларда Насриддинбек хонликнинг катта ҳудудини Кауфманга топширди. Унинг ҳаракати хонлик билан тенг эди. Тўлайдиган тоvon яна халқ елкасини оғир юк каби босди. Қўзғолончилар энди қуролини Насриддинбек ва унинг гуашталарига қарши қаратди.

Сентябрь ойининг охирида Андижон атрофларида яна қўзғолон бошланди. Бу вақтга келиб халқ ҳаракати қўшнини 60—70 минг кишига етди. Улар 28 сентябрдан 5 октябргача оғир жанглр олиб бордилар. Генерал-майор Троицкий қўшнини Андижонни ишғол этди, аммо шаҳардан чиқиб кетишга мажбур бўлди. Жангда кўпгина андижонликлар ҳалок бўлди, руслар ҳам талафот кўрдилар. Пўлатхоннинг ёрдамчиси Валихон бошчилигидаги қўшин эса Қўқон ёнида жанг қилиб, 9 октябрда Қўқонни ишғол қилди. Насриддинбек зўрга қочиб қутулди. Пўлатхон ўзига пойтахт қилиб Асакани танлади.

Ботир тўра билан Мулло Исо Авлиё бошчилигидаги 9000 кишилиқ қўшин Наманганни озод қилиш учун жағга кирди. Халқ озодлик кучлари шаҳарнинг катта бир қисмини эгаллади. Россия босқинчиларига Скобелев бошчилигида қўшимча кучлар етиб келгандан сўнг қўзғолончилар шаҳарни ташлаб чиқдилар.

5. Пўлатхоннинг сиёсий ҳокимиятни мустаҳкамлаш учун кўрган чора-тадбирлари

Қўзғолон айни авж паллага чиққан 1875 йилнинг кузида Пўлатхон ўз давлатини мустаҳкамлаш чора-тадбирларини кўрди. Абдураҳмон офтобачи Пўлатхоннинг мавқеи ошиб бораётганлигини кўриб уни тан олди, ўз тарафдорлари билан унга қўшилди. Бу воқеани М. Д. Скобелев икки куч бирлашиб, руслар босиб олган ерларни қайтариб олиш йўлидаги ҳаракат, деб баҳолади.

Бу пайтга келиб Пўлатхон икки ҳокимиятчилик масаласи-

дан қутулиб, ўзининг якка ҳокимиятини мустаҳкамлашга киришди. Қўзғолончилар анча муваффақиятли ҳаракатлар олиб боришди. Мингбулоқ ҳам қўзғолон байроғини кўтарди. Ботир тўра бошчилигидаги кучлар Норин дарёси бўйидаги Қизил Қўрғонни қўлга киритиш учун жанг олиб бормоқда эди. Валихон 20 минглик қўшни билан Марғилон ва Балиқчида курашни давом эттирди. У Марғилонни олгач, маҳаллий халқлар унинг ҳокимиятини дарҳол тан олди. Қўзғолончилар Худоёрхон ва Насриддинбек давридаги ўзлари ёмон кўрган илгариги ҳоким ва бойлардан ҳам қаттиқ ўч олдилар.

Пўлатхон қўзғолончилар эгаллаб олган барча шаҳар ва қалъаларга ўз ҳокимларини тайинлади. Масалан, Андижонга — Абдурахмон офтобачи, Марғилонга — Соқот тўра удайчи, Қўқонга — Абдулмўмин, Уратепага — Абдуғаффорбек девонбеги, Қўрғонтепага — Ботир тўра ҳоким қилиб юборилди.

Пўлатхон ҳокимиятининг обрўси шу тариқа ошиб, ҳатто Туркистон генерал-губернаторлиги волостларининг аҳолиси ҳам қўзғолончилар сафини тўлдира бошлади. Губернатор унга тарафдор бўлган қишлоқларнинг кулини кўкка совуришни буюрди. Бу вақтда қўзғолончилар сон жиҳатдан катта кучга эга бўлган эди.

6. Мустамлакачи генералларнинг қишқи ҳужум режалари ва

Пўлатхон қўзғолонининг тор-мор қилиниши

Фон Кауфман ва генерал Скобелевларнинг режаси Норин ва Қорадарё орасида қўзғолончиларнинг асосий кучларини қопқонга тушириш, сўнгра уларнинг йирик кучларини майда бўлақларга ажратиш, уларни алоҳида-алоҳида тор-мор келтириш ва қириб ташлашдан иборат эди. Бу режа шартли ном билан «икки сув ораси операцияси» деб юритилди. Чоризм ушбу йўналишда катта куч, зарбдор казаклар отрядларини тўплади. Натижада уруш олиб бориш сир-асрорларини яхши эгаллаган чоризм армияси билан қўзғолончи озошлик ҳаракати кучлари (асосан деҳқонлар, қунармандлар ва мардикорлардан ташкил топган) ҳал қилувчи жанглар палласига яқинлашиб қолди. Асосий ҳужум Андижонга йўналтирилган бўлди. Генерал Скобелев даҳшатли қўшни билан Андижонга қараб юрди. Йўл-йўлакай бемисл ўт қўйиб, қишлоқларни хароб қилиб, 1876 йил 8 январда шаҳар остонасига етиб келди. Шаҳар артиллериядан тинимсиз ўққа тутилди, сўнгра пиёда зарбдор аскарлар ҳужумга ташланди. Қўзғолончилар ҳам мардона курашдилар. Аммо ҳарбий қурол устунлиги чоризм армияси томонда бўлгани учун жуда катта қурбонлар берилди. Қўзғолончилардан 20 минг одам ўлди, кўплаб кишилар майиб-мажруҳ бўлди. Пўлатхон қўшини эса Марғилонда турганлигига қарамай, жангга кирмади.

Андижондаги даҳшатли жангларда руслар ҳам катта талафот кўрганлигини, натижада аҳвол танг бўлиб қолганлигини генерал Куропаткин тан олишга мажбур бўлган эди. Аммо бу

воқеалардан кўп ўтмай, йирик саркарда Абдурахмон офтобачи ўзининг сафдошлари билан (Мулло Исо Авлиё ва бошқалар) хонлик қилиб, душманга таслим бўлди. Унинг кўшинлари 1876 йил 24 январда тарқатиб юборилди. Сўнгра чор кўшинлари Асакада турган Пўлатхон кўшинига ҳужум қилди. Пўлатхон бу жангда мағлубиятга учраб, Учқўрғонга чекинди. Аммо душман унга нафас ростлаб олиш имконини бермай, ҳужумни давом эттирди.

Тунда Учқўрғонга Меллер-Закомельский кўмондонлигидаги алоҳида казаклар отряди ва Куропаткин бошчилигидаги отлик отряд ҳужум қилди. Қўзғолончиларнинг асосий қисми қириб ташланди, ҳеч ким асир олинмади.

18 февралдан 19 февралга ўтар кечаси Пўлатхон хонлар томонидан ушланиб, рус кўмондонлигига топширилди. У 1876 йил 1 мартда Марғилон бозори майдонида халқ олдида дорга осилди. Унинг сафдошлари ҳам аёвсиз жазоланди. Шу тариқа 1873 йилда бошланган Пўлатхон қўзғолони тор-мор этилди.

1876 йил февралда К. П. Кауфман генерал Скобелевга телеграмма жўнатди. Унда Қўқон хонлигининг барча ҳудудларини босиб олиб, Россияга қўшиб юбориш ва унинг ўрнида Фарғона вилоятини ташкил қилиш тўғрисида кўрсатма берилди. Бу галаба ва тadbир подшонинг туғилган куйига бағишланган тантанада катта совға сифатида эълон қилинди,

Мавзу юзасидан савол ва топшириқлар

1. Қўқон хонлигида қачон ва нима учун икки ҳокимиятчилик рўй берди?
2. Озодлик ҳаракатининг юксала боришини фактик мисолларда очиб беринг.
3. Душман озодлик ҳаракатини бостириш учун ҳарбий кучдан ташқари яна қандай усуллардан фойдаланди? Ўзаро бирликнинг бўлмаслиги ёмон оқибатлар келтиришига халқ оғзаки ижодиядан мисоллар айтинг.
4. Хонлик қайси табақа орасида рўй берди ва у қўзғолоннинг боришига қандай таъсир кўрсатди?
5. Пўлатхон ўз ҳокимиятини мустаҳкамлаш учун қандай тadbирларни амалга оширди?
6. Мустамалакчилар 1875—1876 йилларда уруш режаларини қай тарзда амалга оширдилар ва унинг шартли номи нима эди?
7. Пўлатхон бошчилигидаги озодлик ҳаракатининг енгилиши ҳақида гапириб беринг.

12-§. ХАЛҚ ОЗОДЛИК ҲАРАКАТИНИНГ ЯҚУНИ, ОҚИБАТЛАРИ ВА АҲАМИЯТИ

1. Бўйсунмаган ватанпарварлар ва ногенг жанглар

Қўқон хонлиги тугатилиб, Фарғона вилояти таъсис этилишига қарамасдан озодлик кураши батамом тўхтаб қолмади. Ўзбек, қирғиз, тожик халқининг ватанпарвар ўғлонлари эрк озодлик учун бўлган курашни мардона давом эттирдилар. Энди

озодлик ҳаракати кураш байроғи Фарғонадан Олойга кўчирилди. Туркий халқларнинг жасур маликаси, қирғиз аёли Қурбонжон додхоҳ ўз ўғиллари билан қаҳрли генерал Скобелевнинг даҳшатли армиясига қарши куч тўплашга киришди.

Ўтмишдан маълумки, забардаст ва ғоят гурурли саркардалар хотин-қизлар билан жанг қилишни эркаклик шаънига иснод келтиради деб ҳисоблашган (Искандар Зулқарнайн Урта Осиеда хотин-қизлар бошчилигидаги жанговар қисмларни кўриб, улар билан жанг қилишдан бош тортган эди). Генерал Скобелев эса мозий саркардаларининг дониш удумига зид бориб, унинг маънавий-руҳий томонларини ўйлаб ҳам кўрмади. Унинг аёл қўмондон Қурбонжон додхоҳга қарши отланиши билан ўз обрў-эътибори ғоят хира тортишига фаросати ҳам етмади. Мънавий-ахлоқий сифатлардан маҳрум бўлган, инсонларнинг қонини оқизишни касбга айлантирган генералга инсонийлик ғояси аҳамиятсиз эди. Унга маҳаллий халқларнинг қони билан сўғорилган тупроқда мустамлакачилик байроғи ҳилпираб турса бас. Унинг шовинизм руҳида шаклланган дунёни тушуниш фалсафаси ана шу тарзда камол топган эди. Бу буюк рус давлатчилиқ қабоҳатининг маҳсули эди.

Аксинча, гарчи оз сонли бўлса-да, унга қарама-қарши турувчи ватаннинг асл ўғлонлари моли ва жони, ҳаётини тикиб ёвга сўнги имкониятгача қарши курашувчи бўйсунмаган қасоскорлар эдилар. Уларнинг имони, эътиқоди, номуси — она-Ватани эди. Қурбонжон додхоҳ ва уни қўллаб-қувватлаган ватанпарвар оқсоқоллар минг бир имкониятдан фойдаланиб, оғир ва машаққатли кураш олиб боравердилар. Улар генерал Скобелевга мустамлакачилар ҳеч қачон ўз ваъдаларини, ўзлари имзолаган битим ва келишувларни ҳалол бажармаганлигини, шунга кўра кураш олиб боришга мажбур бўлаётганлигини билдирдилар.

Ниҳоят, 1876 йил 31 июль кuni мунғиш ва адиғина уруғларининг вакиллари М. Д. Скобелев ҳузурига келиб таслим бўлганлигини билдиришди. Генерал бундан хурсанд бўлиб, марказга телеграмма жўнатди. Унда яқин кунларда Фарғонада тинчлик ўрнатилиши билдирилган эди.

Хабар жўнатилгандан сўнг ҳам тўқнашувлар бўлиб турди. Қурбонжон додхоҳ ва унинг ўғиллари курашни давом эттирдилар. Генерал Скобелев тинчлик шартномаси тузиш учун майор Ионовни аёл саркарда ҳузурига юборди. Аммо Қурбонжон додхоҳ мавқеи ўзи билан тенг қўмондон билан сулҳ тузиши мумкинлигини айтди. Охир-оқибатда генерал Скобелев Қурбонжон додхоҳ билан учрашиб, музокара олиб боришга мажбур бўлди ва у қўйган талабларга рози бўлди. Бу Қурбонжон додхоҳнинг Скобелев устидан маънавий-руҳий ғалабаси бўлиб тарихга кирди. Фақат 1877 йил январь ойида Ф. П. Кауфман Фарғона водийсига тинчлик ўрнатилганлиги ҳақида Санкт-Петербургга телеграмма беришга муваффақ бўлди.

Қўзғолон тор-мор этилди, аммо у изсиз йўқолиб кетмади. Халқимизда Ватан, дин, гурур, ор-номус, қадр-қиммат учун

кураш ҳисси ҳали ўлмаганлигини узоқ давом этган кураш исботлаб берди.

Чоризм ғоят қудратли бўлса-да, шуни аждодларимиз кўриб билиб турса-да, улар қўлига қурол олиб, тенгсиз ва аёвсиз жангга отландилар. Ватаннинг асл фарзандлари озодлик йўлида ўз жонини ҳеч иккиланмай фидо қилдилар. Уларнинг қонига ташна бўлган генерал Скобелев таъқибни аёвсиз равишда давом эттирди. Курашни давом эттираётган қирғизларнинг найман уруғига мансуб қўзғолончилар Қўқон хонларининг авлодларидан бири бўлмиш Худойқулни хон деб эълон қилдилар. У 1000 кишилик қўшин билан Шоҳимардон ва Лангарни эгаллаб, Водил ва Чимённи забт этгани тайёргарлик кўрди. Бундан хабар топган генерал Колпаковский Худойқулга қарши жазо отрядини жўнатди. Қорақияда қўзғолончиларга етиб олган отряд Худойқул қўшинини енгди. Худойқул қочишга мажбур бўлди. 29 мартда рус қўмондонлиги Терак довоonga чекинаётган Абдуллабекнинг йўлини тўсишга зудлик билан қўшин юборди. Рус қўмондонлиги жўнатган отряд тор-мор қилиниб, унинг бир қисми қатл этилди. Асир олинганлар овулларга тақсимлаб берилди.

Сал вақт ўтмай мустамлакачилар жўнатган Саримсоқхўжа (у русларнинг топшириғини бажарар эди) отряди ҳам Абдуллабекдан енгилди, у сотқин сифатида қатл этилди. Қочиб кетган Худоёр Гулчада яна қўзғолон кўтаришга уриниб кўрди, ammo асир олиниб, қатл этилди.

Худди шу пайтда Абдуллабек, Умарбек, Сулаймон удайчи, Таниқул (ҳаммаси қирғиз) ва Валихон тўралар (ўзбек) қирғиз ва ўзбеклардан тузилган отрядлари билан Гулчадан 25 верст (масофа ўлчови) наридаги Янгиариқ дарасини эгаллаб олдилар. Генерал Скобелев дарҳол уларга қарши жазо отрядини жўнатди. У ерда жуда оғир жанглар бўлди. Қўзғолончилар томонидан жанг ҳаракатларида 1500 киши қатнашди. Ҳар икки томон, айниқса қўзғолончилар кўп талафот кўрди.

Май ойининг ўрталарида тоғда Абдукаримбек ўзини Қўқон хони деб эълон қилди.

Умуман олганда май, июнь, июль ойларидаги бу тўқнашувлар ҳар икки томоннинг тинқасини қурита бошлади. Генерал Скобелев дўқ-пўписа қилиб ҳам кутилган натижага эришмади. Ватанпарварлар журъат билан ўзларидан устун бўлган душманга ҳужумкор ҳамлаларини дадил уюштирдилар, шёрдек олишдилар. Ammo жонини ширин деб билган қўрқоқлар, хонлар уларнинг фидойи ҳаракатларига катта зарар етказдилар. Уларнинг номардларча ватанфурушлиги Ватан солномаси тарихининг қора саҳифаларидан ўрин олади, аксинча, озодлик қаҳрамонларининг ишлари эса тарихиймизнинг саҳифаларига олтин ҳарфларда битилиб, уларнинг жасорати Ватанга садоқат рамзи бўлиб қолажак. Улар XX асрнинг 90-йиллари бошларида вужудга келган мустақил Ўзбекистон учун бундан бир аср илгари курашиб, фарзандлик бурчларини адо этган шер-

юррак аждодларимиз эдилар. Уларнинг кураш йўли ёшларимиз учун ибрат бўлиб, мустақилликни улғайташ ҳамда ардоқлаш намунасидир.

2. Миллий озодлик ҳаракатининг босқинчилиши ва унинг оқибатлари.

Уз характериға кўра бу кўзғолонлар халқ ҳаракати ва миллий озодлик кураши эди. Буни фон Кауфманнинг қуйидаги сўзлари ҳам тасдиқлаб турибди: «Кураш хон билан эмас, балки халқ билан олиб борилди, бу ҳаракатни босқинчилик унчалик осон эмас эди... Урта Осиёда руслар илгарни ҳеч қачон шундай қаттиқ ва узоқ давом этган курашга дуч келган эмас. Биз биринчи марта мана шундай ботир жангчилар билан тўқнашдик ва маҳаллий хонликларнинг мустабиллари билан курашишга қараганда аҳоли билан курашни таққослаб бўлмас даражада қийинроқ эканлигини билиб олдик».

Генерал Кауфман Фарғона водийсида юз берган ҳаракатни «очик ялли кўзғолон» деб атади. Бу курашда юқори табақа вакиллари ҳам қатнашдилар. Лекин феодалларнинг кўпчилиги чор маъмурияти томонига ўтиб кетди. Чор маъмурияти мустамлакачиликка қарши ҳаракатни босқинчиликда ва жойларни ўзларининг тартиблари асосида бошқаришда улардан фойдаландилар.

Ўзбек хонликларининг ва халқ ҳаракатининг мағлубиятга учраши энг долзарб паллада ҳам уларнинг бирлаша олмаганлиги, ички низо ҳамда зиддиятларни бартараф қила олмаслигининг оқибатидир. Сиёсий-иқтисодий қолоқлик ҳарбий вичорликка сабаб бўлди.

Хонлик қўшинлари ҳам, кўзғолончилар ҳам ибтидоий қуроллар — пилта ва чақмоқ милтиқ, найза, қилич, паншама, болта кабилар билан қуролланган эдилар, чоризмнинг энг янги қурол билан таъминланган ҳарбий кучлари эса империянинг кўзга кўринган генераллари қўмондонлигида уруш олиб борди. Натижада халқларимиз узоқ давр мустамлакачилик азобиға гирифтор этилди. Уларға мағлублик муҳри босилди.

Мавзу юзасидан савол ва топшириқлар

1. Бўйсунмаган қаҳрамон ватанпарварлар кимлар эди ва улар нима учун курашни давом эттирдилар? Сабабларини айтинг.

2. Кўзғолон энгилди, ammo уни исез ва оқибатсиз тамом бўлди дея оласизми, унинг аҳамияти нимадан иборат бўлди?

3. Озодлик ҳаракати тор-мор келтирилишининг оқибатлари нимага олиб келди?

Мунозара ва баҳс учун мавзу синф ўқувчиларига тақдим қилинади. Уни ойдинлаштирувчи мисоллардан бир нечтаси намуна тариқасида қуйидагича ҳолатда ҳавола этилади. Буни ўқитувчи дарс-семинар қилиб ўтиши мақсадга мувофиқдир.

Фақат уни ёритишга ўқувчиларга манбалар топиш ёрдамлири аниқ кўрсатиш зарур. Баҳс ва мунозара учун мавзу: «Урта Осиё хонликларининг Россия томонидан босиб олинишининг оқибатлари».

Мавзу хулосалари:

1. Ўзаро урушларга барҳам берилди ва тиричилик ўрнатилди.
2. Қуллик расман бекор қилинди, лекин янада жирканч, мустамлакачилик қуллиги ўрнатилди.
3. Худоёрхон томонидан жорий этилган қўшимча солиқлар бекор қилинди.
4. Россия орқали Европа ва бутун дунё маданиятини ўрганиш имконияти яратилди.
5. Янги завод ва фабрикалар қурила бошланди. Маҳаллий ишчилар синфи вужудга келди.
6. Тошкентда «Туркистон вилоятининг газети» ва «Туркестанские ведомости» номли газеталар чиқа бошлади.
7. Босмахоналар ишга туширилди ва китоблар нашр этилди.
8. Янги шаҳарлар қурилди.
9. Почта ва телеграфлар қурилди.
10. Қасалхоналар қурилди, малакали шифокорлар келди.
11. Рус-тузем мактаблари очилди.
12. Табиий бойликлар илмий жиҳатдан ўрганилди ва интенсив равишда ўзлаштирила бошланди, лекин у кимнинг мулки эди? Уларнинг қасққа ташиб кетилишига эътиборни қаратинг.
13. Қартошка, помидор, карам ва бошқа сабзавотлар экила бошланди.
14. Мустамлакачилик тузумига қарши қўзғолонлар (1873—1876, 1885, 1892, 1896, 1916) бўлиб турди.
15. Маҳаллий халқ икки томонлама: рус мустамлакачи маъмурияти ҳамда маҳаллий бой ва феодаллар томонидан қаттиқ эзила бошланди.
16. Босиб олинган дастлабки йилларда маҳаллий халқ қаттиқ талон-торож этилди.
17. Миллий маданиятнинг ривожланиши атайлаб сусайтирилди. Миллий мактаблар сони қисқартирилди, мадрасалар камайтирилди.
18. Мустақил Қўқон хонлиги бекор қилиниб, Фарғона вилояти таъсис этилди ва Россиянинг мустамлакасига айлантирилди.
19. Маҳаллий аҳолидан йиғиладиган солиқнинг миқдори кескин оширилди.
20. Босиб олинган ерлар чор Россиясининг хом ашё базасига ва арзон ишчи кучи бозорига айлантирилди.
21. Маҳаллий аҳоли «сарт», «туземец», «қорақирғиз», «ди-кокаменные киргизы» (яъни «ёввойи тош қирғизлар») каби ҳақоратли сўзлар билан камситилди.
22. Ўғрилар кўплаб пайдо бўлди.
23. Қулфлар пайдо бўлди.
24. Спиртли ичимликлар кенг тарқалди.

25. Палирос чекиш ҳам авж олди.

26. Туркистонга Европага хос хотин-қизларнинг маънавий-ахлоқий айниган гуруҳи кириб келди, улар миллий тарбияга салбий таъсир этди.

IV БОБ. РУС ЧОРИЗМИ МУСТАМЛАКАЧИЛИК ИДОРА УСУЛИНИНГ ЖОРИЙ ЭТИЛИШИ

13-§. РОССИЯ ИМПЕРИЯСИНИНГ УРТА ОСИЁ ХОНЛИКЛАРИНИ МУСТАМЛАКАГА АЙЛАНТИРИШИ. ТУРКИСТОН ГЕНЕРАЛ- ГУБЕРНАТОРЛИГИНИНГ СИЕСИЯ-МАЪМУРИЙ ТУЗУМИ

1. Рус чоризми мустамлакачилиги ва унинг ўзига хос хусусиятлари

Подшо Россияси Урта Осийни босиб олгач, бепоён худудларга эга бўлди. У дунёнинг энг йириқ мустамлакачи мамлакатига айланди, Шунинг учун ҳам ўша вақтда Россия тўғрисида «улкан миқдордаги мулк ўғриси» деган ҳақ гаплар айтилган эди.

Россиянинг икки бошли бургут тасвири туширилган мудҳиш мустамлакачилик байроғи Болтиқ бўйларидан Кавказ чўққиларигача, Украина даштларидан Урта Осий кенгликлари ва Узоқ Шарқ тизмалари қадар ҳилираб турди. Чор Россияси Польша, Финляндия, Кавказ орти, Бошқирдистон, Сибирь ва қалмоқлар юртини мустамлака асоратига солган салобатли ва шафқатсиз империя эди.

Санкт-Петербург ҳукмрон доиралари Буюк Британиянинг Ҳиндистондаги ва Франциянинг Тунис ҳамда Жазоирдаги мустамлака тартиблари тажрибаларини ўрганган ҳолда ўзларининг улардан тубдан фарқли, типик русча мустамлакачилик тизимларини яратдилар. Уни Туркистонда зўравонлик йўли билан амалга оширдилар. Россия империясининг Урта Осийдаги тартиблари Польша, Финляндия ва Кавказдагидан ҳам тафовутли хусусиятга эга эди. Бу хусусият маҳаллий халқларга мутлақо ишонмаслик, уларга беписандларча қараш каби шовинистик руҳ ва кайфиятлардан иборат эди. Бу ҳарбий-комендантлик бошқаруви машинасининг рули ўтакетган маккор, разил Урта Осий халқларининг ашаддий душманлари қўлига топширилган эди.

Туркистонда мустамлакачилик тизимини ва сиртмоғини маҳкам ушлаган генераллардан ўнлаб босқинчи саркардалар миллий давлатчилигимизни халқимиз хотирасидан ўчириш йўлини тутдилар. Уларнинг Туркистондаги фаолияти ёвузлик саҳифаси билан бошланиб, ёвузлик саҳифаси билан ёпилади. Туркистоннинг биринчи генерал-губернатори К. П. Кауфман шундай типдаги генераллар сирасидан эди. У рус подшоши Александр II нинг энг арзанда генералларидан бири бўлиб, унга Туркистонда берилган чексиз ваколатлар бежиз эмасди.

Фон Кауфман рус шовинистик буюк давлатчилиги билан энг кўп «заҳарланган» ҳарбий ҳукмдор, ярим подшо эди.

К. П. Кауфманнинг 1868 йил 22 январда Тошкент жамоатчилиги вакиллари йиғилишидаги сўзлаган нутқи шундан далолат беради. Рус императорининг яқин мулозими бўлган генерал-адъютант К. П. Кауфман ўз маърузасида русларнинг ҳукмронлиги бақувват замига эгаллигини алоҳида таъкидлаб, бу ҳукмронлик абадий бўлишини уқтирди. У худди шу маърузасида биринчи марта русларни Туркистон аҳолисининг катта оғалари деб атади. Руслашиб кетган немис зодағони онласига мансуб бўлган Кауфманнинг империя тожидаги бебаҳо инжу — Туркистон ўлкаси ҳокимлигига тайинланиши ҳам тасодиғий эмас эди. Романовлар сулоласининг ўз сиёсатларини ўтказишда ёлланма чет элликлардан, айниқса немис дворянларидан унумли фойдаланганликлари тарихдан маълум. Кауфман ўз ҳарбий ҳаёт йўлини кичик зобитликдан бошлаб, генерал-адъютантгача кўтарилиб, Россия империясининг истилочилик юришларида қатнашди. У империянинг Кавказ, Польша мустамлакаларидаги озодлик курашини бостиришда жонбозлик кўрсатди. Ана шунинг учун ҳам чор ҳукумати унинг тажрибасидан Урта Осиёда фойдаланишни кўзлади. Мусулмонларнинг ашаддий душмани бўлган Кауфман рус ҳарбийларининг энг фаол истилочи жапдарми граф Д. Милютиннинг — империя ҳарбий вазирининг яқин маслакдоши ва сирдоши эди. У ўзининг юракдаги пинҳон сирини Д. Милютинга 1876 йили йўллаган маърузаномасида ҳарбийларга хос очиқчасига баён этгани ҳам бежиз эмас. Генерал Кауфман бу маърузаномасида Россия ва Англия каби насронийлар давлатларининг Осиёдаги мақсади муштарак эканлигини алоҳида таъкидлаб, «бу жойда бизнинг умумий душманларимиз — мусулмонлик ва ёввойилиқдир» деб, ҳарбий вазирдан қаттиқ сиёсат ўтказишда кенг ваколатлар сўрагани ҳам тасодиқан эмас. Худди шундай сиёсатни подшонинг яқин мулозими, генерал-лейтенантга тенг унвондаги махфий маслаҳатчи Ф. Гирс Туркистон ўлкасини бошқариш тартиби ҳақида тузган қонун лойиҳасида ҳам акс эттирган эди. У аслзода рус зодагонлари, ҳарбийлари ва мустамлака маъмуриятида ишлаб, бой тажриба орттирган амалдорлардан иборат Дашт комиссиясига (1865—1867) раҳбарлик қилиб, Туркистон ўлкасида қандай мустамлака тузумини ўрнатиш ҳақида императорга ўз мулоҳазалари битилган лойиҳани юборди. Рус императори Александр II (1856—1881) бу лойиҳани «Урта Осиёдаги мулкларни ўзлаштириш бўйича Махсус Қўмита» диққатига ҳавола этди.

Махсус Қўмитадаги олий зотлар Дашт комиссиясининг Туркистон халқларига берган таърифига тўла-тўқис қўшилиб, уни қизғин қўллаб-қувватладилар. Дашт комиссияси жаҳонга Хоразмий, Фарғоний, ибн Сино, Беруний, Ясавий, Бухорий, Термизий, Улуғбек, Навоий, Бобур каби жаҳон тан олган буюк сиймоларни етиштирган Туркистон халқларини «жуда қуйи

ақлий тараққиёт босқинида», «бу халқлар ҳуқуқ, маъмурият, қонун нималигини билмайди» деб уқтирган ҳолда «жамият қонуни» томонидан берилган ҳуқуқдан фойдаланишни тушунмайди, бу ҳуқуқ унинг зарарига хизмат қилади, деган хулосага келган эди. Ана шундай хулосага асосланиб, Санкт-Петербург Туркистон ўлкасида марказлашган кучли ҳарбий ҳокимият зарур деб ҳисоблади ва генерал-губернаторга чекланмаган ваколатлар берди. Бу ҳокимият расман «ҳарбий халқ бошқаруви» деб аталди. Аслида бу ҳокимият тўла ҳарбийлар қўлида эди.

Россия империяси ҳарбий вазири граф Д. Милютин 1867 йилда Вазирлар Қўмитасига Туркистон ўлкаси бошқарувиغا доир қонун лойиҳасини тақдим этди. Лойиҳа Россия томонидан истило этилган Еттисув ва Сирдарё вилоятларида Туркистон генерал-губернаторлигини ташкил этиш ва уни ҳарбий вазирлик ихтиёрига беришни назарда тутган эди.

Вазирлар Қўмитаси фармойиши билан бу лойиҳа «тасдиқлангач» қонун тариқасида кучга кириши эълон қилинди. Барча ташкилий, сиёсий, иқтисодий тадбирларни амалга ошириш шахсан генерал-губернатор ихтиёрига топширилди. Шу тариқа 1867 йилдан 1881 йилга қадар Туркистон халқлари тақдирини ҳал этиш генерал-губернатор К. П. Кауфман ихтиёрида бўлди. Санкт-Петербург олий ҳарбий-сиёсий доиралари амри ила ташкил топган «ҳарбий халқ бошқаруви»га кўра Туркистон ўлкаси вилоятларга, улар эса ўз навбатида уездларга, уездлар эса волостларга, волостлар участкаларга, участкалар оқсоқолликларга бўлинди. Вилоят, уезд ва участкаларни рус генераллари ва зобитлари бошқариши, оқсоқолликларни эса маҳаллий халқлар вакиллари бошқариши назарда тутилди.

Вилоятларга ҳарбий губернаторлар тайинланди. Улар шахсан рус императори томонидан тасдиқланар эди.

Уезд бошлиқлари рус армияси полковниклари, участка приставлари эса капитан унвонидаги зобитлардан тайинланган. Волость (бўлис) бошқарувчилари, юзбоши — оқсоқоллар, эликбошилар ва ўнбошилар эса сайлов асосида маҳаллий аҳоли вакилларидан сайланган.

Туркистон генерал-губернаторлиги ташкил топган 1867 йили Туркистон ҳарбий округи ҳам юзага келди. Генерал-губернатор бир вақтнинг ўзида округ қўмондони ҳам бўлган. Вилоятларнинг ҳарбий губернаторлари ва уезд бошлиқлари ҳам ихтиёрларидаги ҳарбий қисмларнинг қўмондонлари бўлишган. Шу тариқа «ҳарбий халқ бошқаруви»даги ҳарбий ҳокимият рус зобитлари ва генераллари қўлида жамланган. «Халқ бошқаруви» — волость бошқарувлари, юзбоши — оқсоқоллар, «халқ судьялари» — қозилар аҳоли томонидан сайланган.

Россия империясининг Урта Осиёда яратган мустамлакачилик тузуми ва унинг хусусиятлари, 1865—1917 йиллар давомида метрополвиядаги турли-туман, катта-кичик бюрократик идоралар томонидан муҳокама этилган қонун лойиҳаси бир

печа бор пишитилиб, ҳужжатларда ўз аксини топди. Уларнинг моҳиятини тушуниш учун ўлка бошқаруви тизимлари идоралари таркибини билнш лозим.

2. Туркистон ўлкаси марказий бошқаруви

Россия империясининг ҳукмрон доиралари ички ишлар вазирининг «Туркистон ўлкасининг олий, ўрта ва қуйи бошқарувида кучли ҳокимият зарурки, улар ўз фаолиятларида тўла эркин бўлсинлар, маҳаллий аҳоли вакилларининг розилигига муҳтож бўлмасинлар» деган фикрига тўла қўшилганлар. Шунинг учун ҳам генерал-губернаторлик марказий ўлка бошқаруви Туркистонда мутлақ ҳоким бўлган.

Марказий ўлка бошқаруви генерал-губернатор ҳамда унинг Кенгаши ва маҳкамасидан иборат бўлган.

Туркистон генерал-губернатори ўз қўлида ҳарбий ва фуқаро ҳокимиятини бирлаштирган. Бир вақтнинг ўзида у подшо ноиб, ҳарбий округ қўшинлари қўмондони, Еттисув казак қўшинлари қўмондони, бош миришаб, бош прокурор вазифаларини ҳам ўтаган. Унга Бухоро амири ва Хива хони ҳам бўйсунган. Генерал-губернатор амир фаолиятини Россия Император агентлиги орқали (1885—1917), Хива хонини эса Амударё бўлими (1873—1918) бошлиғи орқали назорат қилган. 1882—1884 йилларда Туркистон ўлкасидаги бошқарувни атрофлича тафтиш қилган Марказ вакили — императорнинг махфий маслаҳатчиси Ф. Гирс генерал-губернатор Россиядаги губернаторлардан фарқли ўлароқ, Туркистонда мустабид ҳоким — подшо бўлгани, империя қонунчилигига мутлақ риоя қилмай, ўзича қонунлар чиқаргани ва ўзбошимча ҳукмрон бўлганини эътироф қилган эди.

Фон Кауфманнинг ташаббуси билан тузилган генерал-губернаторлик Кенгаши ҳам бутун империяда ўхшаш иш ташкилот эди. 1886 йилда император Александр II (1881—1894) тасдиқлаган «Туркистон ўлкасини бошқариш ҳақидаги Низом» бўйича Кенгаш Россиядаги губерна муассасаси сифатида белгиланган бўлса ҳам, аслида у катта ваколатга, ҳал қилувчи кучга эга ташкилот эди. Ҳарбий губернатор, суд палатаси раиси, прокурор, округ штаби бошлиғи, генерал-губернатор ёрдамчиси аъзоларидан иборат бўлган генерал-губернаторлик Кенгаши ўлка бошқарувининг энг долзарб масалаларини ҳал қилган.

Марказий бошқарувда генерал-губернатор маҳкамасининг ҳам аҳамияти беқиёс даражада улкан эди. Бош бошқарманинг жамоия органи бўлган генерал-губернатор маҳкамаси дастлаб тўрт бўлимдан иборат эди. Биринчи бўлим маъмурий ва назорат ишларини бошқарган. Иккинчиси бош бошқарманинг молиявий-хўжалик ишларига қараган. Учинчи бўлим солиқлар, шаҳарлар маблағлари ҳамда бошқарувга доир низомлар лойиҳаларини тайёрлаш билан шуғулланган. Тўртинчи бўлим эса махсус бўлим бўлиб, унинг фаолият доираси гоаят кенг ва серқирра бўлган. 1886 йилгача мустақил иш кўрган бу бўлим

ҳарбий ва адлия вазирлари кўрсатмаларига хилоф равишда суд қарорларини ҳам қайта кўриш билан шуғулланган. Россия империяси губерналаридаги биронта ташкилот ҳам генерал-губернатор маҳкамасидек чекланмаган ваколатларга эга бўлмаган. Махфий маслаҳатчи Ф. Гирс таъбири билан айтганда, Кауфманнинг маҳкамаси империя қонунларини ҳам чекловчи ўз қонунларини чиқараверган.

Генерал-губернаторнинг Россия императорига тобе Бухоро амири ва Хива ҳамда Афғонистон ва Қашқар билан муносабатини маҳкаманинг дипломатия қисми 1899 йилга қадар бошқарган. 1899 йилдан бошлаб бу вазифани бажариш учун генерал-губернатор ҳузурида дипломатик ишлар бўйича амалдорлик лавозими жорий қилинди. Маҳкама ихтиёрига Туркистон оммавий кутубхонаси, Тошкент музейи, марказий архив, «Туркестанские ведомости» газетаси ва босмахона ҳам берилган эди.

Генерал-губернатор ўлка ҳаёти билан асосан маҳкама ҳужжатлари орқали танишган, шунинг учун ҳам бу идора Туркистон бошқарувида ғоят муҳим роль ўйнаган. Бундай ҳужжатларни губернаторга турли соҳа мутахассислари тайёрлаб беришган.

Маҳкама ўлка ҳокими учун ахборотнома, маъруза ва маълумотномалар тайёрлар, генерал-губернаторнинг шахсий турмушига доир барча юмушларни ҳам ҳал этарди. Ана шунинг учун ҳам маҳкама бошқарувчиси генерал-губернаторликдаги энг олий амалдорлар қатори юксак мавқеда турган.

Туркистон ўлкаси марказий бош бошқармаси таркибида генерал-губернаторга бўйсунмайдиган марказ вакиллари — адлия, молия, зироат ва давлат мулклари вазирликлари идоралари ҳам бўлган.

3. Вилоятлар бошқаруви

Туркистон генерал-губернаторлиги 90-йилларга келиб беш вилоятга бўлинди. Сирдарё, Фарғона, Самарқанд, Еттисув, Каспийорти вилоятларини рус армияси генералларидан шахсан императорнинг ўзи тайинлаган ҳарбий-губернаторлар бошқарди. Улар ўзларида ҳарбий ва фуқаро ҳокимиятини мужассамлаштирган. Улар ҳарбий соҳада вилоятлардаги қўшинлар (дивизия, ёки корпус) қўмондони, фуқаро ишларида эса кенг ҳуқуқ ва мажбуриятларга эга бўлишган. Барча маъмурий, полиция ва суд ҳокимияти ҳам улар қўлида жамланган.

Ҳарбий губернаторлар қошида вилоят бошқармалари бўлиб, улар губерна бошқармаси ҳуқуқларига эга бўлишган. Вилоят ҳаётининг барча масалаларни шу бошқармаларда кўриб чиқилган. Вилоятлар ўз навбатида уездларга бўлиниб, уларни уезд бошлиқлари идора этишган. Уездлар Туркистон генерал-губернаторлиги маъмурий тузилмасининг ўзагини ташкил этган. Улар рус амалдорлари томонидан аҳоли турмуши, ҳудуд хусусиятлари, миллий, тарихий анъаналарга зид тарзда ўзбошим-

чалик билан тузилаверган. Чор ҳукумати бу масалага мустамлакачилик нуқтаи назаридан ёндошган.

Ўлканинг вилоятлари ҳисоблаган Сирдарё, Фарғона, Самарқанддан ташқари четдан қўшилган Еттисув, Каспийорти вилоятлари ҳам шу асосда уезд ва волостларга бўлиниб идора қилинган.

Сирдарё вилояти қуйидаги уездларга бўлинган: Тошкент, Авлиёота, Қазалинск, Перовск, Чимкент. Амударё бўлими ҳам уездларга бўлинган. Фарғона вилоятига Марғилон, Андижон, Қўқон, Наманган, Уш уездлари қараган. Самарқандга Жиззах, Хўжанд, Самарқанд уездлари, Еттисувга эса Верний, Жаркент, Копал, Лепсин, Пишпак, Пржевальск уездлари, Каспийорти вилоятига Ашхобод, Красноводск, Манғишлоқ, Марв ва Тажан уездлари кирган.

Ҳар бир уезд ўз таркибидаги шаҳар, қишлоқлари билан уезд ҳокимига бўйсунган. Уезд бошлиғи Россия империясидаги исправник, земство бошлиғи, полицмейстер, шаҳар бошқармаси бошлиғи ҳуқуқларига тенг вазифаларни ўз қиёфасида мужассам этган. Уезд бошлиғи вилоят ҳарбий губернатори тавсияси билан бевосита генерал-губернатор томонидан лавозимга тайинланган. Туркистон ўлкасидаги уезд бошлиқларининг Россиядаги ҳамкасбларидан фарқи томонлари шунда эдики, улар маъмурий, полиция ва ҳарбий ҳокимиятни ўзларида бирлаштирганлар. Уларнинг жуда кенг ваколатлари ва зўравонларча иш юритганликларини юксак лавозимдаги рус амалдорларининг эътироф этишгани диққатга лойиқ. Сенатор граф К. Пален Туркистондаги уезд бошлиқларини ўзбек хонлиқларидаги «бекларнинг худди ўзгинасидир» деб атагани бежиз эмас. Улар қўл остидаги аҳолидан истаган кишига жарима солишлари ва 7 кунгача қамаб қўйишлари мумкин эди. Улар рус армияси катта зобитларидан, асосан майор, ротмистрдан полковник унвонигача эга бўлганлардан тайинланган. Халқ уларни «ҳоким тўра» деб атаган.

Уездлар бир неча участкаларга бўлиниб идора қилинган. Участкаларни кичик унвондаги (поручик — штабс-капитан) ҳарбий зобитлар бошқарган. Улар участка приставлари сифатида «Туркистон ўлкасини бошқариш ҳақидаги Низом»да тилга олинади. Император томонидан 1886 йилда тасдиқланган бу «Низом»да участка приставларига маҳаллий аҳолидан исталган одамга жарима солиш (5 сўмдан 10 сўмгача) ва 3 кунгача ҳибсда сақлаб туриш ҳуқуқи берилган эди.

Участка приставлари ҳарбий бошқарувнинг сўнги бўғини эди. Улардан сўнг маҳаллий қўйи маъмурий муассаса турганки, бу ҳақда кейинги дарсда фикр юритилади.

Мавзу юзасидан савол ва топшириқлар

1. Рус чоризми мустамлакачилиги ва унинг ўзига хос хусусияти нимадан иборат эди?
2. Туркистонда мустамлакачилик тизими асосчиларидан фон Кауфман.

нинг ҳарбий-сиёсий фаолиятига баҳо беринг. Унинг «буюк рус давлатчилиги» руҳи билан заҳарланганлигига далиллар келтиринг.

3. Мустамлакачиликнинг ўлкада марказий бошқаруви қандай ташкил қилинган эди?

4. Вилоятларни бошқариш тизими ва усуллари қандай эканлигини таврифлаб беринг.

Ўйда бажариладиган мустақил ишлар

1. Мустамлакачилик идора усулининг тузилишини тарҳда ифодаланг. 2. Ҳар аям бошқарувидаги мансаблар поғонасини тартиб билан тўзиб чиқинг.

14-§. ТУРКИСТОН ШАҲАРЛАРИ ВА УЛАРНИ БОШҚАРИШ

ТОШКЕНТ ШАҲАР ДУМАСИНИНГ ТАШКИЛ ЭТИЛИШИ

1. Туркистон шаҳарлари ва янги шаҳарларнинг вужудга келиши

Ўрта Осиё хонликларидан босиб ва тартиб олинган ҳудудлардаги йирик ва маҳаллий аҳамиятга эга шаҳарларнинг барчаси бошқарув тизимига кўра жадаллик билан руслаштирилди. Улар ўзларининг тутган мавқеинга кўра сиёсий, ҳарбий, иқтисодий, маданий марказлар ролини бажарар эди. Шунинг учун подшонинг мустамлакачи ҳокимияти шаҳарларнинг рус тартиблари асосида идора қилинишига жиддий эътибор берди.

Тошкент, Самарқанд, Қўқон, Андижон, Марғилон, Наманган, Ашхобод ўлканинг йирик шаҳарларидан эди. Бундан ташқари маҳаллий аҳамиятга эга бўлган Чимкент, Жиззах, Термиз, Каттақўрғон каби шаҳарларда иқтисодий ҳаёт ривожлана берди.

Рус босқинчиларининг юришлари натижасида ҳам шаҳарлар пайдо бўлди. Рус зобитлари казармалар торлигидан қўшин жойлашган ҳарбий қисмлар атрофига ўзлари учун уйлар қуришган. Агар ҳарбий қисм кўчадиган бўлса, уларни сотиб кетишган. Истеъфога чиққан турли хил унвондаги зобитлар, қуйи унвондаги ҳарбий хизматчилар маълум миқдорда мулкка эга бўлиб қолиб кетишган эдилар. Шунингдек, бошқарув маъмурияти ходимлари орасида ҳам шу тарзда ўрнашиш мавжуд эди. Ўлкада дастлаб ўрнашиб яшаб қолганлар ҳам ўшалар эдилар. Қўшинлар ортидан юрган савдогарлар ҳам уларнинг усулларидан фойдаланиб, Ўрта Осиё ҳудудларидан макон туттишган. Қазалинск, Петро-Александровск, Скобелев, Черняевка, каби шаҳарлар шу тариқа вужудга келди.

Босиб олинган шаҳарларда руслар учун махсус ажратилган манзилгоҳлар пайдо бўлди. Шаҳарлар икки қисмга бўлиниб, бири эски шаҳар (маҳаллий аҳоли яшайдиган қисм) ва иккинчиси янги шаҳар (руслар яшайдиган қисм) деб аталади-

ган бўлди. Шаҳарларнинг тузилиши ва уларни руслаштиришга подшо ҳукумати катта сиёсий аҳамият берди. Ана шу мақсадда дастлаб Еттисув вилоятидаги Серюполь ва Копаль шаҳарларига имтиёзлар берилди. Бу шаҳарлардаги ҳунармандчилик корхоналари ва фабрикалари очган кишилар барча солиқлар ҳамда ҳарбий мажбуриятлардан озод этилдилар.

Савдо-сотиқ, саноат, ҳунармандчилик учун қулайликлар яратилди. Бундай имтиёзларга Сирдарё вилоятининг Тошкент, Хўжанд, Жиззах, Туркистон, Чимкент, Авлиёота, Перовск, Казалинск каби шаҳарлари ҳам эришди. Бу шаҳарлардаги рус фуқароларига жуда кўп имтиёзлар берилди. Мусулмон одамларнинг улардан ҳар томонлама кучайиб кетмаслиги чоралари кўриб борилди.

2. Тошкент—Туркистон генерал-губернаторлиги маркази

Тошкент аввал ҳам қулай географик муҳитда жойлашган бўлиб, чоризм босқинчилари бунга ҳисобга олдилар. Бу шаҳар ҳарбий, сиёсий, стратегик мақсадларни амалга ошириш учун барча имкониятларга эга эди.

Босқинчилар шу ерда йирик кучларини тўплаб, Ўрта Осиёнинг исталган жойидаги мустамлакачиликка қарши бўлган кучларни даф қилиш ва шу ердан туриб бу катта ҳудудни назорат қилиш имкониятига эга эди. Шунга кўра бу шаҳарнинг Туркистон генерал-губернаторлигининг сиёсий, маъмурий, ҳарбий ва маданий марказига айлантирилиши бежиз эмас эди. Натижада Тошкент шаҳрини бошқарув ишларига мустамлакачилик маъмурияти алоҳида эътиборни қаратди.

1865 йилда шаҳар босиб олинган, генерал-майор Романовский, зобитлар ва амалдорлар унинг шарқий қисмидан жой ташлашди. Тошкентнинг рус қисмини ташкил қилиш учун махсус қўмита тузилди. Бу қўмита қарорига мувофиқ рус Тошкенти барпо қилинадиган бўлди. Режага кирган жойлардан маданий хонадонларга мансуб юзлаб оилалар зўравонлик билан йўчирилди. Уларга янги ҳовли, ер олиш учун ёрдам берилмади. Қовиллар бузиб ташланиб, Оврўпа ва рус муҳитидаги тоифалар бўйича зобит ва амалдорлар учун уйлар, оромгоҳлар, кенг кўчалар қурилди. Эски шаҳарнинг, яъни ўзбеклар яшайдиган қисми аҳолисининг рус мустамлакачиларга яшайдиган шаҳар қисмига ўтиши қатъий тақиқланди. Ким бу тартибни бузса, жазоланди. Шу тариқа тошкентликлар учун ўз она шаҳрининг шарқий тарафи бутунлай бегоналаштирилди.

Тошкентнинг янги шаҳар бунёд этиш учун ажратилган қисми жуда катта маблағ талаб қилди. Бу маблағлар эски шаҳар даромади ҳисобидан қопланди.

3. Шаҳарни идора қилиш

Тошкент шаҳри бошқаруви масаласига XIX асрнинг 70-йилларида катта эътибор берилди «Шаҳар Низомини қўллаш» бўйича 1872 йилда Сирдарё вилоят бошқармаси умумий раёса-

ти бу масалани кўриб чиқди. Санкт-Петербург олий маҳкамаси 5 йилдан сўнг ўни кучга киритишга рухсат берди.

1877 йилда махсус Муваққат Комиссия тузилиб, сайловлар тартибини белгилади. Унга кўра сайловчилар уч тоифага ажратилди. Биринчи тоифага 3000 сўмдан ортиқ, иккинчи тоифага 1000 сўм, учинчи тоифага эса 500 сўмдан ортиқ мулкка эгаллик қилувчилар киритилди. Шаҳар зиёлилари, ишчилар ва хунармандлар шунча миқдорда мулкӣ бўлмаганлиги учун сайловдан маҳрум этилди.

Ҳар бир тоифа ҳоким тўра раислигида сайловчилар йиғини тузди. 2400 сайловчи иштирокида ўтган сайловда шаҳар Думаси ва бошқармаси сайланди. Шаҳарни бошқарадиган ноиблар сонини белгилашда ҳам эски шаҳар аҳолисига нисбатан адолатсизлик қилинди. Руслар умумий сон жиҳатидан Тошкентда кам бўлишига қарамай, уларга ноибларнинг учдан икки қисми миқдориди ўрин ажратилди.

Шаҳар Думаси фармойиш берувчи, ноиблардан сайланувчи бошқарма эса ижроия ҳокимиятга эга бўлди.

Шаҳар бошқаруви фаолиятини назорат қилувчи вилоят идораси тузилди. Унинг раиси Сирдарё ҳарбий губернатори эди. Губернатор аҳоли ўз-ўзини бошқаришга тайёр эмас деб ҳисоблаб, маҳаллий халқни назар-писанд қилмай, бошқариш тақдирини мустамлакачилар қўлида бўлишини таъминлади. 1888 йилда рус императори Тошкентни бошқариш ишини маъқуллаган ҳолда уни назорат қилишни генерал-губернаторга топширди.

Ички ишлар вазири ҳуқуқӣ ҳарбий округ қўмондони зиммасига юкланди. Дума оқсоқоли ҳарбий вазири томонидан тайинланарди. Шаҳар бошқармаси аъзоларининг учдан икки қисми руслар, фақат бир қисми эса халқ вакилларида иборат бўлди.

Тошкент шаҳар Думасининг оқсоқоли вазифасини 1877 йилдан 1907 йилгача шаҳар бошлиғи — ҳоким тўранинг ўзи бажарди. У мустамлакачилик ва бесқинчилик ҳокимиятининг ҳақиқӣй рамзи сифатида иш кўрди. Шаҳар маъмурий-полиция тартиб-қоидаларини асосида бошқарилди.

Туркистон генерал-губернаторлиги ҳудудидаги фақатгина иккита шаҳарда шаҳар низоми қўлланилди. Булар Тошкент ва Верний (Олмаота) шаҳарлари эди.

4. Шаҳар аҳолисининг машғулотлари

Шаҳар аҳолиси хунармандчилик, савдо, қисман деҳқончилик билан шуғулланган. Хунармандлар яшовчи маҳаллаларда айниқса пичоқчилик, заргарлик машҳур эди. Охунгузар, Парчабоб ва Жангоҳ маҳаллаларининг аҳолиси савдо ва хунармандчилик билан машғул бўлишган. Тахтапул, Себзор, Лабзак, Чувалачи, Қорасарой аҳолиси асосан деҳқончилик билан шуғулланган.

Шайхонтаҳур даҳасида мискарлар, эгарчилар, тикувчилар, жувозкашлар яшаган. Себзор даҳасида бўёқчилар, тикувчилар, этикдўзлар, Бешёғоч даҳасида эса гишт қуувчилар истиқомат қилишган.

Маълумотларга қараганда, 1870 йилда Тошкентда 80 мингга яқин аҳоли яшаган. Улардан 7 мингга яқин киши деҳқон, 6 минг киши хунарманд, 4 минг киши савдогар, 4 минг киши мардикор бўлган. Шаҳар Чирчиқ дарёсидан бошланган Бўзсув канали тизимига кирувчи Қорасув, Яланғоч, Қинғироқ, Дарвозакент, Салор, Анҳор ва Қайковус ариқлари каби 9 та шохобча орқали сугорилган. Шаҳар сув таъминоти ирригация мудирлари ихтиёрида бўлиб, унга ариқ оқсоқоллари ва мироблар ҳам бўйсунган. Тошкент атрофида мавзелар, яъни шаҳарликларга қарашли ерлар бўлиб, улар боғ-роғлар ва экинзорлардан иборат бўлган. Шаҳарликлар баҳор, ёз ойларида шу жойларда меҳнат қилишган. Улар асосан бугдой ва узум етиштиришган. Утган аср охирларида шаҳар аҳолиси сонининг кўпайиши, пахта якка ҳокимлигининг кучайиши билан бугдой экин кескин камайган. 1872 йилда 33 минг пуд бугдой ҳосил олинган бўлса, 1890 йилга келиб бу кўрсаткич 9 минг пудга тушиб қолган.

Утган асрнинг охирларида Тошкентда 270 та маҳалла, 310 та масжид, 17 та мадраса, 11 та ҳаммом, 15 та дўконли сарой, 11 мингта лой сувоқли пахса уйлар бўлиб, шаҳар аҳолисининг сони тобора ошиб борган. Тарихчи олимларнинг аниқлашича, бу даврда биргина Кўкча даҳасидаги 19 та маҳаллада 320 та этикдўз, 155 та савдогар, 125 та деҳқон, 123 та аравакаш, 72 та мардикор яшаган.

Туркистон генерал-губернаторлигининг свёсий-маъмурий маркази бўлган Тошкент ўлка маданий ҳаётининг ҳам асосий ўчоғи ҳисобланган. Тошкент шаклланиб келаётган ўзбек ишчилар синфи жамланган саноат шаҳри ҳам эди. У аста-секин ўлкадаги миллий озодлик ва инқилобий ҳаракат марказига айлана борди. Шунингдек, миллий истиқлолга эришиш ғояси ҳам дастлаб шу шаҳар зиёлилари орасидан етишган жадидлар томонидан илгари сурилган эди.

Мавзу юзасидан савол ва топшириқлар

1. Туркистон генерал-губернаторлигига қайси шаҳарлар кирган эди ва қандай янги шаҳарлар вужудга келди? Уларнинг қандай шароитда пайдо бўлганлигини айтиб беринг.

2. Тошкент нима учун генерал-губернаторлик маркази қилиб танланди? Асосий сабабларини айтинг.

3. Шаҳарни идора қилишда қандай бошқариш усуллари жорий этилди? Уни идора қилишда шовинистик руҳ устунлик қилишнинг сабабини тушунтириб беринг.

15-§. ЧОРИЗМНИНГ ТУРКИСТОНДА ЕР-СУВ МУНОСАБАТЛАРИ СОҲАСИДАГИ СИЕСАТИ. ҚИШЛОҚЛАРНИ БОШҚАРИШ

1. Чор мустамлакачиларининг ўлкадаги ер-сув муносабатларига доир сиёсати

Чоризм ўзбек хонликларини босиб олгач, бу ерда азалдан давом этиб келаётган ерга эгаллик қилиш шаклига дуч келди. Шу сабабли бу масалани дарҳол ўзларига мос равишда ўзгартириш учун шошилмади. Улар асосий эътиборни хонликлардан тортиб олинган ҳудудларда мустамлакачилик давлат бошқарувиининг мустаҳкам асосларини яратишга қаратдилар. Ер эгаллиги ва сувдан фойдаланишга тўғридан-тўғри аралашмадилар. Чоризм босқинчи маъмурияти аввало солиқ ундириш пайига тушди.

Шу жараёнда ер-сув муносабатларини чуқур ўрганишга киришди. Унга мутахассислар жалб этилди. Чунки капитал ва бозор муносабатларининг Урта Осиё иқтисодиётидан тобора мустаҳкам ўрни олиши, айниқса пахтачиликни ривожлантириш зарурати ер эгаллиги, ердан фойдаланишда шунга мос келувчи тартиб-қоидаларни жорий қилишни тақозо қилар эди. Чоризм буларни олдиндан ҳисобга олди.

Урта Осиё истило қилинган вақтда ўлкадаги ер-сув муносабатлари қуйидагича кўринишларга эга эди: давлат мулки, вақф ва хусусий мулкдан иборат бўлган. Деҳқончилик ва чорвачилик хўжаликнинг асосий тармоқлари эди. Сунъий суғориладиган ерлар деҳқончиликни ривожлантиришда асосий негиз ҳисобланган. Шунинг учун деҳқончиликни ривожлантиришда ирригациянинг аҳамияти жуда катта эди. Ирригациянинг ривожланишида миробларнинг роли фоят катта бўлган.

Суғориладиган ерларда деҳқончиликнинг пахта, буғдой, шоли, беда, боғдорчилик ва сабзавотчилик каби соҳалари яхши ривожланган эди. Лалмикор ерларда дон экинлари экилган. Деҳқончиликнинг бундай тури тоғ этакларидаги эдилар ва тоғ водийларида яхши йўлга қўйилган. Лалмикор деҳқончилик чорвачилик билан қўшиб олиб борилган. Деҳқончилик қилиш учун яроқсиз бўлган ерларда, серўт яйловларда чорвачилик ривожланган. Дашт, чўл, тоғли ўлкаларда ҳам чорвачиликнинг ривожланишига имконият анча катта эди. Бу маълумотларга эга бўлган Туркистон генерал-губернатори 1870 йилда Утроқ ва кўчманчи аҳолидан олинадиган солиқни кўпайтирди. Солиқлар миқдори фақат Сирдарё вилоятининг ўзида 1869 йилдаги 288 минг сўмдан 1882 йилда 505 минг сўмга кўпайди.

1873 йилда генерал фон Кауфман подшога Туркистонда ер тузилишини ўзгартириш лойиҳасини тақдим этди. Шунга кўра амлок ерлар уни ишлатиб турган одамлар тасарруфига ўтиши лозим эди. Буни вақф ерларга ҳам жорий қилиш тўғрисидаги лойиҳа эса рад этилди.

Шунга қарамай фон Кауфман ўз сўзида қатъий туриб олди. Масъулиятни ўз зиммасига олиб, ер масаласига доир бир

қанча тадбирларни амалга оширди. У ер ҳақиқатда қишлоқ қўлида эканлигини эътиборга олиш тўғрисида фармойиш берди. Шунга мувофиқ жуда кўп ерлар давлат ҳисобига ўтказилди. Мулк ерларга ва ҳатто вақф ерларга ҳам солиқ жорий этилди.

1886 йилда Туркистон ўлкасини бошқариш тўғрисидаги янги Низомга мувофиқ ер муносабатларига доир бир қанча тадбирлар амалга оширилди. Бундан асосий мақсад маҳаллий феодал аристократияни заифлаштириш ва мустамлакачилар ҳокимиятини кучайтириш эди. Ер муносабатлари соҳасидаги тадбирларнинг асосий натижаси шу бўлдики, ҳарбий феодал ер эгаллиги тугатилди. Шунга қадар улар ўз ерларининг аксарият қисмини майда деҳқонларга ижарага бериб келар эди. Эндиликда бу жойларнинг кўп қисми шу ерларнинг ўзида деҳқончилик қилиб келган кишилар қўлига ўтди. Улар бу ерлардан мерос мулк ҳуқуқига эга бўлган ҳолда фойдаланадиган бўлдилар.

Шу билан бирга ер тузилишининг янги тартиб-қоидалари қулоқларнинг вужудга келишига шарт-шароит яратди, чунки ерни сотиш ва сотиб олиш мумкин эди. Қулоқ хўжалиги 80—90-йилларда пахтачиликнинг ривожланиши муносабати билан кучайиб кетди.

Бироқ бу тадбирлар ҳам Урта Осиёда ер эгаллигининг феодал муносабатларини тамомила тугата олмади. Шунингдек, Туркистон қишлоқларида чорикорлик ҳам кенг тарқалди. Одатда, ўз ери бўлмаган ёки кам ерли кишилар чорикорлик билан шуғулланишган.

2. Қишлоқларни бошқариш

Чоризм мустамлакачилари қишлоқларни бошқаришда 1867 йилги Туркистон генерал-губернаторлиги вилоятларини бошқариш ҳақидаги «Вақтли Низом лойиҳаси» деб аталган қонунлар мажмуасига амал қилдилар. Бу бошқарув усули Урта Осиё халқларининг тарихий ривожланиш хусусиятларига тамомила эид эди. Улар Россиядаги русча идора усули кўриниши бўлиб, империя манфаатларига бўйсундирилган эди. «Вақтли Низом лойиҳаси»га мувофиқ кўчманчи аҳолига икки босқичли (волость ва овуллар), ўтроқ аҳолига эса бир босқичли (оқсоқоллар) бошқарув жорий этилди.

Волость асосини минг хонадондан икки минг хонадонгача, овул жамоаларини эса юз ўтовдан икки юз ўтовга қадар аҳоли ташкил этган. Чоризм шу ўзгаришлари билан кўчманчи аҳолининг уруғчилик асосидаги тарихий бўлинишини бекор қилди. Чоризмнинг генерал ва амалдорлари ўлка аҳолисига паст назар билан қараб, уларни «туземцы» деб юритар эдилар.

1867—1872 йиллар давомида иш олиб борган комиссия қишлоқ ҳаётини ўрганиб чиқди. Унинг фаолияти туфайли қишлоқ маъмурий бошқарилишини ташкил этишда аниқ хулосаларга келинди. Бундан ташқари, солиқларни ундиришни тартибга солиш мақсадида аҳоли биринчи марта рўйхат қилиниб, солиқ-

дар миқдори янада ошириб белгиланди. Аҳоли уездлар, участкалар, волостларга бўлиниб, илк бор сайловлар асосида маҳаллий маъмурият сайланди.

Волость бошқарувчиси — мингбош; қишлоқ оқсоқоли, овул старшинаси аҳоли томонидан уч йил муддатга сайланиб, номзодлар рус мустамлакачилик маъмурияти тасдиғидан ўтгандан кейин ўз фаолиятини бошларди.

Сайловчилар йиғинида ҳар ўн хонадон ёки ўн ўтовдан вакил иштирок этиб, улар ўнбоши сифатида оқсоқол ёки овул старшинаси ва уларнинг номзодлари — муовинларини сайлашган. Волость бошқарувчиси — мингбоши эса ҳар 50 хонадон ёки 50 ўтовдан тайинланган вакиллар — элликбошилар йиғинида сайланган. Бу тартибга 1886 йилда бир неча ўзгаришлар киритилди. 1886 йилда кучга кирган янги қонунлар мажмуаси, яъни «Туркистон ўлкасини бошқариш ҳақидаги Низом» бўйича ўтроқ аҳолининг бир босқичли бошқаруви икки босқичга айлантирилиб, оқсоқоллар волостларга бирлаштирилди. Овул жамоалари ва оқсоқолликлар вакиллари йиғини барча сайловчилар йиғилиши билан алмаштирилди. Элликбошиларнинг волость йиғинига ҳар 50 хонадондан вакил қилиб юборилиши бутун қишлоқ ёки овул йиғинидан ҳар 50 хонадондан вакиллар сайлаш билан ўзгартрилди. Рус маъмуриятига, ҳарбий губернатор ва генерал-губернаторга сайлов бекор қилинганда қишлоқ маъмурияти вакилларини бевосита тайинлаш ҳуқуқи берилди. 1886 йилги «Низом» аҳолини қирғизлар ва сартлар» сифатида эмас, балки «ўтроқ ва кўчманчи» деган ифода билан ажратди.

Волость бошқарувчисини сайловчилар вакилларининг қурултойи сайлаган. Қурултойнинг вақтини ва ўтказиладиган жойини туманбоши белгиллаган. Сайлов ўтказилиши арафасида туманбоши ёки унинг ёрдамчиси рўйхат бўйича элликбошилар сонини аниқлаган, чунки қурултойда сайловчи вакилларнинг ўчдан икки қисми бўлмаса, у кучга кирмаган.

Сайлов яширин овоз бериш йўли билан ўтказилиб, қутига ташланган соққалар воситасида аниқланган. Элликбошилар бирма-бир туманбоши олдида турган усти ёпиқ қутига яқинлашиб, ўзлари истаган номзоднинг исм-шарифларини айтишган ва қўлларидаги соққани қутига ташлаган. Бу маросим барчанинг кўз олдида бўлган ва унинг якунида ким кўп овоз олгани эълон қилинган. Овоз бериш натижалари қоғозда барча элликбошилар тамғаси ва имзоси билан муҳрланган ва туманбоши ёки унинг ёрдамчиси томонидан тасдиқланган.

Волость қурултойи икки номзодни сайлаган, бири волость бошқарувчиси, иккинчиси унга муовин бўлган. Ҳарбий губернатор қурултойдаги сайлов натижасини кўриб номзодларни тасдиқлаган. Агар у тасдиқ қилмаса, бу лавозимларга тайинланган ёки тўғридан-тўғри губернатор танлаган одамлар қўйилган. Шу йўсинда маҳаллий бошқарув тизими рус маъмурияти қўлида маҳкам сақланган.

Волость қурултойи волость бошқарувчисига маош белгиланган. Одатда унинг миқдори 300 сўмдан 500 сўмгача бўлган.

Қишлоқ старшиналари, номзодлари ва старшина ёрдамчилари — оқсоқоллар қишлоқ жамоаси томонидан бевосита волость бошқарувчиси иштирокида сайланган. Уларни лавозимига волость бошлиғи тасдиқлаган, қишлоқ жамоаси йиғини уларга йилига 200 сўмдан маош белгиланган. Йиғин ариқларга, қаровчи миробларни ҳам сайлаб, уларга маош тайинлаган.

Мавзу юзасидан савол ва топшириқлар

1. Чоризм мустамлакачилари ер-сув муносабатларига нега дарҳол ўзгартириш кирита олмас эди? Улар даставвал эътиборни нимага қаратганликларини изоҳланг.

2. 70-йилларга келиб нима учун ер-сув масаласи кўтарилди ва натижада қандай тадбирлар ўтказилди?

3. Суғориб экиладиган ва лалмикор ерларда деҳқончилик экинларининг қайси турлари ривожланди?

4. Қишлоқларни бошқаришнинг русча усулга ўтказилишини қайси далиллар билан оча оласиз ва бундан асл мақсад нима эди?

16-§. ТУРКИСТОН ГЕНЕРАЛ-ГУБЕРНАТОРЛИГИДА ПОЛИЦИЯ ВА СУД

1. Мустамлака Туркистонда полиция ва унга берилган ваколатлар

Рус мустамлакачилигининг Туркистондаги асосий таянч маъмурий ва мажбур қилувчи ташкилоти полиция идораси бўлиб, у жуда катта ваколатларга эга эди. Полиция маъмурияти мустамлакачилик қонун-қоидаларига амал қилишни назорат қилиш, айниқса маҳаллий халқнинг кайфиятлари ва хатти-ҳаракатини кузатиб бориш, исталган шубҳали одамни ҳибсга олиш ҳуқуқларидан кенг фойдаланарди.

Генерал-губернаторнинг ўзи бош миришаб вазифасини ҳам ўтарди. Ҳокими мутлақ генерал-губернатор ўлкадаги истаган одам, айниқса маҳаллий аҳолига мансуб одамнинг тақдирини кўнгли тусанганча ҳал қилиб юборарди. Вилоятлар ҳарбий губернаторлари, туманбошилари, участка приставлари ҳам ўзларининг ваколат доирасида катта ҳуқуқлардан фойдаланганлар.

Туркистон шаҳарларида полицмейстер лавозими жорий этилиб, ҳуқуқ жиҳатдан туманбошилар билан тенг эди. Тошкентда Янги ва Эски шаҳар полицмейстерлари иш олиб боришарди. Уларга полиция приставлари бўйсунган. Маҳаллий маъмурият — волость бошқарувчилари ва оқсоқоллар ҳам қуйи полиция зобитлари ваколатларига эга бўлиб, уларга ёлланган миришаблар хизмат қилган.

2. Судлар фаолияти

Мустамлакачилик маъмуриятининг муҳим ҳуқуқий бўғини суд органлари ҳисобланган. Судлар икки хил кўринишга эга бўлиб, судлар ва халқ судларидан ташкил топган. Уларнинг

биринчиси соф мустамлакачилик шаклида бўлса, халқ судлари шариат асосида иш юритувчи қозилик идораси эди. Судлар ҳудудий бўлинишига кўра туман судлари, суд палатаси ҳуқуқидаги вилоятлар бошқармалари, мировой судлар қурултойлари, ҳарбий суд комиссияларидан иборат бўлган.

Туман (уезд) судьялари томонидан мулкдан маҳрум этишга дахлдор бўлмаган жиноий ишлар, давлат хазинасига оид бўлмаган, 2000 сўмгача бўлган миқдордаги давволар кўриб чиқилган. Вилоятлар бошқармалари эса туман судлари ҳукмидан норози бўлган шикоятларни қайтадан кўриб чиққан.

Давлат вазифаларини бажариш жараёнида рўй берадиган жиноятлар, ҳокимиятга қарши сиёсий жиноятчилик, қароқчилик, давлат мулкни ўғирлаш ёки талон-торож этиш, сохта пул ясовчилар ишларини кўриш ҳам вилоятлар бошқармалари суд органлари зиммасига юкланган.

Тошкент, Марғилон, Самарқанд ва Ўш каби шаҳарларда фаолият олиб борган ҳарбий судлар муҳим ва оғир деб ҳисобланган жиноий ҳаракатларни кўриб чиқарди. Ҳарбий суд комиссиялари эса ҳарбий жиноят низомига асосланиб давлатга хиёнат, ҳокимиятга қарши сиёсий фаолият, почта, телеграфга ҳужум, мансабдор шахсларга суиқасд қилиш, ўзга диндаги фуқароларнинг насронийликка ўтгани учун уларни ўлдиришга оид ишлар, рус миллатига мансуб кишилар жиноятларини кўриш билан шуғулланган. Халқ судлари, яъни қози ва бийлар раҳбарлик қилган судлар шариат асосида маҳаллий ва кўчманчи аҳолининг фуқаролик ва жиноий ишларини кўриб чиққан. Лекин давлат аҳамиятига эга бўлган ва сиёсий жиноятчиликка оид ишлар уларнинг ваколат доирасига кирмаган.

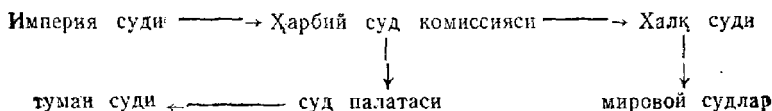
1886 йилдаги «Низом»га кўра мавжуд суд тартиблари сақланган ҳолда унга айрим ўзгаришлар киритилди. Туман судлари бекор қилинди. Ўлкада вилоят судлари ташкил этилди. Вилоят прокурори ва унинг ёрдамчи муовини, суд терговчиси лавозимлари жорий этилди. «Низом»га мувофиқ судларни ҳокимият таъсиридан ҳоли қилиш мақсадида қилинган ҳаракатлар юзаки бўлиб чиқди. У бутун ҳокимиятни қўлда тўлаган ҳарбий маъмуриятнинг назорати ва таъсирида бўлди.

3. Империя суди ва унинг ўзига хос хусусиятлари

Империя судининг ўзига хос хусусияти шундан иборат бўлганки, унда мустамлакачилик тузумига қарши мақсадларда содир этилган жиноятлар кўрилган. Унинг асосий вазифаси маҳаллий халқ орасидан чиққан ватанпарварларнинг давлат ҳокимиятини заифлаштириш ёки унга ҳалқни отлантириш мақсадида ҳаракат қилган сиёсий жиноятчилик ишлари устидан ҳукм чиқариш эди. Унда айбланувчининг қайси миллатга мансублиги, содир этилган жиноятнинг тури, жиноят содир бўлган ҳудуд, жиноятнинг мақсади, кимга ва нимага қаратилганлигига алоҳида эътибор берилган.

Мустамлакачилик манфаатларининг ашаддий ҳимоячиси ва қалқони бўлган бу суд шафқатсиз жазо, тергов, ҳукм усуллари билан халқ орасида даҳшат солиб турган. Чоризм туб жой халқларига вулу ва қўрқув солиб туриш учун унинг ҳукмларини ҳам, жазо берилишини ҳам атайлаб ваҳимали ҳолатда ижро қилган. Шу билан халқнинг руҳий-маънавий ҳолатига таъсир қилиб, чоризмга қарши курашган кишиларнинг аҳволи алашу тарзда кечади деган ташвиқотни илгари сурган. Масалан, сиёсий жиноят қилиб ҳукм этилган маҳаллий халқ вакилини сургув қилишда оёқ-қўлига кишан солинган ҳолатда халқ гуж тўпланган ердан олиб ўтиш мақсадлари ҳам шунга йўналтирилган эди.

Судларнинг ҳудудий бўлиши

Рус мустамлакачилик маъмуриятининг бошқа тармоқлари билан биргаликда суд ишлари ҳам ҳукмрон тузум таянчи сифатида такомиллаштирилиб борилди. Туркистонда унга алоҳида эътибор берилган эди.

Рус маъмурияти атайлаб мустамлакачилик нуқтаи назардан суд маслаҳатчиларининг иштирокидан воз кечади. Нима мақсадда шундай қилинганлигини империя адлия вазири рёёкорона тарзда бундай ифодалайди: «Ён босиш тарзида эмас, балки давлат фойдасининг зарур эҳтиёжларидан келиб чиққан ҳолда айрим чекланишлар ва ўзгартиришларга йўл қўйилди». Шуниси ажабланарлики, ўлкада суд ислоҳотлари ўтказила борган сари маҳаллий халқни сиқувга оладиган, уларни ҳимоясизлантирувчи қондалар судлар фаолиятининг мазмунига синга борди.

Аслида бу ислоҳотлар судлардаги дастлабки ислоҳотларда берилган демократик усулда иш олиб боришни тобора чеклаш, тақиқлашга қаратилди. Адлия вазирлигининг мана шундай чекланган суд ислоҳоти тизимлари лойиҳаси империя Давлат Кенгаши томонидан 1893 йил 2 июнда тасдиқланди. Тошкент шаҳрида суд палатаси, Сирдарё, Самарқанд, Фарғона, Еттисув, Қасийорти вилоятларида биттадан округ судлари таъсис қилинди.

1899 йил 14 майда Тошкент суд палатаси ва округ судининг тантанали очилиш маросими бўлди. У ўлканинг барча суд органлари фаолиятини бошқарар ва назорат қилар эди.

«Одил суд» деб мақталган чоризм суди маҳаллий халқлар тилини, урф-одатлари ва турмуш тарзини билмайдиган ажнабийлар қўлида эди. Барча суд ишлари жараёни фақат рус тилида олиб бориларди. Шунинг учун маҳаллий халқнинг судланувчи вакиллари ишнинг қандай йўналишда кетаётганлигини илғаб

ололмасди. Улар фақат ҳукм эълон қилинган, ё Сибирга, ё ўлим, ё ҳибс қилиш жазосига мустаҳиқ этилганлигини билиб қоларди. Шунинг учун ажнабий босқинчилар жорий этган судларга ҳеч бир маҳаллий халқ ҳеч қачон ишона олмасди. Шунга кўра маҳаллий халқнинг айбланувчи вакили юқори идораларга шикоят йўллаган, бинобарин, йўллаганда ҳам унинг ҳеч қандай нафи йўқлигини билар эди.

4. Халқ судлари

Мустамлакачилик судларига қараганда шариат (қозилик) ва кўчманчиларда эса бий судларининг обрў-эътибори анча яхши эди. Чунки уларда халқ анъанавий усуллари қўлланилган. Бу судларга халқ урф-одатини яхши билган ва унга риоя қиладиган мусулмон ҳуқуқидан яхши хабардор бўлган кишилар қўйиларди. Шунингдек, уларнинг кўпчилигининг имон-эътиқоди бут кишилар эди. Бу ҳақда, яъни ислом ҳуқуқи ва дини таъсирини таърифлаб, генерал С. М. Духовский: «Ислом ўз қиёфасида нуфузли бир кучдирки, у билан биз узоқ даврларгача муқаррар равишда ҳисоблашиб туришга мажбурмиз»,— деб эътироф қилган эди.

Чор ҳукуматининг сиёсий тусга эга бўлмаган барча фуқаролик ишлари шариат ва бий судларига топширилган. Мустамлакачилар шариат қонун-қоидаларидан ўз истибод тузумларини ўлкада барқарор қилишда унумли фойдаланишган. Уни уч хил қилиб тузишган. Сирдарё, Самарқанд, Фарғона ва Етисув вилоятларининг ўтроқ аҳолиси учун қозилар суди, шу вилоятларнинг кўчманчи аҳолиси учун бий судлари ҳамда Каспийorti вилояти учун махсус халқ судлари фаолият кўрсатган.

Халқ судларининг фаолияти билан ҳатто император Николай II нинг ўзи ҳам қизиққан. Чунки адолатли иш тутадиган шариат судларининг обрўси ошиб, маҳаллий халқнинг фақат зарарига иш кўрувчи мустамлакачилар судлари эса обрў-эътибордан қолаётган эди. Шунга мувофиқ халқ судларини тамомла мустамлака маъмурларига бўйсундириш таклифини подшо маъқул топади. Шундан кейин мустамлакачи маъмурий халқ судларига маҳаллий халқнинг одил, адолатпеша, имони бут вакиллари сайланмаслиги, мабодо сайланиб қолганда ҳам уларни тасдиқламаслик ҳоллари юз беради. Бу босқинчиларнинг энг гирром сиёсати, адолатсизлиги эди.

Мавзу юзасидан савол ва топшириқлар

1. Мустамлака қилинган ўлкада полициянинг вазифаси ва унга берилган ваколатлар нималардан иборат эди?
2. Судларнинг қандай хиллари ташкил этилди ва уларнинг бир-биридан фарқи нимада эди?
3. Империя судининг ўзига хос хусусияти қандай эканлигини аҳолаб бering. Нега маҳаллий халқ бу судга мутлақо ишона олмас эди?

4. Халқ бұдларийиңг соф мустамлакачилик руҳида тузилган судлардағи фарқи нимада, неға чборизм унинг ҳуқуқларини чеклай борди?

17-§. РОССИЯ ИМПЕРИЯСИНИҢ КҮЧИРУВЧИЛИК СИЕСАТИ ВА УНИҢ ОҚИБАТЛАРИ

1. Кўчириш сиёсати ва унинг сабаблари

Чоризм Туркистонни ҳарбий йўл билан босиб олишга муваффақ бўлгач, ўлкани сиёсий-иқтисодий қарам қилишни бошлаб юборди.

Маҳаллий халқларнинг миллий, сиёсий, иқтисодий ва маданий тараққиётига зид равишда «Туркистон — руслар учун» шиори остидаги ислохотни амалга оширишга ғайрат билан киришилди. «Империяга қўшиб олинган бу ҳудуд, — деб ёзган элли олий амалдорлардан бири М. Бродовский, — империя билан чамбарчас боғланган мустамлака сифатида қаралиши лозим. Бу жой Оврупо Россияси мануфактура саноати эҳтиёж сезаётган маҳсулотларни етиштиришга қодирдир.

Қисман кўчманчи чорвадор ва қисман ўтроқ, асосан деҳқон аҳоли яшайдиган бу мустамлакада мануфактура саноати жуда заиф ривожланган, шунинг учун ҳам у табиий равишда Оврупо Россияси мануфактура маҳсулотлари чаққон сотиладиган бозорга айланади».

Россия империяси генераллари ҳам, сиёсатчилари ҳам шунини яхши билар эдиларки, фақат ҳарбий куч, марказий бошқарув аппаратини жорий қилиш билан ўлкани узоқ муддат ва ишончли ҳолда қўлда ушлаб бўлмайди. Шунинг учун уларга ўз миллати, яъни рус миллатига мансуб аҳолини маҳаллий халқ орасида аралаштириб юбориш, Туркистонда доимий яшайдиган рус ва славян аҳолини таркиб топтириш керак эди. Улар бу муаммони Урта Осиёга рус халқининг турли табақаларига мансуб бўлган аҳолининг бир қисмини кўчириш йўли билан ҳал қилмоқчи бўлдилар. Шунингдек, маҳаллий халқнинг мустамлакачилар ҳокимиятига нисбатан хатти-ҳаракатларини кузатиб, зарур пайтда аҳволдан дарҳол хабардор қилишлари ҳам лозим эди. Хуллас, рус миллатига мансуб бу кишилар чоризм учун ижтимоий таянч қатлам бўлиши керак эди.

Шунинг учун кўчириш сиёсатини амалга ошириш Туркистон генерал-губернаторлиги ташкил этилган 1867 йилдаёқ бошлаб юборилди. Россия империяси кўчириш бўйича уч ярим асрлик тажрибага эга эди. У Болтиқ бўйи халқларини ва Қозон, Сибирь, Қрим, Астрахань хонликларини босиб олиб, кўчиришнинг ҳар хил шакл ва услубларини мукамал эгаллаб олган эди. Натижада фақатгина махсус фармойишлар билан кўчирилган рус қишлоқлари аҳолисига эмас, балки эркин суратда кўчиб боровчиларга ҳам катта-катта шарт-шароитлар, пул ва бошқа моддий-маънавий ёрдамлар берилди.

Рус қуроли ва тартиб-қоидалари Урта Осиё ҳудудларини калитсиз дарвозаси ланг очилган майдонга айлантириб юбор-

ди. Натижада мансаб истаганлар, ишқасмаслар, хуллас ҳар хил одамлар, ҳатто жиной гуруҳлар ҳам темир оқим сийгари Урта Осиёга оқиб кела бошладилар. Аммо дастлабки даврдаёқ **чоризм** мустамлакачилари бу ерда Сибирь тажрибасини амалга ошириб бўлмаслигини англаб етдилар. У ерда ўзлаштирилмаган ерлар жуда кўп бўлса, Туркистон бошқача эди, яъни экилаётган ерлар банд, бўш ерлар эса кам эди. Натижада Урта Осиёга аҳолини кўчириш улардан анча эҳтиёткорликни талаб қилди.

Истило қилинган ҳудудларга рус аҳолисини кўчириш ташкилотчиларининг энг ташаббускори фон Кауфман эди. У 1875 йилда Авлиёота туманида дастлабки рус қишлоғини барпо этди. Кауфман рус қишлоғини ташкил этиш, уни муҳофазага олиш қондаларини ишлаб чиқди, ўлкага руслар келишини ҳар томонлама рағбатлантирди. Унинг ҳукмронлиги даврида 8 та рус қишлоғи вужудга келди.

2. Кўчириш сиёсатининг янада кучайтирилиши

1886 йилги «Низом» рус аҳолисини кўчириш келтириш йўли билан ўлкани руслаштириш ҳаракатини қонуний мустаҳкамлаб, унга сиёсий тус берди. Кўчиб келувчиларга 10 десятинадан кам бўлмаган ер ажратиш белгиланди. Туркистонга келиб ўрнашиш ва ер-мулкка эга бўлиш ҳуқуқи фақат насроний динининг православ мазҳабидагиларгагина берилди. 1886 йилги қонунга кўра ўлкага кўчиб келувчиларни танлаш ва жойлаштириш тартиблари белгиланди. «Бўш давлат ерлари»га биричи навбатда хизматдан бўшаган заҳирадаги зобитлар, қуйи унвондаги ҳарбий хизматчиларнинг жойлаштирилиши алоҳида кўрсатилди. Аммо қонунда «Бўш давлат ерлари» дейилганда қандай ерлар назарда тутилишига изоҳ берилмади. Ҳолбуки, ана шу масала ўлкадаги ер-сув муносабатларига бевосита алоқадор бўлиб, у кейинчалик муаммага айланди, маҳаллий халқнинг қатъий норозилигига сабаб бўлди.

Деҳқонлар империянинг қора тупроқли марказий ҳудудларидан ер тақчиллигидан қутулиш ва мустамлака Туркистонда бойиш учун ҳам Россиядан бетўхтов оқиб кела бошладилар. Улар маъмуриятнинг ижозатсиз ҳам ўлкага келиб ўзбошимчилик билан туб аҳолига қарашли ерларни эгаллай бошладилар. 15 йил давомида, яъни 1875—1890 йиллар ичида Туркистонда 1300 та оила жойлашиб, 19 та рус қишлоғини ташкил қилди. 1891—1892 йилларда Россияда очарчилик бошланганда эса Туркистонга кўчиб келувчиларнинг сони ниҳоятда кўпайиб кетди. Ана шу икки йил давомида 25 та рус қишлоғи пайдо бўлиб, рус деҳқонларининг сони икки баробар кўпайди. Маҳаллий аҳоли билан рус деҳқонлари ўртасида ер-сув масаласида, сўғриш иншоотларидан фойдаланиш бобида ўзаро тўқнашувлар кучайди. Бу жанжаллар ва тўқнашувларнинг асосий сабабчиси рус деҳқонлари эди. Бундай кўнгилсиз воқеани одилона, тинч баргараф қилишга уринган айрим илғор кай-

Фиятдаги рус амалдорлари қувғинга учратилди. Туркистон ҳарбий округи штаби бошлиғи мустамлакачига хос жангарилик билан 1882 йилда шундай деб ёзган эди: «Очиқчасини барибир айтадиган ва тан оладиган пайт келадик-ку, ахир. Бизнинг ишимиз аввало руслаштириш, ...қирғизлар жойлашган ер эди уларнинг мулки эмас, балки давлатникидир. Кўчиб келувчи руслар уларни ўлкадан сиқиб чиқариши ёки буткул қириб ташлаши даркор». Худди ана шундай руҳда ишлаб чиқилган 1889 йил 13 июлдаги қонун кўчиб келган рус аҳолисига имтиёзлар ва моддий ёрдам беришни белгилади.

1892 йилда руслаштириш сиёсатида тўб бурилиш бошланди. Худди шу йилдан бошлаб Россиядан ўзбошимча кўчиб келган минглаб «келгиндилар»нинг маъмурият ижозати билан келганлар қаторида уларга берилган ҳуқуқлардан фойдаланишлари мумкинлиги эълон қилинди.

Уз ерларидан деҳқонларнинг кетиб қолишига қаршилиқ қилган рус помещиклари мамлакатда кучайиб бораётган деҳқонлар ҳаракатидан хавотирланиб, «тўполончи унсурлар»нинг Туркистонга кетишига энди расман хайрихоҳлик кўрсата бошладилар. Мустамлака ўлкага русларни юбориш масаласи билан шуғулланувчи махсус идора — «Кўчириб келтириш бошқармаси» ташкил қилинди. Чор ҳукумати 90-йиллар охиридан рус деҳқонларидан кам ерли ва ерсизларга «Осиё Россиясида бўш ётган ерлардан» фойдаланишга кенг имконият яратди. Шундай қилиб, подшо ҳукумати Россия дворян-помещиклари манфаатини кўзлаб, уларни «ички бало» — камбағал деҳқонлар хуружларидан сақлаш учун Туркистон ерларини уларга қурбон қилди. Ички норозиликни мустамлака халқ ҳисобидан ҳал қилишга уринди.

3. Мустамлакачи ҳукуматнинг кўчириш сиёсатидаги найранглари

Урта Осиёга рус аҳолисининг кўчирилиши маҳаллий халқларнинг моддий-маънавий турмушига салбий таъсир қиларди. Деҳқонларнинг кам ерли эканлиги бу зиддиятни янада кучайтириб юборишни аниқ эди.

Бу қутилмаган вазиятни туғдириши эътиборга олиниб, 1888 йилда подшо генералларидан бири Урта Осиёга кўчириб келтирилган рус казакларининг экинларини тўнғиз ва бошқа ёввойи ҳайвонлар пайҳон қилиб келмоқда, қабилда баҳона қилиб, ўлкадаги рус қишлоқларини қуроллантириш керак, деган масалани кўйдди. Бир-бирини ими-жимиди тушунувчи мустамлакачи ҳокимият вакиллари масаланинг моҳиятини дарров англаб олдилар. Шу тариқа фақат деҳқончилик қилувчи рус казаклари деҳқонларини қуроллантиришга киришилди.

Аслида маҳаллий халқ миллий озодлик ҳаракати бошлаб юборгудек бўлса, қуролланган деҳқон казаклари чоризм жазо кучларининг энг ишончли иттифоқчи, жанговар қисми бўлиб туриши керак эди. Ҳокимиятдан қурол олган рус деҳқон ка-

зақларининг ўз қуролини маҳаллий халқларга сотиши қаттиқ тақиқланди. Мана шу мақсадлар билан 1896 йилда Сирдарё вилоятига кўчириб келинган казакларга 123 та милтиқ, ўқ-дори, 1897 йилда қўшимча равишда яна 3000 та милтиқ, шунга етарли миқдорда ўқ-дори, Еттисув вилоятига 300, Фарғона вилоятига 131, Қасбийортга 431 та милтиқ ва ўқ-дори тақсимлаб берилди. Шунини таъкидлаб ўтиш керакки, улар чоризм учун захира қўшини эди. Улар ҳарбий маъмуриятнинг биринчи чақирув хабарини олишлари билан қуролланган ҳолда тайинланган жойга келишлари шарт эди.

Демак, кўчириш сиёсати чоризмнинг мустамлакачиликни мустақкамлаш йўлидаги тадбирларидан бири бўлиб, ҳарбий-сиёсий мақсадни кўзлаб амалга оширилган эди.

Мавзу юзасидан савол ва топшириқлар

1. Кўчириш сиёсати қачон бошланди ва унинг асосий сабаби нимада эди?
2. Кўчириш сиёсати қачондан бошлаб фаол олиб борилди? Далиллар билан исботлаб бериш.
3. Кўчиб келувчилар кимлар томонидан қўллаб-қувватланди ва нима учун?
4. Чоризм кўчириш сиёсатини амалга оширишда маҳаллий халққа нисбатан қандай аъдов ва муғамбирлик усулларини қўллади?

Уйда бажариладиган мустақил ишлар

Ўлкангизга XIX асрнинг иккинчи ярми ва XX асрнинг бошларида кўчириб келинган рус ва европалик ажнабийларнинг келишини аниқлашга уривиб кўриш. Халқларнинг чоризм ҳокимияти даврида кўчишига доир маълумот йиғиб бериш.

18-§. УРТА ОСИЁДА ТЕМИР ЙЎЛНИНГ ҚУРИЛИШИ ВА УНИНГ ЎЛКАДА КАПИТАЛИСТИК МУНОСАБАТЛАРНИНГ ҚИРИБ КЕЛИШИГА ТАЪСИРИ. ДАСТЛАБКИ САНОАТ КОРХОНАЛАРИ

1. Темир йўл қурилиши, унинг асосий мақсадлари ва вазифалари

Урта Осиёда темир йўллар аввало ҳарбий мақсадларда қурилди. Агар темир йўл қурилмас экан, катта ҳудудни қўлда сақлаб қолиш қийин эди. Чунки Туркистоннинг исталган вилояти ёки шаҳрига Россиядан зудлик билан жанговар кучларни етказиб келиш, уларни зарур ўқ-дори ва бошқа муҳим ҳаётий манбалар билан таъминлаш керак эди. Бундан ташқари, босиб олинган ўлканинг чегара туманларида янги постлар, мудофаа иншоотлари қуриш ҳам кечиктириб бўлмайдиган вазифага айланган эди. Аслида ҳарбий мақсадлар биринчи ўринда турса, чоризмнинг темир йўл ўтказишдан иккинчи бир мақсади ҳам бор эди. Туя қарвонлари билан олиб кетилаётган бейликка мустамлакачилар мутлақо қаноат қила олмас эдилар. Улар Урта Осиёнинг ер ости, ер усти, жамики бойликларини қудрат-

ли техника — темир йўл транспорти орқали олиб кетишни мулжалладилар. Агар Туркистонга темир йўл келгандан кейин аҳвол яхшиланиб кетганда эди, халқ тобора қашшоқлашмаган, юзлаб марта чоризмга қарши бош кўтариб чқмаган бўлур эди. Темир йўл Урта Осиё халқлари бейликларини мислсиз талон-торож қилиш учун катта имконият эшикларини очиб юборди.

2. Урта Осиёда темир йўллари қуришнинг бошланиши

1873 йили Хивага бостириб келган рус қўшини Қизилқум орқали ўтишда катта талафот кўрди. Озиқ-овқат, сув ва ўқ-дори етказиш учун русларга темир йўл жуда зарур эди. Туркманистонни забт этиш учун юборилган генерал Лазарев қўшини таъминот узилганидан орқага чекинган эди. 1880 йилда генерал М. Д. Скобелев Туркманистонни босиб олиш учун қўшинга бош қўмондон қилиб тайинлангандан сўнг унга темир йўл генерали М. Н. Анненков ёрдамчи қилиб берилган эди. Анненков рус қўшинлари учун озиқ-овқат ва ўқ-дори етказиб беришга ва бир вақтнинг ўзида темир йўл қурилиши ишларига раҳбар бўлди. 1880 йилнинг май ойида Каспий денгизидаги Михайлов постидан Муллақор станциясигача темир излар ётқизиш белгиланди.

Скобелев туркманларнинг асосий таянч қалъаси бўлган Қўк-тепани қамал қилганда қўшин орқасидан темир йўл батальонлари темир йўл қурилишини изма-из бошлаб юбордилар.

1880 йилнинг сентябрь ойида Михайлов постидан Муллақоргача бўлган 26 км йўлга темир йўл ётқизилди. Дастлабки поездлар ҳаракати бошланди. 1881 йилнинг 20 сентябрида Михайлов постидан Қизил Арвотгача бўлган 232 км йўл бўйича қатнов бошланди. Темир йўл шохобчалари ўргимчак түри мисоли ҳар ёққа илдиз отиб, 1885 йилда Ашхобода, 1886 йилда Марв, Чоржўй ва Амударёгача бориб етди. Қорақум саҳроларидан ўтган пўлат излар Самарқандга ҳам туташди. 1898 йилда Марв—Кушқа шохобчаси қурилиб, бир йилдан сўнг Фарғона водийси ва Тошкент ҳам темир йўл билан боғланди. Шундай қилиб, кейинчалик Урта Осиё темир йўли деб номланган Закаспий темир йўлининг узунлиги 1748 километрга етди.

Мустамлака хом ашё манбаларини метрополия саноатига яқинлаштиришнинг навбатдаги вазифаси Қаспийорти темир йўлини Еттисув орқали Сибирь билан туташтирувчи «Турксиб» темир йўли қуришдан иборат эди. «Жуда муҳим иқтисодий, мустамлакачилик ва стратегик аҳамиятга эга бўлган бу темир йўл линиясини зудлик билан қуриш зарурияти эндиликда барчага аён», деб ёзган эди ўша вақтда князь Масальский.

3. Темир йўлда юк ташиш

Урта Осиёнинг пахта етиштирилаётган туманлари Россиядаги тўқимачилик марказлари билан боғланди. Улкада пахта яккаҳокимлигини амалга оширишга зўр бериб киришилди.

— Урта Осиё темир йўли очилган дастлабки йиллардаёқ Қазалинск ва Оренбург орқали ўтадиган илгариги карвон йўли ўз аҳамиятини йўқотди. Урта Осиё темир йўли бу ерда етиштирилаётган пахтанинг деярли ҳаммасини ташиб берадиган бўлиб қолди. Урта Осиё темир йўлида қанча пахта ташилганлигини қуйидаги маълумотлардан билиш мумкин:

Йиллар	Пуд	Йиллар	Пуд
1888 йил	873092	1891 йил	2626610
1889 йил	1470503	1892 йил	3026518
1890 йил	2673267	1893 йил	2588025

Шундай қилиб, метрополиядаги хусусий капитал эндиликда, яъни темир йўлга эга бўлингач, ўлка табиий бойликларини арзон ва қулай йўл билан ташиб кетиш имкониятига эга бўлди. 1895 йилнинг ўзидаёқ биргина Фарғонадан Россияга 3399371 пуд пахта, 452 минг 740 сўмлик тери, 192 минг сўмлик пилла ташиб кетилди. Улканинг гўзал водийси Фарғона вилоятига минглаб келгинди мужиклар жойлаштирилди.

Мустамлакачилар буюк давлатчилик ғоясини ёйиш ва амалга оширишда темир йўлдан унумли фойдаландилар. Рус капитали билан бирга ўлкага рус мужиклари, лўттивозлар, турлитуман товламачалир, хонавайрон бўлган тижорат аҳли, «жаноб тошкентликлар оқими» кучайди. Уша воқеалардан шоҳид бир гувоҳнинг маълумотига кўра, 90-йилларда «Тоғ олди водийларда камбағал қорақирғизларнинг тоғлардаги мулкани тортиб олиб, Русиядан бир неча минг рус деҳқонларини кўчириб келиб, маҳаллий халқ ерларини уларга бериб, охирида элатия қирғизларини ўз мол-мулкига ҳам эга қилмай, бечораларни Фарғонанинг кенг тоғларига тарқатиб юборди. Шаҳар халқи эълим ҳокимлар зулмидан безор бўлиб, кўчага чиқа олмай қолганларидек, тоғлардаги қирғизлар ҳам ўзларининг ота-боболаридан буён ёқиб келган қуриган ўтинларини ҳам ёқа олмай қолдилар».

4. Темир йўл ишчилари ва унга маҳаллий аҳолини қабул қилишдаги тўсиқлар

Урта Осиёдаги темир йўлни мумкин қадар тезроқ қуриш учун унга кўплаб ишчи кучи зарур эди. Узоқ-узоқларга чўзилиб кетган темир йўл ва кўплаб қурилган станциялар, устахоналар махсус соҳадан хабардор бўлган темир йўл ишчи-мутахассисларни талаб қиларди.

Темир йўллар қурилиб, ишга туширилган XIX аср охирида ўлкада 10 мингга яқин доимий ва мавсумий ишчилар хизматчилар ишлаб турди. Лекин барибир ишчи кучи етишмасди. Шунинг учун чоризмнинг темир йўл маъмурлари етишмаган иш ўринларини маҳаллий халқ ҳисобига тўлдирishга ҳа-

ракат қилдилар. Улар оғир ва малакасиз меҳнат соҳаларида ишлашга мажбур қилинган ўзбек, тожик, туркман, қирғиз ва қозоқлардан иборат дастлабки темир йўл ишчилари эдилар. 1897 йилда Урта Осиё темир йўли Қизиларвот бош устахоналарида 11 та туркман ишлаган бўлса, 1903 йилда уларнинг сони 768 тага етди. Мавсумий кунбай ишларда 113 та туркман ва 74 та ўзбек машғул бўлган. 1905 йилга келиб Урта Осиё темир йўлининг Каспийорти бўлимларида 140 та туркман ва 59 та ўзбек меҳнат қилган. Улар сонининг кўпайиб бориши рус мустамлакачиларини ташвишга солди. Улкан яхши билган, собиқ Скобелев дивизиясида штаб бошлиғи бўлиб ишлаган А. Н. Куропаткин Каспийорти вилоят бошлиғи сифатида «сиёсий ва ҳарбий сабабларга кўра» туб миллатлардан ишга олинганларни тезда руслар билан алмаштиришни талаб қилди. У ҳарбий вазир лавозимига тайинлангач (1898—1903), темир йўлдан барча «ғайридинларни» бўшатиш ҳақидаги масалани темир йўл вазирлиғи билан берга кўриб чиқди ва рус бўлмаганларни «саралаб» темир йўлга ишга олишга фармон берди. 1899 йилдан туркистонликларнинг темир йўл хизматиغا фақат генерал-губернаторнинг рухсати билангина олиниши ҳақида кўрсатма берилди. Ҳарбий вазирликнинг Урта Осиёдаги вакили ушбу кўрсатманинг «руслаштириш учун фавқулодда сиёсий аҳамиятга эга» эканлигини таъкидлаб, «қуёш хизматчиларни ерликлардан танлаш зарарли ва хавфли» эканини уқтирган ҳолда ана шу йўналишнинг «келгусида ҳам ушлаб турилиши» шарт эканлигига алоҳида урғу берди. Мустамлакачиларнинг бундай иш тутишига асосий сабабини узоқ йиллар темир йўлда ишлаган Д. Манжара бундай ёзоқлаган: «Узоқ вақт малакали ишчилар қўл остида заводлар ва устахоналарда ишлаган қора ишчилар аста-секин асбоб-ускуналар ва дастгоҳларда ишдаш кўннкмасига эга бўлиб қолишар ва эҳтиёж туфайли чилангар, темирчи, паровозларда машинист ёрдамчиси лавозимларига ўтказилган. Бу, айниқса темир йўл депосида, устахоналарда, кўпроқ вагонлар таъмирида кенг қўлланган. Уларнинг сони Урта Осиё темир йўлида 15 фонддан ошган».

Бу жараёнини ўз фаолиятини қора ишчидан бошлаб малакали темир йўлчи касбини эгаллай олган ўзбек ишчилари ҳам ўз хотираларида эслатиб ўтишган. «Поччам Абдулла Ҳайитбоев ва унинг акаси Тўхта Ҳайитбоев 1903 йилдан бери Тошкент Бош темир йўл устахоналарида ишлар эдилар, — деб ёзган эди Ёдгор Раҳимов, — аммо устахоналарга ишга кириш осон эмас эди. Чунки у ерга хусусан ўзбек ишчиларининг ниҳоятда қийинчилик билан қабул қилар эди. Ишга жойлашишдан олдин темир йўл жандармерияси бошқармасига бориб рухсат олиш, ундан устахона бошлиқларига мурожаат қилиш лозим эди...» Ёдгор Раҳимов поччаси билан жандарм идорасига боргани, у ерда анчагина савол-жавоб бўлганини ёзганки, бу маълумот ўша вақтда ўзбекларининг ишга жойлашишда қандай тўғанок ва сиёсат бўлганлигидан далолат беради: «Поччам жандарм

билан анча гаплашди, лекин уларнинг нима деяётганини мен тушуна олмадим. Ниҳоят, жандарм менинг адресларимни ёзиб олди-да, уйингга кетавер, жавобини кейинроқ эшиттираман, деди. Орадан бир қанча вақт ўтди. Бир кун туш вақтида уйда ўтирсам, эшигимизни миришаб келиб тақиллатиб қолди. Мен ўрнимдан туриб миришабнинг олдига чиқдим. У менга: «Сени полицмейстер чақиряпти, ҳозир мен билан бирга юр», — деди. Ростини айтсам, нима гуноҳ қилганлигимни эслай олмадим. Мени полицмейстерга нега чақирар экан, деб қўрқиб кетдим. Нонлож унинг олдига тушиб, Олмазор кўчаси томонга жўнадим. Кўчада кўрган маҳалламизнинг одамлари ҳам бечора Ёдгор нима гуноҳ қилган экан, уни миришаб олиб кетяпти, дер эдилар... Миришаб мени бир хонага олиб кирди. У ерда ўтирган полицмейстер мени сўроқ қила бошлади.

— Бош мастерскойга ишга қабул қилиш тўғрисида темир йўл жандармериясига мурожаат қилганмидинг? Нима учун мастерскойга кирмоқчисан?...

Савол-жавоблар тамом бўлгандан кейин зар погон таққан бир киши менга сўзларим тўғри ёки нотўғрилигини текширажани, натижасини темир йўл жандармерияси бошқармасидан билишим лозимлигини айтди.. Орадан анча вақт ўтди, кўп сарсон-саргардонликларни бошимдан кечирдим».

Ё. Раҳимов аввал қора ишчи, кейин қолипловчи шогирд бўлиб ишлагани, атрофига маҳалладош ёшларни ҳам тортганини ёзган. Шундай диққатлардан бири Муҳаммад Бекмуҳаммедовнинг хотираси диққатга лойиқдир: «Бир куни темир йўл Бош устахонасида ишловчи қўшнимиз Ёдгор Раҳимов менга «Дўстим Муҳаммад, бекор юрмагин, яхшиси, Бош устахонанинг мен ишлаётган қуюв цехига ишга киргин». деб маслаҳат берди. Ёдгор Раҳимов ва устахоналардаги ўзбек ишчиларининг тавсияси билан мени қуюв цехига қора ишчи қилиб олдилар».

1900 йилда ишга тушган Ўрта Осиё Тошкент Бош темир йўл устахоналарида ўзбек миллатига мансуб ишчиларнинг сони кўпайиб борди. Фарғоналик Алижон Пўлатовнинг цехнинг қора ишчисидан ғилдирак устаси лавозимига кўтарилгани ҳақидаги ҳужжат ҳам эътиборга лойиқ. Умуман олганда, темир йўлда доимий ва мавсумий ишловчи Туркистон халқлари вакиллари умумий сони беш мингга яқин бўлган. Улар маҳаллий ишчилар синфининг «қалдирғочлари» эдилар. Эндиликда Россия темир йўл туфайли исталган вақтда ўлкага исталган миқдорда қуроли кучларни келтириш имкониятига эга бўлди. Темир йўл Туркистондаги бойликларни марказга ташишни кучайтирди. Мустамлаканинг метрополия билан алоқасини мустаҳкамлаб, Туркистонни рус империяси аравасига темир занжирлар билан боғлади.

5. Саноат корхоналарининг вужудга кела бошлаши

Темир йўлнинг ишга туширилиши Туркистонда Россияга хизмат қилувчи саноат корхоналарининг пайдо бўлишига турт-

ки берди. Бу корхоналар рус капиталистлари учун Туркистон хом ашёсини тайёрлашга хизмат қилди. Шунинг учун ҳам бу ерда фақат пахтани дастлабки қайта ишлаш ва у билан боғлиқ саноат корхоналари ташкил этилди.

Биринчи пахта тозалаш заводи 1879 йилда Тошкентда савдогар Назаров томонидан ишга туширилди. Иккинчи шундай завод 1885 йили Андидан уездида савдогар Хўжаев, учинчиси эса Тошкентнинг Кўкча даҳасида савдогар Исабек Ҳакимбеков томонидан қурилди. 1867—1900 йиллар давомида Туркистонда ишга туширилган 170 та саноат корхоналаридан 175 таси Фарғона вилоятининг беш шаҳрида жойлашган бўлиб, уларнинг барчаси пахта тозалаш заводлари эди. Бутун Туркистон ялли саноатининг 80 фоизи пахтани дастлабки ишлаш соҳасига тўғри келган. Бу заводларнинг кўпчилиги ака-ука Крафт, Вадьяев, Миробид Мирмуҳамедов, Олимжон Муҳаммаджонов каби саноатчи бойларга қарашли бўлган. Туркистон саноатида пахта тозалаш заводларидан сўнг ёғ ишлаб чиқарувчи корхоналар пайдо бўлди, чой қадоқлаш, ароқ-вино тайёрловчи корхоналар ҳам ишга тушди.

Рус капиталистлари ер ости бойликларини қазиб чиқариш ишига ҳам эътиборни қаратишди. Романов ва Селичевлар Қўқон туманида тошкўмир, Д. Петров ва Г. Александровлар эса Қамишбоши ва Лаққон қишлоқларида 25 та нефть конларини ишга туширишди. Янги завод ва фабрикалар очилиши билан капиталистик идоралар сони ҳам кўпайди. Биргина Қўқоннинг ўзида 16 та акционер ва йирик савдо фирмалари очилган эди. 1878 йили Казалинскдан келган 2-гильдия савдогари М. Васильев Қўқонда пиво заводи қурди, 1892 йилда М. Панов иккинчи шундай заводни ишга туширди. 1893 йилда эса А. Кучаров вино заводини қуриб маҳсулот ишлаб чиқара бошлади. Ипакчилик корхоналари ҳам ўлка шаҳарларида бирин-кетин ишга туширила бошланди.

Россия корхоналари Туркистондаги табиий бойликларни талашга хизмат қилувчи корхоналар тармогини кенг қулоч ёйдирди. Бу ишда улар маҳаллий халқларнинг бой ва савдогарлари билан иттифоқ бўлиб иш кўрдилар.

Мавзу юзасидан савол ва топшириқлар

1. Темир йўл қурилишидан асосий мақсад ва вазифалар нимадан иборат бўлган?
2. Урта Осиёда темир йўл қурилиши қачон бошланди ва энг муҳим йўналишлар қачон ишга туширилди?
3. Темир йўлда юк ташишнинг ўсиб бориши қандай муҳим маҳсулотлар ва хом ашёни олиб кетиш билан боғлиқ бўлди? Мисоллар келтиринг.
4. Темир йўл ишчилари сафига ўтишда кимлар учун сунъий тўсиқлар қўйилди ва нима учун? Мустамлакачилар бундан нимани кўзладилар?
5. Темир йўл қурилиши ўлкада қандай саноат корхоналари вужудга келишига олиб келди?

У БОБ XIX АСРНИНГ 80—90-ЙИЛЛАРИДА ТУРКИСТОНДА ХАЛҚ ҲАРАКАТЛАРИ

19. § XIX АСРНИНГ 80—90-ЙИЛЛАРИДА ХАЛҚ ҲАРАКАТЛАРИНИНГ ВУЖУДГА КЕЛИШИДАГИ ШАРТ-ШАРОИТЛАР

1. Мустамлакачилик жабр-зулмининг кучайиши (сиёсий зулм)

Россия Туркистон ўлкасини босиб олгач, миллий давлатчилик туйғуларини сўндиришни асосий вазифа деб ҳисоблади. Буни амалга оширмай туриб, ўлкада узоқ даврлар ўз ҳукмронлигини осонгина сақлаб бўлмаслигини босқинчилар яхши билар эдилар. Шунинг учун Россиянинг ҳарбийлари, амалдорлари Туркистонда буюк рус давлатчилиги ғоясини амалга оширишга киришдилар. Бу ишга рус зиёлилари ҳам сафарбар этилдилар. Бунинг хунук оқибатларини рус чоризми мустамлакачиларни сафида бўлган олим, профессор Н. И. Веселовский ўз вақтида пайқаб, бундай эътироф этган эди: «Биз Туркистонга маданият олиб келдик, деб ўйлаймиз. Бўйсундирилган осийликларга тинчлик ва осойишталик бердик деб ўзимизни овутамиз. Аммо буларда ҳам юксак бир олий туйғу борки, бу миллат ва унинг миллий ифтихоридир. Мусулмонлар аҳволини тушунишимиз керак. Сиёсий ўлим (миллий давлатчиликнинг йўқолиши) оғир, миллий ўлим эса ундан ҳам оғирроқдир. Бизнинг ҳукмронлигимизда эса улар шундай ҳолга тушдилар. Бас, шундай экан, ҳукмронлигимизга қарши ғалаёнлар рўй берса, ажабланишга ўрин йўқ. Шундай миллий манфаатлар борки, улар халқ оч ёки тўқлигидан қатъи назар, бир кунмас бир кун ўзини намоён этажак».

Олим босиб олинмишга ва зулмга қарши албатта қўзғолонлар тўлқини содир бўлишини олдиндан кўра олган эди.

Энг даҳшатли зулм, мустамлакачиликнинг ёвуз қуроли бўлган шовинизм сиёсий, иқтисодий, миллий-маънавий зулмга майдон ҳозирлайди. Шу майдонда улар барқ уриб ўса бошлайди. Шундай зулмнинг барча кўринишлари Туркистонда «вужудга келтириляётган эди. Бу маҳаллий халқларнинг нафсониятига, иззати ва ғурурига тегарди.

2. Рус чоризмининг Туркистондаги мақсади, вазифалари ва унинг моҳияти

Рус мустамлакачилигининг моҳияти ва унинг ўзга халқларни руслаштириш сиёсатининг бош йўналишини мижаз олими ва сайёҳи Херман Вамбери 1871 йилда илғаб, бундай деб ёзган эди: «Россия шиддат билан ўсмоқда, Буюк Пётр замонида унинг аҳолиси 15 миллион эди. Катерина тахтга чиққан йили 25 миллион бўлди. Александр I ўлган йилда 58 миллионга чиқди, ҳозир (1871) эса — 77 миллион бўлибди. Нуфуснинг бундай шиддат билан кўпайиши руслардаги кўп туғилиш қобилиятдан эмас, аксинча, ишғол этган ўлкалардаги аҳолини тезкор

руслаштира олишлари билан изоҳланади. Бундан ўттиз йил бурунги Бутлинг Катрин ва Регулиннинг илмий экспедициялари натижалари шуни кўрсатадики, Лена ҳавзасида ёқутлар, Фарбий Уралда вогул (манси қабиласининг эски номи) ва вотяклар (ҳозирги удмуртлар — Ҳ. Б. изоҳи) сон-жиҳатидан ҳозирдан беш маротаба кўп эдилар, қисқа-бир вақт ичида руслашдилар. Руслар ишғол қилган турк қавмларининг бошига ҳам энди ёқут ва вогулларнинг куни тушади».

Тадқиқотчилардан бири зийраклик билан бу ҳодисани шундай тасвирлаган: «Русия ўрта турк элига Ҳиндистондаги инглизлардек, ўз сиёсий ва иқтисодий маҳқеи, муҳофазаси учун мустамлакадаги бойликларни ўзлаштириш ва одамларни ишлатиш фикри билангина келган содда, афанди миллат эмас, бу ерга ерли миллат бўлмоқ ва нуфус жиҳатидан ҳам кўпчиликни ташкил қилмоқ мақсади билан келганлиги учун ўзининг мужигини, аравакашини, этикдўзини, кўча супурувчисини, ҳожатхона тозаловчисини ҳам бирга келтирди. У темир йўл хизматини, машина, завод ишларини, аскарликни ўз қарамоғига олиш билан кифояланмай, ўрта туркнинг ичига — бағрига кирмоқ, ўзини улар билан тенг кўрсатиб севдирмоқ, бирга ўтириб-турмоқ, қон-қардош бўлиб кетмоқ йўлини тутди. Ўз тили ва адабиётини, мусиқасини, ҳатто иморатсозлигини ҳам ерликларнинг завқига мослади. Аслида рус ҳукмронлигининг ерликлар учун энг таҳликали томони ҳам ана шундадир».

Руслар Ўрта Осиёни босиб олгандан сўнг ўлкани ўзлаштириш мақсадида аҳоли рўйхатини олишга киришдилар. Ўлкани тафтиш қилган махфий маслаҳатчи Гирс Туркистонда 2406000 киши яшашини ва улардан 1200000 киши эркаклар эканлигини ёзган. Худди шу эркак аҳолига ҳарбий хизмат мажбуриятини юклаш масаласига тўхтаган подшо амалдори бу ғоят қалтис сиёсий тadbир эканлигига ишора қилиб, Туркистон аҳолисини армияга буткул чақирмаслик сиёсатини ёқлаб чиқади. Гирсининг ҳисоб-китобига қараганда, ўлкада ҳарбий хизматга эркаклар олинса, 6 йил ичида замонавий ҳарбий техникани билувчи, жанговар сафда юришни эгаллаган туркистонликлар сони Туркистон ҳарбий округидаги қўшинлар сонидан ортиб кетади. Жанговарликни улар ўртасида камол топтириш эса империя манфаатларига буткул зид келади. Бунинг ўрнига ҳарбий солиқ солиш мақсадга мувофиқдир. Гирс ўлка аҳолисининг сиёсий мустақиллигини эслаб туришини ва болиб русларга нисбатан адоватини унутганини эслагани.

Шу билан бирга махфий маслаҳатчи Гирс 1882—1884 йиллар мобайнида ўлка аҳолиси кайфиятини ўрганиш асосида шундай умидбахш хулосага келган: «Халқда рус ҳокимиятига қарши қўзғолон кўтариш бефойда ва ҳалокатли деган тушунча чуқур илдиз отган».

Рус мустамлака ҳокимиятининг дабдабали равишда эълон қилган «Туркистон аҳолисини ҳарбий хизматдан озод қилиш ҳақида»ги эҳсонини Гирс ғоят нозик таъбирда фoш қилган эди.

Туркистон тадқиқотчиларининг ана шу масалага ўз вақтда ойдинлик киритганликларини эслаш ўринлидир. «Илгариги Туркистонда, — деб ёзган эди Аҳмад Заки Валидий, — эска одагга кўра аскарликка рағбат ва ҳавас бўлар эди. Ҳозир туркистонликлар аскарликдан озод этилганликлари сабабли аста-аста шижоатлари сўниб, бўшашиб кетдилар... Русия Осиёда гоят узоқни кўзловчи сиёсат кетидан қувувчи ва бу кенг қамровли ҳаракатлари ҳеч қандай чек-чегара билмаган, ҳирс ва нишгаҳаси эса кун сайин ошиб борувчи империалистик давлатдир. Рус миллати ҳам буюк давлатчиликка ниҳоятда боғланган, хусусий мулкка қараб қолмай, ҳукумат кўрсатган ҳар қандай жойга, ҳар қандай ўлкага бориб жойлашишга чамадан тайёр, ҳаракатчан, ғайратни келади. Рус миллати бу ҳаракатчанлик ва ғайратни алоҳида бир уддабуронлик деб билади».

3. Иқтисодий зулм

Ҳар қандай душман ҳарбий ва босқинчилик йўли билан босиб олинаётган халқнинг бўйнига сиёсий сиртмоқни ташлар экан, унинг бойликларини талон-торож этишга зудлик билан киришади. Асосий мақсад ҳам шундан иборат бўлади. Мустамлакачи маъмурият ҳам худди шу тахлитда иш юритиб, ўлкани Россиянинг асосий ҳом ашё базасига айлантиришга зўр ғайрат билан киришди. Гарчи ўлкада саноат ишлаб чиқариши бошланиб, бу капиталистик муносабатларга аста-секин йўл очаетган бўлса-да, бу ривожланиш халқ моддий аҳволининг яхшиланишига эмас, балки бир ҳовуч корхона хўжайинлари, савдогарлар, амалдорларнинг бойишига йўл очаетган эди. Суғориладиган жойларда пахтачилик ва пахта яккаҳокимлигининг ўсиши, ҳунарманд-қосибчиликнинг инқирозга юз тута бориши билан деҳқонлар кенг оммаси, майда ҳунарманлар ва шаҳар камбағалларининг бошқа табақалари ҳам қашшоқлашиб борди. Қишлоқлардаги феодал муносабатлар эксплуатациянинг ярим феодал усуллари ва деҳқонларнинг судхўрлар асоратига солиниши билан қўшилиб кетди. Мустамлакачилик маъмуриятининг иқтисодий сиёсати ана шу ҳолатни вужудга келтирди. Натижада XIX асрнинг 80-йиллари охири ва 90-йилларда халқ оммасининг турмуш тарзи кескин пасая бошлади.

Ер-мулкнинг бойлар ва катта савдсгарлар қўлида тўплана бориши савдо-судхўрлик капитали мавқеининг кучайишига, кам ерли ва ярим қарам деҳқонларнинг, чоракорларнинг кўнайтилишига сабаб бўлди. 1889—1899 йилларда камбағаллашиб қолган деҳқонлар Самарқанд уезида жами 15 минг десятинадан кўпроқ ерни, Жиззах уезида эса қарийб 5 минг десятинадан ерни бой ва савдогарларга сотишга мажбур бўлдилар.

Кам ерли ва ерсиз деҳқонлар Фарғона вилоятида ҳам кўпайиб кетди. Умумий хонадонлар орасида ерсиз хўжаликлар Марғилон уезида 22 фоиз, Андижон уезида 15,4 фоиз, Наманган уезида эса 10,9 фоизга етди.

XIX асрнинг 80-йилларидан бошлаб Москва ва Лодзь фир-

малари, Большая Ярославская мануфактурасининг бўлимлари, ака-ука Крафт, ака-ука Шлосберг савдохоналарининг бўлимлари, Познань қоғоз мануфактураси жамиятларининг бўлимлари Фаргона пахтасини сотиб олишни кенг йўлга қўйдилар. Фирмалар ўз мавқеларини мустаҳкамлаш мақсадида пахтакорларга қарз бериб турардилар.

Савдонинг катта қисми банк капитали эгалари томонидан олиб борилди. Пахта сотиб олишда фирмалар билан пахтакорлар ўртасида воситачи (даллол)лар бўлиб, фирма хўжайинлари уларни пул билан таъминлаб турарди. Воситачилар жойлардаги агентлари орқали пахтани сотиб оларди. Улар кузда пахтани сотиб олиш ва келишилган корхонага жўнатиш билан шуғулланарди. Янги пайдо бўлаётган маҳаллий буржуазия фирмалар билан деҳқонлар оиласи ўртасида воситачилик қилди.

Судхўрлик мислсиз даражада авж олди. Қарз берувчи касса маблағларидан фақат бир ҳовуч воситачилар — бойлар, судхўрлар, волостнойлар, савдогарлар ва шунга ўхшаш юлғичлар фойдаланиб, уни ўзлари хоҳлаганларича тасарруф қилардилар. Давлат банки йилига хусусий банклар ва пахтачилик фирмаларига 5,5 фоиз ҳисобида кредит бериб турарди.

4. Халқ ҳаётининг қашшоқлашуви

Юқоридаги олди-сотдилар, фирмалар, судхўрлар ва айрим инсофизларнинг талон-торожи халқнинг кескин даражада қашшоқлашувига олиб келди. Натижада деҳқонлар улардан ҳатто келаси йил ҳосили учун ҳам қарз олишга мажбур эдилар. Деҳқонлар шу қарз эвазига ўзлари етиштирган пахта ҳосилининг ярмидан кўпроғини ҳам беришга рози бўлардилар. Эксплуататорлар деҳқонларни қарздор қилиб ушлаб туришни уларни итоатда тутиш ва бойлик тўплашнинг энг мақбул йўли деб билдилар. Фаргона вилоят бошқармасининг маълумотларига қараганда, биргина Наманган уездининг ўзида оз миқдор (50 сўмгача) кредитга бўлган эҳтиёжни қондириш учун ҳар йили 300 минг сўм талаб қилинарди.

Пахтани сотиб олувчи деҳқоннинг ниҳоят даражада муҳтож бўлиб қолганлигидан фойдаланиб, келаси йил ҳосилига жуда паст нарх белгиланиб қарз бериларди. Судхўр чангалига тушиб қолган деҳқон хўжалик мустақиллигидан маҳрум бўлиб қолар ва қарз берган киши нимани буюрса шунини экишга мажбур эди.

Бирон-бир деҳқон ўз маҳсулотини мустақил баҳолаб сота олмас эди. Бундай ишларнинг ҳаммаси чайқовчи, ё айғоқчи ёки судхўрнинг қўлидан ўтарди. Маҳсулотни шаҳарга олиб бориш учун деҳқонларда транспорт ҳам, вақт ҳам йўқ эди. У даласини ташлаб ҳеч қаерга кета олмас ҳосил йиғиштирилгач, турли қаланғи-қасанғи «зулук»лар пайдо бўлиб, уни арзиманган нархда олиб кетишарди.

Деҳқон ҳосилни тезроқ сотишга мажбур қилинарди. Чунки ҳосилни йиғиб-териб улгурмасданоқ хўжайинлар уларга қарзини тўлаш кераклигини бир неча бор огоҳлантириб кетишар эди. Деҳқонлар доимо руҳий-жисмоний зўриқтирилган ва гап-гитилган ҳолатда турмуш кечиришга мажбур этилдилар.

Қарз ва насиялардан фойдаланиш авж олган сари деҳқонлар тобора асоратга тушиб, борган сари хонавайронликка юз тутдилар. Улар талашлар, қарзлар туфайли ердан маҳрум бўлиб, оқибатда уни сотиб юборишга мажбур бўлдилар.

Пахта майдонларининг айрим кишилар қўлида тўплана бориши ва пахтачиликка ружу қўйилиши оқибатида озиқ-овқат экинлари экиш қисқариб, деҳқон оилалари ейдиган овқат хиллари тобора камайиб борди. Баъзи озиқ-овқат маҳсулотлари истеъмолдан чиқиб кетди. Натижада ҳосил унмай қоладиган (табиий шароит ёмон келиши туфайли) йилларда дарҳол очарчилик бошланиш хавфи пайдо бўларди.

Пахта касофати ўлкани жиддий хавф остида тутувчи востига айланди. Унинг тобора катта-катта майдонларни домига тортиши оқибатида аждодларимизнинг озиқ-овқат ва ҳар хил мева-сабзавотларни истеъмол қилиш насибалари қирқилиб бораверди. «Бу ердаги очликни ва унинг ҳамма йўлдошларини: халқ орасидаги саросималик ва ўта камқонлик, овқат етишмаслиги ва еил касаллиги туфайли ўлимнинг юзма-юз туришини,— деб ёзади А. Ф. Миддендорф,— Европадаги очлик деб аталган ном билан бу ерни ҳеч бир таққослаб бўлмайди».

Еридан қарз туфайли маҳрум бўлган кечаги деҳқон чорикорга айланди, мардикорлик қилиб кун кечирарди. Мардикор ва чорикорларининг аҳволи янада ёмон эди. Уларнинг вайрона кулбасида икки-учта эски кўрпа, кичикроқ қозон ва бир неча сопол товоқ, латта ҳолига келган жулдур кўрпа-тўшакдан бошқа ҳеч нарса йўқ эди.

Туркистоннинг мустамлакага айлантирилиши нафақат деҳқонларнинг, балки ўн минглаб оилаларнинг тирикчилигини тебратиб турган ҳунарманд-қосибларнинг ҳам аҳволини хароб қилди. Россия саноати ишлаб берган уй-рўзгор буюмлари, айниқса тўқимачилик маҳсулотлари билан Ўрта Осиё бозорларининг тўлдирилиши шунга олиб келди. Бу маҳсулотлар маҳаллий ҳунармандлар молларини сиқиб-чиқара бошлади. Натижада ҳунармандчиликнинг кўплаб турлари инқирозга учради. Бундай ҳолат қашшоқлар сафининг янада кўпайишига сабаб бўлди.

Аҳолига солинадиган солиқлар тинимсиз оша борди. Уларнинг бу солиқларни тўлашга қурби етмай, тинка-мадори қуриб борар эди.

Давлатнинг расмий солиқларидан ташқари волость бошқарувчилари, мирзалар, жамоа оқсоқоллари, мироблар ва бошқалар учун йиғиладиган «жамоа йиғимлари» ҳаддан ташқари кўпайиб кетди. Солиқ ундирувчи солиқларни ўз вақтида тўламаганларнинг мол-мулкни сотиб юбориш, ўзларини эса қамаб

қўйишга ҳақли эди. Адолатсизлик ва суниестемолчилик тобора халқнинг тинка-мадорини қурита борди.

Мавзу юзасидан савол ва топшириқлар

1. Мустамлакачилик жабр-зулмининг кучайиши асосан қайси йўналишда кўзга яққол ташланди? Сиёсий зулмининг моҳиятини очиб беринг.
2. Чоризмнинг Туркистонда олиб борган шовинистик сиёсатининг мақсади ва вазифалари ҳамда моҳияти нимадан иборат эди?
3. Иқтисодий зулм деганда нимани тушунасиз ва унинг сиёсий зулми билан муштараклиги борми?
4. Халқ ҳаётининг қашшоқлашишига қандай омиллар сабаб бўлди? Унинг моҳиятини иқтисодий муносабатлардан қидиринг.
5. Халқнинг қашшоқланиш сабаблари ва иқтисодий омилларни дафтарлашга ёзинг.

20-§. ХАЛҚ ҲАРАКАТИНИНГ БОШЛАНИШИ

1. XIX асрнинг 80-йилларида Фарғона vodiysida норозилик ҳаракатлари

Ижтимоий ва миллий мустамлака зулмининг чидаб бўлмайдиган даражага етиши натижасида халқ норозилик ҳаракати тобора яшиб етила бошлади. Улкамизнинг турли жойларида кўтарилиб келаётган бу қўзғолонларнинг ҳаракатлантирувчи кучи деҳқонлар, шаҳар ҳунарманд-қосиблари, камбағаллар бўлди. Бу ҳаракатларда ватанпарвар руҳонийлар, миллий ғурурини йўқотмаган феодаллар ҳам иштирок этдилар. Аҳмад Заки Валидий рус ҳукмронлиги Туркистон халқларидаги жауғоварликни йўқ қилишга доимо ҳаракат қилганлигини тўғри англаган ҳолда бу ҳодисанинг моҳиятига асосий эътиборини қаратиб, шундай деб ёзган эди: «Туркнинг бутун тарихий тақомили давомида кўзга энг аён ярқий хусусиятларидан бири тарихнинг биз билган даврдан буён аскар бўлиб келганлиги, интизомсеварлиги, ҳаётнинг энг оғир мушкулотиغا ҳам тайёр туриши, машаққатларга узоқ вақт сабрли бўла олишидур». Подшо ҳокимияти нақадар оғир жазолар билан қўрқитмасинки ана шу миллий ғурур ва жанговарлик руҳияти халқ ҳаракатларида ўз аксини топди, уни курашларга ундайверди.

1878 йили Мингтепада чоризмнинг сиёсий ва иқтисодий зулмига қарши Етимхон бошчилигида галаён кўтарилди. Уни чоризм куч билан тинчитди. Бироқ 1879 йилнинг кузида 570 кишидан иборат галаёнчилар Фарғона вилоят бошқармаси биноси олдиғача ошқора юриш қилиб келиб, Марғилон уездига солиқ олиш ноқонуний тусга кириб кетганлиги, шунинг учун уни камайтиришни қатъий талаб қилдилар.

Қўзғолончиларнинг талаби билан Марғилон уездига комиссия юборилиб, текшириш ўтказилганда уезд бошлигининг катта ёрдамчиси штабс-капитан Алексеев ва кичик ёрдамчи Забусовларнинг кўрсатилгандагидан бир неча бор ортқ солиқ йиғиб олганликлари маълум бўлди. Аҳолининг қаҳр-ғазабидаг

хавфсираган Фарғона вилояти губернатори уларни ишдан олиб ташлашга мажбур бўлди.

Мансабни истаганча суистеъмол қилиш фақат Марғилондаги чор амалдорларининг нафси бузуқлигини кўрсатмас эди. Бу чор маъмурлари фаолият кўрсатаётган Туркистон генерал-губернаторлигининг барча ҳудудларига теккан қасаллик ва доимий амал қилинаётган одат эди. Халқни талаш босиб олишнинг давоми, унга мувофиқ келувчи ошқора зўравонлик сиёсатининг таркибий қисми сифатида намоён бўлди.

Аҳоли ҳамма солиқларни батамом тўлаганлигига қарамай, Хўжанд уездининг бошлиғи Путинцев 1880 йилнинг ноябрида Хўжанд ва Уратепа туманларидаги аҳолидан қўшимча ер солиғи олинади, деб эълон қилди. Бусиз ҳам солиқлардан қадди букилган аҳолининг сабр-қосаси тўлиб кетди. Халқ Раҳмонқулиҳожи, Миркаримбойлар бошчилигида уезд бошлиғининг маҳкамасига бориб, адолатсиз солиқни бекор қилишни талаб қилди. Бунга жавобан бошлиқ миришабларга намоийшчилар бошлиқларини ҳибсга олишни буюрди. Маҳкама ҳисобчиси Ўробоев халқ ҳақ эканлигини, Путинцевнинг халқ таловчисига айланиб кетганлигини тан олишга мажбур бўлди. Қўзғолончиларни ҳимоя қилган ҳисобчини фон Кауфман маҳаллий халққа сотилган хизматчи сифатида қамашни буюрди. 1880 йил 8 ноябрда ҳақиқатни тан олган ҳисобчи ҳибсга олинди.

Таловчилик солиқлари ва жабр-зулм тобора авжига чиқаётганлиги сабабли 1882 йилнинг бошларида Наманган аҳолиси маъмурларга қарши бош кўтариб чиқди. Бу сафар улар уезд бошлиғининг уйини ўраб олдилар. Уезд маъмурлари ҳарбий бўлини мани ёрдамга чақирди. Ҳаракат бошлиқлари қамоққа олиниб, қолган намоийшчилар милтиқ қўндоқлари билан уриб ҳайдалди. Фаол намоийшчилар қаттиқ жазоландилар.

1882 йили Ушда 200 нафар шаҳар камбағаллари маъмурлар ўзбошимчалигига қарши чиқдилар. Ҳаракат ҳарбий куч билан бостирилди. 1883 йили Чустда қўзғолон кўтарилганлиги тўғрисида Фарғона ҳарбий губернаторига хабар берилди.

2. 1885—1890 йилларда халқ ҳаракатининг бориши

1885 йилининг ёзида Фарғона водийсида халқ қўзғолонлари қайтадан авж олиб кетди. Энди қўзғолончилар кураш усуллари ушартириб, бойлар ва волость ҳокимларининг кўрғонларига ўт қўйдилар, хужумлар уюштирдилар. Шу йилларда қўзғолон бирин-кетин вилоятнинг барча уездларига ёйилди. Ҳаракат иштирокчилари оч-яланғоч ва қашшоқ эдилар.

Мустамлакачилик тузумининг Фарғонадаги кўзга кўринган вакили, вилоят ҳарбий прокурори генерал-майор Мединский халқ ҳаракатини синчиклаб текширар экан, «ўринсиз солиқларга қарши аҳолининг норозилиги» бу қўзғолоннинг асосий сабабидир, деб эътироф қилишга мажбур бўлган эди. Норозилик чиқишлари баъзи жойларда қуролли ҳаракат тусини олди.

Андижон уездининг Қўрғонтепа волостида юқори табақага мансуб бўлган ватанпарвар Дарвешхон қўшин тўплашга киришди. У мустамлакачилик тузумига қарши очиқдан-очиқ қуролли қўзғолонга тайёргарлик кўрди. Аммо унинг оқибати нималарга олиб келишини у биларди. Фарғона вилояти ҳарбий маъмурлари катта куч юбориб, Дарвешхон кучларини тор-мор этди.

1890 йилнинг январида Наманган уездининг Қапа волостида Қумқўрғон оқсоқолини аҳоли уч марта сайлашга мажбур этилди. Маъмурлар ўзларига мос одамни сайлаб олмоқчи бўлдилар, аммо халқ уни рад қилаверди. Сўнгра халойиқ уни сайлашдан мутлақо бош тортди. Натижада маъмурият ўша вакилни оқсоқоликка тайинлаб кетди. Лекин одамлар уни тан олмай, ўзларининг истаган вакилини қўйдилар. Буни эшитган маъмурият очиқдан-очиқ жазо чораларини қўллади. Ўша пайтда юз бераётган халқ чиқишларини чор маъмурлари «босқинчилик ҳужумлари», уларнинг бошлиқларини эса «ўғрилар», «шайка бошлиғи», «тўда бошлиғи», «қароқчилар бошлиғи» деган ҳақоратомуз сўзлар билан аташар эдилар.

1893 йилнинг февралда, Наманганда бўлганидек, Қўқон волостининг Қашқар ва Ниёз қишлоқлари аҳолиси ҳам элликбошиларнинг аксариятини қайтадан сайлашни ҳукумат маъмурларидан талаб қилди. Сўнгра Омончўри жамоасининг аҳолиси ҳам пристав Шаригиндан элликбошиларни қайтадан сайлашни талаб этди. Шаригин қочиб кетишга мажбур бўлди. Унинг хизматчилари ва волость ҳокимини халойиқ калтаклади. Эртаси кун Аушка қишлоғида ҳам шу ҳодиса такрорланди.

Маъмурлар ғалаёнчиларнинг анчасини қамоққа олди. Бироқ юқорида номлари қайд этилган икки қишлоқ аҳолиси ўз биродарларини озод қилди. Генерал-майор Корольков водий аҳолисининг хатти-ҳаракатларини турли йўллар билан текшириб чиқар экан, Наманган маҳитларида халқни қўзғолонга чақирадиган «хат»лар топилганлигини хабар қилган эди. Генерал ана шуларга алоқадор 31 кишини судга берганлигини ҳам таъкидлаб ўтган. XIX асрнинг 90-йилларида водийда чинакам жанг бораётганга ўхшаш ҳолат вужудга келган бўлиб, ҳарбий қисмлар Фарғона вилояти ҳарбий губернаторлик штабидан буйруқ олиб, гоҳ у тарафга, гоҳ бу тарафга жанговар ҳолатда йўл олишар, гоҳида қуролланган деҳқонлар қаршиликка ҳам учрар эдилар. Водийда турли-туман чиқишлар давом эттаверди.

1893 йил 13 февралда Андижон яқинидаги Қўқонқишлоқда рўй берган воқеа маъмурларни ғоят таҳликага солди. Пристав Шаригин мингбоши сайловини ўтказиш учун Қашқар қишлоғига келганда халқ элликбошилар ва мингбоши номзодларини қайта кўриб чиқиб адолатли сайлов ўтказишни талаб қилди. Рад жавобидан сўнг оломон ҳаракатга келиб пристав ва унинг одамларига ташланди. Қазаклар ёрдамга келгунга қадар рус зобити ва унинг миршаблари калтакланди. Халқ

вакилларида уч киши ҳибсга олиниб Андижон турмасига жўнатилди, лекин йўлда одамлар миршабларга ҳужум қилиб аҳбусларни озод қилди. Пристав Шаригин кўйдек ювош деб ҳисоблаб келган ўзбек деҳқонларини танимай қолди ва ваҳимада ўз жонини сақлаш учун «жуфтакин ростлади». Пристав Шаригиннинг кийим-анжомлари қўзғолончилар қўлида қолиб кетди. Шаригин кўрққанидан тўғри йўл қолиб Ойим волости орқали 60 чақирим йўл босиб Андижонга етиб келди. Уезд бошлиғи подполковник Бряннов, уезд судьяси Никифоров воқеа юз берган жойга бориб вазиятни ўрганишди, гувоҳларни чақириб сўроқ қилишди.

Мировой судья Никифоров бошлиғига берган ахборотида пристав Шаригиннинг «қутурган оломон ўртасидаги аҳволан чиндан ҳам хавфли бўлганини» ёзади. Уша кунни Қўқонқишлоқдаги воқеалар Ўзган, Ойим волостларида аксадо бериб, Омончўри, Масса қишлоқларида ҳам одамлар кўтарилгани ва сайловлар очикдан-очик галаён тусини ола бошлагани маълум бўлди.

Фарғона вилояти ҳарбий губернатори генерал-лейтенант Н. И. Корольков ўзининг ёрдамчиси генерал-майор Мединскийни эудлик билан «исёнчиларни жазолаш учун» Қашқар ва Қўқонқишлоққа жўнатди. Генералга 16-батальоннинг кучайтирилган ротаси ҳамроҳ бўлди. Ротанинг Қўқонқишлоққа келиши, Андижон тумани бошлиғи подполковник Брянновнинг кузатишича, қишлоқ аҳлига «айтарли таъсир кўрсатмади». Генерал Мединский «исёнчиларга» маънавий-руҳий, жисмоний ва моддий жазо қўллашга қарор қилди. Унинг буйруғи билан 31 та ўзбек деҳқони ярим-яланғоч ҳолда очик майдонга ётқизилди. Қазаклар уларни дарра ва қамчи билан 15 мартадан 100 мартагача савалашди. Икки юздан ортиқ аскарлар ва зобитларни боқиниш учун аҳолига катта пул жаримаси солинди. Губернатор Туркистон ўлка бошлиғига ротанинг Қўқонқишлоқ ва Қашқар қишлоқларида жуда қулай жойлашгани ва ажойиб тарзда озиқ-овқат билан таъминланганлигини мамнуният билан хабар қилган. 1893 йил 15 мартда битилган бу ахборотда рота зобитлари аҳолидан ундирилган пулдан кунлик маош билан таъминланганликларни кўрсатилган. Аммо ҳарбий куч ва зўравонлик халқнинг адолатсиз рус ҳокимиятига қарши чиқишларига барҳам беролмади. Худди шу Андижон уездининг Кенгўл волостида элликбошилар сайловини ўтказишга келган пристав Шаригин оломон қаҳрига дуч келди. Волость бошқарувчиси унга одамлар унинг буйруғини бажаришдан бўйин товлаётганидан шикоят қилди. Мансурхонов деган қирғизни жавобгар сифатида қозни ҳузурига юбора олмаётганини айтади. Шаригин миршаблардан бирига ана ўша қирғизни ҳузурига келтиришни буюрди. Шундан сўнг Шаригин ўтовдан чиқди ва кўзи ўзаро жанжаллашаётган катта оломонга тушди. Пристав уларга тарқалишни буюрди. Воқеаларнинг кейинги ривожини Фарғона ҳарбий губернатори генерал-лейтенант Повало-Швейковскийнинг

Туркистон генерал-губернаторига 1896 йил 13 февралда юборган ахборотномасида қуйидагича баён қилинган: «Ротмистр қирғизлар қаршичилигига дуч келди. Оломон унга таҳдид билан яқинлашди, ёнидаги шифокор ва фельдшер томон тош ота бошлади... Тошлардан бири Шаригиндан икки қадамча нарида турган мирзаси Муҳаммад Турдиннинг юзини ёриб қонга бўяди. Лаблари ёрилиб тўртта тиши синди. Бошқа тош миршаб Содиқ Екубовни ерга аганатди. Пристав атрофидаги ходимлари унга зарар тегишидан хавотирланиб уни амаллаб ўтовга олиб кетишди. Шунда ўтовга тошлар ёғилди. Муҳаммад Турди миршаб ва мирза Орзиқуловларнинг айтишича, оломон ўртасида «Пристав ва миршабларни уришлар», «Русларни дўппосланглар» деган хитоблар янграган.

1896 йилда Наманган уездининг Оқсув-Шаҳрихон волостидаги Наймичи, Кўҳна мазор, Лангарбоб қишлоқларида мингбошилар сайловида ҳам кучли норозилик ошқора галаёнга айлана бошлади. Халққа зулм ўтказган порохўр мингбоши Эшмуҳаммаднинг яна ўз лавозимига қайта сайланганидан норози кишилар туманбоши ёрдамчиси пристав Бушендан адолат кутмади, лекин унинг рад жавоби ва дағдағасидан ғазабланиб, уларга қарши кўтарилди. Порохўр элликбошиларни дўппослаш бошланганда Бушен «ғаламислардан» бири Шербой Исматуллаевни миршаблар ёрдамида ҳибсга олди. Оқсоқол Эшонкул Холмуҳамедовга уни тезда Наманган турмасига элтишга буйруқ берди. Оқсоқол маҳбусни мачит ҳовлисида олиб чиқаётганда у тўсатдан оқсоқолга мушт уриб қочди. Саросида қолган оқсоқол ўзига келар-келмас ғазабнок одамлар уни қуршаб олишди. Шу вақтда мачитга икки мингдан ортиқ деҳқонлар келиб элликбоши, оқсоқол, қози ва миршабларни дўппослаб кетишди. Оломон мингбоши Йўлдош саркор яширинган мачит эшигини сндиради. Лекин у маҳаллий қози Тошхўжа ёрдамида мўри тепасидаги трубадан тепага чиқиб қочиб кетади. Туманбоши ёрдамчиси Бушен вақтида қочиб, бошлиғига бўлган воқеани хабар қилади. Қўрқиб кетган туманбоши шахсан Кўҳна мазорга келиб «адолат» ўрништишга ваъда беради.

Уша йили Ялғиқўрғон участка пристави штабс-капитан Еникеев Сарой қишлоғида деҳқонларнинг сайловга тўпланган элликбошиларни ўраб олгани ва катта тўполон кўтарилгандан сайлов ўтказа олмаганини хабар қилгани ҳам диққатга лойиқ.

Рус амалдорлари қуйи маъмурият сайловлари жиддий сиёсий кураш тусини олганини хаспўшлаб, шундай хулосага келишган эди: «Туркистон ўлкасининг ерли аҳолиси жуда паст ақлий ривожланиш босқичида турибди. У ўз маъмурияти ва судини, ўзлари сайлаш ҳуқуқини тушуниши ва қадрига етиши учун ҳали жуда ёўр ва нодондир. Жамият, қонун томонидан ўзига берилган ҳақ-ҳуқуқлардан фойдаланишни билмайди. Бу ҳуқуқ унинг фақат зарарига хизмат қилади». Рус шовинистлари халқнинг кўтариллиш сабабини эса яна бундай изоҳлашди: «Ўлкани бир ҳовуч рус қўшини билан истило қилишда мисли

кўрилмаган жанговар матонат кўрсатган рус кишиси ерликлар ўртасида афсонавий баҳодир тимсолига айланган эди. Келгиндиларнинг темир иродаси олдидаги қўрқув эса ерликлар қалбининг энг тубига ғайридинларга қарши чексиз нафратни яширган эди. Ана шунинг учун ҳам дастлаб рус ҳокимияти уларни осонгина бошқариб келди. Эндиликда эса ерли омма дастлаб ўлкага босиб кирган истилочилар қиёфаларини унута бошлади. Шундай шовинистик нуқтаи назардан келиб чиққан рус мустамлакачилари Туркистон халқларига паст назар билан қараб уларни итот бўйинтуруғида ушлаб туриш учун иқтисодий, сиёсий, ҳарбий-маъмурий зўравонлик йўлини тутдилар. Лекин халқ кураши давом эттираверди.

1895—1896 йилларда Кенгўл-Қорақир, Олмос, Сариқсув ва Оқсув-Шаҳрихон волостларида ҳам ғалаёнлар содир бўлди.

1897 йилнинг кузида камбағаллар Андижон уездининг Оқмозор деган жойида истиқомат қилувчи бойларнинг қўраларига ҳужум қилдилар.

Шу йили 6 ноябрда Мойли, Избоскан волостларининг Туяди, Ауғумбек жамоаларида камбағаллар бойларга қарши курашга отланиб, уларнинг ҳовлиларига ҳужум уюштирдилар.

3. Халқ ҳаракатига қарши жазо тадбирларининг кучайтирилиши

Қўзғолоннинг янги тўлқин билан кучайиб кетишидан қўрққан генерал-губернатор маҳкамаси махсус бўлимнинг бошлиғи ўз маърузаномасида «тўполон ва исёнга мойил» Фарғона аҳолиси вакилларини ҳарбий судга бериш ва бу суд ўлим жазосини ошкора ижро этиш ҳақида фикр билдирди. У халқни қўрқув ва талвасада ушлаш ўлкада тартиб ҳамда осойишталикни таъминлашга қодир ягона восита эканлигини уқтирди. Бу таклиф қабул қилинди.

1892 йилдан рус мустамлакачилари оддий фуқароларни маъмурларга қаршилик кўрсатган тақдирда бевосита ҳарбий дала судига беришга одатландилар. «Ғуноқорларни» ошкора қатл этишга «рухсати олий» бўлиб, эндиликда одамларни қўрқитиш ва даҳшатга солиш учун мустамлакачиларга катта ҳуқуқлар берилди. Бу ғайринисоний босқинчилар ҳукмрончилигини мустаҳкамлашга хизмат қилувчи жазо усули кўплаб ватанпарварларимизнинг ҳаётини эрта хазон қилди.

Мавзу юзасидан савол ва топшириқлар

1. XIX асрнинг 80-йиллари бошларида халқ ҳаракати қайси воласть ва уездларда содир бўлди ва улар қандай талаб билан чиқдилар?

2. Қўзғолоннинг 1885—1890 йилларда боришини аниқ мисолларда очиб беринг.

3. Мустамлакачи маъмурлар қўзғолончиларнинг фаол иштироқчиларига қандай жазо беришни зарур деб топдилар?

Ўлкада XIX асрнинг 80—90-йилларига доир маълумот ёки манбаларни аниқлашга уриниб кўринг. Халқ ҳаракатидан хабардор кишилар билан учрашиб уларни ёзиб олинг. Бу сизнинг Ўзбекистоннинг мустақиллигини мустақамлашга қўшган ҳиссаиғиз бўлади. Чунки мустақиллик ва эрк учун курашганлар ҳаётини ўрганмай ватанпарвар бўлиш мумкин эмас.

21-§. ТОШКЕНТДАГИ 1892 ЙИЛГИ ҚЎЗҒОЛОН

1. Қўзғолоннинг бошланиш сабаблари

1892 йилнинг март ойида Қобул ва Ҳиротда вабо тарқалиб, баҳор фаслининг охирларида Самарқанд вилоятининг Жиззах уездига етиб келганлиги қайд қилинган. Шу йили 7 июнда Тошкентда ҳам бу касал билан оғриганлар рўйхатга олинган.

Шаҳар маъмурияти бу касалликка қарши бир қанча тadbирларни шошилиш равишда ўтказди. Дастлаб шаҳардаги 12 та қабристон ёпиб қўйилди. Шу касалликдан ўлган кишилар учун шаҳардан чекка жойда махсус қабристонлар очиш ваъда қилинди. Лекин амалда фақат битта қабристон шаҳардан уезда очилди, холос.

Вабо касаллиги билан оғриганлар дарҳол йўқотилар экан, деган миш-мишлар халқ орасида саросималик ва ваҳима тугдирди.

Умумий норозилик Тошкент узра етилиб келаётганлиги баҳонасида халқпарвар, мустамлакачиларга мутлақо ёқмайдиган Ёски шаҳар оқсоқоли Иноғомхўжа Умрехўжаев (1833—1896) ишдан олиб ташланди. Унинг ўрнига Муҳаммад Ёқуб бошлиқ қилиб тайинланди. У чор мустамлакачиларининг айтганини садоқатли куллардек бажаришга мойил, - миллатнинг дарди, алами билан заррача бўлса-да қизиқмайдиган шахс эди. Муҳаммад Ёқуб қўли эгри, бойликка ҳирс қўйган мустамлакачиларнинг қўллаб-қувватлашига ишониб, мансабга чиққан дастлабки кунлардан оқ суистеъмолчиликка қўл уради. У пора олшнш кучайтириш мақсадида бошқа касаллик билан оғриб вафот этганларни ҳам вабо учун очилган шаҳар чеккасидаги қабристонга кўмишни буюради. Халқ бундан кескин туғенга келди. Бу қўзғолон бошланишига сабаб бўлдики, мустамлакачилар халқнинг миллий ва диний қадриятлари билан ҳисоблашишмаган эди. Бу ерда босқинчиларга фармойиш беришга мойиллик руҳида тарбияланган рус мустамлакачи амалдорлари билан миллий ва диний ғурурининг ерга урилишини истамаган халқнинг эддияти асосий манба бўлди.

Мустамлакачилик маъмурияти халқ удумларини назар-писанд қилмай, ҳарбий давр талабларидек, қаттиқ ва ҳақоратомуз муомала билан шаҳардан чиқувчи ва кирувчиларни жазолашга киришди. Тақиқлашлар туфайли ҳеч ким шаҳардан ташқарнда қилладиган деҳқончилик ишларини қила олмади. Деҳқонлар савдо-сотиқ қилиш учун шаҳарга киритилмади.

Деҳқончиликнинг авж палласи бўлганлиги ҳам инobatга олинмади.

Шифокорлик нуқтаи назаридан амалга ошириладиган тўғри ва эҳтиёткорлик тадбирлари халққа ишонarli қилиб тушунтирилмади. Бу эса янада ваҳимали миш-мишларнинг кенгроқ тарқалишига сабаб бўлди.

2. Қўзғолоннинг бошланиши

1892 йил 24 июнга ўтар кечаси полиция пристави Муҳаммад Ёқубга вабодан ўлган кишилар махфий равишда кўмиладиганлигини хабар қилди. Муҳаммад Ёқуб дарҳол шаҳар бошлиги полковник Путинцев ҳузурига чонди. Пристав эса вафот этган қариndoшларини яширинча кўмганларни уйма-уй қидириб ўша куннeк ҳибсага олди. «Айбдорлар»ни қўй подасидек олдига солиб бозор тарафдан олиб кета бошлади. Полиция пристави тумонат одамлар орасида уларни ҳақоратлаб, кўмиладиганларни гўрларидан қазиб олинишини маълум қилди.

Марҳумлар руҳини ҳақоратлаш, мусулмон урф-одатлари ва шариатнинг оёқ ости қилиниши одамларнинг нафсониятига тегиб, номусни қўзғатди. Халойиқ руслар лаганбардори бон оқсоқолни қидириб кетишди. Эшонлардан Азизёр, Абдул Қосимхўжа, бозор оқсоқоли Зиёмуҳаммад ва бошқа таниқли уламолар бошчилигидаги мингга яқин аҳоли шаҳар бошлиғи маҳкамаси томон йўл олди. Улар Урда бозори яқинидаги Воронцов кўчасида ҳоким тўра — шаҳар бошлиғи полковник С. Р. Путинцев ва оқсоқол Муҳаммад Ёқубга тўқнаш келишди. Отда ўтириб, қамчи ўйнатиб келган оқсоқол аҳолининг сўзларини, арз-додини тинглаш ўрнига дағдага қила бошлади. Ана шунда унга тошлар ёғилди. Оқсоқол отдан тушиб ҳоким идорасига қочиб яширинди. Полковник Путинцев эса ўзининг содиқ қулини паноҳига олиб халқни тинчитишга уринди. Халқ ундан оқсоқолни ихтиёрига беришни талаб қилди. Путинцев музокара ўрнига куч ишлатишни афзал кўриб тўппончасини гилофидан чиқариб дағдагага ўтди. Сабр-косаси тўлган халқ узоқ ўйлаб ўтирмай «оқ подшо» сояси бўлган ҳокимга ҳужум бошлади. Путинцев ва унинг миршабларини дўппослаган халойиқ маҳкамани ҳам остин-устин қилди. Қуролланган солдатлар етиб келиши ҳам қўзғолончиларни чўчитмади. Мустамлакачи амалдорлар халқни аямай ўққа тутдилар. Тошкентликлардан кўп киши ўлди ва ярадор бўлди. Улардан 60 киши асир олиниб, ҳарбий судга берилди.

Қўзғолоннинг асл сабабини мустамлака амалдорларнинг ўзлари ҳам яхши билишар эди. Жумладан, Н. П. Остроумов 1892 йил 29 июнда яқин танишига йўллаган мактубида бундай деб ёзган: «Кўп жиҳатдан айб ўзимизда, албатта; уларнинг («сарт»ларнинг) феъл-атворини, қонуь-қоидаларини ўрганганимиз йўқ ва ҳали ҳам ўрганмаямиз. Бунда айб фақат вабонинг ўзида эмас; бу сабр-косаси тўлган халқнинг ғазабини тошириб юборган сўнгги томчидир. Норозилик аллақачондан бери

кучайиб, йиғилиб келмоқда эди, кейин эса бошқа порозидликлар қўшилиши билан бирданига қўзғолон бошланиб кетди».

Академик шоир Фафур Фулҳомнинг таърифи ҳам диққатга лойиқ: «Бир чеккаси — рус мустамлакачиларнинг халқ устидан қилган ранг-баранг зулм ва ҳақоратлари, рус ва маҳаллий бойларнинг чексиз эксплуатациялари, бир чеккаси — камабағаллик, очлик, яланғочлик ва бунинг устига уйлар бузилиб, насларни қуритиб турган омонсиз ўлат аҳолининг тинчликни қуритган эди. У ғазабланган, кундан-кунга бирваракайи ё ўлиш, ё енгишни истар эди. Ниҳоят, халқ кўтарилди. Машҳур «Тошотар воқеаси» портлади».

Рус мустамлакачилари қўзғолончиларни жазолашда ўзларига ёқмаган зиёлиларни, халқни кўтаришга қодир маърифатпарвар ва миллатпарварларни ҳам қатагон қилди. Подшо генералларидан бири ҳарбий губернатор Н. И. Гродековнинг 1892 йилнинг 1 июлида генерал-губернаторга юборган ахбороти шуни рўй-рост тасдиқлайди: «Ўтган 25 июнь кун тақдим этганларимга қўшимча равишда сиз зоти олийларига яна шу нарсани маълум қилиш шарафига номланки, шаҳарнинг осибеликлар яшайдиган қисми оқсоқоли Иноғомхўжа Умрехўжаевни 24 июнь воқеаларига олиб келган ҳаракатнинг асосий раҳбари ва ҳақиқий сабабчиси деб ҳисоблаш керак. У шахсан ўзи ва энг яқин ходимлари орқали нодон халқ оммаси орасида ташвиҳот олиб борган, маъмуриятимизнинг вабога қарши фармонлари ва хатти-ҳаракатлари хусусида ташвиш туғдирадиган хабарлар ҳамда миш-мишлар тарқатган. Маъкур ерлик кишининг энг яқин шериклари унга қариндош бўлган юзбоши Аҳмадхўжа ва қудаси Усмонхўжадан ташқари Шайхонтоҳур даҳасининг қозиси Шарифхўжа, сўнгра Бешёғоч даҳасининг ерлик фуқаролари Бадалмуҳаммад Холмуҳамедов ва Боқижон Дадажонбоев бўлган. Менга маълум бўлишича, бу кишилар авваллари ҳам шахсан ўзлари ва кўп сонли тарафдорлари орқали оломонга бошчиллик қилганлар, оломонни ҳукуматнинг тadbирларига қарши қўзғатганлар. Бу барча шахсларнинг халқ орасидаги зарарли ташвиҳий таъсирини ҳисобга олиб, 24 июнь воқеалари содир бўлган куннинг ўзидаёқ барчасини қамоққа олишга фармойиш бердим». Ана шу Сирдарё вилояти ҳарбий губернатори тилга олган кишилар ўз даврининг илғор ва миллатпарвар кишилари эдилар. Иноғомхўжа Умрехўжаев асли қўқонлиги бўлиб, савдо иши билан Тошкентда туриб қолган. У Шайхонтоҳур даҳаси, сўнгра шаҳар бош оқсоқоли қилиб сайланган, турмада вафот этган.

Шарифхўжа Пошшахўжаев (1814—1904) Тошкентда қозикалон, Вобкентда қози лавозимларида шариятга қатъий амал қилиб иш юритганидан таъқибга учраган. Тошкент босиб олингандан сўнг у шаҳардаги Хўжа Аҳрор мадрасасида мударрис, Шайхонтоҳур даҳасида қози, 1-рус-тузем мактабида фахрий нозир бўлган. 1892 йилги қўзғолон ташкилотчиси сифатида сургунга ҳукм қилинган. Унинг дўсти Себзор қозиси Муҳид-

динхўжа ҳам жавобгарликка тортилиб лавозимидан олиб ташланган.

Юзбоши Аҳмадхўжа Абдурашидхўжаев осиб ўлдиришга ҳукм қилинган, кейин бу жазо 15 йил каторга билан алмаштирилган. 1907 йилда у муддатни ўтаб қайтгач, Тошкентда вафот этган.

Тошкент аҳлининг илғор зиёлилари халқ дардига бефарқ бўлмай, унинг ҳаракатига бевосита раҳбарлик қилганликларини тергов материаллари ҳам тасдиқлайди.

Рус мустамлакачиларининг кўзғолон баҳонасида халқнинг илғор фикрлайдиган одамларини йўқ қилишга уриниши ҳақида кўзғолондан олдиноқ Н. П. Остроумовнинг иккунчи далолат беради. У Шарифхўжаев ҳақида 1892 йил 26 январда бундай деб ёзган: «Бугун мен Шарифхўжа қозиникига бордим. Шарифхўжа — айёр чол, унинг ўтмиши шубҳали, у Бухоро амирининг зиндонидан ётган». Остроумов 10 июндаги кундалигида эса Себзор қозиси Муҳиддинхўжанинг шаҳар ҳокими томонидан таъқибга олиганини қизғин маъқуллаган. Эски шаҳар полиция бошлиғи Н. С. Ликошин ҳам Муҳиддинхўжанинг обрў-эътиборига тан берган ҳолда унинг 1892 йилги кўзғолонга «жиноят-корона» муносабатда бўлганини ёзган.

3. Кўзғолон бостирилгандан кейин кўрилган чора ва тадбирлар

Тошкентдаги кўзғолон Туркистондаги мустамлака маъмуриятини ғоят ташвишга солди. Рус мустамлакачилари марказга маъмурий-полиция штатларини кўзайтириш ва маъмуриятнинг жазо ваколатларини янада кенгайтириш ҳақида мурожаат қилди. Санкт-Петербург Туркистон генерал-губернаторининг илтимосини қондириб ўлкада миршаблик ҳолатини жорий этишга руҳсат берди. 1892 йилдан империя Давлат Кенгаши 1887 йилда тасдиқлаган «Давлат тартиби ва жамоат осойишталигини муҳофаза этишга оид чоралар ҳақида Низом» ва 1892 йил 18 июндан кучга кирган «Ҳарбий ҳолатда деб эълон қилинган жойлар ҳақида Қонда»лар Туркистон ўлкасида татбиқ этилди. Улар рус мустамлакачилари учун ваколатлар дарвозаларини жуда кенг очиб юборди. «Кучли муҳофазада» деб эълон қилинган жойларда Туркистон генерал-губернатори мажлис-ининларни тарқатиш, савдо-саноат корхоналарини ёпиш, матбуот органларини тақиқлаш, истаган одамни сургун қилиш, жарима солиш ва бошқа ҳуқуқларни оларди. «Фавқулодда муҳофазада» деб эълон қилинган жойларда эса бутун ҳокимият генерал-губернатор ёки у тайинлаган бош ноибга ўтарди, 1892 йил 18 июндаги «Қонда»лар ҳарбий ҳолатни ўрнатиб, фуқаролар ишини ҳам ҳарбийлар қўлига топширарди. Туркистонда ҳар икки миршаблик қонунилари (1887 йилги Низом ва 1892 йилги Қонда) 1892 йилдан 1917 йилга қадар қисқа узилишлар билан мунтазам равишда амал қилиб турди.

Рус мустамлакачилари Туркистон халқларига нисбатан

донмо «уруш ҳолатида» бўлдилар. Улар бу йўлда халқнинг урф-одатлари, мусулмончилиги ва динини ҳам топташдан тоймадилар. Замондош гувоҳларнинг ёзганидек, 1895 йилда чор ҳукуматининг зolim генераллари Туркистон ўлкасига қўйилган «миссионер» Остроумовларнинг таклифлари бўйича Туркистон ўлкаси халқини кўр каби истибод қоронғусида қолдирмоқ мақсадида рус-тузем мактаблари очмоққа киришдилар. Мадраса вақфларини йўқ қилувчи буйруқлар чиқаришди. Мустамлакачилар мусулмонларнинг жума намозларида (хутбаларда), подшоҳнинг номини қўйиб ўқиш тўғрисида кўрсатма беришди.

Рус мустамлакачилари мусулмонларни таҳқирлаб, уларни ҳар бир рус амалдорларига таъзим бажо келтиришлари мажбурлиги ҳақида амр қилишди. Кўчада ким русларга букилиб салом бермайдиган бўлса, уриб қамайдиган одат чиқаришди.

Мустамлакачилар ўзларини истилочи, ғолиб ва ҳоким миллат эканликларини ҳар қадамда маҳаллий аҳолига зўравонлик билан билдириб туришди.

Мавзу юзасидан савол ва топшириқлар

1. 1892 йилги Тошкент қўзғолонининг бошланиш сабабларини айтиш ва миллий ғурур, миллий қадриятларга нималар киришини изоҳланг.
2. Қўзғолон қачон бошланди? Мустамлакачилар ва улар малайларининг қайси ҳаракати халқни туғенга келтирди?
3. Қўзғолон қандай қилиб бостирилди?
4. Қўзғолон бостирилгач, мустамлакачилар халқнинг ғурури ва маънавий иззат-нафсига тегишнинг қандай йўлларини қидириб топдилар?

Уйда бажариладиган мустақил ишлар

«Мустамлакачилик — миллий маданият, миллий ғурур, миллий тараққиёт йўлидаги асосий ғовдир» мавзуида ижодий иш тайёрлаш. Унинг хулоса қисмида мустақиллик қадр ва уни эъвозлаш масаласига эътибор бериш.

22-§. XIX АСР ОХИРИДА МИЛЛИЙ ОЗОДЛИК ҲАРАКАТИНИНГ ЕТИЛИШИ. ДУҚЧИ ЭШОН

1. Миллий озодлик ҳаракатининг етилиши

XIX асрнинг охирларида Россия Туркистонни соф мустамлакага айлантиришни ҳарбий, сиёсий, иқтисодий жиҳатдан амалга ошириб бўлган паллага қадам қўйди. Империя 80-йилларда мустамлакачиликнинг барча қонун-қондаларини ишлаб чиқиб, уни Туркистонда амалга оширишга киришди. Улар Туркистон генерал-губернаторлигининг марказий маъмурий органларидан то қуйи бошқарув органларигача жорий қилиб бўлинган эди. Натижада мустамлакачилик давлат машинаси механизмлари жадвал ишлай бошладики, ўлка 1890 йиллардан бошлаб тўла қувват билан соф даромад берувчи хом ашё манбаига айланди.

Агар рус мустамлакачилиги 80-йилларгача юқориди қайд

этилган ҳукмронликнинг чекеиз жабҳаларини мустаҳкамлашга қатта ҳаражатлар сарфлаган бўлса, 90-йилларда унинг ўрнини тўлдириш учун Туркистон ўлкасини очофатлардек кемиришга киришди. Талаш ҳаёсизлик, босқинчилик, зўравонлик билан шиддатли равишда олиб борилди. Бу ерда босқинчилик ахлоқи тўла ҳукмронлик қилди. Унинг қуроли ҳам, мафкураси ҳам ғайриинсонийликдан иборат эди.

Чоризм Туркистон халқларидаги ватанпарварлик, курашчанлик туйғуларини барбод қилишни ўлкадаги ишнинг мазмуни деб билди. Шунинг учун у доимо барча кучларини шу муқаддас туйғуни ўлка халқлари хотираси ва онгидан ўчириб ташлашга сафарбар қилаверди, аммо ўзлари кутган натижага эриша олмадилар. Мустамлака халқда озодликка бўлган интилиш ҳамон давом этаверди.

Мустамлакачиликнинг зулмати ва маҳобатли дунёсини титратиб ва қақшатиб юборувчи шарпа Фарғона водийси узра айланиб юрарди. Мустамлакачилар оромини бузадиган бу силсила уларга сира тинчлик бермас эди. Улар эзилган халқнинг зулм кишанларини узиб юборишидан хавфсираб оёғи куйган товукдек зир югуришар эдилар. Ҳа, мустамлакачиларнинг бу ҳаракатлари бежиз эмас, улар тажрибали ва ақлли, аммо ўта айёр босқинчилар эдилар. Ана шунга бас келувчи ватанпарварларгина уларга чап бериб, кўзини шамғалат қилиб курашга отланиши ва халқни оёққа турғазини мумкин эди.

Халқнинг босқинчиларга нафрати чексиз эди, аммо шу нафратни бир мушт қилиб бирлаштириш юки йўлбошчи зиммасидаги ишдир. Тарих ва тақдир буни ҳам халқимиздан дарин тутмади. Шу бонс, миллий озодлик ҳаракати дарғаси бўлишдек шараф ва масъулиятни Муҳаммад Али Эшон ўз зиммасига олди.

2. Муҳаммад Али Эшон (Дукчи Эшон) (1846—1898)

Муҳаммад Али Эшон Марғилон шаҳрига қарашли Шаҳидон қишлоғида ўрта ҳол деҳқон ва ҳунарманд Муҳаммад Собир оиласида дунёга келди. Отаси уни болалигида Бухорога олиб бориб, Усмонхон охун деган бир маърифатпарварнинг мактабига топширади. Муҳаммад Али 16 ёшга тўлганида Самарқандга яқин Қаррух қишлоғида мулла «Усмон Охун судур» Эшон хизматига берилди. Тўрт йилдан сўнг ўзининг юрти Фарғона вилоятига келиб бутун Ҳодийга танилган обрўли уламо Султонхон тўра Эшон хизматига кирди.

Муҳаммад Али ўзининг одамхун, камбағалпарварлиги ва хушфеллиги ҳамда чуқур мулоҳазакорлиги билан ўз устози эътиборини жалб қилди.

Маълумки, Ўрта Осиёнинг жазирама иссиғи йўловчиларни доимо ҳолдан тойдирган. Шу бонс қийин йўллар орасидаги манзилларда қудуқлар қурган инсонлар энг савоб иш қилган одамлар ҳисобланган. Муҳаммад Али аждодлари анъаналарига ўз ҳиссасини қўшиб, Шаҳрихонсойнинг тепа қисмидаги Ара-

вон билан Асака ўртасида баланд сувсиз ерда «оби худойи» барпо қилди. Инсонларга ором бағишлаш учун сувсиз жойда тоза сув (катта хумлар лиммо-лим тўлдирилиб қўйилган) ва ям-яшил боғ вужудга келтирди. Бу иш унга катта обрў келтирди, номи эл оғзига тушди.

1882 йилда Султонхон Тўра ўлиmidан кейин унга ўрнига пир бўлишни васият қилди. Муҳаммад Али шу йиллари ўз халқининг ҳаётини чуқур ва атрофлича кузатди, ҳамма ёқда мустамлакачилар ўрнатган босқинчилик тартибларини кўрди. Халқнинг аҳволидан гоаят ачинди. Унинг қалбида душманга нафрат учқуни ана шундан кейин пайдо бўлган эди.

3. Машаққатли изланишлар ва чет элларга сафар

Муҳаммад Али Эшон ўз билимини тинимсиз ошириб, диний, илмий, сиёсий воқеаларга доир манбаларни йиғишга киришди. Шогирдлари баҳраманд бўлишини истаб, уларни кутубхона ҳолатига келтиришни мақсад қилди. У маърифатнинг кучига ишонган ва уни беҳад қадрига етувчи инсон эди. Ҳақиқатан ҳам маърифат эркак ва озодликка, инсонийликка чорлашнинг мислсиз қуролидир.

Муҳаммад Али Эшон 1887 йилда ўз юрти билан дунё мамлакатларини таққослаш, шунингдек мусулмончиликнинг муҳим шартларидан бири бўлган Макка Мадинага ҳаж қилиш учун чет эл сафарига отланди. Афғонистон, Ҳиндистон, Эрон ва бошқа бир қанча мамлакатларда бўлиб, сўнгра Саудия Арабистонидаги муқаддас зиёратгоҳ шаҳарларда бўлиб, ҳаж қилиш мақсадига етди. Қайтиш сафарини Қора денгиз бўйлаб давом қилдирад экан, Россия империясига қарашли жанубий ҳудудлардаги шаҳарлар ҳаёти билан танишиб, ўз она юрти Туркистонга — Фарғона водийсига қайтади.

Ўз пирининг келишини сабрсизлик билан кутаётган эл-улус нексиз қувонч билан уни олқишлайди. Унинг мухлислари Мингтепа қишлоғида унга ҳовли-жой олиб беришади. Эшоннинг табиий хусусиятлари, камтарона турмуш тарзи, бой ҳаётний тажрибаси ва кенг дунёқараши мухлислари сонини тобора ошириб борди. У яшайдиган Мингтепа одамларнинг қутлуғ зиёратгоҳига айланди.

Мингтепа 450 хонадонли қишлоқ бўлиб, унда 1200 га яқин ўзбек, тожик ва қирғизлар яшаган. Улар деҳқончилик ҳамда ҳунармандчилик билан шуғулланишган. Эшон ҳам барча қатори отасидан қолган ҳунар — «йикчилик» (дукчи) билан шуғулланган. Бекорчилик вақтларида муридлари олиб келиб тайёрлаб берган йик ёғочини қириб бир қанча йик қилиб, муридларига бир-йикитасини совға қилган. Муридлари эса бу йик билан ий қилсалар бири минг бўлгандек гумон қилишган. Агар бу йик билан йигирилган ипдан тўн қилинган бўлса, у табаррук ҳисобланган, кўп қариялар тобутларининг устига ёпиш учун олиб қўйишган ёки болаларига ота учун кафан қилишларини васият қилишган.

Маълум бўлишича Муҳаммад Али Эшон «ўрта бўйли, зўгн соқолли, камгап, кулиб турувчи, овози майин бир киши эди. Ҳамма вақт бўз кўйлак ва малла тўн кияр эди. Бошига кичик салла ва кулоҳ қўйиб, бўз маҳси-кавш кияр, ҳеч вақт янги ва яхши ипакли тўн киймас эди. Зиёрат учун келганларга, ҳатто мурид ва мухлисларга ўзи дастурхон солар, нон-ош қўяр эди». 1890 йилда эшоннинг зиёратчилари ниҳоятда кўпайиб кетгач, муридлари унга 500 от сиғадиган отхона қуриб беришди, хом гиштли 12 газли минорасини 34 газга кўтариб пишиқ гишдан ишлаб беришди.

Чекланган, шариат ақидаларидан бошқа ҳеч нарсани тан олмайдиган реакция руҳонийлардан фарқли ўлароқ, у давр талаб-эҳтиёжларини билувчи пешқадам уламо бўлиб, ўз олдига аниқ мақсад қўйган эди. Ана шу мақсад йўлида у барча воситаларни, ҳатто турли кароматларни ишга солганки, натижада унинг муридлари сафига деҳқонлар, чорвадорлар, ҳунармандлардан ташқари мулкдор табақалар, ҳатто маҳаллий маъмурият вакиллари ҳам қўшилган. Эшон зиёратчилари кўз олдига ўт-оловсиз қозон қайнаган, бу ишни девор ўртасидан ўтказилган махсус қувурлар орқали келадиган иссиқлик бажарган. Бундай ҳолат унинг муҳандисликдан ҳам воқифлигидан гувоҳлик берадики, бу эса эшоннинг Оврўпа фан-техникаси ютуқларидан хабардорлигидан, чет элларда бекор юрмаганлигидан далолат беради.

4. Дастлабки суд ва тергов

Муҳаммад Али Эшоннинг машҳурлик овозаси Фарғона мустамлакачилик маъмуриятини таҳлика остига қўя бошлади. Халқ орасида унинг обрў-эътиборининг ошиши бирор кор-ҳолга олиб келмасайди, деган асосли шубҳалар кўпайиб борди. Ниҳоят, улар учун Муҳаммад Али устидан жинойи иш қўзғаш имкони топилди. У бошчилик қилиб турган мактаб устига минора қулаб тушиб, унда таълим олаётган 23 нафар муллавачча ҳалок бўлди, 15 таси эса жароҳатланди. Муҳаммад Али устидан жинойи ишни очиш учун аввало ота-оналар шикоят аризаси бериши лозим эди. Лекин ҳеч бир ота-она ўз пири устидан шикоят қилмади. Уни судлаш иши шу тариқа боши берк кўчага кириб, чоризмнинг ўлкадаги хавfli вакили Муҳаммад Али Эшон уларнинг қўлидан чиқиб кетди.

Марғилондаги суд жараёни Муҳаммад Али муридларининг улкан намоиши ва жанговар кўригига айланди. Голиб эшон тантана билан шаҳардан ўтганида уни минглаб муридлари кўчаларни тўлдирганча зафар билан қутлашди. Мингтепалик эшоннинг тобора кучайиб бораётган обрў-эътибори ва ғоят қўтарилиб кетган мавқеи рус мустамлакачиларининг хавотирини янада оширди. Бунга уларнинг асослари кун сайин ортиб борарди. 1895 йилда эшоннинг ҳузурига Олой маликаси номи билан машҳур бўлган Қурбонжон додхоҳнинг ташриф буюриши мустамлакачиларни ташвишга солди. Қурбонжон додхоҳнинг

ўгли Қамчибекнинг рус божхонаси ходимини ўлдирганликда айбланиб қамалгани ва унинг осиб ўлдирилиши бу мўътабар зотнинг подшо ҳокимиятига қарши қасоскорлик ҳаракати бош-лашга русларда шубҳа йўқ эди. Унинг қўл остидаги қирғиз-ларда ҳам норозилик кучли эканлиги русларга маълум эди. Кетмонтепа, Қўгарт тарафларидаги қирғизлар 1896 йили рус мужиклари устидан шикоят қилиб Мингтепага вакил юбориш-ди. Тахминан 25 киши Дукчи эшоннинг ҳузурига бориб шундай дейишган: «Агар бизга ижозат берсангиз, ҳамма қирғизлар йи-ғилиб, рус мужиклари устига ҳужум қилиб ҳаммаларини от оёғига бостириб юборамиз. Шундай жонимиздан тўйдик. Биз қирғизларни ниҳоят бесаранжом қилдилар. Бу юрганимиздан ҳаммамизнинг ўлганимиз яхшироқдир. Ғазотга ижозат беринг». Эшон бунга жавобан қўйидаги сўзларни айтган: «Биродарлар, Ҳали вақти эмас, андак фурсат бор, ҳаммамиз бирдан ҳужум қиламиз, охири бу Николай зулми остида қолмаймиз, бир оз фурсат бор, таваққуф қилиб туринглар. Мана, ўзим бош бўлиб ҳамма биродарларни, балки тамом шаҳар аҳлини ўзимизга ёр қилиб, кейин ишни бир йўла бошлаймиз».

1896—1897 йилларда Россия ички губерналаридан кўчиб келган ва яхши ерларни эгаллаб олган рус мужиклари ва қирғизлар ўртасида кескин тўқнашувлар кучайди. 1897 йил охирида Кетмонтепа, Қўгарт туманларидаги мингдан ортиқ қирғизлар бир марҳум бой уйида тўпланишди. Уларнинг раҳ-барлари — бўлис оқсоқоли Чибил, қози ноibi мулла Раҳма-тулла мужиклар устига ҳужум қилиш режасини ишлаб чиқиш-ди. Улар эшон ҳузурига одам юбориб, ундан маслаҳат сўрай-дилар. Кенгашда бўлгуси қўзғолон режаси муҳокама қилина-ди. Муҳаммад Али ғазотга раҳбар қилиб тайинланади. «Шу кундан эътиборан,— деб ёзилади кенгаш қарориди,— бутун миллати исломиятга махфий равиш билан хабар қиламиз, то эшонимиз тарафларидан қайси кун руслар устига ҳужум қил-моқчи муносиб кўриб, хабар қилсалар, ўша кун ияат ғазот билан тайин этилган жойда ҳозир бўламиз». Эшон шу маънода бир васиқа ва аҳднома ёздириб, унга мўътабар кишилар, волость бошқарувчилари — мингбошилар ҳамда қозига ҳам муҳрлари-ни қўйдиради. Ана шу йиғинга етиб келган мустамлакачи маъ-мурлар йиғилганларни тергов қилганда ҳеч ким сир бой бер-май «катталари ўлгани учун худойига тўпланганликларини ай-тишиб, Муҳаммад Алини эҳтиром ила Мингтепага кузатиб қўйишади. Асака участка пристави штабс-капитан М. Чанишев-нинг Марғилон тумани бошлиғига Муҳаммад Али эшон хусу-сида ёзган рапорти ва ахбороти билан танишганда кейин мустамлакачи маъмуриятнинг унга нисбатан ғазоби янада кучайиб кетди. «Махфий олган ахборотимга қараганда,— деб ёзган эди М. Чанишев,— унинг муридлари ўнг маънадан ошган бўлса керак, ҳаммалари эшонга шундай тобедирларки, агар амр қилса бир кунда жамъ бўладилар. Агар шундай боравер-са, эҳтимол Эрон эшонларидек Русия давлатига қарши исён чи-

қарса, лоақал ҳукумат бошлиқлари ва амр фармониға илқид қилмаса». Рус мустамлакачиларини пристав ахборотидаги кейинги фикр янада сергаклантиради. Чанишев эшон ҳовлисидаги мактабда 3 муаллим 250 болани ўқитаётгани ҳақида ёзиб, «булар оз қуяда ўқиб чиқсалар, кўпларини «Истамбул»га юбориб ўқитмоқчи эмиш. Буларни ҳар нечук бўлса-да, манъ қилмоғи зарур эди». Россия доимо Туркия билан урушлар қилгани ва ундан ҳамиша хавотир олгани, айниқса туркларнинг Туркистонга интилиб ўз қондошларига хайрихоҳлик билдириб тургани ҳисобга олинса, рус мустамлакачиларининг қандай ташвишга тушиб қолганлиқлари ўз-ўзидан аёндыр.

Туркистон ўлкасининг турли ҳудудларидан ҳам халқ чиқишлари давом этаётгани ва русларга қарши кайфият қучайиб бераётгани ҳақида хабарлар олинмоқда эди. Улкада маълум мақсади ва тегишли ҳужжатлари бўлмаган турк фуқаролари пайдо бўла бошлади. Халқ ўртасида аса Туркия-Юнонистон урушида турклар эришаётган зафарларни маънавий этувчи Истамбулда нашр қилинган китоблар тарқалди. Шунингдек, турк султонининг Муҳаммад Алига ўз елкасидаги тўнни ва ғазовот эълон қилишга чорловчи фармонни юборганлиги ҳақида овозалар юрарди.

Бу ваҳимали гаплар Туркистон мустамлакачиларининг Муҳаммад Али фаолиятини атрофлича ўрганишларини тақозо этди ва бу иш билан генерал-губернаторнинг ўзи шуғулланди. Тошкент округи судида ўта муҳим ишлар бўйича терговчи бошчилигида 12 кишилиқ нуфузли комиссия ташкил қилинди. 1897 йил 12 майда бу комиссия Мингтепага етиб келди. Тергов тўла сиёсий тусда ўтди. Чоризмнинг энг ишончли қўрғони — суд органларининг маънавий бузилганлиги шу ерда маълум бўлди.

Мавзу юзасидан савол ва топшириқлар

1. Миллий озодлик ҳаракатининг янгидан етилиши сабаблари нималардан иборат эди?
2. Муҳаммад Али Эшоннинг ёшлиғи ва инсонийлик фазилатлари шаклланишини изоҳлар билан тушунтириб беринг.
3. Муҳаммад Али маърифатни нега ардоқлади ва ўз онги, билимини ошириш учун қайси мамлакатларни кезиб чиқди?
4. Муҳаммад Али кимлар учун хавфли шахс эди ва нима учун унга тегишли махфий маълумотлар тўпланар эди?

23-§. ҚЎЗҒОЛОННИНГ БОШЛАНИШИ ВА УНИНГ МАҒЛУБИЯТГА УЧАРАШИ

1. Қўзғолоннинг тайёрланиши

Муҳаммад Али чоризм тергови тугагандан кейин фурсатни қўлдан бермай, озодлик ҳаракатини ташкил қилишдек мураккаб ва оғир, шунингдек ғоят хавфли ишга киришди. Бу ишнинг ҳаёт-мамот курашига, яшаш мақсадига айланиб кетди,

чунки чоризмнинг ҳарбий-маъмурий, сиёсий кучи унга беш қўл-дек маълум эди. Душманнинг бемисл ва даҳшатли бўлишига қарамай Ватанин, халқни озод ва эркин кўриш олий мақсадини ўзига сингдирган Муҳаммад Али ҳеч иккыланмай ишга киришди.

Муҳаммад Али ҳам ўз навбатида комиссия ташрифидан тегишли хулоса чиқариб, мустамлакачилар билан ҳал қилувчи курашга тараддуд кўра бошлади. У Фарғона музофотидаги машҳур одамларни ўз маслағига эргаштириш мақсадида Муҳаммадалибой, Сомий ва Холиқберди охунларга, Ушдаги Курбонжон додхоҳ ва унинг болаларига, Марғилондаги Саид Аҳмадхўжа, Муҳаммад Юсуф эшонларга, Намангандаги Яхёхон тўра ҳожи ҳамда бошқа тижорат аҳли ва уламоларга мактублар йўллади. Унга келган жавоблар ўзбек буржуазиясининг вакиллари гарчи қўзғолонга хайрихоҳ бўлсалар-да, бироқ уни бошлашга журъати етмаганлигидан дарак беради. Хусусан, бу андижонлик бойлардан Маҳмудалининг жавобидан кўринади: «Бу рус подшоҳи катта подшоҳдир, бунга муқобил бўлмоқ мушкул бир ишдир. Биздек фақирлар қўлидан келмай қолиб, охири кўп бесаранжомликларга боис бўлурмикин. Хусусан, бу кунларда ҳамма шаҳарларга посздлар келиб қолган, йўл яқин бўлган... Ниҳоят ўйлаб иш қилинса, яхши бўларди. Ва аввало, ҳеч мусулмон киши золимлар қўлида қолмоққа розилиги йўқдир. Шаҳарлар ўзбекларга тор бўлгондек, тоғлар қирғиз элатияларига тор бўлди, балки Туркистон мусулмонларга торлик қилди. Нима қитайлик, ноиложмиз. Қўлимизда ҳеч нарса йўқ. Етарлик асбоб ва хазина йўқ. Ҳар нечк бўлса-да, ишнинг оқибатини ўйлаб, бева-бечораларнинг фикрини билмоқларини илтижо қиламиз, деб мискин ва ғариб Маҳмудали».

1897 йил 15 январда Мингтелага чақирилганларнинг барчаси ҳам вақтида етиб келмади. Кетмонтепа, Қўғарт ва Қашқардан келган кўплаб қирғизларнинг обрўли кишилари (Чибил бўлис, Муҳаммадалибой ва бошқалар) икки кун давомида бошқа вакилларни кутишди. Шундан сўнг эшон бошқа шаҳарлардан жавоб келган хатларни уларга танишгани топширди. Турли жойлардан келган хатларнинг баъзиларида ўзбек бойлари, савдогарлар, уламолар белгиланган муддатда шай чиқишларини билдирса, кўпчилигида кутиш заъурлиги баён қилинган эди. Эшон йиғилишида уларнинг барчасига якун чиқариб қирғизларга теккизиб «Шаҳар халқи чор ҳукумати зулмидан қўрққанлари учун чиқмайдилар» дейди. Йиғилиш яхши тараддуд билан келаси йил қўзғолонини бошлашга қарор қилди.

Қирғизларнинг чиндан ҳам жиддий ишга киришганликларини эшон тез кунда пайқайди. Мустамлакачи маъмурлар Кетмонтепа, Қўғартдаги рус мужикларидан ташвишли хабарлар ола бошладилар. Авваллари уларнинг ерларида чорикор бўлиб ишловчи, ижарачи ва бошқа хизматлардаги қирғизларнинг келмай қўйишгани, улар билан алоқа бирдан узилгани тўғрисида маълум қилинди. Мужиклар барча қирғизлар ичидан инқилобий

ҳаракат қўзғалгани, яқин кунларда ҳукуматга қарши қўзғолон бўлиши мумкинлигидан маъмурларни огоҳ қилдилар.

Мустамлакачилар бу калаванинг учи бевосита Дукчи эшонга бориб тақалишини яхши билишарди. Русларнинг жосуслар тармоғи Мингтепада ҳам ўз тўрини ёйди. Ҳал қилувчи олишув тобора яқинлашмоқда эди.

Рус махфий хизмати мусулмон туркий халқларни бир-бирига гиж-гижлаш ва турли ифвогарликлар бобида устаси фаранг эди. Бу хизмат ўз жосусларини эшон даргоҳига йўллаб, халқ севган раҳбарни йўқотиш режасини ишлаб чиқди. Мустамлакачилар қулай фурсат кутиб зимдан иш кўра бошладилар. Улар водийдаги қирғиз ва ўзбек аҳлини бирлаштирмаслик ва қўзғолон пала-партиш бошланишини таъминлаш учун зўр бердилар.

2. Қўзғолоннинг бошланиши

Муҳаммад Али бой тажрибаси ҳамда фавқуллода сезиш қобилияти билан атрофида кимлар нима учундир ҳаракатни тезлаштиришга уринаётганини ҳис қиларди. Қўз илғамас душман ғоят маккорлик билан иш кўрарди. Бу кучни у 1898 йил 17 май кuni тўсатдан унинг ҳовлисига бостириб келган икки юздан ортиқ кишиларнинг дарҳол қўзғолон бошлашни талаб қилганида яққол сазди. Бутун режалар остин-устун бўлиб кетди. Жияни Абдулазизни эмас, балки эшонни 17 май кuni оқ кигизга ўтқизиб, хон деб кўтарган қўлларни ҳам бегона куч бошқарди. Маккор душман одамларнинг унга кўр-кўрона эътиқодидан ҳам усталик билан фойдаланди. Оддий таёқлар эшон дуоси билан ўт очар милтиққа, белбоғ эса тиг ўтмас қалқонга айланди. деб ҳайқирганлар ишончини ҳам мустаҳкамлаб, олға бошлади. Бу номаълум куч шиддатидан эшон эсанкираб, воқеалар тизгинини қўлдан чиқарибгина қолмай, сандиғидаги жуда эҳтиётлаб сақлаб юрган муҳим ҳужжатларни олишни ҳам унутди. Муҳаммад Али гарчанд қўзғолон ташаббускори бўлса ҳам унинг боришини идора қилолмай қолди. Қудратли тўлқин уни ўз домига тортиб, оддий иштирокчига айлантириб қўйди.

Уша воқеалар гувоҳининг ҳикоясига кўра «Мингтепада қиёмат барпо бўлиб, ҳамма хотин-халаж, эркак кўчага чиқиб, «Эшон хон кўтарилди», деб шойи қилдилар. Хуфтон вақти эди, бирданига ҳар ким қўлига тушган нарсани олиб, яъни кимдир пичоқ, кимдир шоп, топпонча, кимдир милтиқ олиб, тахминай олти юз киши шаҳарга жўнаб қолдилар. Булар кечаси билан юриб, эрта саҳар Андижонга, Чокандга келдилар».

Қўзғолон қатнашчиларидан бири Матмусанинг маълумотига кўра, 17 май кечқурун Тожик қишлоғида «Газовот, газовот» деган ҳайқириқлар янграб узоқдан Муҳаммад Али бошлиқ қўзғолончилар кўринди. Илғор қисмга мулла Аҳмад исмли қирғиз бош бўлиб, у телеграф симларини қирқишга буйруқ олди. Улар йўлда Асака приставини учратиб, уни ўлдиришади. Эшон қўшини иккига бўлиниб, бирига мулла Зиёвуддин Маҳсум бош бўлган. Қўзғолончилар Қутчи қишлоғига киришганда

уларга яна 200 киши қўшилади. Қорақўрғон ва Оқчидан ўтиб Қўйлига яқинлашишганда уларга мингбоши Ғойибназар ўз йигитлари билан қўшилади. Мингбоши рус мирзоси Бичковнинг калласини қўлида ушлаб эшонга тортиқ қилади. Эшон Ғойибназарга раҳмат айтади, лекин каллани қабул қилмайди. Шу қишлоқда у маҳаллий нопок қози Мулла Йўлдош Холмат ўғлини тутиб келишни буюради. Аммо қозини қидириб топишолмайди. Қўзғолончилар Андижонга яқинлашганда уларга бой савдогар Алибой қуролланган 150 йигити билан қўшилади. Эшонга қўшилган бу йигитларга аввал русларда хизматкор бўлиб, кейин эшонга мурид бўлган Муҳаммад Зулум раҳбарлик қилади.

Андижоннинг Эски шаҳрига кираверишдаги адирда Муҳаммад Али номоз ўқийди. Сўнг уч йигитни жарчи сифатида олдиндан шаҳарга юборади. Эски шаҳар қоровул миршаблари «Ғазот, ғазот» дея ҳайқириб келган жарчиларга қаршилиқ кўрсатмай уларни ўтказиб юборишади. Орқадан изма-из етиб келган 163 киши қоровуллардан бири йўлбошчилигида 20-Туркистон линия батальон казармасига бостириб киришади. Улар казарманинг пирамидаларида турган 30 га яқин милтиқни ўлжа қилиб олиб, ухлаб ётган биринчи қатордаги солдатлар устига ташланишади. Уларни пичоқ, ханжар уриб калтаклаб туришганда иккинчи қатор, яъни ичкаридаги солдатлар уйғонишиб дарҳол ёнларидаги милтиқларини олиб, қаршилиқ кўрсатадилар. Чорак соатча давом этган отишмадан сўнг қўзғолончилар тўрт ўлган шерикларини ташлаб чекинадилар. Улар Эски шаҳарда соат олтиларгача кенгаш ўтказадилар. Натижада бир қарорга келишолмай Қорабура тарафи билан орқага чекинадилар. Шаҳарга кирмаган қўзғолончилар эса «Афғон бош» деган жойда рус тўрасини ўлдириб, қонига туғларини бўяшган эдилар.

Шаҳардан чувалалиб чиққан қўзғолончиларни кўрган шаҳар аҳли ҳайрон бўлганча нима ҳодиса рўй берганлигини тушунмай қолди. Гувоҳларнинг эслашича, «Эшон Янги шаҳардан қочганида ва Чокандга қараб келаётганда баъзи сўфилар отларини кўчага ташлаб, Чоканддаги боғларга кириб бекиниб қоладилар. Эрталаб Чоканд аҳли боғларида уларни кўриб, аҳволини билиб, қўрққанидан қўзғолончиларга эски тўплар бериб, саллаларини куйдириб, мардикорларга ўхшатиб, ишлатиб қоладилар. Эшон билан Эски шаҳардан қочганлар Қорадарёдан кема билан ўтганча ҳар қайсилари ўз жонларини сақлаш фикрига тушиб, тўғри келган томонга қочадилар».

Андижонда, айниқса руслар яшайдиган Янги шаҳарда мустамлакачи амалдорлардан тортиб то оддий фуқарогача ваҳимага тушиб уйларига беркинган ва мусулмонларнинг ялпи ҳужумини кутган. Ҳатто туманбоши полковник Қоншевский ҳам кўчага чиқишдан қўрқиб уйда беркиниб ётади. Эски шаҳар оқсоқоли Холбаҳодир мингбоши унинг олдига келгандагина у воқеанинг тинч тугаганини билган. Гувоҳларнинг ёзиши-

ча, «агар эшон Эски шаҳарда соат 8—10 ларгача турганда халқ тўпланиб миллий муҳораба бошланар эди. Чунки у вақтларда халқ Русия ҳукуматининг зулмидан ниҳоят безор бўлиб, қўзғолонга ҳеч фурсат тополмай юрар эди. Фуқаро бундан беҳабар, соат саккиз эди, бозорлар ҳар кунгидек очилиб, ҳамма ўз тирикчилигини қилаяпти. Соат 9 ларда шухрат бўлдики, Йикчи эшон шаҳарга ҳужум қилиб, барча солдатларни ўлдириб чиқиб кетибди. Бу хабар тарқалгандан кейин Эски шаҳарнинг катта оқсоқоли Холбаҳодир мингбоши Рўздор (бий) ўгли Эски шаҳар аҳволотини Янги шаҳарга хабар бермоқ учун отланиб, чиқиб кўрадики, Янги шаҳарда ҳеч ким йўқ». Фозилбек Отабек ўгли туманбоши полковник Коншевскийнинг мингбошидан воқеани сурштириб, кўнгли таскин топиб, кейин казармага боргани, 23 солдат ва 4 қўзғолончи мурдасини кўрганни ёзди. Туманбоши дарҳол «сим» қоқиб аскар чақиради ва улар уч соат ичида Андижонга етиб келишганини ҳам ҳикоя қилади. Рус солдатлари Янги шаҳардан бошлаб кўзга кўринган мусулмонларни отадилар. Хусусан, беихтиёр ва бу воқеалардан мутлақо беҳабар ишлашга чиққан минглаб деҳқонлар ва ҳунармандлар босқинчи рус мустамлакачилари ўқидан нобуд бўлишди.

3. Қўзғолоннинг бостирилиши

Қўзғолоннинг биринчи кунндаёқ кучларнинг тарқоқлиги кўринди. Ҳамма бир вақтда кўтарилмади. Кетмонтепа ва Кўгартдаги қирғизлар сардори Чибил бўлис эшонга зудлик билан қўшилиш ўрнига «арвал шу жойдаги мужикларни саранжом қилиб, кейин борамиз» деб рус деҳқонлари турган шаҳарчаларга юриш қилди. Иноятхон эшон Марғилонга ҳужум уюштира олмай, асосий кучларини Муҳаммад Али қўшини билан бирлаштиришга қарор қилди. Умарбек додхоҳ ҳам Ушга қилган юришининг урдасидан чиқа олмади. Чунки мингбоши Қорабек Ҳасанов Уш уезди бошлиғи подполковник Зайцевни олдиндан огоҳлантирган эди.

Яна ғалати тасодифлар ҳам кўзга ташланди. Кимдир Андижон гарнизонига олдиндан ҳужумни билганидек мавжуд икки рота аскарларининг ярмидан кўпроғи Андижондан бир неча чақирим наридаги ўт очиш майдонига олиб кетилган. Қолган аскарларининг кўпчилиги эндигина сафта чақирилган ёш йигитлар эди. Ундан ҳам ғалати ҳол шуки, казарманинг биринчи қаторидаги аскарларнинг миллиқлари жойида турган бўлса, иккинчи қатордагиларнинг миллиқлари эса қўлида шай турган. Худди шу иккинчи қатордагилар уларга тўсатдан ўт очишди.

Марғилон гарнизонида эса ўша кун солдатларнинг атайлаб ухламаслиги учун кечаси базм — бал ташкил қилингани ҳам тасодифий бўлмаса керак. Қўзғолончилар гарнизондагиларнинг уйқуда эмаслигини аниқлаб орқага қайтишган.

Шундай қилиб, 1898 йил 17 майда Муҳаммад Алининг қўзғолони атрофлича, пухта тайёрламай, ҳарбий илмдан беҳабар,

пала-партиш қуролланган муридлари билан бичқчасига ҳукуматга қарши қўзғолол кўтаргани рус мустамлакачилари учун айни муддао бўлди. Энг муҳими, ўлкадаги барча норози кучларга раҳбарлик қилиб, халқни эргаштира оладиган сиёсий-диний арбоб ўзини ошқор қилган эди. Эндиликда уни ҳеч тап тортмай йўқотиш ва шу баҳонада мустамлака истибдодидан норозиларга қатли ом уюштиришга зўр дастак топилди.

Қўзғолол ҳақидаги хабарни олган рус императори Николай II (1894—1917) Туркистондаги ноиб генерал-лейтенант барон Вревскийни лавозимдан четлатиб, генерал-губернаторлик ваколатларини вақтинча Сирдарё вилояти ҳарбий губернатори Н. И. Корольковга юкледи. Турк миллатини ўлғудек ёмон кўрган, ўтакетган шовинистлиги билан Санкт-Петербургда ҳам танилган Бош штаб генерал-лейтенанти Корольковга жазо экспедициясига шахсан раҳбарлик қилиш буюрилди. Император унга Туркистон ҳарбий округида ёзги машқларни бекор қилиш, кўнгилчилардан ўз хоҳишига кўра ташкил этилган команда қўшинларини Фарғонанинг турли туманларига юбориш, шаҳарлардаги ва темир йўллардаги барча руслар, келгинди мужикларни ёппасига қуроллантириш ҳамда ишончли ерли амалдорларга махсус ёрлиқлар билан ов милтиқларини беришни тайинлади. Муслмонлар қонига ташна Корольков зудлик билан ишга киришиб, 1898 йил 20 май куни «бўшанглик қилган» Фарғона вилояти ҳарбий губернатори Повало-Швейковскийни, туман ҳокимини, Асака участка пристави капитан Еникеевларни лавозимдан четлатди. У ўзига маслакдош мустамлакачи жангарилардан генерал Чайковскийни Фарғонага губернатор, генерал Ионовни Фарғона қўшинлари қўмондони қилиб тайинлаб, уларга исёнчиларга қарши шафқатсиз чоралар кўришда чекланмаган ваколатлар берди. Корольков шахсан ўзига махсус дала штаби тайин қилиб, унга маҳкама бошқарувчиси полковник Девеллини, «Туркестанские ведомости» газетасининг муҳаррири подполковник Романовични, ҳарбий прокурор генерал-майор Долинскийни, алоҳида ўта муҳим ишлар бўйича ҳарбий терговчи полковник Некрасовларни олди ва Фарғонага жўнади. У ўзига Тошкентдаги 1-ўқчи батальон, Қўқондаги 5-Оренбург казак полки, Андижондаги кўнгилли (ўз хоҳишига кўра тўпланган) 5 командадан иборат жазо экспедицияси тuzди.

Мустамлакачилар оч бўридек изғириш, бутун кучларини Муҳаммад Али эшонни тутишга қаратдилар. Улар ҳатто эшонни ўзбекларнинг ўзлари ушлаб беришларини мақсад қилдилар. Ана шу мақсадни амалга ошириш учун рус амалдорлари «қайси мингбоши, хоҳ фуқаро бўлсин, хоҳ бошқаси, эшонни тутиб келса, Андижон шаҳрига старший оқсоқол қилинур» деб эълон қилишди. Гувоҳлар маълумоти ва шохидлигига асосланган ҳолда ҳамда воқеани кўрган тадқиқотчининг ёзишича, рус аскарлари Мингтепага боргунча «ким учраса отиб ўлдириб, эшоннинг ҳовлисига етиб, дафъатан атрофини ўраб, тинтув қила

бошладилар... Мингтепада уч соат отиш қилдилар. Бу уч соат ичида солдатлар ҳовлидан ҳовлига юриб, ким кўринса отиб ўлдирдилар. Муддат битганда, эшонга қарашли ниманки бўлса олиб, шаҳарга келдилар. Жумладан, бир хос сандиқда кўп хатлар бор экан, буларни олиб келиб таржима қилсалар, ҳар кимдан келган дуойи саломлар экан. Бу дуойи саломлар кимдан бўлса, дарҳол шу одамларни тутмоққа амр қилинди. Шунинг учун Андижон шаҳридан кўп фуқаролар қамалдилар».

Бу вақтда Муҳаммад Алининг қўшини ҳар ёққа тарқаб, унинг ўзи озчилик муридлари билан тоғларда адашиб юрган эди. Эшон ўзи тушиб қолган тузоқдан қандоқ чиқишни билмай гангиб қолганди. Муридлари ҳам саросимада қолди. Чунки улар кутган воқеа юз бермади. Қўлларидаги дарралар эшон дуоси билан милтиқларга айланмади, белбоғлари эса ўқ ўтмас совут бўлмади. Ана шунга қаттиқ ишонган биродарлари рус аскарларининг найзалари, ўқ ва тўплари ҳамда казак шамширларидан нобуд бўлишди. Муҳаммад Али ҳам паришон ҳолда ёнида қолган уч содиқ муриди билан Арслонбоб яқинидаги Тошкўприкда пистирмага дуч келади. Рус мустамлакачилари ваъда қилган амалга учган миллатфурушлардан Қўқонқишлоқ мингбошиси Қодирқул ва бозор саркори Ёқуб қўрбоши эшонни тутиш учун тор йўлни тўсиб туришган эди. Орқаларида эса штабс-капитан Оғабеков бошчилигидаги рус аскарлари шай туришди. Ёқуб қўрбоши эшонни таниб: «Эй, тақсир, мен сизни кутиб турурман, ёрдам бермоқ учун» дея риёкорлик билан отдан тушиб, унга яқинлашади. Миллатдошидан ҳеч ёмонлик кутмаган эшон очиқ кўнгиллик билан қўлидаги тўппончасини тушириб, отни тўхтатади. Ёқуб билан қучоқлашиб, йиғлаб кўришади. Оғир дамларда ёрдамини аямаган одамга меҳри тошиб, дили тўлиб йиғлайди. Ёқуб бўлса, эшонни кўтариб ерга босади ва шерикларини чақиради. Қодирқул мингбоши рус аскарлари билан бирга эшон ва унинг шерикларини боғлайди. У Муҳаммад Алига: «Хотин талоқ, ҳаммани хонавайрон қилдинг-ку»,— дейди масхараомуз. Бундай хиёнат ва ҳақоратларни ўз миллатдошларидан сира кутмаган эшон дили вайрон бўлиб, уларни лаънатлайди: «Икковинг ўлар вақтда жинни бўлиб ўлгин. Бизни русга тутиб берган қўлларинг билан ўзингни уриб, сўккан оғзинг билан ўзингни тишлаб ўлгин». Миллат хонилари мустамлакачилар амалига учиб қўзғолон раҳбарини шу тарққа ўз қўллари билан рус жаллодларига топширишади. Қодирқул Андижоннинг Эски шаҳарига оқсоқол, Ёқуб қўрбоши эса Қўқонқишлоққа мингбоши бўлиб тайинланади. Улар босар-тусарини билмай рус маъмурларига астойдил хизмат қилишади, ammo лаганбардорликлари ҳам, хушомадгўйликлари ҳам иш бермайди. Хиёнат билан берилган амал уларга вафо қилмади. Орадан кўп ўтмай Қодирқул бир арман бойини ургани учун судга берилиб, мансабидан четлатилади. Унинг мустамлакачиларга қилган хизматига мукофот шу бўлди. У Қўқонқишлоққа

қайтиб амал ҳасратидан бетобланади. Оқибатда эшоннинг қарғишига учраб Қодирқул жинни бўлиб қолади ва ўзини ўзи жароҳатлаб ўлдиради.

Ўз мақсадлари амалга ошганидан мамнун бўлган мустамлакачилар қўл-оёғи кишанланган Муҳаммад Алини аравага солиб Эски шаҳардан олиб ўтдилар. Ҳамма эшонни кўришга чиқсин деган фармонга қарамай, ҳеч ким кўчага чиқмади. «Таажжуб шундаки, — деб эслашади гувоҳлар, — ҳокимлар ва тўралар бу эшондан неча кун тирик турган бўлса-да бир оғиз ҳам маълумот ва жавоб ололмадилар. Ҳарчанд сийёсат қилдилар ва гап сўрадилар, бу ҳужум, исёнга далолат қилғувчиларни сўрадилар. Эшон ҳеч кимни кўрсатмади, мустабид терговчиларни доғи ҳасратга қўйди».

Қўзғолон раҳбарининг қўлга олиниши бутун ўлкага ёйилиб кетган халқ ҳаракатини тўхтата олмади. Янги тайинланган генерал-губернатор С. М. Духовский ҳарбий вазир генерал Куропаткинга юборган рапортида ана шу фактни тан олди. «Бу аланга, — деб ёзган эди С. М. Духовский, — гарчанд Фарғонада кўтарилган бўлса ҳам уни мутлақ маҳаллий ҳодиса ёки қандайдир синфнинг иши деб бўлмайди. Фарғонанинг барча аҳолиси ва ўлканинг ўзга ҳудудларида ҳам газовотга хайрихоҳлик билдирганлар кўп. Фарғонадаги ғалаён дастлабки тахминларда кўзда тутилган туман доирасидан анча кенг ташқарига ёйилиб кетди дейишга тўла асос бор». Қўзғолончилар раҳбари қўлга олинган бўлса-да, гарчи тарқоқ ҳолда бўлса ҳам, ҳаракатни давом эттиравердилар.

1898 йил 19 майда Яккатутда қуроолланган деҳқонлар жазо отрядига қаршилик кўрсатди. Наманганда қирғизлардан иборат қўзғолончилар рус чоризми мустамлакачиларига қарши курашни давом эттирдилар. Қўқон туманида телеграф устунни қирқилиб, темир йўл издан чиқарилди. Босқинчиларга қарши кураш Бешариқ, Кўгарт волостларида ҳам давом этди.

Бу чиқишларни шафқатсиз равишда бостириш учун катта жазо отрядлари жўнатилиб турилди. Қўзғолончилар ҳам водийнинг турли волость ва уездларида курашни тўхтатмадилар. Улимдан кўрқмас ватанпарвар гуруҳлар мустамлакачиларга бош эгишни истамай, тоғларга чиқиб курашни давом эттирдилар. Сибирь ҳарбий округи штаб бошлиғи генерал-губернатор Зарубаев 1898 йил 28 июнда ҳарбий вазирга юборган номасида Жаркент туманида халқ кўтарилгани, газовотга барча Или орти волость бошқарувчилари ҳам қўшилиб кетганини ёзиб, жуда кўп миқдорда қурол, ўқ-дори пайдо бўлганидан ташвишланади ва уларга қарши казак полкини юборганини маълум қилади. Фарғона вилояти шимолида эса эшоннинг сафдошлари Чибил бўлис ва Шодибеклар ҳаракатни давом эттирдилар. Пржевальск туманбошисининг Туркистон ҳарбий округи штаб бошлиғига йўллаган телеграммасида Еттисув вилояти чегараси яқинида Андижон туманининг ўтиб бўлмас тоғларида мингга яқин қўзғолончи яширинганини, уларнинг 200—300 кишилики

гуруҳларга бўлинганини, уларни ерлилар озиқ-овқат билан яширинча таъминлаб турганини, Пишпак, Сусамир, Тўқмоқ ва бошқа ерларда ғалаёилар давом этаётганини хабар қилгани тасодифий эмас. Сусамир вилоятида Шодибек бошчилигидаги ерлиларнинг ғазовот эълон қилишгани ҳақида 5 июль куни мингбоши Андижон туманбошисига хабар қилган.

Генерал-губернатор ҳарбий вазирга 1898 йил 5 августда йўллаган рапортида «сўнгги ғалаёнларда» Марғилон, Андижон, Марғилон шаҳарлари «энг яшаддий» ғазовотчиларни етиштириб берганини, Мингтепа, Қўйли, Асака, Қоратепа, Наукат, Қува, Шаҳрихон, Аравон, Яккатут, Ичкилик, Езёвон, Оқбўри, Булоқбоши, Қўғарт, Сусамир, Кенгкўл-Қорақир каби волостлар қўзғолончилар уяси эканлиги хабар қилади. Бу жойлардаги йиғитлар қўзғолон раҳбарлари қамалиб қатл этилган бўлса ҳам тарқоқ ҳолда гуруҳларга бўлиниб курашни давом эттиравердилар.

Жазо экспедицияси бошлиғи генерал Корольков ўз ҳисоботида Муҳаммад Алидан кейин қўзғолоннинг энг зўр етакчилари сифатида қуйидаги 14 кишининг исм-шарифларини келтириб ўтган: Мулла Аҳмад Ноиб, Ҳайитбой тўқсабо, Мулло Қосим, Амин Араббой ўғли Орзиқулбой, понсод Муҳаммад Иброҳим тўқсабо, Мулла Ғойибназар Ортиқ Сўфи ўғли, Алибек додхоҳ, Ғойиб Ҳожи Муҳаммад Зиёвуддин Маҳсум домла Шариф ўғли, Умарбек додхоҳ, Отақул понсод, Рустамбек, Маллабой, Ҳидоятхон. Уларни ҳар қандай шароитда ҳибсга олиш чоралари зудлик билан кўрилди.

4. Қўзғолончиларнинг жазоланиши

Муҳаммад Али Андижондаги Янги шаҳар ҳибсхонасига қамалгандан кейин рус аскарлари ўзбек, қирғиз, қипчоқ, қорақалпоқларни тутиб, уларни «эшонга қарашли ёрдамчилар» деб ўлдирдилар. Мустамлакачилар Андижон шаҳри ва тумани фуқароларидан хавфсизраб, уларни эшон билан «тили» бир деб ҳисоблаганлар. Бош оқсоқоллар шундай кўрсатма берганлар: «Эшон билан борди-келди қилгон одамлар бўлса, ҳаммасини суриштириб тутуб берасан. Умумий фуқароларни қайси хил снэсат билан бўлса-бўлсин Русия подшоҳига тобеъ ва мутеъ қиласан. Русия амалдорлари Эски шаҳарга тушсалар ҳамма фуқарони ўрнидан туруб, энгашиб салом қилмоққа ўргатасан. Дўконлар ва растадагилар бўлса, ҳаммаси бўлсун, ҳоким, пристав, қайси амалдор бўлса-бўлсун, Эски шаҳарга тушса, ҳаммалари дўконларнинг олдига тушиб қатор бўлиб, энгашиб салом қилиб турсунлар. Муллалар ва мударрислар бўлса шоғирдларига Йикчи эшондан шикоят қилиб, уни ёмонлаб турсинлар. Ва мактабдорлар бўлса, майда болаларга «эшон осий бўлди, боғий бўлди» деган гапларни ўргатсунлар. Адиб ва шоёрлар Йикчи эшоннинг тамом қилгон ёмонлиғи ва ҳийлаларини шеър (байт) қилиб

газетга юборсунлар. Агар ҳар ким бу хусусла қилгон сиёсат жабриндан арз қилса, биз у аризачининг ўзига жазо берамиз».

Қодирқул мингбоши бу кўрсатмани бажариш борасида шундай зулм қилдики, замондошларидан бири бу ҳақда қуйидагича ёзади: «Биров энгашиб салом қилмаса, тутиб тўхтатмоқни бу киши чиқарди. Бундан ўрганиб рус амалдорлари ҳам халқни ана шу тариқа салом ва «сажда» қилдирадиган бўлдилар. Бечора халқ шалкалик кишининг соясини кўрса ҳам ўрнидан туриб сажда қилишга одатланиб қолди». Гувоҳлардан яна бирининг ҳикояси ҳам диққатга лойиқдир: «Бир куни сиёсат юзасидан ҳамма шаҳар халқи мингбошилар воситаси билан асирларнинг калтакланганини кўрсун деб, ҳайдаб чиқилди. Мен ҳам одамлар билан чиққан эдим. Тўғри турманинг олдига олиб бориб халқни қатор қилди. Кейин турмадан беш кишини олиб чиқиб, уларнинг атрофига одамларни айлантириб қўйди. Бу бечора бандиларни ўртага олиб келиб, бир қанча дашном билан тўн-қўйлагини йиртиб, тортиб ечди. Иккитаси милтиқ қўноғи билан уруб ётқизиб, қўл-оёғини солдатлар босиб турди. Бунинг устига мўсафид хоин губернатор Чайковский келди. Бандиларга қараб: «Сизлар подшоҳ аъзамнинг катталигини билмас эдингизларми? Подшоҳнинг ҳукмида бўлгон аскарларига шундай муомала қилмоқни ким ўргатди?» деб сиёсат қилди ва солдатларга «Ур» деб буюрди. Солдатлар тўплаб қўйгон узун калтаклардан олиб, бирдан савалаб ургали бошлагонда, бечоралар «Дод» деб оламни буздилар. Урулганларнинг орқаларни ёрилиб гўштлири узилиб тушди. Хушидан кетган вақтда: «бас, тургаз», деб эди, солдатлар «тур» деб бошига тепганда бири турмоққа қодир бўлолмади. Иккинчиси «ёпирым» деб турмоққа ҳаракат қилиб эди, губернатор «нима дейди» деб таржимондан сўради, таржимон «Эшондан ёрдам тилайдилар» деганда, губернаторнинг ғазаби келиб «Ётқизиб яна ур», деб буюрди. Янада урмоққа бошлади, орқасидан гўштлар узилиб тушди. Иккинчи турмоққа қудрати етмагач, солдатлар судраб чиқиб кетган ҳамон ўлди... Буларни солдатлар судраб кириб, ўрнига бошқа иккинчисини олиб чиқдилар. Халқ қошида олти кишини уриб, баъзисини беҳуш қилиб, кейин халққа бирмунча сиёсат қилиб, «Подшоҳи аъзамга осий бўлганларнинг жазоси шу бўладир», деб жавоб берди».

1898 йил 3 июнь куни Корольков эшоннинг жияни, Қўқон хони тахтига мўлжалланган 14 ёшли Абдулазиз ҳам қўлга олиниб сўнг Андижон турмасига солинганини хабар қилди. Мустамлакачилар қўзғолон раҳбарининг қийноқ-азобларга мардона чидаганидан ғазабларини яширмаганлар. Руслар Муҳаммад Алидан шундай кўрққан эдиларки, у ҳатто ушланиб ҳибсага олянгандан кейин ҳам шу одам эшон эканлигига ишонқирамай уни танийдиган одамларни зўрлаб келтириб қасам остида маҳбуснинг ким эканлигини тасдиқлашни буюришган. Шундай гувоҳлардан бири Мирза Масъуд хотираси бу жиҳатдан қимматлидир: «Бизларни 5 та тўра бирга бошлаб турмага олиб бориб

эди, қарасак турмада қадам босарлик жой йўқ, ҳавонинг ниҳоят иссиқлигидан турманинг ичи дўзах бўлиб кетибдур. Бош оёқларида занжир бор. Қочмоқ у ёқда турсун, турарга мажоли йўқларнинг оёқларига занжир солибдирлар, буларнинг ичидан оралаб ўтиб, бир хонага кириб эдик. Икки эшон билан уч киши ўлтирибди. Ҳаммалари банд, занжир солинган. Хусусан, эшонни ниҳоят маҳкам боғлабдилар. Оёқ, бўйин, қўли боғлиқдир. Бошида салласи бор, устида малла эски тўни бор, ерга қараб ўлтирибдир. Салом қилиб кирдик, ёнимда турган мингбоши «салом қилма» дегандек ишорат қилиб, нуқуб қўйди. Кейин тўралар кириб: «Чўрт эшон» деди. Бизларга қараб: «Эшон шуми?» деб савол қилиб эди, бизлар «шу» дедик.— Яна тузук кўринглар, галат қилманглар, рост айтинглар» деб сиёсат қилиб эди, бизлар кўрқуб: «Эшон шу, бошқа эмас» деганимизда, «Қайси бири, қўлинг билан ушлаб кўрсат» деди. Ҳаммамиз бир-бир ишорат билан кўрсатдик. Кейин «яхши» деб чиқдилар. Эшон асло бизга қарамади».

Фарғона вилояти губернатори ҳарбий суд билан бирга эшонни занжирбанд ҳолида Андижон тумани бошлиғи маҳкамасига олиб келиб тергас қилганида қатнашган мирзабоши Мулла Исмоилнинг ҳикояси тарихан қимматлидир:

Уезд (туман) маҳкамасининг таржимони Эшмуҳаммад Тўра Тошмуҳаммедов деганни чақириб, ҳарбий суд раиси буюрдики: «Эшонга айтгин, бўлгон ҳодисани сўзлаб берсун, кимлар эшонни шу ёмон ҳаракатга тарғиб қилди?» Эшон ўзум қилдим, деб жавоб берди.

Раис:— Сен билан кимлар бирга эди: амалдор, мингбоши ёки юртбоши, катталаридан ҳам иштирок қилдиларми?

Эшон:— Йўқ.

Раис:— Оқ подшоҳни ва унинг амалдор, ҳоким, пристуфларини дўст тутар эдингми ёки душман тутар эдингми?

Эшон:— Кўгарт тарафидаги мужиклар бечора фуқарони кўб хор қилиб уруб, ер-сувларини тортиб олгонлари учун хафа бўлуб, душман тутар эдим.

Раис:— Мужикларнинг зулм қилғонини ўзинг кўрганмисан ёки одамлар келиб айтдим?

Эшон сукут қилиб жавоб бермади. Раиснинг атрофида эллика яқин солдатлар тургон эди. Уларга қараб: «Ўр» деб буюрди. Тўрттаси югуриб келиб милтиқларнинг қўндоғи билан 20—30 ни солдилар. Эшон ўлтирган курсидан йиқилди. Яна турғизиб қўйиб: «Сўзла, мужикларнинг зулмини санга ким хабар қилган», деб савол қилғонда, эшон:

— Алҳамдулилло, алҳамдулилло, — деб қўйди.

Суд раиси «Нима дейдир?» деб таржимонга савол қилғонда Тошматуф, «худого шукур қиладир», деди.

Суд раиси яна икки солдатга «Калтаклардан олиб кел», деб буюрди. Солдат югуриб чиқиб, бир қучоқ калтак олиб келди. Эшонни ётқизиб калтакладилар. Эшон ҳеч овоз чиқармай беҳуш

бўлиб қолгондан кейин солдатлар судраб, ташқари олиб аставага кўтариб ташладилар».

Мустамлакачилар эшонни қаттиқ сўроқ қилдилар. Корольков Муҳаммад Алидан кўзғолон сабабини суриштирганда эшон шундай дейди: «Руслар бизга яхши қарашди. Мусулмонлар бойиб кетмоқда, аммо бу бизга жуда қимматга тушмоқда, чунки мусулмон руҳи ва маънавиятидан путур кетмоқда. Вужуд яйрасада, руҳ ўлмоқда. Самовотнинг ўзи мени ҳаракатга ундади, мусулмонларни Муҳаммад алайҳиссалом подшолиги ва унинг қонунларини ҳалокатга етакловчи хоинона фаровонликдан ҳалос этиш учун курашга кўзғатди». Корольков эса унинг бундай жавобидан кўзғолоннинг сабабини «мусулмонларнинг насронийлар билан асрий курашининг оқибати» деб ҳисоблади.

Рус мустамлакачилари ўша 1898 йилда Туркиянинг Юнонистон устидан қозонган ғалабасини қутлаётган мусулмон одамидан ўзига хос диний интиқом олиш учун ҳам Андижон кўзғолони баҳонасида даҳшатли қатагон уюштирдилар. Эшон ва унинг яқин маслакдошларини қатл этиш маросими бу интиқомдан биринчи кўриниш бўлди.

Рус амалдорлари Муҳаммад Али сиймосида фақат кўзғолон раҳбаринигина эмас, балки катта, аммо ўта хавfli ислом дини уламосини ҳам кўрадилар. Мустамлакачилар унинг мол-мулкни мусодара қилишганда 300 дан ортиқ нодир Шарқ кўлёмалари, китоблари қаторида Муҳаммад Алининг қаламига мансуб «Ибрат ул-ғофилин» («Ғофиллар учун ибратлар») асарини ҳам кўришган эди.

Рус амалдорлари эшон қиёфасида Туркистон ўлкасини руслаштириш сиёсатининг ашаддий муҳолифи намоянлигини ҳам ҳис этдилар. Ана шунинг учун ҳам рус зобитлари ва генераллари уни руҳан ҳамда жисмонан маҳв этиш жараёнининг кўрқинчли ва таъсирчан бўлиши учун барча воситаларни ишга солдилар. 1898 йил 12 июнда бу қонли фожиа минглаб фуқароларнинг кўз ўнгиди ва бевосита иштирокида рўй берди. Мустамлакачилар Андижоннинг Эски шаҳар аҳолисининг, барча катта-кичикнинг Янги шаҳардаги Тупроққўрғон олдида эрталаб саккизда ҳозир бўлишини амр қилдилар. Мактаб болаларининг ҳам қатнашуви мажбурий эканлиги уқтирилган алоҳида буйруқ ҳам эълон қилинди.

«Еш болалар,— деган эди губернатор Чайковский,— катта одамлардан кейин қоладурғон одамлар бўладурғони учун узун умр кўруб, кўп йиллар Русия подшоҳининг сиёсатини айтиб юрадилар». Ана шундай болалардан бири Фозилбек Отабек ўғли 1927 йилда нашр қилган «Дукчи эшон воқеаси» китобида бундай деб ёзади: Янги шаҳарга тахминан 8000 киши олиб келинган бўлса, 2000 нафар майда мактаб болаларини олиб чиқиб, Тупроққўрғон олдида, адирнинг тагига қон иси келадиган ва тикиб сошлаб қўйилгон дорларнинг атрофига айлангириб қўйди. Ҳоким чиқиб, фуқароларнинг кўблигини кўриб, катта оқсоқолга «раҳмат» деб, еш болаларни ҳам дорнинг бир тарафига қатор қи-

либ қўймоққа буюрди. Бир тарафдан жой бўшатиб турган ҳолда бир киши: «Еш болалар қўрқарми экан? Одамлар орқасига ҳўйсак қалай бўлар экан?» деб мингбошига айтган эди. У бориб ҳокимга айтган экан. «Кўрққани яхшироқ. Эсидан чиқмайди. Дорга яқин қўюлсун»,— деб буюрубдир ҳоким. Мингбоши келиб, дорнинг қибла тарафидаги одамларни ҳайдаб юбориб, ҳамма мактаб болаларини қатор қилиб қўйди. Бир вақт соат унга яқин эдики, бир тўп, занжир билан қўл-оёғи боғланган олти кишини ўртага олиб, ўлан айтишиб олиб келди ва дор тагига келтириб қатор-қатор қилди. Буларнинг олдига тўрт тобол (ноғора) осган солдатларни қўйди. Уларнинг ичида эшонни икки солдат етаклаб, йиғиннинг атрофини айлантириб, «Эшон шу одамми?» деб сўраб юрди... Халқдан овоз чиқмаганидан ғазабланиб, бир каттақоғи охири қаттиқ овоз билан «Албатта ҳаммаларинг биласизлар, бовужуд айтмайсизлар, исён қилмоқда ҳам сизлар билгансизлар. Шунда айтмай хиёнат қилиб, шунча қаҳрамон аскарларнинг нобуд бўлмоғига сабаб бўлдингизлар. Агарда ҳеч ким танимаса, шу йиғиндаги бутун халқни пулемётга тутамиз. Бирор жон қолмайди», деб сиёсат қилиб эди, ҳар тарафдан одамлар ўзини кўрсатмай туриб «Шу киши эшон» деб қичқирдилар... Золим тўралар бундан ўз сиёсатлари ҳадду камалига етганини билиб, бир-бирига қараб кулар эдилар. Халқ бўлса, дор тагида мунгайиб бўйинини қисиб, йиғлаб турганларни кўриб, тоқат қилолмай, секин-секин йиғлар эди». Чунки халқ ўзининг буюк фарзандидан жудо бўлаётганини, мусулмон олами ўзининг етук алломаларидан бирини йўқотаётганини сезаётган эди. Бу рус мустамлакачиларининг Муҳаммад Алидан ғоятда кўрққанини ҳам кўрсатди. Улар дор тагида турган «маҳбус»ларнинг халққа айтадиган сўзларидан ҳам кўрқиб ноғора билан товушларини бўғишга уринишган. Рус амалдорлари инсоннинг ўлими олдидаги охириги илтимоси бажарилиши ҳақидаги умуминсоний, халқаро қонунларни ҳам поймол қилдилар, уни инобатга олмадилар.

«Эшонни дорнинг тагига олиб келиб, оёғидаги темир кишанни очамиз деб уриндилар,— деб ёзади Фозилбек Отабек ўғли,— илож бўлмади, шекилли, болға билан уруб синдирдилар ва бошқа рафиқларининг кишанларини ҳам уриб синдиришди... Қози биринчи эшонга, иккинчи Чибил бўлисга ва бошқаларига бир-бир иймон ўқутди... Чибил бўлис ўзини ростлар, дадиллик ва баланд овоз билан «Мусулмонлар, гувоҳ бўлинглар, мен ноҳақ кетаётибман. Манга бу ҳокимлар зулм қилдилар»... деб сўзлаб туриб эди, ҳоким келиб: «Бас, бас» деди. Унга қулоқ солмай яна сўзлаб туруб эди, икки солдат келиб, милтиқнинг қўндоғи билан 4-5 урди, шундан кейин индамай қолди. Бу ҳолда бири келиб дорнинг арғамчиларини тушуриб, сиртмоқларини очиб, тузатиб қўйди.

Кейин икки солдат ерда турган халталарни олиб келиб қатор турган банди асирлар бошига кийим-бошлари устидан кийдириб қўйди. Бечоралар оқ халта ичида нима ҳолга тушгани

Бизга маълум эмас. Буларни судраб дор тагига келтириб, унинг остига қўйилган икки поғонали курсига «чиқ, чиқ» деб зиндонга чиқаришди. Шу ҳолда кафан ичида зиндон қадам қўйиб чиқди ва баланд овоз билан: «Эй мусулмон биродарлар, гувоҳ бўлинглар, мен ноҳақ тухмат билан кетиб турибман. Бола-чакаларим майда-чуйда кўя эди. Бу ҳоким ва тўралар яхши қилмади. Тўғри ҳақиқат қилмади. Дуо қилинглар, шу зolimларни...», — деган вақтда бир тўранинг ишорати билан бирдан сиртмоқларни солиб, курсиларни тегиб юбордилар. Бу олтига қийиндан иккитаси бир-икки бурилиб оёғини уруб қимирламай қолди. Бошқаларни фирқиллаб айралаб-буралиб, икки томон дорнинг ёғочига урилиб, ниҳоят қийналиб кўн овора бўлдилар. Бунга кўриб турган ёш болаларнинг кўплари кўрқиб: «Дод, ота, она» деб йиғлаб юбордилар. 4—5 таси хушидан кетиб қолди ва йиқилди. Болалар турган тараф тўпоён бўлиб кетди... Адоватда мундан зўр ва равшан дания бўлармикан, ёш болаларнинг ўликдан кўрқishi маълум гап. Айниқса, бундай даҳшатли кунда ҳамманинг кўрқиб турганлиги бир тараф бўлса, болаларнинг кўрқishi яна кўпроқдир: Бу аҳволни етибдодчилар билмади, дейсизми? Мустамлакачилар бу ҳам етмагандек шариятни топтаб, марҳумларнинг жанозаси ва дафнига ҳам йўл қўйишмади. Дорларни тикар вақтида жаллодлар уларнинг тагига чуқурлар ковлаб устига бўйралар ташлатган эди. Жасадлар сиртмоқнинг кесилиши биланоқ чуқурга — гўрга қулади. Жаллодлар бир арава оҳак келтириб уларнинг устига ташлашди. Олти мурла икки чуқурдан сўнгги манзил топади. Улар устига бир қатлам туپроқдан сўнг яна оҳак солиб, ҳосил туپроқни оҳак билан аралаш қилиб зичлаб кўмиб қўйишди». Рус инновацияларининг шунда ҳам кўнгли жойига тушмай ўша гўрлар олтига бир неча кун давоминда аскарлардан соқчилар қўйишди. Қатъия қатнашган болалардан бир нечаси дўрмувдан касаллашиб вафот этгани ҳам гувоҳларининг эсдалликларида сақланган. «Хусусан, — деб ёзади Фозилбек Отабек ўзига, — каминанинг қўлига шаҳрихонлик бир касиб одам эди. Ун бир яшар Абдуллатиф деган ўглини мактабга бериб, ўқитиб юргаз эди. Шу ҳодисадан бу бола ҳам кўрққан экан, уйига келиб, неча кунлар чўчиб ухлай олмади, озиб кетиб ўлаб қолди».

Андижондан ташқари Марғилон, Уш ва Наманганда кўзголончилар устидан суд жараёни боради, кунга юзлаб қатл, қийноқ, каторга ҳазолари ижро қилинади. Қиймат олинганлардан кўпчилиги судгача бўлган азоб-тақдирлардан нобуд бўлади, 400 дан зиёд маҳбус умумий ҳисобда 4621 йил муддатга каторгага ҳукм қилинди. Спбирга сўртган қўлнингашларнинг 138 таси қирғиз, 52 таси ўзбек, 13 таси уйғур, 4 таси турк, 3 таси тожик бўлиб, уларнинг кўпчилиги 1876 йилги миллий овозлик кўзголончи қатнашчиларга бўлишган эди. Кўзголончиларнинг 40 фонзи мулкчилар, 30 фонзи эса бёр мол-мулк 2—3 сўзга борадиган камбағаллар эдилар. Шунинг учун ҳам генерал Корольков мулкдор табақаларининг кўпчилиги кўзголондан четда қолганини уқтир-

ган ҳолда оддий халқнинг «икки томондаги куч нисбатини билдиб ё билмаган ҳолда эшоннинг авлиёлигини, муъжизакор кучига кўр-кўрона ишонган ҳолда унинг ортидан эргашгани» ҳақида ёзган эди.

Мавзу юзасидан савол ва топшириқлар

1. Қўзғолонга қандай тайёргарлик кўрилди?
2. Қўзғолон қачон бошланди ва қандай шароитларда авж олиб кетди? Уни фактларда изоҳланг.
3. Қўзғолон қачон мағлубиятга учради ва нима учун?
4. Муҳаммад Алини тутиш учун чор мустамлакачилари қандай чоралар кўрди? Унинг қўлга олиниш тафсилотини ёритинг.
5. Қўзғолончиларнинг ваҳшиёна жазоланишининг асосий боиси нимада? Инсон қадр-қимматининг топталишига доир мисоллар келтиринг.

Уйда бажариладиган мустақил ишлар

«Мустамлакачилик — ёвузликдир» мавзuida ижодий иш тайёрланг ва уни мустақиллик тушунчаси билан муқояса қилинг. Уни алоҳида семинар дарси қилиб ўтиш ҳам мумкин.

МАВЗУГА ДОИР ҲУЖЖАТ

Муҳаммад Алининг сўроқ қилиниши ҳақида манба

Терговчи. — Подшоҳи аъзамга қарашли қайси мамлакатларни кўргансиз?

Эшон. — Уз қишлоғимдан тортиб, то Севастополь, Одесса, Крим, Кафа, Ашхобод, Узунота, Тошканларни кўрдим.

Терговчи. — Одесса, Севастополларда подшоҳи аъзамнинг дабдабали аскарлари ва шавкатларини фаҳмладингизми?

Эшон. — Ниҳоят зўр, катта, аскарлари кўп, обод.

Терговчи. — Бошқа подшоҳлар, масалан, инглиз ва афғон, буларнинг шавкатлари ва аскарлари қалай? Турк давлати нечук?

Эшон. — Буларнинг шавкати ва аскарлари оқ подшоникидек кўринмади. Турк ва афғон бўлса ниҳоят нообод, мулклари хароб, аскарлари Русияникидек озода эмас экан.

Терговчи. — Мунча давлат ва иморатлар отангиздан қолганми ёки ўзингиз топганмисиз? Эшон бўлмасдан аввал нечук эдингиз, ер-сувларингиз бор эдими?

Эшон. — Отамдан бир кичкина ҳовлича қолган эди. Бошқа давлат қолган эмас. Бу давлатни 26 йил ичида ҳаждан келганимдан сўнг аввало худойим етказди, иккинчидан, подшоҳи аъзамнинг сояси давлатларида эшон бўлганимдан кейин топдим. Ҳали ҳам чандон давлатли эмасман, ҳамма нарсаларимни худованди олам йўлида, бева-бечораларга ҳадя қилиб қўйганман. Худо ниманки етказса, бечора камбағалларга пишириб,

бериб турибман. Шундай қилиб камбағал-чамбағаллар йиғилиб қолганлар. Шулар билан нима топсак, еб ётамиз...

Терговчи. — Муридларингизнинг ҳаммаси камбағал одамларми ёки бой ва давлатли одамларми, қайсиси кўп?

Эшон. Ҳар қайсиларидан ҳам бор. Бой ҳам, камбағал ҳам кўп: ҳаммалари бизга баробар биродарлардир...

Терговчи. — Сизга қайсилари яқин, бойларми ёки камбағалларми? Қайсисининг тарафдорисиз?

Эшон. — Албатта, манга шу олдимга хизмат қилиб турган камбағаллар яхшидир...

Терговчи. — Подшоҳи аъзамнинг катталиги ва аскарининг кўплигини ўзингиз билганингиздек буларга ҳам айтиб тушунтирасизми? Булар ҳам биладиларми?

Эшон. — Албатта, айтаман, ҳаммалари биладилар.

Терговчи. — Императур аъзамнинг хонадонларини, номларини биласизми? Бу юрганлар ҳам биладиларми?

Эшон. — Оқ подшоҳнинг исмларини одамлар Николай подшоҳ деб юритадилар. Шунини эшитаман, булар ҳам «оқ подшоҳ» деб биладилар. Бироқ хонадонларининг исмларини чандон билмайман.

Терговчи. — ... Ман приставга буюраман, подшоҳ билан хонадонларининг номларини тамом мусулмонча ёзиб беради. Ўзингиз ва муридларингиз ҳаммаларингиз билиб, ёд қилиб ҳар наомзда дуо қилмоқларингиз керак. Бундан кейин ҳам шундай қилинганлар. Ҳатто мактаб болаларигагина билдириш, ўқиб ёд қилсинлар. Ҳокимлардан бири сўраганда дарҳол айтиб берадиган бўлсинлар».

24-§. МУСТАМЛАКАЧИЛИК ЗУЛМИНИНГ КУЧАЙИШИ

1. Руслаштириш сиёсатининг авж олдирилиши

Андижонда кўтарилган қўзғолон подшо ҳокимиятини даҳшатга солди. Бундан кейин ўлкада шу ҳодисанинг такрорланмаслиги учун барча ҳарбий-сиёсий ва маъмурий тартибларни шафқатсиз ҳолатда амалга оширишга зўр берилди. Мустамлакачилар бу тадбирларни алоҳида қасоскорлик билан қўшиб олиб бордилар. Биринчи навбатда барчага намуна сифатида Муҳаммад Али ва унинг маслакдошлари учун ҳарбий-сиёсий штаб хизматини бажарган эшон хонақоҳини черков қилишга қарор қилинди. Сўнгра Мингтепанинг номи ўзгартирилиб, «Марҳамат» номи билан атайлаб алмаштирилди. У ердан 500 хонадон мислсиз жабр-зулм ва таҳқирлар билан ҳайдалиб, иморат ва боғлари ер билан яксон этилди. Қаршилик қилганлар турган жойида отиб ташландилар.

Андижон шаҳрининг боғга бурканган Хўқанд қишлоғи «Духовский майдони» деб аталадиган рус шаҳарчасига айлантирилди. Ҳукумат русларнинг бу ерга кўчиб келишига алоҳида ғамхўрлик кўрсатди. Шу тариқа мустамлакачилар соф ўзбек

қишлоғини бир неча ой давомида 400 хонадонли рус мужиклари истиқомат қиладиган жойга айлантирдилар.

Империянинг Санкт-Петербургдаги олий ҳарбий-сиёсий доиралари генерал Корольковнинг Андижон кўзғолони баҳонасида Туркистон ўлкасини ёппасига руслаштиришга доир бошқа гоёларига ҳам катта қизиқиш билан қарадилар. Генерал бу тадбирларни амалга оширишнинг дастурини ҳам яратди. Унда Туркистондаги маҳит ва мадрасаларда рус тилини ўқитишни мажбурий тарзда бошлаш, сўнгра уни ўлкада давлат тилига айлантириш йўллари аниқ кўрсатиб берилди. Шу орқали мусулмон оламининг барча сирларидан доимо хабардор бўлиш мумкин. Бунда рус ўқитувчиларининг фаолияти катта роль ўйнаши алоҳида таъкидланди.

1898 йил 6 ноябрда генерал-губернатор С. М. Духовский бундан кейин турли амалдорлик ишлари рус мустамлакачилари қўлида бўлишини ҳарбий губернаторларга қатъий топширди. Рус тилининг ўлкага мажбурий равишда ёйилишига қарши чиққан маърифатпарвар, уламо ва Себзор қозиси дарҳол мансабидан олиб ташланди.

Генерал Корольковнинг императорга тақдим этган ерли аҳолига маънавий-руҳий таъсир ўтказиш дастурида ўлка хотин-қизлари ва болаларни рус турмуш тарзига ўргатиш алоҳида ўрин олган эди. Бунинг учун рус шифокор аёллари хизматидан фойдаланиш, хотин-қизлар амбулаторияларини очиб маҳаллий хотин-қизларни уларга маслаҳатга қақриб, рус турмуш тарзини сингдиришдан иборат бош йўл танланди. Шу мақсадда 1898 йилда уни амалга ошириш йўл-йўриқларини кўрсатадиган «Рус кишининг фикри» деб номланган китоб Тошкентда чоп этилди. Унда гўё тарихнинг ўзи рус кишини мустамлакачилик бобида салоҳиятли қилиб яратилганлигини исботлашга ҳаракат қилинади.

2. Мустамлакачиликни янада кучайтирувчи тадбирларнинг ишлаб чиқилиши ва уларнинг зудлик билан амалга оширилишини таъминлаш чоралари

Туркистон генерал-губернатори С. М. Духовский генерал Корольковнинг дастурига қўшилса-да, аммо ундан ҳам зулмкор ва халқни доимий бўйин эгишга мажбур қиладиган ҳужжат тайёрлаб, уни тасдиқлаб беришларини юқори даргоҳлардан сўрайди. Улар қуйидагилардан иборат эди.

1. Халқнинг маънавий-руҳий ҳолатига кучли таъсир ўтказувчи барча мусулмон муассасалари, айниқса мадраса ишлари фаол даражада аралашиш.

2. Барча мусулмонларни бирлаштиришга қодир бўлган куч мусулмон бошқаруви идорасига йўл қўймаслик.

3. Барча мактабларни маъмурият ихтиёрига ўтказиш ва барча мусулмон ўқув юртлари ва диний муассасаларни рўйхатдан ўтказиб, уларни доимий назоратга олиш.

4. Туркистон мусулмонларига ҳам яҳудийларга нисбатан

ўрнатилган муносабат ва муомалани жорий қилиш, шунинг учун барча мусулмон мактабларига яҳудийлар ҳақидаги 1893 йил 1 март қонунини қўладш; бу қонунга кўра мусулмон мактаблари ўқитувчилари ҳар йили алоҳида гувоҳномалар олишлари ва улар учун ҳақ тўлашлари лозим.

5. Сиёсий жиҳатдан зарарли деб топилган мусулмон муассасаларини ёпиш ҳуқуқини генерал-губернаторга бериш, оила ва никоҳ ишларини ҳал қилиш ҳуқуқини рус маъмуриятига қайтариб бериш.

Генерал-губернатор бу таклифнинг умумий асосини белгилаб «нодон ва эҳтиросли осийликлар учун ислом ҳамон кучли таъсир қилишини» уқтириб, бунинг ҳали узоқ вақт давом этишини таъкидлаб ўтди.

Санкт-Петербург мустамлака истибодини кучайтиришга қаратилган бу дастурни ҳам тасдиқлади. Генерал Корольков ва Духовский режалари зудлик билан ижрога тавсия қилинди. Мустамлака идоралари кенгайтирилиб, ҳарбий миршаблик мансаблари кўпайтирилди. Генерал-губернатор ёрдамчиси, Бош бошқарманинг дипломатик маслаҳатчиси лавозимлари жорий қилинди. Ҳарбий губернаторлик маоши йилига 10 минг сўмга кўпайтирилди. Участка приставлари сони яна 49 кишига кўпайтирилди. Генерал-губернатор маҳкамаси харажатлари учун 10 млн сўм, ўлка бошлиғининг шахсан ўзига эса 14 500 сўм қўшимча кредит ажратилди. Туркистон генерал-губернатори фуқароларга нисбатан ҳарбий суд чиқарадиган ҳукмларни тасдиқлашдек империя ички ишлар вазирлиги ҳуқуқига ҳам эга бўлди. Метрополия ҳукумати генерал-губернаторга рус келгиндиларини ҳар эҳтимолга қарши янги қўзғолон кўтарилган тақдирда заҳира кучларга эга бўлиш учун милтиқлар билан қуроллантиришга рухсат берди.

Чоризм 90-йиллардаги халқ ҳаракатлари, хусусан Андижон қўзғолонидан тегишли хулоса чиқариб, 1886 йилда тасдиқланган «Туркистон ўлкасини бошқариш ҳақида Низом» га ўзгартиришлар киритди. Бу қонун Туркистон генерал-губернаторлигини «Маъмурий-полиция бошқаруви» га ўзгартирган эди. Санкт-Петербург ҳарбий вазирлиги ўлкада «ҳарбий-полиция бошқаруви» ни тиклади. Туркистондаги мустамлакачиларга кенг ваколатлар бериб, уларга «ерли аҳоли ўртасида ҳар қандай норозиликни таг-туғи билан шафқатсиз босиш, бирон-бир душманлик ҳолати сезилса дарҳол уни кучаймасданок бўғиб ташлаш, тартибни бузувчилар ва уларнинг маслакдошларига тегишли сабоқ бериш ва уларга қудратимизни кўрсатиб қўйиш учун ҳар қандай чоралардан қайтмаслик» ни буюрди. Аммо бундай шафқатсиз усуллар билан ҳам Санкт-Петербург ўлка халқларининг озодлик курашини тўхтата олмади, халқ янгидан кўтарилиши учун қулай фурсат келишига тараддуд кўра бошлади.

1. Руслаштириш снѣсати кучайишининг сабаблари нимадан иборат бўлиди? Андижон кўзғолонидан кейин бу борада зудлик билан амалга оширилган тadbирлар ҳақида гапириб беринг.

2. Нима учун рус тилини ўлкада давлат тилига айлантиришга зўр берилди ва ундан кўзланган снѣсий мақсад нима эди? Унинг ҳозиргача давом этаётган салбий таъсирига мисоллар келтиринг.

3. Ўзбек хотин-қизларининг маънавий-руҳий дунёсини европалаштиришда қайси усуллар танланди? Шу йўлдаги амалий тadbирларни тушунтиринг.

4. Мустамаккачиликни янада мустаҳкамлаш учун қандай янги тadbирлар ишлаб чиқилди ва татбиқ этилди?

VI БОБ. ТУРКИСТОН ЎЛКАСИДА МАДАНИЙ ҲАЁТ, ХАЛҚ ТУРМУШ ТАРЗИ

25-§. ТУРКИСТОННИНГ МАДАНИЙ ҲАЁТИ. ХАЛҚ МАОРИФИ

1. Халқ маорифи

XIX асрнинг охирларида Туркистонда жуда кўп эски мактаблар ишлаб турди. Булар асосан бошланғич ва ўрта ҳамда олий диний таълим берувчи маданий ўчоқлар эди. Эски мактабларда таълимнинг сифати мактабдор қўйган талаб ва унинг ўзининг ҳамда қўл остидагиларнинг касбий тайёрлигига кўпроқ боғлиқ эди. Илғор домлалар диний таълим билан чегараланиб қолмасдан дунёвий таълим ҳам берарди. Ўқувчилар хат-саводини чиқаришар, ҳисобдан ҳам бир қадар дарс оларди. Мактабларда адабиёт, тарих, географик илмларга ҳам анча ўрин ажратилган.

Эски мактабда камбағалларнинг болалари биринчи босқичдаги таълим-тарбиядан сўнг ўқишни тамомлаган ҳисобланарди. Ўзига тўқ оилаларнинг фарзандлари мактабдорлар қўлида яна 8 йил шогирд бўлиб, ўқишни давом эттирар эдилар. Ўқишни тамом қилгандан кейин уларнинг бир қисми олган билимларини савдо-сотик ишларида, қосибчиликда қўллар, баъзилари хаттотликни касб қилиб олар, иқтидорли қисми эса мадрасага кириб яна ўқишни давом қилдираар эди.

Умуман олганда эски ва ўрта типдаги маориф тизимларида ўқиш осон эмасди. Ҳарфларни ҳижжалаб ўқиш, ёзиш, диний китобларни ёд олиш мураккаб иш ҳисобланарди. Ўқиш ва ёзишдаги қийинчиликлар ҳамда айрим реакцион домлаларнинг жаҳлдорлиги туфайли баъзи ўқувчилар мактабни ташлаб кетишга мажбур бўларди.

Эски мактаб одатда кичик бўлиб, унда 10—15 нафар ўқувчи таҳсил олган. Лекин мадрасалар ўз ҳашаматлилиги, жозибадорлиги билан алоҳида ажралиб турган.

2. Мадрасалар ва уларнинг таълим-тарбиявий усуллари

Туркистонда таълимнинг бу тури ўрта асрлардаёқ ўзини ҳар томонлама оқлаган бўлиб, улардан жаҳоншумул миқёсда

олимлар етишиб чиққан ва улар фаннинг бешинчи тебратганлиги дунёга маълумдир. Аммо XIX асрга келиб мадрасалар бундай нуфузни йўқотиб, маҳаллий, ўлка аҳамиятига эга му-тахассислар етказувчи даражага тушиб қолган эди. Бунга хонларнинг ўзаро феодал урушлари, сўнгра чор Россиясининг ўлкани хароб қилувчи урушлари сабаб бўлди. Мадрасалар таълимида диний таълимотга ҳаддан ташқари эътибор берилиб, дунёвий фанларга ғамхўрликнинг пасайиб кетиши ҳам ўзининг салбий таъсирини кўрсатди.

Ўлканинг йирик шаҳарларида мадрасалар (Тошкент, Бухоро, Қўқон, Хива, Андижон) қурилиши давом этди. Улар одатда улугворлиги билан ажралиб турар эди. Йирик мадрасалар олий таълим вазифасини бажариб, уларда бир неча мударрислар дарс берганлар. Мударрисларнинг кўпчилиги диний фалсафа, мусулмончилик ҳуқуқлари, шариат (фиқҳ) қонунчилигидан таълим берар эдилар.

Ўрта мадрасаларда мударрислар камчилиги ташкил этар эди. Мударрислар бу таълим тизимида араб-форс грамматикасидан, маънавий унсурлари, шариат асосларидан сабоқ берар эди.

Шаҳарларда баъзи бир муаллимларнинг рафиқалари ёки саводхон аёллар отнойилик қилганлар. Улар қизларнинг саводини чиқарганлар.

XIX асрнинг иккинчи ярмида, яъни Ўрта Осиё Россия томонидан босиб олингандан кейин мактаб ва мадрасалар таълимида қисман ўзгаришлар рўй берди. Қозон шаҳридан босмаҳонада босилган Қуръон ва ҳафтияклар, Ҳиндистон ва Эрондан шоирларнинг литографияда босилган тўплам — девонлари олиб келина бошланди. Шуни алоҳида қайд қилиш керакки, Туркистон ўлкасидаги мусулмон маориф шохобчалари генерал-губернаторлик ҳомийлигидан маҳрум қилинди. Фон Кауфман мадрасаларни асло ёқтирмас эди. Чунки улар мустамлакачилик тартибларига зид, миллий-маданият тарқатувчи илм даргоҳлари эди. Шунинг учун ҳукмдор мадрасалардан тушган шикоят хатларини текширмасдан, эътиборсиз қолдиришга буйруқ берди.

3. Янги усул мактаблари

Бу мактабларнинг асосий вазифаси капиталистик савдо-саноат муносабатларига тортилаётган ўлка учун саводли кишиларни тайёрлаб беришдан иборат эди. Шунинг учун ҳам янги усул мактабларининг ҳомийлари шаклланиб келаётган маҳаллий буржуа ёки тараққийпарвар ташкилот вакиллари эдилар.

1897 йилда Андижон атрофида пахта заводи қошида дастлабки янги усул мактаби очилди. Шундан кейин турли катта шаҳарларда ҳам (Тошкент, Самарқанд, Қўқон, Марғилон, Хива, Янги Урганч) бундай мактаблар очила бошланди. Янги усул мактаблари ўз олдига қуйидаги вазифаларни қўйган:

- 1) ёш авлодга ҳозирги замон ҳаётида керак бўладиган билим-

лар бериш; 2) эски усул таълим мазмунига ёпишиб олмасдан, замонавий таълим усуллариини қўллаш. Уларинини таълим жа- раёнидаги ижобий усул шу бўлдики, синф-дарс тизимига ўтил- ди. Дарсларда, айниқса география дарсларида кўрғазмаллик, яъни дунё хариталари, глобус ва бошқа жиҳозлардан фойда- ланиш яхши йўлга қўйилди. Синфларнинг тоза ва ёруғлиги, парталарда ўтириб ўқитилиши, дарслар орасида танаффуслар- нинг жорий этилиши катта аҳамиятга эга бўлди. Янги усул мактабларида дарснинг тенг ярми динни ўрганишга, қолган қисми эса илмий билимлар беришга ажратилди.

Туркистон ўлкасининг ҳокимлари аввал дастлабки пайтлар- да янги усул мактабларига унчалик эътибор бермадилар. 1908 йилда генерал-губернаторликни тафтиш қилган сенатор граф Пален комиссияси хатоларни таъкидлаб кўрсатгач, бу мактабларни хатарли деб топишди. Чунки улар миллий мада- ният тараққиётига йўл очар эди. Шунинг учун уларни ёпиб қўйиш мақсадида турли баҳоналар ишга солинди.

4. Рус-тузем мактаблари

Россия мустамлакачилиги Туркистон аҳолисини рус муҳи- тида тарбиялаш, сўнгра руслар билан маҳаллий халқларни аралаштириб юбориб, шу ерда европача турмуш тарзининг га- лабасини тўла таъминлашга интилди. 1880 йилда империя Давлат Кенгашида Туркистондаги маҳаллий аҳоли болаларни руслар билан биргаликда ўқитиш масаласи кўтарилди, унга ҳарбий вазири, генерал-адъютант граф Д. Милютин, маориф ва- зирини граф Толстойлар розилик беришди. Лекин бу тadbирнинг руслаштириш учун катта ёрдам бериши кўзда тутилди. Бу ма- салага, яъни рус-тузем мактабларини шу жабҳадан туриб ҳал қилишга Кауфманнинг издоши генерал-лейтенант Г. О. Розен- бах (1884—1889) ғайрат билан киришиб, у бошланғич мак- таблар «рус-тузем мактаблари» тармоғини яратиш лойиҳаси- ни ишлаб чиқди.

1884 йилда Тошкентда биринчи рус-тузем мактаби очилди, XIX асрнинг охирида уларнинг сонини юздан ошиб кетди. Бун- дай мактабларда ўқув куни икки қисмдан иборат бўлиб, даст- лабки машғулотларни рус ўқитувчиси (ўқув, ёзув, ҳисоб), ик- кинчи қисмида эса ўзбек домласи олиб борар эди.

1898 йилда Фарғона ҳарбий губернатори генерал-лейтенант Н. И. Корольков императорга йўллаган ҳисоботида подшо маъ- муриятининг ўлкани руслаштириш бобидаги дастурини баён этиб, «ерликларнинг ўз болаларини» ихтиёрий равишда рус- тузем мактабларига беришга эришиши муҳимлигига эътибор- ни қаратган. У бунинг учун маҳаллий маъмурият амалдорлари яқин беш йил ичида иш юритишни рус тилига ўтказишлари мажбурий қилиб қўйилиши лозимлигини уқтиради. Корольков бу тadbир «ерликларнинг мансабга қизиқиб» ўз фарзандларини рус-тузем мактабларига бериш манфаатларини уйғотади, деб ҳисоблайди. Шу сабабли мустамлакачи маъмуруларнинг руслаш-

тириш сиёсатида Туркистон ёшларига тобора эътиборни кучайтиргани бежиз эмас. Улар маҳаллий халқларнинг келажагини содиқ қўллардан иборат ёшларда кўрди ва шу мақсадда уларнинг марказий шаҳарларга саёҳатини уюштирди.

1898—1899 йилларда шахсан генерал-губернаторнинг ташаббуси ва фаол иштироки билан дастлаб катта ёшдаги туркистонликлар, кейин эса ўқувчилар Россияга саёҳатга юборилди. Бундан кузатилган мақсад ҳақида Туркистон ўлка билим юртлари бош инспектори Ф. Керенский шундай фикр билдирган: «Сартлар ва қирғизларнинг болалари Россиянинг улугворлиги, қудрати ва бойлигини кўриб, аҳолисининг машғулоти, меҳнат унуми, саноати ва савдо-сотиғи билан танишиб, бу ҳақда узоқ вақт эслаб, бошқаларга гапириб юришади. Улар буюк оқ шодшоннинг қудратли паноҳида фақат русларгина эмас, бошқа элатларнинг ҳам осойишта кун кўраётганига гувоҳ бўлишади».

Биринчи саёҳатчиларни 1899 йилда ҳарбий вазирнинг шахсан ўзи қабул қилиб, уларни «азиз меҳмонлар» деб атади ва мулоим тарзда суҳбатлашди. Вазир уларга совға тариқасида 300 сўм берди. Саёҳатчиларни Царское селога томошага юбориб, уларга йўл бошловчи қилиб генерал штаб полковнигини тайинлади. Бу жойда император Николай II ҳарбий билим юрти юнкерлари кўригини ўтказмоқчи эди. Зиёратчилар Царское селода кўриқни кузатишаётганида уларнинг олдида генерал, штаб бошлиғи, сўнгра императорнинг амакиси буюк княз келиб кўриниш берди. Кўриқдан сўнг рус подшоси, Россия императори Николай II ва унинг рафиқаси Мария улар билан суҳбатлашди. Тошкент, Самарқанд, Андижон, Қўқон каби шаҳарлардан келган, 14—18 ёшлардаги 15 та ўзбек, 2 та қозоқ, 1 та тожик ўқувчи «давлатпаноҳ император» — оқ подшонинг илтифотига сазовор бўлдилар. Туркистон ёшлари икки ой давомида Санкт-Петербург, Москва ва бошқа йирик шаҳарларни кўрдилар. Кейинги икки экскурсия ҳам шундай дабдабали равишда уюштирилди.

Чоризмнинг Туркистон ўлкаси аҳолисини руслаштириш сиёсатининг рибзорлиги шунда эдики, рус амалдорлари ўзбек, қозоқ, қирғиз, туркман, тожик халқлари орасидан етишиб чиққан ва русчани мукамал ўрганган одамларни хушламай улардан чўчиб турган ва ўрни келганда таъқиб қилган. Абай Қўнанбоев, Чўқон Валихонов, Сатторхоҳ Абдуғаффоров, Фурқат, Тўхтагул Сотилганов, Шарифхўжа Пошшахўжаев, Жўрабек Қаландаров, Муҳиддинхўжа Ҳакимхўжаевлар шундай одамлар жумласидан эди. Чунки бундай маърифатпарварлар ўз халқларининг кўзини очишлари, ҳақ-ҳуқуқларини танишлари ва миллий онларини ўстиришларига бевосита таъсир кўрсатишлари мумкин эди. Рус амалдорларига эса русчани яхши билган ва халқнинг кўзини очиб гафлат уйқусидан уйғотадиган зиёлилар керак эмасди. Мустаамлака маъмурияти Туркистон зиёлилари катта мавқе ва мансабга эришса, ўз халқлари учун са-

доқат билан хизмат қилишлари, мустамлақа тартибларига қарши чиқишлари ва бу ҳаракатга бош бўлишлари мумкинлигидан хавфсирашган. Шунинг учун ҳам уларни маълум чегарада сақлаб, энг муҳим масалалар ҳал этиладиган идоралардан четлатишган. Собиқ Китоб беги ғоят истеъдодли Жўрабек рус армияси генерали унвонида 25 йил (1876—1901) хизмат қилди, руслар ундан ўлкани босиб олишда ва бошқаришда жуда усталик билан фойдаландилар. Тараққийпарвар зиёли, кенг дунёқараши билан танилган, биринчи ўзбек тақвимининг муаллифи (1871), «Туркистон вилояти газети» муҳаррири Шохимардон Иброҳимовни маориф соҳасида масъул лавозимга генерал-губернатор тавсия қилганда буюк рус шовинистларининг ошкора норозилик кўтаришгани тасодифий эмас эди. 1885 йилда шовинист Н. И. Ильминский Тошкентдан Санкт-Петербургга — Муқаддас Синод обер-прокурори К. Победоносцевга ёзган мактубида вазият ва сиёсат тақозо этганда ҳам, насроний бўлмаган маҳаллий зиёлилар русчани яхши билган тақдирда ҳам, уларнинг масъул лавозимларга қўйилмасликлари кераклигини маслаҳат қилиб, Ш. Иброҳимов номзодига қаршилигини билдирган. У рус маъмурияти хизматиغا қандай одамлар олиниши лозимлиги ҳақида бундай деган эди: «Бизга русча гапирганда тутилиб-тутилиб қизарадиган, русча хатни чаласаводларча ёзадиган, фақат губернатордангина эмас, балки ҳар қандай амалдордан ҳайиқиб, қўл қовуштириб турадиган номзодлар маъқул». Мана шу кўрилган чора ва йўл-йўриқларнинг ўлкада амалга оширилиши ўлка фарзандларининг рус-тузем мактабларида ҳақиқий илм олишига эмас, балки империя учун ёт миллатлардан содиқ мутелар тайёрлашдек сиёсий мақсадларга йўналтирилганлигидан далолат беради.

Мавзу юзасидан савол ва топшириқлар

1. XIX асрнинг охири — XX асрнинг бошларида халқ маорифи тизими қандай эди? Ўқитиш тартибларини ҳозирги мактаблар билан таққосланг.
2. Мадрасаларда сабоқ бериш ва таълим-тарбия усуллари қандай бўлган? Уни битирганлар қандай соҳаларда иш олиб борганлигини изоҳлаб бериш.
3. Янги усул мактаблари эски усул мактабларидан қайси жиҳатлари билан ажралиб турар эди? Бундай илм ўчоқларининг ҳомийлари қайси табақа вакиллари эканлигини изоҳланг.
4. Рус-тузем мактаблари нима учун очилди ва улар қандай вазифани бажариши лозим эди?

26-§. ТУРКИСТОНДА АДАБИЕТ, ФАН, САНЪАТ ВА ХАЛҚ ТУРМУШ ТАРЗИ

1. Урта Осиё босиб олингандан кейинги тарихий-ижтимоий вазият

Урта Осиё чор қўшинлари томонидан босиб олингандан кейин ўлкада ўзига хос тарихий-сиёсий шароит вужудга келди. Аввало ўлка сиёсий, иқтисодий, миллий зулм остига тушди,

Натижада шу ҳукмронлик муҳити биринчи навбатда маданият, фан, санъат, адабиёт, ижтимоий-сиёсий фикр, халқ турмуш тарзи каби соҳаларга ўз таъсирини ўтказди. Ўлкада Европа турмуш тарзи билан халқнинг асрий анъаналари юзма-юз келди. Уларнинг бир қанча соҳалари зиддиятли тўқнашган бўлса, баъзиларида эса яқинлашув жараёни кузатилди. Бу воқеа ва тарихий ҳодисалар XIX асрнинг охири — XX асрнинг бошларида жараён сифатида ривожланиб борди. Бунда мустамлакачи табақалар ўз мавқеи, синфий-сиёсий мақсадлари билан манфий қутбни, маҳаллий халқлар эса иккинчи — қарама-қарши қутб майдонини эгаллади. Шунга кўра, табиий равишда, ўзаро кучлар уйғунлашуви, ўлкадаги умумбашариятга дахлдор маданиятнинг мазкур даврдаги маҳсули теп-текис йўл майдонида вужудга келган ва ривожланган эмас.

Мустамлакачилар мафкураси босқинчи, зулмкор куч сифатида ўлкадаги миллий маданиятга тиш-тирноғи билан қарши бўлган бўлса, Туркистон ҳудудидаги жоҳил кучлар ҳам Европанинг илғор фан ва маданиятига шундай муносабатда бўлдилар. Демак, ҳар икки тарафнинг реакцион кучлари миллий маданиятнинг барқ уриб ўсишига тўсқинлик қилдилар. Аксинча, ҳар икки тарафнинг илғор кучлари эса илм-фан ва маданиятнинг ўлкада умумий ривожланишига катта ҳиссасини кўшишди.

Бу даврда тарихий шароит туфайли ўзига хос маданият юзага келди. Бир томонда, капиталистик муносабатларнинг кириб келиши, иккинчи томонда, типик феодал муносабатларнинг емирилиши бошланган эди. Илғор зиёлилар дунёқарашида бу ўзгаришлар ўзининг сезиларли ифодасини топди. Бу адабиётга ҳам ўз таъсирини ўтказмасдан қолмади.

2. Адабиёт ва ижтимоий-фалсафий фикрлар

Адабиётнинг мазкур даврига назар солинса, тараққийпарвар маданият арбобларининг Навоий, Лутфий, Низомий, Жомий, Турди, Махтумқули ва Огаҳийлар давом эттирган инсонпарварлик ғояларига содиқ қолганлигини кўрамиз.

Шулардан бири **Аҳмад Донишдир**. У аввало Шарқ маданиятини жуда яхши ўрганиб, сўнгра Ғарб маданиятининг йўналиши жабҳалари билан танишади. Айниқса унинг 1860—1870 йилларда Россияга икки марта саёҳат қилиши унга Европа муҳити, ижтимоий-сиёсий адабий тафаккури билан янада кенгроқ яқинлашув имконини беради. Унда Европа маданияти эришган ютуқлар катта таассурот қолдиради.

Аҳмад Дониш Туркистонда текинхўрлик қилаётган чор амалдорлари устидан кулди, аммо оддий, ҳалол меҳнат билан кун кўрувчи рус кишисига ҳурмат билан қаради. У Бухоро амирига ҳам ўз муносабатини билдириб, амирнинг ҳаддан таш-

қари шафқатсизлигини, халқни солиқлар билан тобора кўмиб ташлаётганлигини аёвсиз қоралайди.

Аҳмад Дониш қолоқ Бухоро амирлигини тараққиётга бошлайдиган ислоҳ қилиш лойиҳасини тузади. Унда маориф, сиёсат, иқтисодий ҳаёт, фойдали қазилмалар ва улардан қандай фойдаланиш, уларни умумхалқ манфаатига бўйсундириш орвуси яққол ифодаланган.

Зокиржон Холмуҳаммад ўғли Фурқатнинг ижоди XIX асрнинг охири — XX асрнинг бошларида янада сермахсул ва мазмунли бўлди, маърифат жонкуяри сифатида фаоллик кўрсатди. У хоҳ шеърларида бўлсин, хоҳ ижтимоий қарашларида бўлсин, адолатни тарғиб қилди, жоҳилликни қоралади.

Фурқат Европа илгор маданиятига ҳавас билан қаради. У мамлакатни илм, маориф билан тараққиётга буриб юбориш тарафидан турди. Шунинг учун халқига «илм иста» дея мурожаат қилди.

Фурқат адабиётнинг публицистика соҳасини ривожлантиришга ҳам катта ҳисса қўшди. У ўзининг публицистик мақоаларида даврнинг энг долзарб муаммоларига фикр-мулоҳазаларини билдирди.

Садриддин Айний (1878—1954) нинг XIX асрнинг охири — XX асрнинг бошларидаги ижоди ҳам ўрта аср турғунлик турмушини фош қилишга қаратилди. У ижтимоий тафаккурда Аҳмад Дониш нздан бориб, унинг маърифатда давомчиси бўлди. Натижада амир билан муносабатлари жуда зиддиятли кечди. Оқибатда у амир томонидан ваҳшиёна жазоланади.

Ҳамза Ҳакимзода Нисий (1889—1929) мактабни тамомлагач 1905—1909 йилларда мадрасада таҳсил олди. Ҳамза шоир ва педагог сифатида элга танилди. У 1913 йилда Афғонистон, Ҳиндистон, Туркия ва Россиянинг жанубий ҳудудларида бўлди. Ҳамза **Кўқонга қайтгач, маориф ишларига ғайрат** билан киришди. У поэзияда маърифатпарвар-демократик қарашларидан инқилобий ғояларга бурилди. Айниқса, унинг 1917 йилдан кейинги ижодида **бу йўл яққол кўзга ташланиб туради.**

XX асрнинг бошларида адабиёт ва ижтимоий тафаккур майдонида Абдулла Қодирий, Фитрат, Чўлпон, Бехбудий, Боту каби халқимизнинг забардаст ўғлонлари ўз овозлари, ижодий меҳнатлари билан маданиятимизнинг бойиши ва ривожига катта улуш қўшдилар. Улар нафақат адабиёт тараққиётига, балки ўзбек тилининг бой имкониятларидан кенг фойдаланиб ўзбек адабий тилининг тараққиётига ҳам ўз ҳиссаларини қўшдилар.

Ўзбек маданиятига салмоқли ҳисса қўшган хоразмлик **Худойберган Девонов (1879—1940)** нинг хизматлари ҳам диққатга сазовордир. У Урта Осиёда XIX асрнинг охири — XX асрнинг бошларида миллий вакилларимиздан биринчилардан бири бўлиб, фотграфия лабораториясига асос солди. У биринчи ўзбек оператори, кинематографидир. Унинг хизматлари туфайли Хива хонлигининг XIX асрнинг охири — XX асрнинг бошлари-

даги сиёсий, иқтисодий, маданий ҳаёти ва халқнинг оғир аҳволи кино лавҳаларида жонланди ва ноёб манбалардан бўлиб қолди.

Муҳаммад Аммихўжа Мирзахўжа ўғли Муқимий ҳам бу даврда ўзбек адабиётини ривожлантиришга катта ҳисса қўшган шоир. Унинг шеъриятида тўғрилиқ, поклик ғояси алоҳида ўрин тутди. Муқимий ҳам замондоши Фурқатга ўхшаб, диний эътиқолидан юз ўгирмаган шахс, бироқ у ақидапарастлик, жоҳиллик ботқоғига ботган, тараққиётни кўра олмай қизган ва уларга қарши бўлган руҳонийларга ўз қаламини қарши қўйди. Шунингдек Муқимий ҳам Фурқат каби маълум миқдорда шовинизм таъсирида бўлди.

Фурқат ва Муқимийнинг маърифатпарварлик ғояларини давом эттирганлардан бири **Абдулла Солиҳ — Завқийдир** (1853—1921). У Шарқ поэзиясидаги қочириқ, одат ва услублардан унумли фойдаланиб мазмундор шеърлар битди. Уларда реакцион кучлар — булутларга, озодлик—офтобга, хон давлати — кўликка, халқ — денгизга ўхшатилади.

Анвар отин (1870—1906) ижоди ҳам ижтимоий адолатсизликка қарши тугён урди ва халқни ғафлатда ётмасликка чақирди:

Мендек ётма, уйғонғил замони Фарғона!
Эрлардек бел боғла, эмди бўлиб мардона!

Ижтимоий адолат учун курашган шоирлардан яна бири **Аваз Утар ўғлидир** (1884—1919). У Хивада таваллуд топди. Унинг отаси табиб ва сартарош бўлиб, Хива адабий муҳитида кўзга кўринган арбоблар билан кучли ҳамкорлик қилди. Шеъриятга мойиллиги учун уларни ўз уйида тез-тез тўплаб, шеърхонлик кечалари уюштирар эди. Ана шу кечалардаги қизғин баҳслар, мунозаралар, жозибали шеърхонлик Авазни ҳам адабиёт гулшанига етаклади. Натижада истеъдод соҳиби Аваз Утар ўғли жуда эрта Хоразм воҳасининг номдор шоири бўлиб танилди.

Аваз шеъриятида демократик йўналиш устундир. Унинг «Уламоларга», «Сипоҳийларга», «Ҳарб ваҳшийлари», «Мактаб», «Тил», «Хуррият» каби шеърлари бунинг далилидир. Авазнинг ижтимоий-фалсафий қарашлари мустабид тузумга қарши эди. Шунинг учун у хонликка қарши муҳолифиятда бўлган дастлабки ташкилот «Еш хиваликлар» билан алоқа ўрнатди.

Ватанпарвар, халқпарвар шоир миллатини жаҳонда ҳар томонлама ривожланган эллар қаторида бўлишини истаydi. Унга маърифат орқали, фидойилик билан курашиб эришиш мумкинлигини ишонч билан куйлайди.

3. Тарих, археология ва этнография

XIX асрнинг охири — XX асрнинг бошларида тарихнавислик анча ривожланди. Бу йилларда тарих ўлкашунослиги сезиларли илгари силжиган эди.

Аҳмад Дониш ҳам шу соҳага анча ҳисса қўшган тарихчилардан эди. Унинг қаламига мансуб «Наводир ул-вақоеъ» («Нодир воқеалар»), «Бухоройи шариф аз амир Дониёл то асри амир Абдулаҳад» («Бухоройи шариф амирларининг таржимаи аҳволи, амир Дониёлдан то амир Абдулаҳадгача») рисоалари шундан далолат беради.

Мирзо Абдуазим Сомий Бустоний ҳам бухоролик машҳур ўлкашунос тарихчи олим (1833—1914). У амир Музаффарнинг шахсий мунйиши (котиби) бўлиб хизмат қилган. У амир Абдулаҳад ҳукмронлигининг (1885—1910) сўнгги даврларида подшоликка қарши фикрлари учун саройдан четлатилиб, умрининг охирини ночорликда кечирган. Сомий бир неча адабий ва тарихий асарлар ёзиб қолдирган. «Миръот ул-хаёл» («Хаёл кўзгуси»), «Иншо», «Тухфайи шоҳий» («Подшо тухфаси»), «Тарихи салотини Манғития» («Манғит ҳукмдорлари тарихи») шулар жумласидан. «Тарихи салотини Манғития» асарининг муҳим томони шундаки, унда Бухоро хонлигининг «Урта Осиёнинг Россия томонидан босиб олиниши арафасидаги иқтисодий ва сиёсий аҳволи, Бухоро-Россия муносабатлари анча кенг ёритилган.

XIX асрнинг иккинчи ярми—XX асрнинг биринчи чорагида ўтган тарихчилардан **Мирза Салимбек**нинг илмий-тарихий ўлкашунослик фаолияти ҳам диққатга сазовордир. У 1850 йилда Бухорода туғилди. Мадрасада жуда яхши маълумот олди. Мирза Салимбек 1880—1883 йилларда амир ҳузурида хизмат қилди 1884—1885 йилларда Туркистон генерал-губернатори ҳузуридаги Бухоро амирлигининг вакили бўлиб турди. У хизматда бўлишига қарамай, тарих соҳасида муҳим ва қизиқарли рисоалар яратди. Унинг «Кашкули Салимий» («Салимийнинг кашкули»), «Жомеъ ул-гулзор» («Гулзорлар мажмуи»), «Қаъб ал-ахбор ҳикоялари», «Ҳикоят Абдулла ибн ал Муборак», «Тарихи Салимий» («Салимийнинг тарихи») каби рисоалари муҳим аҳамиятга эгадир.

XIX асрда йриқ ўлкашунос тарихчи **Абу Тоҳирхожа** (1874 йили вафот этган) тарихнавислик ривожига катта ҳисса қўшган олимлардандир. Унинг машҳур асарларидан бири «Самария» бўлиб, унда Самарқанд шахрининг бунёдга келиши ва номланиши, жўғрофий ҳолати, шунингдек, унинг об-ҳавоси, маданияти, иқтисодий ҳаётига доир қимматли маълумотлар келтирилади.

XIX асрнинг иккинчи ярмида тарихчи сифатида танилган олимлардан **Мулла Олим Маҳмуд Ҳожи** қаламига мансуб «Тарихи Туркистон» асари ўтмишимизни ўрганишда қимматли манба ҳисобланади. Асар манбаларининг бойлиги билан ажралиб туради.

Умуман олганда мазкур даврда Туркистондаги тарихчи олимлар ўз ўлкасининг ўтмишини ёритувчи салмоқли асарлар яратиб, уларни келгуси авлодлар учун маънавий мерос сифатида тухфа қилиб қолдирдилар.

Тарих фанининг ёрдамчи ва муҳим соҳаси бўлган археология фанининг ривожланиши ўлкада илмий-тадқиқот ишлари олиб борган рус олимларининг номи билан боғлиқ. Урта Осиё босиб олинганидан кейин чор ҳукумати мустақкам ўрнашиб олиш учун бу ерга фақат армияни эмас, балки табиий ва ижтимоий фанлар соҳасида ном қозонган олимларни ҳам сафарбар этди. Албатта, уларнинг олдига Урта Осиё халқлари орасида олимлар, мутахассислар тайёрлаш масаласи қўйилмади. Табиий фанлар олимларининг олдига қўйилган вазифа ўлканинг бойликларини Россия империяси манфаатларига тезроқ хизмат қиладиган илмий хулосалар тайёрлаб беришдан иборат эди. Ижтимоий-тарихий фанлар олдига эса ўзига хос талаблар: туб жой халқлари хулқ-атворларини этник жиҳатдан ўрганиш, қабилалар, уруғлар ўртасидаги муносабатларни ўрганиб, мазкур халқларни идора қилишда олимлар фикридан фойдаланиш қўйилди. Рус археологлари олдида олтин, кумуш ва бошқа турдаги ноёб манбаларни аниқлаб, уларни Россияга зудлик билан жўнатиш чораларини кўриш вазифалари турар эди. Ҳар бир мутахассис Урта Осиёда нимани қўлга киритиш ва уни Россиядаги қайси илмий ёки давлат юқори ташкилотларига жўнатиш йўриқномаларига эга эди. Шунинг учун ўлкага ҳар турли соҳа олим ва мутахассислар десанти ташланди ва сафарбар этилди. Улар мазкур йўриқлар асосида иш кўриб, нодир заргарлик, мискарлик, дурадгорлик, наққошлик, хаттотлик, муҳрканлик, нумизматикага оид ва бошқа буюм намуналарини йиғишга киришиб кетдилар.

Улар бундай кенг қўламли ишда маҳаллий зиёлилар ёрдамига таяндилар. Шунга кўра кўплаб ерли халқнинг билимдон кишилари ҳам бу ишларга жалб этилдилар. Рус олимлари уларни ўлкада тузилаётган турли илмий жамиятларга аъзо қилиб олдилар. Масалан, археология жамиятига қабул қилинган тошкентлик савдогар **Акрам Асқаров**нинг тангашунослик соҳасидаги фаолияти бунга яққол мисолдир. Унинг фаолияти Рус археология жамияти томонидан кумуш нишон билан тақдирланди. У танлаган 2 мингдан зиёд нодир олтин, кумуш ва мис тангалар Петербургдаги Эрмитаждан ўрин олган.

Шайбонийхон мадрасасида мударрислик қилган **Абу Саид Маҳсум** ҳам қадимги буюмлар ҳавасманди ва тўпловчиси бўлган. Н. И. Веселовский сўзига қараганда, **Мирза Абу Саид Маҳсум** маҳаллий кишилар орасида «мусулмон адабиётида энг ўқимишли кишилардан бири» бўлган. Бу ўқимишлилик унинг ўз қадрдон шахрининг ўтмиш тарихи, тарихий-маданий ёдгорликларини билишга бўлган синчков ва самимий муносабати билан қўшилиб кетган. Араб ёзувини мукамал билган **Абу Саид Самарқанднинг тарихий-меъморлик ёдгорликларида**,

жумладан, Гўри Амир, Шоҳи Зинда мақбараси ва бошқа тарихий ёдгорликларда сақланиб қолган ва ўқиш анча қийин бўлган ёзувлардан нусха олишни муваффақиятли равишда си-наб кўрди.

Академик В. В. Бартольд у билан шахсан таниш бўлиб, Абу Саиддан Осиё музейи учун султон Шоҳруҳдан тортиб то сўнгги шайбонийхонлар давригача мансуб бўлган турли ёрлик ва ҳужжатлар сотиб олган. Унинг номи, шунингдек, Урта Осиёда Октябрь тўнтаришидан аввалги энг катта археологик кашфиётлардан бири — машҳур Улугбек расадхонаси қолдиқлари бўлган жойни аниқлаш билан боғлиқдир. Маълумки, В. П. Вяткин 1908—1909 йилларда Обираҳмат ариғи яқинидаги «Поцрасад» тепалигида қазилма ишларини олиб борган. У муваффақиятли яқунланди. Урта Осиё халқларининг жаҳон аҳамиятига эга бўлган ажойиб маданий ёдгорликларидан бири шу тариқа кашф этилди. Қазилма жойини танлашда маҳаллий кексаларнинг кўрсатмаси ҳам ёрдам берди. Улардан буни сўраб-суриштиришда В. П. Вяткиннинг сўзига кўра, ўзининг «иккинчи сояси» бўлиб юрган Абу Саид ҳам фаол иштирок этди. Абу Саид 1910 йилда вафот этди, шуниси эътиборга моликки, оғир касал бўлишига, зўрға юришига қарамай, Абу Саид Афросиёбда Вяткин ўтказётган қазилма ишларини бориб кўради.

Еттисув вилоятида археология билан Турди Мирғиёсов шуғулланиб, у археологияга оид нарсаларни ўн олти йил тўплаган. Мирғиёсов А. А. Диваевга ёзган мактубида Тўқмоқ райони чеккаларида, жумладан, ирригация ишлари олиб борилаётган жойда қадимги шаҳар вайроналари борлигини хабар қилган. Мирғиёсовнинг ўзи бу жойларда қазини ишларини олиб бориб, эътиборга молик нарсаларни топган. У бу қадимги шаҳар гиштарини маҳаллий кишилар беҳаёларча ташиб кетаётганлигини куюниб таъкидлаган. «Биз Вернийга учта телеграмма юбордик, — деб ёзади у. — Аммо ҳеч қандай жавоб олмадик. Орадан яна уч йил ўтса, бу нодир минорадан ҳеч нарса қолмайди. Қисқача қилиб айтганда, туркистонлик археологлар бу ердаги қадимги ёдгорликларни ўз паноҳига олишмаса фан ва тарих учун қимматли манбаларнинг ҳаммаси йўқ бўлади ва авлодлар қарғишига учраймиз». Бу мактуб Туркистон халқларининг моддий ва маънавий маданияти ёдгорликларига чор ҳокимияти беписандларча муносабатда бўлганлигини яққол кўрсатиб турибди.

Мирза Абдулла Бухорий касби бўйича иккинчи гильдия савдогари ва маҳаллий ипак, жун ҳамда ип-газлама буюмлари фабрикасининг хўжайини эди. 1878 йили у Тошкентда кўргазма ташкил этишда иштирок этади ва кўргазмага хонатлас, турли рангдаги аёллар бош кийими ва ҳар хил рўмоллардан иборат коллекция тақдим қилади. Мирза Абдулла савдогар Муҳаммад Шобир билан бирга «Ипак буюмлари ишлаб чиқаришни анча такомиллаштиргани ва кенгайтиргани» учун олтин

пишишқа сазовор бўлади. У 1886 йилги Туркистон кўргазмасида ҳам қатнашди. Мирза Абдулла келтирган ипак маҳсулотлар томошабинлар диққатини ҳамisha жалб этган. Улар тезда сотилиб кетган ва ана шу газламалари учун у мукофот олган эди. Мирза Абдулла Н. И. Веселовский билан ҳам алоқада бўлган. Н. И. Веселовский Мирза Абдулла коллекцияларини кўриб чиқиб, ундан 1202 та буюм, шу жумладан, 11 та тилла ва 77 та кумуш танга, 951 дона чақа, 18 та муҳр ҳамда одамлар, ҳайвонлар ва бошқа нарсалар тасвири туширилган 6 та тош сотиб олган.

Н. И. Веселовский билан танишиб, ҳамсуҳбат бўлиши, шунингдек Афросиёб қазилмаларини бориб кўриши Мирза Абдуллада ёдгорликлар тўшлаш фаолиятини янада кучайтирган. Натижада у қадимги нарсаларнинг илмий аҳамиятини тушунишга ҳаракат қилибгина қолмай, балки рус фани ва маданияти ютуқлари билан яқиндан танишишга ҳам интилдди. Уэ ташаббуси билан Москва ва Петербургда саёҳат қилди: Кремлда бўлди, Третьяков галереясини кўрди, 1887 йили Петербургда келиб Н. И. Веселовский билан учрашди. Веселовский унга шаҳарнинг диққатга сазовор жойларини кўрсатди, ўқиш учун китоблар билан таъминлади, у эса ўз навбатида рус олимнинг Самарқандга оид топириқларини бажарди.

Мирза Абдулланинг Петербургда бўлиб, илмий рус олимлари билан мулоқотда бўлиши унинг кейинги фаолиятида ўз аксини топди. Энди у оддий ёдгорлик тўпловчи эмас, балки ўлкашунос-тўпловчи, қадимшунос сифатида у ёки бу қадимги ёдгорлик қай вазиятда топилганлиги билан қизиқадиган профессионал археолог-тадқиқотчига айланди. Янги топилган қадимги ёдгорликлар ҳақида Мирза Абдулланинг маҳаллий матбуотда тез-тез чиқиб туриши император археология комиссияси аъзоларида қизиқиш уйғотди. Улар коллекциялари билан таништиришни илтимос қилиб, Туркистон генерал-губернатори Г. О. Розенбах орқали унга мурожаат этдилар. 1888 йилнинг 21 октябрида Мирза Абдулланинг розилиги билан Петербургда 6 қути қадимги танга ва бошқа нарсалар юборилди. Бухорий уларга ҳеч қандай нарх қўймади, балки «бу топилдиқларни комиссия ихтиёрига биноан мукофот тариқасида хазина фойдасига топшириш» истагини билдирди. Ҳаммаси бўлиб жўнатилган 6300 қадимий антиқа буюмларнинг кўпчилигини комиссия томонидан қабул қилинди. 1888 йили комиссия бу буюмлар ичидан Эрмитаж учун тушдан ишланган шарқ ойнаси билан мис кўзани танлаб олди.

1889 йилда Мирза Абдулла 13 та олтин ва мис танга, 1891 йилда эса Эрмитаж учун 11 та сөпол идиш юборди. Мана шуларнинг ўзиёқ маҳаллий ўлкашуносларнинг ёки савдогарларнинг катта миқдордаги ноёб экспонатларнинг ўлкамиздан чиқиб кетишида фаол иштирок этганлигини кўрсатади. Бу ҳам тарихимиз ва маданиятимизнинг энг бой осори-атиқаларидан ажралиб қолишни таъминлашда салбий роль ўйнаган эди.

4. Табиий фанлар

Ўлкага сафарбар этилган рус олимлари Туркистоннинг жўгрофий ва табиий оламини текширишга жиддий киришдилар. Улар илмий мазмунда иш олиб боришди. Аммо унинг натижаларидан чор ҳокимияти ва ҳарбий доиралари ўз ғаразли мақсадлари йўлида фойдаландилар. Масалан, хариталаштириш чор армияси қўмондонлари учун биринчи навбатда зарур эди. Ер ости ва ер усти бойликларининг физикавий-кимёвий хусусиятларини ўрганиб, уни саноат ва ҳарбий саноат хом ашёсига айлантириш ёки Россияга тўғридан-тўғри ташиб кетишни асосий ўринга олиб чиқдилар. Шунинг учун Туркистонда топилган ва аниқланган хом ашё манбалари билан ё ҳарбий вазирлик ёхуд саноат доиралари қизиқдилар. Олимларни пул билан таъминлашни ҳам улар ўз зиммаларига олдилар.

Ўрта Осиёнинг яхши ўрганилмаганлиги мустамлака маъмуриятининг ишларини қийинлаштирди ва мураккаблаштирди. Бу эса қўлга киритилган ўлкани хўжалик жиҳатдан эксплуатация қилиш вазифаларини тезлик билан амалга оширишга тўсиқ бўлди. Илмий-тадқиқотлар натижалари шу тўсиқни олиб ташлаш, шунингдек, ўзларининг кўп миң йиллик тарихига, урф-одатлари, турмуш тартибларига эга бўлган миллион-миллион ўрта осийликларни ҳар томонлама эксплуатация қилиш тизимларини тўғридан-тўғри амалга оширишга ёрдам бериши лозим эди.

Бундан ташқари ўз табиий бойликлари, маданий мероси тоғат бой бўлган ва кам текширилган, улкан ҳудудни эгаллаган, ранг-баранг табиатли бу ўлкани текширишни ихтиёр этган олимлар ҳам мавжуд эди. Аммо чоризм уларни ҳам ўз айтганига юришга мажбур қилди.

Машҳур рус зоологи ва сайёҳи, дарвинизмнинг эътиқодли тарафдорларидан бири **Н. А. Северцов (1827—1886)** катта ҳажмли текширишларни олиб борди. У «дунё томи» Помир тоғ тизимини ўрганиб чиқди. Саёҳати давомида зоология, ботаника, минералларга доир коллекциялар тўплади. Машҳур рус жўгрофи **П. П. Семёнов-Тяньшанский (1827—1914)** Тяньшань тоғ тизимлари жўгрофия билимларига асос солди. Музликлар, вулканлар ҳақида қизиқарли манбалар тўплади.

Рус табиатшуноси **А. П. Федченко (1844—1873)** Фарғона водийси ва Олойни, шунингдек Зарафшон водийси билан Қизилқумни ҳам текшириб чиқди.

Геолог ва жўгроф **И. В. Мушкетовнинг (1850—1902)** илмий хизматлари жуда каттадир. У Шимолий Тяньшань тизмаларининг геологик асосларини кўрсатиб берди. Туркистон фойдали қазилмалари рўйхатини тузди. **И. В. Мушкетов (Г. Д. Романовский билан биргаликда)** Туркистоннинг биринчи минералогик харитасини тузди. У ўз ишларининг ҳаммасини умумлаштириб, «Ўрта Осиёни ўрганиш тарихи» деб номланган асарини ёзди.

В. В. Докучаев Урта Осиё тупроқларининг таркибини ўрганишга кўп меҳнат сарф қилди.

1867 йилда Тошкентда метеорологик станция очилди. У ўлканинг иқлимини ўрганишга киришди. 1870 йилда Тошкентда Туркистон халқ кутубхонаси ташкил қилинди. 1874 йилда обсерватория очилди. Урта Осиё халқларининг турмушига бағишланган илмий ва ўлкашуносликка доир турли хабарлар ва мақолалар «Туркистон вилояти газети», «Туркестанские ведомости» газеталари (1870—1917) ва бошқа маҳаллий матбуотда мунтазам равишда босилиб турди. Аммо бу ташкилотлар генерал-губернаторликнинг мустамлакачилик манфаатларига хизмат қилди.

1870 йилда Урта Осиё олимлари жамияти тузилди. Бу жамият ўз олдига Урта Осиё тарихи, географияси, этнографияси, статистикаси, иқтисодиётига оид маълумотларни тўплашни мақсад қилиб қўйди.

Ўлкада ҳаммаси бўлиб 15 га яқин илмий жамиятлар иш олиб борди. Бу жамиятлар фан тараққиётининг тарғиб ва ташвиқ қилинишида сезиларли ишларни амалга оширди. Умуман олганда, рус олимлари Урта Осиёда табиий фанларнинг ривожланишида катта ҳисса қўшдилар.

5. Санъат ва меъморчилик

XIX асрнинг охири — XX асрнинг бошларида Бухоро меъморчилик оқими истеъдодли усталарни етиштириб чиқарди. Булар орасида Облоқул ва Иброҳим Ҳафизовлар, Мўминжон Солиҳов, Ширин Муродов ва бошқалар машҳур эди. Бухоро меъморчилиги мактаби анъанаси уй-жой қурилишида алоҳида ажралиб турди. Бу пайтда қурилган уйларнинг деворлари асосан қўш синчли бўлиб, кўп ҳолларда ёзлик уйлар, болохоналар қурилди.

Қишлоқ меъморчилигида уй-жойлар шаҳарлардагидан фарқли бўлиб, оиланинг асосий истиқомат жойи ташқи ҳовли эди. Одатда, қишлоқ ҳовлисининг атрофига паҳса девор олинган. Бундай ҳовлилар кўрғон деб ҳам аталган.

Сарой қурилишида Ситоран Моҳи Хоса ўзига хос услубда безатилди. Бино қурилишида ҳам Ғарб, ҳам Шарқ меъморчилиги анъаналаридан фойдаланилди. Ундаги махсус («Оқ сарой») залга пардоз беришни Уста Ширин Муродов бошлиқ бир гуруҳ уста ва ганчкорлар амалга оширдилар.

Бухоро ва Самарқанд бинокорлигида ганч, ёғоч ва тошга ўйиб бадий нақш солиш жуда оммалашган эди. Асосан устунларга, эшикларга ва шифт синчларига ўймакор нақш ишлаш кенг расм бўлган.

Хоразм меъморчилиги оқими бадий услуби жиҳатдан мукамал ижодий мактаб ярата олди. Бунини мактабнинг ўлмас меъморчилик обидалари тимсолида яққол кўриш мумкин. Бу

кўриниш XX аср бошларигача қурилиши давом эттирилган Дишан қалъа мажмуида ҳам намоён бўлади:

Бухоро ёки Самарқанд уйларига қараганда Хоразм уйлари соддароқ бўлиб кўринса-да, аммо иқлимга мослиги билан ажралиб турган. Жазирама иссиқда ҳам салқинлигини йўқотмайдиган айвонларни қуришга алоҳида эътибор қаратилган.

Хивадаги диний маросимларга атаб солинган бинолар, маҷитлар, мадраса ва мақбараларнинг меъморчилиги, айниқса диққатга сазовордир. Машҳур шоир Паҳлавон Маҳмуд қабри устига қурилган мақбара мажмуи Хива мақбаралари орасида алоҳида жозибадорлиги билан ажралиб туради. Мақбарани қуриш ишларига машҳур меъмор Одина Муҳаммад Мурод бошчилик қилган. Пардоз ишларида уста кулол Нурмуҳаммад, Абдужаббор, унинг ўғли Сўфи Муҳаммад Ниёз ва Абдуллалар қатнашганлар. Булар меъморчиликнинг Хива услуби ривожига катта ҳисса қўшган усталардир.

Ислом Хўжа минораси ҳам энг кўркам иншоотлар жумласига киради. У узоқ-узоқлардан салобат билан кўриниб туради.

XIX асрнинг охири — XX асрнинг бошларида қурилган мадрасалардан яна бири бу Қозикалон мадрасаси бўлиб, унинг қурилишига барча маблағларни Урта Осиёда номи кетган шайхулислом Салимохун (у узоқ йиллар Хиванинг адолатпеша қозикалони бўлган, Муҳаммад Раҳимхон уни ўзига пири устоз тутган) ўз ҳисобидан ажратди. Салимохун Хива хонлигидаги иқтидорли, лекин кам таъминланган муллавақчаларни ўз таъминотига олиб, ўқиттирган. Натижада унинг мадрасасидан ҳам ажойиб зиёлилар етишиб чиқади. Улар пиру устозлари берган нон-туз ва билимни оқладилар. Шулардан хонга қарши кураш бошида турганлардан мулла Уроз Хўжамуҳамедов, Нурмуҳаммад Бобоев, Бобоохун Салимовларни кўрсатиш мумкин:

Хоразм меъморчилиги мактабининг характерли томони шунда эдики, усталар ўстун ва эшикларга нақш беришда бутун маҳоратларини намоён этдилар. Айниқса ёғоч ўймакорлиги соҳасида усталар эришган беқиёс ютуқлар нозиклик, гўзаллик жиҳатдан мисли кўрилмаган даражага етди ва улар ҳозиргача дунё сайёҳларини ҳайратга солиб келмоқда.

Фарғона водийсида ҳам ўзбек халқ меъморчилигининг ўзига хос тармоғи ривожланиб борди. Бухоро ва Хоразм меъморчилиги сингари водийнинг ҳам бу соҳада чуқур тарихий илдизлари ва бой анъаналари бор эди.

Бинокорлик санъатининг тажрибаларини ва сирларини кўз қорачиғидек асраб келган меъморлардан бири Муҳаммад Мусо ва унинг ўғиллари машҳур меъморлар Исохон ва Юсуфали Мусоевлар, шунингдек Муҳаммад Аминхўжа ҳамда бошқалар ўз даврининг энг пешқадам усталари эдилар. Қўқон ва Тошкентда «Қашғарча» деб ном олган ёзги-қишки бинолар кенг расм бўлган.

XIX аср охирларида қурилган Андижон Жомеъ масжиди қурилиши ҳам юксак меъморчилик намунаси бўлди.

Туркистон Россия томонидан забт этилгач русларнинг оммавий кўчиб келиши билан турли шаҳарларда Европа типдаги иморатлар пайдо бўла бошлади. Темир йўл станцияларига яқин жойларда рус қишлоқлари ҳам пайдо бўлди. Уларнинг кўчалари кенг ва тўғри эди. Амалий безақли санъат тури ҳам ривожланиб борди. Ундан уйларни, кийим-кечакларни безашда қўлланилди. Ажойиб сўзаналардан тортиб майда-чуйда уй-рўзгор буюмларигача меҳр билан ипак гул солинди.

Тўқимачилик, читга гул босиш, бахмал тўқиш, гилам, палос тўқиш, каштачилик, зардўзлик, кулолчилик, мис ўймакорлик, заргарлик, наққошлик каби амалий санъат турлари жуда ривожланди. Айниқса, каштачилик миллий истеъдод намунаси эди. Амалий санъатнинг бу тури халқимизнинг гўзаллик яратиш шайдоси бўлганлигидан далолат беради.

6. Мусиқа санъати

Ўзбек мусиқа санъати ривожланишда давом этди. XIX асрнинг охири — XX асрнинг бошларида мусиқанинг ҳамма жанр ва шакллари хонанда, созанда, бахшиларнинг авлодлари томонидан ижод қилиниб, нотасиз ҳолатда оғиздан-оғизга ўтиб келган оғзаки анъанавий санъатдан иборат эди. Хива хони Муҳаммад Раҳимхон мусиқанинг ўлмас мақом турларини путур етказмай кейинги авлодларга қолдириш мақсадида Мунис ва Жомил Хоразмий каби забардаст санъаткорларни нота яратишга жалб этди. Уларга рамхўрлик кўрсатди. Давлат арбоби бўлган Муҳаммад Раҳимхоннинг бу хизматлари диққатга лойиқдир. У инсоният салоҳиятининг буюк ютуқларидан бири бўлган мақом куйларининг келажак авлодга асл ҳолатда етишини астойдил истар эди. Ўзбек мусиқаси халқ куйлари ва профессионал мусиқадан иборат эди.

Қўшиқлар мазмунига кўра алла, болалар қўшиғи, лирик қўшиқлар, оилавий расм-русм куйлари, тўй, мотам, меҳнат қўшиқлари, тарихий куй-қўшиқлардан иборат бўлган.

Халқ орасида ҳазил-юмористик ва сатирик куйлар, чолғу мусиқаси жуда кенг тарқалган эди. Чолғучилар қизиқчилар, кўғирчоқбозлар, дорбозлар ўйинларига жўр бўлишган. Карнай, сурнай, поғора, дутор, танбур, еғижак, рубоб, най, доира асосий мусиқий асбоблар ҳисобланарди.

Туркистон забт этилгач, рус ва Европа театри ҳамда мусиқаси намуналари ўлкада намойиш этила бошланди.

1877 йили Туркистонда драматик труппалар иш бошлади. XIX асрнинг охири — XX асрнинг бошлари Ўзбекистон театр санъати тарихида муҳим давр бўлди. Шу давр ичида ўзбек миллий ёзма драматургияси пайдо бўлиб, Европа типдаги ўзбек театри вужудга келди. Эски ўзбек масхарабоз ва қизиқчи-

лари театри йирик актёрларни етиштириб чиқарган эди. Булар орасида ажойиб комик ва ҳикоячи ҳамда мусиқачи, кўпдан-кўп ҳажвий асарлар муаллифи Юсуфжон қизиқ Шакаржонов (1868—1959) айниқса зўр истеъдод эгаси эди.

XX асрнинг бошларида аралаш рус-ўзбек циркчилиги ривожлана борди. 1902 йилда шундай цирклардан бирига Шообид Мансурбоев оқсоқол қилиб сайланди.

7. Халқ оммаси турмушининг маиший томонлари

Халқнинг ўтмишда анъанага айланган расм-русмларида жиддий ўзгаришлар бўлмаса-да, бироқ рус капиталистик савдо-саноатининг таъсири сезила бошланди. Товар айирбошлаш, савдо-сотиқ муносабатларининг кучайиши ҳар икки халқни яқинлаштирди. Рус оилалари билан ўзбек оилалари ўртасида таниш-билишчилик муносабатлари кучайди.

Бир ҳовлида бир неча хона бўлиб, уларда шу хонадоннинг уйланган ўғиллари, баъзан эса хонадон бошлигининг ака-ука ва жиянлари истиқомат қилишарди.

Уйнинг олдини ва ичкарисини тоза тутиш мусулмончилиқ қоидаларининг энг муҳим қисми эди. Шунга кўра уйлар гарчи каталакдай бўлса-да, саранжом, озода, саришта бўлар эди.

XIX асрнинг охирларида бойларнинг ҳовли-жойлари фақат катталиқ жиҳатдан эмас, балки шакли, кўриниши жиҳатдан ҳам кўзга яққол ташланиб турарди. Зал кўринишидаги хоналар нақшдор қилиб безаларди, томи тунукалар билан ёпилган бўларди. Аҳоли уйини танча (санда), бойлар эса печка билан иситарди.

Урта Осиё босиб олингач, маҳаллий халқ кийинишида Европа таъсири сезила бошланди. Маҳалла жамоаси тўй, маърака маросимлари, турли тадбирларни ташкил қилишда муҳим роль ўйнарди. Шулар орасида ёрдам, ҳашар, кўмак бериш аҳамияти катта эди. Бу ишларда қавм-қариндошлар, ёру биродарлар, қўшнилар қатнашарди. Аёллар овқат тайёрлашда, эркаклар эса оғир ишларни бажаришда кўмаклашган.

Маҳалла мачитини қуриш ва тузатишда ҳамма аҳил, опа-ука, ака-сингил, дўст-биродар бўлиб, чин дилдан ҳолис меҳнат қилишган. Мачитга барча нарсалар хайр-эҳсон йўли билан келтирилган.

Сумалак пишириш ҳақиқий меҳр-оқибатлилиқ муносабатларининг энг яхши кўриниши эди.

Оиланинг ўзи билан ўзи овора бўлиб қолмаслиги, оиладаги ҳамма расм-русмга бутун жамоани қатнаштириш сингари халқ турмушининг кўпдан-кўп хусусиятларини белгиловчи анъана жуда чуқур илди-отган эди. Гап, базм ва тўй, хатна тўйларга ҳамма аъзоларини таклиф қилиб, уларни меҳмон қилиш ҳар бир оиланинг муқаддас бурчи ҳисобланарди.

Энг муҳими, одамларнинг жамоа ишларига муносабати уларнинг дафн маросимларида қатнашишига қараб текширилди. Ҳар бир жамоа аъзоси дафн маросимига келиб ҳамдардлик, таъзия изҳор этиши, ўлганнинг арвоҳини «хушнуд қилиб» дуо ўқиши, аёллар, қариндош-уруғлар, қўшнилари бўлса ўлганга аталган аза йиғисига шерик бўлишлари лозим эди. Хотинлар ўлик чиққан хонадонга оддий ўзбек аёллари кийимида, одми кийиниб келишган. Улик чиққан уйда уч кунгача қозон осилмаган. Дафн куни фақат холвайтар пиширилиб, ўликни кўмишга келганларга тарқатилган.

Бутун жамоа турмушини бошқариш оқсоқол зиммасида эди. Хотин-қизларнинг ижтимоий турмушига обрўси баланд ва расм-русм, урф-одатларни яхши билган кекса аёл (ходима ёки кайвоний) раҳбарлик қилган.

Оқсоқол жамоа вакили сифатида жанжалли масалаларни ҳам кўрар, қарама-қарши томонларни яраштириб юборарди. Улар судга берилмасди. Жамоа ва маҳалланинг ўз-ўзини тарбиялаши ва бошқариши кучли эди.

г.н2мелар слрэ.9авҚмоўуниўх-

Йигитларнинг тарбиясида жўра, улфатчилик катта аҳамиятга эга эди. Чунки унинг иштирокчилари ҳар қандай оғир кунларда бир-бирини ёлғиз қолдирмас, касал бўлса ҳолидан хабар олиши, уй-жой қурса биринчи бўлиб етиб келиши, дафн маросимларида тўлиқ иштирок қилиб, дардига шерик ва малҳам бўлиши керак эди. Жўраларидан ажралиш йигит учун оғир азоб бўлган.

Мавзу юзасидан савол ва топшириқлар

1. Туркистон босиб олингандан кейин тарихий-сиёсий вазият қандай эди?
2. Адабиёт ва ижтимоий-фалсафий фикр ривожланишини аниқ мисолларда изоҳлаб беринг.
3. Тарих, археология ва этнография соҳасидаги ютуқлар нималардан иборат бўлди? Энг йирик тарихнавис ва археологлар ҳақида гапириб беринг.
4. Табиий фанлар соҳасидаги кашфиётлар ва уларнинг натижалари тўғрисида нималарни биласиз? Уларнинг фанга қўшилган ҳиссасини айтиб беринг.
5. Санъат ва меъморчиликнинг ривожланишининг аниқ мисолларда кўрсатиб беринг. Бухоро, Қўқон, Фарғона, Хоразм меъморчилигининг ўзинга хослиги нимада?
6. Халқ турмуш тарзидаги илғор анъаналар ва уларнинг тарбиявий аҳамиятини айтинг. Мустамлакачилик давридаги халқ турмуш тарзига салбий таъсир қилувчи омилларни сўзлаб беринг.

VII БОБ. ТУРКИСТОН УЛКАСИДА КАПИТАЛИСТИК МУНОСАБАТЛАРНИНГ РИВОЖЛАНИШИ. МАРКСИЗМ ВА ИНҚИЛОБИЙ ҒОЯЛАРНИНГ ТАРҚАЛИШИ. ИНҚИЛОБИЙ ҲАРАКАТЛАР

27-§. ТУРКИСТОН УЛКАСИДА КАПИТАЛИСТИК МУНОСАБАТЛАРНИНГ РИВОЖЛАНИШИ ВА МЕХНАТКАШЛАР АҲВОЛИНИНГ ЕМОНЛАШУВИ. УЛКАДА МАРКСИЗМ ҒОЯЛАРИНИНГ ТАРҚАЛИШИ

I. Туркистон — Россиянинг хом ашё манбаи

XIX асрнинг охирида Россияда капиталистик муносабатлар жадал ривожланиб, унинг империализм босқичига ўтаётганлиги турли соҳаларда яққол кўринди. Даставвал бу иқтисодий ҳаётда кенг намоён бўлди. Бу жуда катта монополияларга чексиз хом ашё етказиб берадиган манбалар зарур деган гап эди. Айниқса, тўқимачилик саноатининг гуркираб ўсиши Туркистонда пахтачиликнинг яққаҳокимлигини таъминлашга кенг йўл очиб юборди. Россия тўқимачилик буржуазияси ўз ҳокимияти яратиб берган таловчилик сиёсатига суяниб, ўлкани сулуқдек сўришга киришди. Метрополиянинг шунга асосланган иқтисодий сиёсати ўлкани тобора ўз домига торта бошлаган эди. Чор каъмурияти Туркистонни хом ашё манбаига ва уни рус моллари сотиладиган бозор майдонига айлантириш учун ҳамма воситаларни шиддат билан ишга солди. Ўлка бой-лиқларини тинимсиз ташиб кетиш режаси ишлаб чиқилди. Бу сиёсатдан, дворян-помешчиклар синфидан ташқари, тобора кучга тўлиб бораётган рус буржуазияси, унинг тўқимачилик саноати ғоят манфаатдор эди.

Туркистон даромад, фойда манбаи сифатида ҳам чор Россияси хазинасини бойитиб бормоқда эди. Бу даромадлар 1867—1896 йилларда 4 баробар кўпайди, аҳолидан олинадиган солиқлар эса 1889—1893 йилларда 40 фоизга ошди. Натижادا шу йиллар давомида Россия империяси хазинасига ўлкадан 150 миллион сўм соф даромад тушди. Айниқса, темир йўлнинг ишга уриниши бу имкониятларни миселсиз ошириб юборди.

Россия-Туркистон муносабатлари фақат Россия империяси манфаатига бўйсундирилди. Шунинг учун ўлкада қуриляётган арча заводлар, айниқса пахта заводлари рус саноат эгаларига аראшли эди. XX асрнинг бошларида фақат Фарғона вилояти-а 157 та пахта тозалаш заводи ишга туширилдики, уларнинг сосий кўпчилиги ажнабий босқинчилар вакиллариинг қўли-а эди. Фақат айримларигина рус-ўзбек буржуа савдо-саноат акилларига қарашли эди. Туркистоннинг Самарқанд, Сирдарё ва Фарғона вилоятларида 1867—1900 йиллар мобайнида 170 та саноат корхонаси очилган бўлса, 10 йил давомида (1900—1910) яна 220 та, 4 йил ичида эса (1910—1914) 180 та кор-она ишга туширилди. Ана шу рақамларнинг ўзиёқ ўлкада са-ват қурилиши бир ёқлама олиб борилганлигини кўрсатади.

Ўлканинг пахтаси Россияга сув ва ҳародек зарур эди. Шунга кўра Туркистоннинг шу эҳтиёжини қондирувчи ҳудуд экаи-лигини таъкидлаб, князь Масальский бундай деб ёзган эди: «Пахтачиликни ҳар томонлама ривожлантириш рус тўқимачи-лик саноати учун яқин келажакда ҳаёт-мамонт масаласига ай-ланади, Туркистоннинг Россия империясига кўрсатадиган буюк иқтисодий хизмати ҳам ана шундадир».

1880 йилда Туркистон пахтаси рус саноати эҳтиёжининг 25 фоизини ташкил қилиб, бу рақам йил сайин ошиб бори-ва биринчи жаҳон уруши арафасида 50 фоизга етди. Шунга кўра империянинг тўқимачилик саноати бошқа саноатларга нисбатан жадал ўсди.

1889—1916 йилларда пахтанинг америка нави экиладиган Туркистон ўлкасида пахта майдонлари 7 баробар кенгайти-рилди.

1884 йилдан рус саноатчилари ўлкада америка навли пах-тани кенг миқёсда эктиришларидан сўнг империя тўқимачилик саноатининг иштаҳаси очилиб кетган эди. 1889 йилда бундай нав 50 минг, 1895 йилда 110 минг десятина майдонни эгаллади. 1901 йилга келиб эса 186326 десятина ерни эгаллаган пахта-дан 174026 десятинаси рус саноатига мўлжалланган америка навига тегишли эди. Рус корчалонлари ва чет эл фирмалари-нинг махсус пахта плантациялари ҳам шитоб билан ўз майдо-нини кенгайтириб юборди. Г. Беляков, Н. Раевский, С. Тарсин каби плантаторлар америка навли пахтаи Туркистонда кенг тарқатиш ишнинг ташаббускорлари ва кашшофлари бўлди-лар. Энг катта плантация Катта Ярославль мануфактурасига тегишли эди (2750 десятина), кейингиси эса рус келгиндилари-нинг Андреев хутори (Андижон яқини) бўлиб, у 700 десятина майдонни эгаллаган.

XX асрнинг бошларида пахтачилик Туркистон саноати ва қишлоқ хўжалиги ялпи маҳсулотининг 40 фоизини ташкил эт-ган бўлса, дон — 37 фоиз, чорвачилик — 15,8 фоиз, боғдорчи-лик — 3 фоиз, узумчилик — 3 фоиз, бошқа соҳалар — 1,2 фоиз-ни ташкил қилди. Пахтачилик империянинг чет элларга сарф-лайдиган 70 миллион олтин пулини тежашга имкон бергани ҳам тўқимачилик, газлама саноатининг гуркираб ўсишига турт-ки берди.

Пахта яккаҳокимлиги Туркистон саноатига яққол мустам-лака тусини бериб, уни метрополия буржуазиясига рақобатчи эмас, балки унга хизмат кўрсатувчи соҳага айлантирган эди. Рус буржуазияси ва шаклланиб бораётган Туркистон буржуа-зияси ўртасидаги муносабат ҳам шу ҳолатда ўз аксини топди. Метрополиядаги капиталистлар чет эл фирмалари билан ҳам-корликда ўлка бойликларини ўзлаштириш ишида маҳаллий буржуазияни ўзига воситачи қилган эди.

Империя буржуазияси мустамлака спёсатини монополистик капитализмга хос бўлган янги усулларда: капитал чиқариш, қараз бериш, концессиялар олиш, хом ашё манбаларини қўлга

олиш каби воситалар ёрдамида амалга оширишни истаса, метрополиядаги дворян-помешчиклар ўлка ерларини тортиб олиб рус помешчикларига бўлиб бериш, иқтисодий характерга эга бўлмаган воситаларни ҳарбий куч ва зўравонлик билан қўллаш, патриархал-феодал муносабатларни сақлаб қолиш тарафдорлари эди. Бошқа соҳалардаги каби мустамлака сиёсатини ўтказишда ҳам дворянларнинг устиворлиги рус буржуазиясини чоризмга қарши қайраса-да, унинг очиқдан-очиқ курашга юраги белмас эди. Чунки худди шу пайтга келиб Россияда кучга тўлаётган ишчилар ҳаракати буржуазияни чўчитар ва чоризм билан мурасага ундар эди. 1895—1896 йилларда Петербургдаги иш ташлашлар фақат буржуазиянинг эмас, балки дворян-помешчиклар ва чор ҳукуматини ҳам жиддий ташвишга солган эди.

2. Ҳалқ аҳволининг оғирлашуви

Туркистон ўлкасида ҳам темир йўл қурилиши ва саноат корхоналарининг вужудга келиши туфайли гарчи аста-секинлик билан бўлса-да, маҳаллий ишчилар синфи шаклланимоқда эди. Улар асосан рус саноат маҳсулотлари билан рақобатдан хонавайрон бўлган ҳунармандлар ва қишлоқларда капиталистик муносабатлар туфайли табақаланишнинг кучайиши натижасида қашшоқлашган деҳқонлардан таркиб топган эди. Туркистон аҳолисининг қарийб 90 фоизини ташкил қилган деҳқонлар ва чорвадорларнинг аҳволи тобора оғирлашиб, улар тирикчилик ташвишида турли маъсурий ишлар билан шуғулланишга мажбур эдилар. Айрим маълумотларга кўра, Фарғона вилояти Марғилон уездида ерсиз деҳқон хўжаликлари 22 фоизни, Андижонда — 15, Наманганда — 11, Каспийорти вилоятида — 9,6 фоизни ташкил қилган. XX асрнинг бошларидаги кенг деҳқон оммасининг қашшоқлашиб, ишчилар синфи сафини тўлдираётгани ҳақида ўша давр матбуоти яққол гувоҳлик беради. «Қишлоқ пролетариатининг иқтисодий аҳволи, — деб ёзган эди «Русский Туркестан» газетаси, — йилдан-йилга ёмонлашиб бормоқда, чунки йилдан-йилга оқдан ўлиш хавфи кучаймоқда. Деҳқонларнинг камбағал қисми тўла хонавайронлик даражасига бориб, ўсиб бораётган ерли пролетариат қиёфасига кирмоқда».

Ҳунармандлар ҳам шундай аҳволга тушиб ишчилар армияси сафини тўлдира бошладилар. XX асрнинг бошларида уларнинг сония, тадқиқотчиларнинг ҳисобига кўра, 28445 кишини ташкил қилган. Туркистоннинг барча шаҳар ва қишлоқларида ҳунармандчилик билан шуғулланувчилар 108324 кишидан ортиқ бўлиб, улар ўлка фабрика- завод саноати маҳсулотининг 22,3 фоизини ишлаб чиқаришган. Ўлкада 324438 хўжалик қўлимча машғулот — ҳунармандчилик билан шуғулланган. Ўша даврда яшаган тадқиқотчилардан бири деҳқон ва ҳунармандларнинг аҳволи ҳақида бундай деб ёзган: «Иқтисодий танглик за моддий қашшоқлик, оғир меҳнат самараларининг эксплуататорлар қўлига топширилиши яқин келажакда жуда жиддий

оқибатларни келтириши мумкин... Бундай танглик ўзининг сўнгги поёнига етганда нималар бўлиши ва қандай оқибатлар юзага келишини олдиндан сира тасаввур қила олмаймиз».

Хонавайрон бўлган деҳқонлар, ҳунармандлар ҳисобига сафларини кенгайтириб бораётган Туркистон ишчилар синфининг аҳволи ҳам жиддий эди. Зотан, унинг шаклланиш жараёни ҳам мустамлака шароитида ўзига хос хусусиятларга эга бўлди.

Маҳаллий ишчилар синфининг шаклланишида қурувчи ишчилар ҳам асосий замиилардан бўлди. Бинокорлик ишининг усталари ва мардикорлар сафидан чиққан Очил Бобожонов, ака-ука Султонхўжа ва Акбархўжа Қосимхўжаевлар, Низомидин Хўжаев, Мирзааҳмад Мирходиев, Собиржон Юсупов ва бошқалар Туркистонда миллий озодлик ва инқилобий ҳаракатда салмоқли ўрин эгалладилар. Пахта тозалаш заводлари, ёғмой, тоғ-кон саноати ишчилари сони ҳам сезиларли даражада ўсиб борди. Фарғона вилоятининг Қўқон уездидаги 37 та пахта тозалаш заводларида 1670 киши ишлаганлиги фактнинг ўзи ҳам бунга гувоҳлик беради.

Санкт-Петербургниң олий доиралари ифвогарона мақсадларни кўзлаб Туркистондаги рус ишчиларига катта имтиёзлар бериб, уларга истилочиларга хос мавқе ва рағбатни яратиб бердилар. Мисол тариқасида Самарқанд вилоятидаги тегирмонларда иш ҳақи берилишини келтириш мумкин: рус ишчиси кунига 3 сўм 70 тийин олгани ҳолда худди шундай малакали ўзбек унга нисбатан 3,5 баробар кам пул олган. Совун чиқарувчи корхоналарда руслар 2 сўм 74 тийин олган бўлса, ўзбеклар 1 сўм 20 тийин, яъни 2,5 баробар кам ҳақ олишган. Қишлоқ хўжалигида рус келгинди мужикларига яратилган имтиёзлар саноатда рус ишчи-хизматчиларига ҳам юқори даражада жорий қилиниб, бу тадбир оқибат натижада рус ишчи ва деҳқонларида мустамлакачилик ва истилочи миллатга хос «катта оғалик» туйғусини камол топтирди. Шу йўл билан хоризм рус халқини маҳаллий халққа қарама-қарши қўймоқчи бўлди.

3. Туркистон ўлкасида марксизм ғояларининг ёйилиши ва социал-демократик ташкилотларнинг ташкил топиши

Туркистон ўлкасининг мустамлакага айланрилиши ва унинг капиталистик муносабатлар гирдобига тортилиши янги қарама-қарши кучларнинг пайдо бўлишига олиб келди.

Россия империясининг шундай бой ўлкани қўлга олиб, уни хом ашё манбаига айланрилиши буржуазия ва дворянларни қанча хурсанд қилган бўлса, унга қарши бўлган, ўз даврига кўра илғор деб ҳисобланган ғоялар, яъни марксизмнинг ўлкага ёйилиши шунча ташвишга солар эди. Империянинг Европа қисмида зиддият, яъни рус дворян-помешчиклари билан рус деҳқонлари, саноат буржуазияси билан ишчилар ўртасида синфий кураш тобора авж олиб борарди. Бу кураш биринчи рус инқилоби йилларида кескин тус олиб, аср бошларида Туркистон

халқларнинг миллий ўз-ўзини англаш жараёнига кучли туртки берди.

Империя марказий саноат районларидаги ишчиларнинг иш ташлашлари ва инқилобий ҳаракатлар Туркистондаги мустамлакачи маъмуриятни борган сари ташвишлантирди. Бу бежиз эмасди. Бу ташвиш Туркистон генерал-губернаторини империя ички ишлар вазирига махфий хат йўллашга мажбур этди. «Шунинг билан ишонч билан айтиш мумкин, — деб ёзган эди генерал-губернатор хатда, — ўлкада қаттиқ ва кучли ҳокимият бўлиб гурса ва энг муҳими рус аҳолиси йирик тартибсизликларни келтириб чиқармаса, ерли аҳолининг осойишта туришига кафолат берса бўлади». Генерал-губернатор «саноат ва тижорат ишига эмилкор, амалий фойда келтирувчи ҳар қандай янгиликларни гез илғаб олувчи ерли аҳоли империяда рўй бераётган воқеаларга гоаят сезгирлик билан қарамоқда», — дея ўлкадаги рус аҳолисида ҳукуматга қарши ҳаракат Туркистонга сургун қилинган сиёсий кишилар ҳамда темир йўл қурилгандан сўнг ўлкага оқиб келган ишчилар пайдо бўлган даврдан бошланганига ўхшалади. У маҳаллий аҳоли ўртасида «инқилобий ташвиқот ади-бери илдиэ отолмайди», — деган хулосага келади.

Рус подшофининг ноиб шифирини асослаб маҳаллий аҳоли «шак-шубҳасиз ҳукуматга мўътадил» эканлигини ва инқилобий ташвиқот улар ўртасида тарқалмаслиги учун «жуда катта тўсиқ» борлигини ёзади. У «бу аҳоли билан ташвиқот ўртасида шундай улкан тўсиқ — икки томоннинг ўзаро тил билмасликлари» эканлигига урғу беради. Генерал-губернатор ўлкада ш бошлаётган рус инқилобий фирқалари «ҳали нима қилаётинликларини ўзлари ҳам билмайдилар, ерли аҳоли уларнинг ақсадлари билан ҳеч қачон муштарак бўлолмайдилар», агар аҳаллий аҳоли инқилоб ишига тортилиб қолса, уларнинг ҳаракати «барча русларга қарши қаратилади ёки худди Кавказдаги ўхшаб келг қароқчилик тусини олади», — деб башорат қилади.

1904 йилда Тошкентда «Социал-демократлар ва социал инқилобчиларнинг иттифоқ гуруҳи» ташкил топди. Унинг аъзолари ишчилар ўртасида бир неча тўғарақлар тузиб, гектограф хитобнома ва варақалар чиқаришди. Уларда социал-демократларнинг ҳам, эсерларнинг ҳам шиорлари ўрин олган. «Иттифоқ гуруҳи» варақаларида икки фирқанинг шиори ёзилганлар ҳам бўлган («Бутун дунё пролетарлари, бирлашингиз!», «Урашда сен ўз ҳуқуқингни қўлга киритасан»). Социал-демократлар ва эсерларнинг ўзаро келишувида икки томоннинг ўзаро мунозара қилмаслик ва гоаявий курашдан воз кечиш қарашлари ўз ифодасини топган.

1905 йилнинг февраль ойида «Иттифоқ гуруҳи» Тошкент ишчиларининг биринчи иш ташлашини уюштирди. Урта Осиё ва Заёнбург-Тошкент темир йўли устахоналари ишчилари 19 февраль кун ишга чиқмай маъмуриятга ўз талабномаларини юбордилар. Биринчи сиёсий мақишни ҳам шу гуруҳ ташкил қилди.

1905 йил 12 январь куни Москва дорилфунуни юбилеи муносабати билан шаҳар жамоат йиғини биносида кечкурун ўтказилган банкетда гуруҳ аъзоларидан В. Д. Корнүшин, Д. Меньшиков, Чернородовлар сиёсий чиқишлар уюштирдилар. Зиёлилар ва ишчилар вакилларидан 400 дан ортиқ киши иштирок этган бу банкетда адвокат Закаменний, Виктор Федоров, Орост Шкапский, Д. Меньшиковлар рус-япон уруши оқибатлари, талабалар, деҳқонлар масаласи каби муҳим муаммолар бўйича ҳукуматга қарши қаратилган маърузалар қилдилар. Банкетда Россияда демократик тузум ўрнатиш, умум, очиқ, яширин овоз бериш, йиғилишлар қилиш, иш ташлаш эркинлигини жорий этиш зарурлиги ҳақида сиёсий резолюция қабул қилинди. Самарқандда ҳам шундай банкет социал-демократ М. В. Морозов томонидан ташкил қилинди. Урта Осиё темир йўли бошлиғи генерал Ульянин «Иттифоқ гуруҳи» ташаббуси билан ўтказилган темир йўл ишчиларининг иш ташлаши сиёсий тус олганини Туркистон генерал-губернаторига хабар қилган эди.

«Иттифоқ гуруҳи» узоқ яшамади. 1905 йилнинг мартада ундан социал-демократлар ажралиб чиқди ва РСДРП нинг Тошкент гуруҳини ташкил қилдилар. Тошкентдаги 1 май воқеалари ана шу «Тошкент гуруҳи» мустақил ҳаракатининг самараси эди. РСДРП нинг Тошкент гуруҳи 3 та яширин варақани 1 майга бағишлаб чиқаради. «Урта Осиё темир йўли ишчиларига», «Биринчи Май», «Яшасин Таъсис мажлиси» деб номланган бу варақаларда иш ташлаш ғояси илгари сурилади. Варақаларнинг мазмуни РСДРП Тошкент гуруҳининг большевиклар платформасида турганлигини кўрсатади.

РСДРП Тошкент гуруҳининг Боку қўмитаси билан ҳамкорликда иш кўрганлиги полиция томонидан ўз вақтида аниқланади. 1905 йилнинг 8 сентябрида шаҳар ташқарисидagi Тезиков боғи яқинида 300 дан зиёд ишчи ва солдатлар йиғинида Бокудан келган социал-демократларнинг большевик вакили А. М. Бузанский маъруза қилади. У одамларни ҳукуматга қарши уюшган тарзда қарши чиқишга ва мавжуд тузумни ағдаришга чақиради. Полиция уни Тошкент темир йўл станциясида қўлга олади. Уни тинтув қилишганда РСДРП Боку қўмитаси муҳри босилган яширин большевистик руҳдаги адабиётлар топилди.

Шундай қилиб, биринчи рус инқилоби арафасида ўлканинг йирик шаҳарларида (Қўқон, Марғилон, Наманган) руслардан ташкил топган инқилобий ташкилот гуруҳлари ўз фаолиятларини анча жонлантиришга улгурган эди.

Мавзу юзасидан савол ва топшириқлар

1. Туркистон Россия империясининг хом ашё манбаи эканлигини исботлаб беринг.
2. Халқ аҳволининг оғирлашувини нималарда кўрамиз? Далиллар келтиринг.

3. Туркистон ўлкасига марксизм ғоялари қачондан ёйила бошланди?

4. Ишчилар ҳаракатининг дастлабки чиқишлари қачон ва қаерларда бўлиб ўтди? Улар қўйган талаблар нималардан иборат эди?

28-§. БИРИНЧИ РУС ИНҚИЛОБИ ВА УНИНГ ТУРКИСТОН ЎЛКАСИГА ТАЪСИРИ

1. Биринчи рус инқилоби ва унинг Туркистон ўлкасига таъсири

XX асрнинг бошлари Россия самодержавияси учун сиёсий, иқтисодий жиҳатдан қалтис келди. 1900—1903 йиллардаги иқтисодий танглик Россиянинг бутун хўжалигини ўз чангалига олди. 1901 йилда Россияда ҳосил унмай, очарчилик бошланди. 1904—1905 йилларда эса империалистик рус-япон уруши аҳволни янада кескинлаштириб юборди.

Бунинг устига-устак Россия Япония билан денгиздаги жангларда ҳам, қуруқликдаги оғир жангларда ҳам мағлубиятга учради. Чоризмнинг урушда енгилиши ялпи норозиликка сабаб бўлди. Бунинг тўлқини Урта Осиёга ҳам етиб келди. Урушда кўрилган катта ҳаражатларни қоплаш учун мустамлака ҳудудларини аёвсиз талаш авжига чиқди.

Деҳқонлар қарзга ботиб, кўпчилиги хонавайрон бўлди. Улар очликдан ўлмаслик ва қарзларини узиш учун ерларини ва мол-мулкларини арзон-гаровга сотиб, бошқа бирор иш топиш учун қишлоқлардан кетиб қолдилар. Ўзбек деҳқони ва унинг биласи очлик, қашшоқлик ёқасига келиб қолди.

Петербургдаги 9 январь қонли якшанба фожиаси чекка туманлар аҳолисини ҳам курашга қўзғатди. Умуман, 1905 йилнинг баҳори, ёзи ва кузидаги Россиядаги инқилобий ҳаракатлар Туркистондаги деҳқонларни ҳам ҳаракат майдонига тортди.

2. 1905 йилнинг қиши ва баҳоридаги деҳқонлар ғалаёнлари

Туркистон шаҳарларидаги ҳар бир социал-демократик инқилобий чиқиш ўзбек деҳқонларига катта таъсир ўтказди.

1905 йилнинг февраль-апрель ойларида волость ҳокимлари ва қишлоқ оқсоқолларини қайта сайлаш вақтида деҳқонлар ғалаёнлари айниқса кескин тус олди. Аслида кураш учун иқтисодий турмуш оғирлигига кўра шарт-шароитлар тўлиқ етилганди. Қайта сайловлар ўзбек меҳнаткашлари учун ҳам чор маъмурларига, ҳам маҳаллий бойлар — қулоқлардан иборат юқори абақаларга қарши оммавий равишда чиқиш учун баҳона бўли, холос.

Мустамлака ҳокимиятининг қишлоқдаги волость ҳокимлари ва оқсоқоллари чоризмнинг катта таянчлари эдилар. Уларнинг элиқ йиғиш, турли меҳнатларга аҳолини мажбурий жалб гишдаги ҳуқуқлари жуда катта бўлиб, чекланмаган эди. Улар ҳуқуқлардан кенг фойдаланибгина қолмай, халқни беҳаёларга қақшатар эдилар. Ана шуларнинг ҳаммаси халқнинг, қиш-

лоқ аҳлининг нафратини чексиз ошира борди. Ниҳоят улар ана шу адолатсизликка қарши очиқдан-очиқ курашга отландилар. 1905 йилнинг қишида Фарғона вилоятида, Самарқанд, Андижон, Сирдарё вилояти ва уездларида бойларнинг қўрғонларига ҳужумлар уюштирилганлиги ҳақида генерал-губернаторга хабарлар кела бошлади.

Наманган уездининг бир қанча волостларида (Янгикўрғон, Сарисув, Боғиш уездларида) ҳокимларни сайлаш вақтида деҳқонларнинг ғалаёнлари кучайиб кетганлиги натижасида сайлов ўтказиш имкони йўққа чиқарилди. Уезд бошлиғи эса губернатордан ҳокимларни сайламай тўппа-тўғри тайинлашни илтимос қилди. Бир амаллаб сайлов ўтказиб олинган жойларда ҳам (Чотқол волости, Тепакўрғон, Қирчин, Қорасув, Олти қайрағоч, Оқ йўл ва бошқа қишлоқлар) меҳнаткашлар тинчимай, қайтадан одил сайлов ўтказишни талаб қилдилар.

Андижон уездида (Бозорқўрғон волости) сайлов катта ғалаён чиқишига сабаб бўлди. 1905 йил мартда Наманган уездининг Сарисув волостидаги Афлотун деган жойда волость ҳокимини сайлаш вақтида 1500 га яқин қирғизлар тўпланди. Оқибатда тўполон бошланиб кетди. Эллиқбоши ва сайлов ўтказувчилар дўппосланди. Натижада бир неча киши қамоққа олинди. Одамлар уларни қутқармоқчи бўлдилар. Уезд бошлиғининг ёрдамчиси ҳаммангни отиб ташлайман, деб солдатларни чақирди. Сайлов ўтказилмай қолди.

1905 йил 1 мартда Бозорқўрғон волости жамоаларидан вакил қилинган Исмоилбой Сўфиев Фарғона ҳарбий губернаторига халқ талаби бўйича нома топширди. Унда бундай дейилган эди: «Яқинда ўтказилган сайловлар аҳоли учун сира кутилмаган натижаларга олиб келди. Бу янги тартибдаги сайловларда бойлар аҳоли манфаатларини йўққа чиқариб, халқнинг умумий хоҳиши билан ҳисоблашмай, фақат бошлиқларнинг тайинланиши туфайли бойлик орттиришга муваффақ бўлдилар, улар ўзларини ҳаддан ташқари катта олиб, шахсий фойдалари йўлида аҳолининг ҳар бир яхши истағини назар-эътиборга олмаётирлар. Аҳоли ўзи истаган одамини вакилликка сайлашни истайди».

1905 йилда Наманган уездида халқ кураши кучайиб, камбағаллар айрим волостларда ўзларининг ҳурматини қозонган вакилларини сайладилар. Аммо ҳукумат ва унинг қишлоқдаги иттифоқчиси бўлган қулоқлар уларни тушириб ташлаш учун кураш бошладилар.

1905 йилнинг баҳорида Фарғона вилоятида деҳқонлар ҳаракати жиддий тус олди. Деҳқонлар ўз ҳуқуқларини талаб қилиб, қўрқув билмай чор маъмурларига ва қишлоқ бойларига қарши отландилар. Айниқса, Чодак волостининг Гурумсарой қишлоғида кескин аҳвол вужудга келди.

Деҳқонлар маъмурият ишончсиз деб топган Эгамберди Хусанбоевни оқсоқол қилиб сайладилар. Ҳукумат уни тасдиқламади. Натижада катта жанжал бошланди. Тепакўрғон ва Қир-

чин қишлоқлари аҳолиси ҳам унга қўшилиб кетди. Пристав ва унинг йигитлари орасида тўқнашув келиб чиқди. Осмонга ўқ урилиб, уларнинг ҳужуми тўхтатилди. Лекин ғалаёнчилар уйларига қайтмай Чуст ва Наманган томон йўл олдилар. Лекин бу ғалаён катта куч билан бостирилди.

Наманган уездининг Терговчи қишлоғида ҳам кучли ғалаён содир бўлди. Бундай ташвишли хабарларни олиш ҳарбий губернаторлар учун одатий ҳол бўлиб қолди. Шу жиҳатдан Каттақўрғон уезди бошлиғининг 1905 йил майда Самарқанд ҳарбий губернаторига юборган рапорти диққатга сазовордир. Унда уездда «кучайтирилган муҳофаза» муддатини узайтириш зарурлиги таъкидланади. Туркистондаги аҳволнинг ҳам Кавказдагига ўхшаб бораётганлиги юқори табақа кишилари яшаши тобора хавfli бўлиб бораётганлигини рўй-рост билдирди. Бу далиллар қишлоқларда зиддиятлар кескинлашиб кетганлигини кўрсатади.

3. Социал-демократия ва ишчилар ҳаракатининг кучайиши

1905 йилги Бутунроссия Октябрь стачкаси тўлқини империяни ларзага келтирди. Бу қудратли тўлқин чор Россиясининг Туркистон каби чекка мустамлака ўлкасида ҳам акс-садо берди.

1905 йилнинг октябрида РСДРПнинг Тошкент гуруҳи ва эсерлар Россия марказида рўй бераётган воқеалардан фойдаланиб, ўлканинг қатор йирик шаҳарларида сиёсий стачкалар ташкил қилдилар. Стачка бошлаш ҳақидаги сигнал Ашхободдан олинди. Натижада 15 октябрда Тошкент, Қўқон темир йўлчилари, 16 октябрда Андижон, Чоржўй, 17 октябрда эса Самарқанд ишчилари стачка кўтардилар. Улар иқтисодий ва сиёсий талабларни илгари сурдилар. Темир йўлчиларнинг иш ташлаши Урта Осиё йўналишларида жойлашган Марғилон, Қогон ва бошқа Туркистон шаҳарларини ҳам қамраб олди.

Подшонинг 1905 йил 17 октябрь Манифестига Туркистондаги иккилобий кайфиятдаги ишчилар ишончсизлик билдирдилар. 18 октябрда эрталаб Урта Осиё Тошкент Бош темир йўл стახонаси олдидаги майдонда митинг бўлди. РСДРПнинг Тошкент гуруҳи «Манифест»ни «қоғоздаги қонун» деб атади. У қатнашчиларни ҳукуматга қарши куч ишлатишга даъват этди. Бинччи галдаги вазифа турмадаги сиёсий маҳбусларни озод илтиш эканлиги уқтирилди. Шундан сўнг улкан оломон қўлига «Йўқолсин капитализм» каби шиорларни кўтариб турма томон йўл олди. 10 минг кишилик намоён ишчилар орасида ишчилар, талабалар, хунармандлар, деҳқонлар ва майда савдогарлар, шу жумладан маҳаллий миллатлар вакиллари ҳам бор эди. Ўзбекистон томонидан чақирилган ҳарбий қисмлар кўчаларда митинг ва тўплар билан жанговар марра эгаллаб туришарди.

Турма олдида намоён ишчиларнинг вакиллари билан шахсан илтишарди вилояти ҳарбий губернатори генерал Федотов гаплашиб, уларнинг талабларини эшитди. Туркистон ҳарбий округи майдонлиги узоқ мулоҳазадан сўнг «Манифест» турмадаги

сиёсий маъбусларни озод қилиш учун «етарли асое бўла олмайди», деган хулосага келди. Намойишчилар бу жавобдан газабланиб Тошкент кўчалари бўйлаб намойишчи давом эттирдилар. 19 октябрда шаҳарда катта митинг уюштирилиб, унда келгуси ҳаракатлар дастури муҳокама қилинади. Асосий масала — сиёсий маъбусларни озод қилиш бўйича комиссия тузилиб, Тошкент суд палатаси прокурори ҳузурига жўнатилиди.

Прокурор ҳам ҳарбий маъмурият каби «Манифест»ни ижрога қабул қилиниши лозим бўлган қонун сифатида тан олмайди. Прокурор шаҳар жамоатчилигининг талабни рад қилади. Унинг кабинетида ўтирган генерал Федотов ҳам яна қонунни бузиб кўчада йиғин ва намойишларга йўл қўймаслигини айтади. Шу тариқа ўлка маъмурияти большевикларнинг «император «Манифест»ни «қоғоздаги қонун» деган гапини тасдиқлаб, олий ҳокимият ишончига пуғур етказди.

Сирдарё вилояти ҳарбий губернатори Федотов кечқурун шаҳар Думаси олдида тўпланган намойишчиларни ўққа тутишга буйруқ бериши билан воқеаларнинг жадал тусда ривожланиб кетишига туртки берди. Намойишчилардан икки киши ўлдирлиб, 26 одам ярадор бўлди. Қазаклар бутун оқшом дуч келган одамларни қамчилаб, зўравонлиқни тонг отгунча давом эттирдилар. Ҳокимиятнинг эълон қилинган янги қонунга зид ҳаракати 20 октябрда шаҳарда кучли норозилик уйғотиб вокзалда яна катта митинг бўлишига олиб келди. Бу митингда империя Вазирлар кенгаши раиси граф. С. Ю. Виттега 19 октябрь воқеалари баён этилган телеграмма ёзилиб, унга минг киши имзо чекди. Генерал-губернатор ҳузурига киришга вакиллар сайланди. Йўл қўйилган хато оқибатида хавотирга тушган генерал-губернатор вазифасини бажарувчи генерал Сахаров вакилларни хушмуомалалик билан қаршилаб Дума олдидаги қонли фожиа айбдорларини жазолаш, казак аскарлари ва патрулларни шаҳардан чиқариб юбориш, полицияни қўйғалли милиция билан алмаштириш каби талабларни эътибди. Ўлка бошлиғи шаҳар Думаси ноибларининг 19 октябрь воқеалари муҳокамаси учун Думанинг фавқулодда мажлисини чақиритиш ҳақидаги талабига ҳам розилик беради. Бу мажлис халқ олдида очиқ ўтказилиши керак эди.

21 октябрь куни цирк биносига 25 минг киши кўз ўнгида шаҳар Думасининг мажлиси бўлди. Ўлкан митинг тусини олган мажлис 19 октябрдаги фаолиятсизлиги учун шаҳар оқсоқоли (голова) генерал Рябушкинни лавозимидан четлатиш, эндиликда бу лавозимга тайинланадиган эмас, балки сайланадиган одам бўлиши масаласини қўйиш, граф Виттедан Давлат Думасига ноиблар сайлашда умумий, тенг, очиқ ва яширин овоз бериш ҳуқуқини сўраш, генерал Федотовни губернатор лавозимидан четлатиб, унинг устидан тергов ўтказиш масаласини қўйиш, турмадан сиёсий маъбусларни озод қилиш каби қарорларни қабул қилди. Бу мажлис ҳужжатларда ҳам Дума ноибларининг 1905 йил 28 июлда подшога ёзган петицияларида билдир-

ган хавотирлари акс этган эди. Улар руслар ўртасидаги ихтилоф ва тўқнашувлар ўлка туб аҳолиси ўртасида «рус таъсирини бўшаштириб, рус давлати куч-қудрати ҳақида нохуш тасаввур уйғотиши мумкин» деб ёзишган эдилар.

22 октябрь кунини қонли тўқнашув қурбонларини кўмиш маросими яна катта намойишга айланиб унда озод қилинган сиёсий маъбуслар ҳам қатнашдилар. Тошкентликлар билан қардошлик кўринишидаги бундай митинг ва намойишлар Самарқанд, Қўқон, Ашхобод, Қасноводск, Қизил Арвот ва бошқа шаҳарларда ҳам бўлиб ўтди. Шу тариқа ҳарбий маъмуриятнинг 19 октябрдаги қўпол хатоси империя марказида бошланган сиёсий стачканинг Туркистонда ҳам кенг қулоқ ёйишига тўртки бериб, ишчилар ҳаракатини кучайтириб юборди.

Иш шу даражага бориб етдики, Самарқандда шаҳар истироҳат боғида митинг уюштирилганда вилоят ҳарбий губернатори бу митингга расман рухсат берибгина қолмай, митинг раиси большевик М. В. Морозовнинг шаҳардаги ҳарбий муҳофазасини олиш ва барча жамоат, ҳукумат идораларини шу кунини ёпиш ҳақидаги талабни ҳам қондирди. Рус жамоатчилигининг ҳукуматга қарши кайфияти кучини Чоржўй гарнизони бошлигининг 1905 йил 27 октябрдаги ахбороти яққол кўрсатади: «Бу иккинчи иш ташлаш биринчисига қараганда буткул ўзгача кечмоқда. Оломоннинг дадиллиги жуда ошиб кетди. Халқ ўз ҳуқуқини куч билан олмоқда ва у бунини тушунади, ўз кучини биледи ва шу йўлдан боради. Халқ билан гавлашганимда шунини ҳис қилдимки, унинг талаби ҳали замон Париж Коммунаси даъволаридан ҳам ўтиб тушади». Туркистон ўлкасида 1905 йил 2 ноябрдан давом этган Октябрь сиёсий стачкаси аскарлар ўртасида ҳам кучли безовталиқ уйғотди. РСДРПнинг Тошкент ташкилоти ва эсерларнинг яширин хитобнома ҳамда варақалари бунда катта роль ўйнади. Сапёрлар ва ўқчи батальонларда «тартибсизлик» ва нитизомни бузиш ҳоллари кучайди. Улар ҳатто ўз бошлиқларига зўравонлик ўтказишга ҳам уриндилар. 1905 йилнинг ноябрида эса Самарқандда жойлашган 2—3-Каспийорти темир йўл батальонларида жиддий воқеалар юз берди.

Эсерларнинг ташвиқоти натижасида 1905 йилнинг ноябрида Туркистон заҳира батальони (Тошкент кўргони), Тошкент тўпмбори ва устахоналарида қуроли қўзғолон кўтарилди. Бу ўзғолонни қўллаб, РСДРПнинг Тошкент гуруҳи иккита хитобнома чиқарди.

Аскарлар қўзғолони бостирилгандан кейин ҳам эсерлар ва ольшевикларнинг ташвиқоти давом этди. Ўлкада иш ташлашлар бир-бирига уланиб кетди. Ноябрь ва декабрь ойларида Туркистонда баъзи бошқарув ваколатлари ишчи ва аскар ноиблари Шўроси вазифасини ўтовчи темир йўл стачка қўмиталари қўлига ўтди. Бу қўмиталар темир йўлда поездлар қатнови, зиқ-овқат таъминоти, жамоат хавфсизлиги каби масалаларни ал қилиш билан шуғулланди. Телеграф алоқаси ҳам стачка

қўмиталари ихтиёрига ўтди. Шундай воқеа бўлганки, Туркистон генерал-губернатори вазифасини бажарувчи Сахаров телеграмма юбориш учун қўмитадан рухсат сўрашга мажбур бўлган. Стачка давоминда большевик М. В. Морозов раҳбарлик қилган Тошкент инқилобий қўмитасининг таъсири шундай катта бўлдики, уни одамлар «Вақтли ҳукумат» деб атади. Урта Осиё темир йўлидаги иш ташлаш 18 кун давом этиб 3 декабрда, Оренбург—Тошкент йўлида эса 9 декабрда тўхтади.

1906 йилнинг февралда РСДРП Туркистон ташкилотларининг биринчи конференцияси бўлиб, унда Тошкент, Самарқанд, Марғилон, Ашхобод, Қизил Арвот ва Чоржўй ташкилотларининг вакиллари қатнашди. Таъсис характерига эга бўлган бу конференцияда қатор ташкилий масалалар кўрилиб маҳаллий фирқавий гуруҳлар ташкилотларга айлантирилди. РСДРПнинг Тошкент гуруҳи таркибидан «Иттифоқ қўмитаси» сайланиб унга адабиётлар нашр этиш, ташкилотларга ташвиқотчи кучлар билан ёрдам бериш, ишларни марказлаштириш, марказий ташкилотлар билан алоқа ўрнатиш ишига раҳбарлик юклатилди. Конференция РСДРП Тошкент гуруҳининг газетаси «Рабочий»ни «РСДРП Туркистон ташкилотлари Иттифоқи» органига, «Солдатский листок — Правда» газетасини Туркистон улкасининг барча ҳарбий-инқилобий ташкилотлари органига айлантирди. «Иттифоқ» конференциядан сўнг расман РСДРП таркибига кириб умумий асосда фирқа марказий органларига бўйсунди, умумфирқа қурултойлари ва конференцияларига (IV бирлаштирувчи, Лондон қурултойи, Таммерфорсдаги РСДРПнинг II конференцияси) ўз вакилларини юборди. Конференция ташкилий масалалардан ташқари ҳаракат шакл-услуглари, тактика масалаларини: касаба уюшмалари, либераллар, октябристлар ва бошқа сиёсий фирқаларга муносабатни кўриб чиқди. Давлат Думасига муносабат, умумсиёсий стачка, ишчи, солдат, талабалар ўртасида иш юритиш, террор, қуролли кўзғолон масалаларини ҳам муҳокама қилди. Улка аҳолисини инқилобий раолиятга жалб этиш масаласи конференция резолюцияларида исман ўз аксини топди. «1-Туркистон конференцияси ҳақида Билдириш» деб номланган нашрда бундай дейилган: «Резолюцияга мувофиқ конференция жойлардаги барча ўртоқларга фақат пролетариатга алоҳида эътибор бериш, улар ўртасида тенг йўсинда социал-демократик ташвиқот олиб боришни таъриф қилади, бу ташвиқот оғзаки ҳамда ёзма варақа шаклида парт-шароитга кўра амалга оширилсин».

Сиёсий полиция ходимлари социал-демократларнинг бу қарори қорғозда қолиб кетгани ва уларнинг Туркистон мусулмон аҳолиси, ишчилардан ташқари, ҳунармандлар, кўпчиликни ташкил этган деҳқонлар ўртасида ҳам қарийб ҳеч қандай ташвиқот юритмаганига ишонч ҳосил қилди. Улар социал-демократларнинг органи «Солдатский листок — Правда» газетасида юсилган «Ишчилар нима истайди» деб номланган мақоладаги фикрга алоҳида диққатни қаратди. Бу мақолада социал-демок-

ратлар миллий масалада миллатларнинг ўз ҳуқуқларини ўзлари белгилашлари, миллий давлат тузиб Россиядан мустақил бўлишларига кафолат берган ҳолда бу эркинликнинг фақат Оврўпа миллатларига оид эканлигини билдиришган. Улар поляк, литва, фин, яҳудийларни эслатиб Туркистон халқларини мутлақ тилга олишмаган. «Рус халқини талаб ва эзган ҳолда, — деб ёзилган ўша дастурий мақолада, — ҳукумат поляклар, ливвалликлар, финлар, яҳудийлар, грузинлар, арманлар ва бошқа рус бўлмаган миллатларни жуда қаттиқ эзмокда... Барча миллат ишчиларининг манфаатлари бир хил: рус ишчилари, фин, поляк ва яҳудий ишчилари ўз манфаатларига кўра бир-бирларига рус ишчиси рус капиталистларига қараганда яқинроқдир». Мана шу фикр социал-демократларнинг ўлкада яшовчи фин, поляк ва бошқа миллатларга нисбатан ҳам қаттиқ эзилган ўзбек, қирғиз, туркманларни тилга олмагани уларнинг ўлка туб аҳолиси ўртасида ҳеч қачон жиддий иш кўрмасликларига ишонч ҳосил қилдирарди.

4. Рус инқилобининг шаҳар туб жой аҳолисига таъсири

Ўлкадаги рус ишчилар синфининг иқтисодий, сиёсий стачкалари шаҳарларда яшовчи туб аҳолининг онгига ҳам таъсир кўрсатди. Кўп ҳолларда улар маҳаллий халқни инқилобий ҳаракатга жалб қилишга ҳаракат қилдилар.

1905 йил ноябрда Тошкентда бўлган иш ташлашда Урта Осиё темир йўли бўйлаб шаҳардан қуйидаги мазмунда телеграмма юборилган: «Бугун митингга русча гапирувчи ерлилар келишиб, бизнинг ҳаракатимиз билан қизиқишди ва нималар бўлаётганини тушуниш учун эски шаҳарга нотик юборишимизни сўрашди. Биз уларга иш ташлаганимиз сабабларини тушунтириб, уларни митингларимизда қатнашишга таклиф қилдик». Тошкент стачка қўмитаси раиси А. П. Гольберд имзо чеккан яна бошқа телеграммада эса «ерли аҳоли иш ташлашимизга хайрихоҳлик билан қарашмокда» дейилган. Русларнинг иш ташлаш ҳаракати туб миллатларга мансуб аҳолини ҳам «йўлдан ургани» ҳақида расмий газеталар хабар беришган. «Умумий иш ташлаш, — деб ёзган эди «Туркестанские ведомости» газетаси 1905 йил 12 ноябрь сониди, — Андижонга ҳам ёйилиб ишчилари нуқул сартлардан ташкил топган пахта тозалаш заводларини ҳам тўхтатиб қўйди».

1906 йилги Тошкент Бош темир йўл устахоналаридаги иш ташлаш ва унинг порлоқ ғалабаси бутун ўлкада катта шовшувга сабаб бўлди. Полиция, казаклар ҳарбий қисмлар таъйиқи ҳам темир йўлчилар иродасини бука олмагани, маъмуриятнинг улар олдида таслим бўлиши бутун ўлкада Тошкент устахоналарининг обрўсини кўтарди ва «Ишчилар қалъаси» номи остида машҳур қилди. Ўша йили бошқа корхоналарда ҳам ялли иш ташлашлар оммавий тус олди. 1905 йил 29 июнда Тошкент темир йўлчилари Ишчи ноиблар Шўросини ташкил қил

дилар. Улар эндигина шаклланиб келаётган маҳаллий ишчилар синфига ҳам таъсир кўрсатди. Тошкентдаги Дюршмидт ичактозалаш заводидида бир ишчининг бўшатилиши норозилик тариқасида 13 та ўзбек ишчисининг иш ташлашига олиб келиши ана шундан нишона эди.

1905 йил 19 октябрда Самарқандда бўлиб ўтган митингга қабул қилинган резолюциядаги бир банд ҳам эътиборга лойиқ. Унда ўзбекларнинг «шафқатсиз эксплуатация қилувчи фирмаларга дашном бериш зарур» деб ёзгани митингга ўзбекларнинг ҳам қатнашганликлари ва ўз талабларини қўйганликларини кўрсатади. Полицияга Самарқандда русларга қўшилган ана шуидай ўзбек ишчи, зиёли ва ҳунармандларидан Дўст Муҳаммад Устабоев, Барот Икромов, Отамурод Шермуҳамедов, Мулла Малик, Абдукарим Ашуровларнинг номлари маълум эди. Бухородаги Россия императори сиёсий агентлигининг 1905 йилнинг ноябрида йўллаган номасида ҳам русларнинг стачкаси ўзбекларни ҳам бузгани, пахта тозалаш заводларида иш тўхтатилгани маълум қилинган. Самарқанддаги эски шаҳарда барчаси ўзбеклардан иборат чой қадоқлаш корхоналарида ҳам иш ташлаш жиддий тус олгани ва бунда русчани биладиган, большевик ва эсер ташвиқотчилар билан боғланган Дўст Муҳаммад Устабоевнинг роли катта бўлгани полиция ҳужжатларида ўз аксини топган.

1906 йил 31 декабрда империя ички ишлар вазирлигининг полиция департаменти Туркистон генерал-губернаторига йўллаган тавсияномада «Россиядаги сўнгги йиллардаги инқилобий ҳаракат Туркистон ўлкасида ҳам акс садо бергани» эслалиб ички ишлар вазирлигида тўпланган агентура маълумотлари «Ўлкада мавжуд ҳукуматга қарши ташкилотларнинг фаол кўраётганлигидан дарак беришини» билдиради. «Туркистон ўлкасининг ерли аҳолиси, — дейилган эди унда, — ҳозиргача тинчлигини сақлаётган бўлса ҳам бундай кайфият келгунда ҳам сақланиб қолнишига ишонч йўқ». Полиция департаментининг бундай гумони учун етарли асослар бор эди. 1906 йил 12 сентябрда Тошкентнинг Жомеъ масжидида рўй берган оқса шулардан биридир. Тошкент шаҳар думасига ноиблар (гласний) сайлови бораётган Жума масжидига тўпланган сайловчилар ўртасида Маҳмудхўжа Хорунхўжанов деган Себзор аҳасида яшовчи савдогар маъруза қилиб сайловни барбод илишга чақирди. У ноибликка фақат бойлар сайланаётганидан норозилигини очиқ айтди. Сайловчилар унинг сўзларидан аяжонга туша бошлайдилар. Шаҳар думаси оқсоқоли ва полиция пристави Маҳмудхўжани «тартибга чақаришади». Келин миршаблар ёрдамида уни масжиддан чиқариб юборишга ринишади. Маҳмудхўжа «дод» солиб одамларни ёрдамга вқиради.

Бешёғоч даҳасида яшовчи Султонхўжа Иноғомхўжаев гапга ўшилиб одамларни тарқаб кетмай Маҳмудхўжа эшоннинг ўзларини тинглашга даъват қилади. Полиция пристави ёр-

дамчиси Мирецкий унга дарҳол сўзини тўхтатиб — масжиддан чиқиб кетишни буюради, акс ҳолда иккисини ҳам қамоққа олишни билдиради. Шунда Султонхўжа дадил оҳангда полиция ходимига рус тилида жавоб қайтаради: «Қамоққа олсанг, олавер. Уч кундан ортиғига ҳаққинг йўқ. 7 кунга фақат полицмейстергина қамаши мумкин». Довдираб қолган Мирецкий Султонхўжадан яна бир қанча гапларни эшитадики, улар ўзбекларни одам ўрнида кўрмайдиган пристав ёрдамчисини ҳайратга солади. Султонхўжа унга анча дунё кезгани, чет элларда бўлгани ва қонунни ундан кам билмаслигини айтади. Халойиқ қизиқиш билан уларнинг атрофига тўплана бошлади. Мирецкий ёнидаги миршабга бу ерга кўпроқ миршабларни тўплашни буюради. Шу вақтда Маҳмудхўжа халққа қарата шундай хитоб қилади: «Мусулмонлар! Мен генерал-губернаторга, шаҳар бошлиғига, полицмейстерга аризалар ёздим, лекин уларнинг бирон таси ҳам шикоятларимга қулоқ осмади. Мен солиқлар остиде эзилиб ётган халқ учун қайғураман. Бизга думанинг кераги йўқ, унга нуқул бойлар тушади, улар халқ учун қайғурмайди балки мансабга миниб бойишни ўйлашади. Бизни ўтин учун беда учун, тикон учун, қўй сўйганимиз учун — ҳамма-ҳамма нарсага солиқлар билан чирмаб олишган». Халойиқ унинг гапларини маъқуллаб ҳаяжонга кела бошлаганини кўрган Мирецкий Маҳмудхўжани миршаблар ёрдамида четга чиқара бошлади. Шунда Султонхўжа югуриб уларнинг олдига келади ва қандайдир қоғозни Маҳмудхўжага тутқазади: Маҳмудхўж қоғозга имзо чекиб ўз номидан Султонхўжа иш юритишини одамларга маълум қилади.

Масжидда тўпланган 200 дан зиёд одамларга қарата Султонхўжа оташин маъруза қилади. Полиция протоколида қай қилинишича, у «Мусулмонлар, ҳеч нарсадан қўрқманглар, ҳеч кимга қулоқ солмай, тарқалиб кетманг. Мен сизларнинг фойдангиз йўлида ўз бошимни қурбон қиламан. Майли, мингта кимга келса кела қолсин. Барибир ҳеч нарса қилиша олмайди деган ва қўлини фотиҳага очган: «Олло таолонинг ўзи менга мададкор бўлсин. Ўзи менга куч-қувват ато этсин». Оломсэса унга жавобан фотиҳа берган: «Парвардигорнинг ўзи сени мададкор бўлсин. Азиз авлиёлар ёр бўлсин». Воқеани кузати турган миршаб Мирвали Миркамолов миршабларни ёрдамга чақириш учун ҳуштагини чалади. Шунда атрофдаги кишилардан бири уни полиция пристави ёрдамчиси олдида суриб чқариб юзига шапалоқ тортади. «Итвачча, нега ҳуштагинг чалдинг?» дея калтаклаша бошлашади. Шу вақтда полицмейстер подполковник Н. Н. Караульчиков ёнида катта-кичи амалдорлар ва анчагина миршаблар ҳамроҳлигида масжид кириб келади. У одамларга маъруза қилиб турган Султонхўжани қамоққа олишни буюради. Полицмейстер буйруғига жавобан Султонхўжа унга қарата шахдам хитоб қилади: «Мен ҳеч кимнинг ҳибсга олишга ҳаққи йўқ, полицияхонага бораринг, зарур бўлса мен ҳам ўша ерга бораман».

Подполковник Караульчиков халойқни миршаблар ёрдамида тарқатиб Маҳмудхўжа ва Султонхўжани ҳибсга олади ва бозор томон олиб кетади. Шунда каттагина оломон уларни озод қилиш ниятида орқадан эргаша бошлайди. Қўрқиб кетган полицмейстер тўппончасини чиқариб ким қаршилиқ кўрсатса ўқ узишини айтади. У шаҳар бошқармаси аъзоси Боқижон Дадажонбоев ва оқсоқоллар ёрдамида халойқни тинчлантириш ва тарқатишга уринади.

Султонхўжа ва Маҳмудхўжалар қамоқхонага олиб кетилгандан сўнг полицмейстер кечқурун полиция ходимларидан ташвишли хабар олади. Унда қамоқхона мудирин Нечаевнинг ҳибсга олинганларни озод қилишга уриниш бўлаётганидан хавфсираётганлиги таъкидланади. Полицмейстер Караульчиков шаҳар бошлиғига ёзган маърузаномасида Султонхўжа у билан хўришганда унинг қўлида Максим Горькийнинг «Муттаҳам» ҳикоясини кўрганидан ажабланганини яширмайди. Султонхўжа ундан қандай асосда қамалганини сўраб, айби фақат ўз эшонини қўллаб гапирганида, бойларга қарши кескин сўзлаганида эканлигини таъкидлаб, шу бойлар халқни эзаётганлигини уқтириб ўтган. У отаси ва акасининг давлатмандлигини, ўзининг эса русларда хизмат қилиб бири икки бўлмаётганлигини айтган. Сўнгги вақтда у талаба Елагин билан чигирткага қарши экспедицияда хизмат қилганини маълум қилган.

Маҳмудхўжа эса полицмейстерга ўзининг полиция пристави ёрдамчисига қўполлик қилганини тан олган ҳолда халққа очиқ ҳақиқатни айтмоқчи бўлганини, Тошкентнинг тўрт даҳа қозиси шариятга хилоф иш тутаётганини одамларга тушутирмоқчи эканлигини билдирган. Эртасига эрталаб подполковник Караульчиков бу икки маҳбусни полиция бошқармасига олиб келганда Султонхўжа шу бошқармага иш юзасидан келган одамларга қарата нутқ сўзлайди. «Генерал-губернатор, — дейди у, — губернатор ва умумий олий ҳукмдорлар халқ пулларини олатган бўлса ҳам уларни ўйламайди, хотиржам ухлайверади, камбағаллар эса азобда меҳнат қилаверади». У гапларини бўлтоқчи бўлган Шайховандахур ва Бешёғоч даҳа юзбошиларини кескин танқид қилади.

Подполковник Караульчиков бу икки ўзбек ишига тўхтаиб шундай хулосага келади: «Уларнинг бошқармада менга ва приставга муносабати қўпол бўлди... Султонхўжанинг халқ олиди ва бошқармада ўзини бундай дадил тутишини ўша сўл ирқалардан бирига мансуб русларнинг таъсири натижаси деб исоблайман, улар уни ташвиқотчилик ишига тайёрлашган. Урофотга ботган ва ақли заиф ерликлар орасида Маҳмудхўжа ва Султонхўжа каби шахсларнинг пайдо бўлиши ва уларнинг ўе камбағаллар манфаати йўлида жонкуяр сифатида турлича ардалар билан халқ аҳволини яхшилашга онд чиқишлари мутлақо кўнгилсиз ҳолатдир ва мулкдор синфларга нисбатан зўавонлик ва тартибсизликлар келтириб чиқариши мумкин».

Полицмейстер хулосаси ҳаёт ҳақиқатидан йироқ эмас эди.

Рус ишчиларининг синфий кураши, Туркистон шаҳарларидаги иш ташлашлар, Биринчи май намойишлари, рус аскарларининг кўзголи ва ўлкадаги социал-демократлар ҳамда социал-инқилобчиларнинг фаолияти маҳаллий миллатларга мансуб ёшларни бефарқ қолдирмади. 1905—1907 йиллардаги катта-кичик воқеалар рус мустамлакачилари лагеридаги ягоналик йўқолгани ва улар ўртасида ўзаро кураш бошланганидан уларни воқиф қилди. Бу ҳақда 1905 йил декабрида маҳаллий матбуот бундай деб ёзган эди: «Туркистон ўлкасининг ерли аҳолиси Россиядаги инқилобий ҳаракат ва бу ҳаракат ўз олдига қўйган мақсадларга нисбатан мутлақ лоқайддир, деб фикрловчилар қаттиқ янглишадилар. Биз Россиядаги инқилобий ҳаракатга қизиқиш кундан-кунга ортиб бораётганига бир неча бор ишонч ҳосил қилмоқдамиз. Маҳаллий аҳоли ўртасидаги айрим салмоқдор гуруҳлар уларга ҳаракатни атайлаб қанчалик бўяб кўрсатишларидан қатъи назар, сўнгги вақтлардаги воқеаларга доир ўзларининг холис қарашларини шакллантирганлар».

Чиндан ҳам аини шу биринчи рус инқилоби йилларида шаҳарларидаги ишчилар, ҳунармандлар ва зиёлилар русларнинг манзилгоҳи бўлган янги шаҳарларидаги воқеаларни кузатиб ўзига хос хулосага келдилар. Умумий душман чоризмга қарши курашда инқилобий рус демократияси билан ҳамкорлик зарурлигини англади. Самарқандлик зиёли ишчи Дўст Муҳаммад Устабоев; новвойхона ишчиси Раҳмат Махсум Насридинов, зиёли хизматчи Абдусаттор Абдураимов, Мирза Ашууров, Саид Рустамов, тошкентлик зиёли ишчилар Очил Бобожонов, Низомиддин Хўжаев, Мирзааҳмад Мирходиев, Султонхўжа ва Акбархўжа Қосимхўжаевлар, бухоролик Собиржон Юсуповлар каби кейинчалик Октябрь тўнтариши ва фуқаролар урушида етакчи роль ўйнаган ўзбекларнинг дунёқараши аини шу 1905—1907 йилларда шаклланган эди. Мустамлакачилар инқилобни ташвиқотнинг қишлоқ ва овулларга тарқалмаслиги учун барча чораларни кўрдилар. Жумладан, 1906 йилнинг январида Туркистон генерал-губернатори барча вилоятлар ҳарбий губерна торларига аҳоли кайфиятини билиб туриш ва туманларга маҳаллий тилни биладиган, урф-одатлар билан таниш амалдорларни юбориш ва қишлоқлар ҳамда овулларда инқилобий ташвиқотга қарши ташвиқот ўтказишни тавсия қилган эди.

5. Қишлоқда синфий курашнинг кучайиши. Намоз Пиримқулов фаолияти

Қишлоқдаги синфий кураш Намоз Пиримқуловдек забардас курашчиларни етиштирдики, уларнинг номларини подшоликнинг олий табақадаги амалдорлари эшитишлари биланоқ, этлар жунжикиб, даҳшатга тушадиган бўлиб қолдилар. Туркистон мустамлакачилиқ маъмурияти ва генераллари учун бу ном эшитиш тобора хавfli бўлиб қолди. Халқ унга «Намоз бистир» деб ном қўйди. Генерал-губернаторлик ҳарбий суд маҳки

маси уни «ўғри Намоз» деб атаб, устидан жинорий иш қўзғаб, унинг хавфли жиноятчи сифатида қаради.

Намоз Пиримқулов ўзининг қўрқмас, довюраклиги билан қатто душманларини ҳам кўп ҳолларда дол қолдирди. Халқ унинг ҳар бир муваффақиятидан гоят қувонди, маънавий-моддий ёрдамини хоҳ очик, хоҳ пинҳоний равишда бўлсин, мутлақо аямади.

Намоз Пиримқулов сиймосида мустамлакачилар ва уларнинг иттифоқчилари бўлган маҳаллий бойлар, савдогарларни даҳшатга солган деҳқонлар йўлбошчисини кўрамиз. У Самарқанд вилояти қишлоқлари, тоғ ва дараларида 1904—1907 йиллар давомида қасоскорона кураш олиб борди. Намоз ботир қасос қиличини биринчи навбатда халқни талаган ва унинг иззат-нафсониятига теккан йирик ер эгалари, судхўр ва савдогарлар бошида ўйнатди, уларнинг мол-мулкни камбағал деҳқонларга бўлиб берди. У мустамлакачилардан шафқат кутмади, аксинча, нафрати ҳам чексиз бўлгани боис уларга ҳам шафқат қилмади, асир олмай қирон келтирди. Унинг амалга оширган «жинорий» ишлари қайд қилиниб, 12 жилдни ташкил қилиши Намоз ботирнинг нақадар хавфли ҳаракатлар олиб борганлигидан даққабак беради.

Мустамлакачи маъмурлар унинг устидан биринчи марта 1904 йил 15 октябрда иш қўзғайдилар. Каттақўрғон туманига қарашли Даҳбед волостининг Оқтепа қишлоғида бухоролик савдогарлардан Қаршибой Рўзибоев, Ғайбулла Рўзибоев, Бегабой Ниёзов, Саидназар Соҳибназаровларнинг туя карвони тўхтатилди. Уларнинг мол-мулки мусодара қилиниб, аҳёлига бўлиб берилади.

1905 йил 10 майда Намознинг отряди Каттақўрғон яқинида бозордан қайтаётганларни ўраб олиб, деҳқон, ҳунарманд, ўпонларни қўйиб юбориб, бой ва савдогарларнинг мол-мулкни мусодара этади. Улардан олинган моллар ва кийим-кечаклар камбағалларга, бева-бечораларга улашилади.

«Намоз» чилар отряди тунлари, баъзан кундузлари ҳам тўғратдан мингбоши, қишлоқ оқсоқоллари, юзбошилар уйлари ва ўрғонларига ҳужумлар уюштириб уларни ўлдириб, мол-мулкни тортиб олиб мусодара қилиб юрарди. Хўжа Аҳрор волости Ғалик қишлоғи оқсоқоли Амин Назар Муҳаммад, Арабхона ишлоғидан мингбоши Хидирбоев, мингоши Лутфулла Хўжаевлар чор маъмурларига сидқидилдан хизмат қилгани учун уларнинг жазосини олдилар.

1906 йилги ҳужумлари давомида Намознинг отряди чорварой бой Худойназар, Торариқ қишлоғида мингбоши Эшонқул зймон, Ангрен волостида машҳур савдогар Қурбонбойларнинг ўрини қиритди. «Намоз»чиларни оддий халқ оммаси қандай ўрнат қилганлигини, унинг афсонавий қаҳрамонга айланганлигини Самарқанд ҳарбий губернатори генерал-майор Гескетам тан олиб бундай деган эди: «Намозни қанча таъқиб қилдик ҳам у чопқир отларда шунча тез қутулиб кетади, уни тур-

ли-туман аҳоли қўллаб-қувватлайди, бошпана беради. Намознинг соқчилик хизмати аъло даражада йўлга қўйилган. Унинг Самарқанд шаҳри, ҳатто Тошкентдаги маъмуриятда ҳам жосуслари бўлиб, ўз вақтида қурол-яроғ ва зарур ахборотлар билан таъминлаб турган». Чашмаобдан Ҳожи Турсун, Ургутдан Мирза Қобил, Сирғалидан Мулла Рустам, Даҳбеддан Мулла Ҳамид, Ангордан Ҳикмат Махсум каби волость бошқарувчиси—мингбошилар шулар жумласидандир.

1905 йилда Намоз 20 йигити билан 200 кишилик қуроли карвонга ҳужум қилиб, Жомда улар устидан ғолиб чиқди. Катта ўлжа олинди. Уша йили яна Жомда бой савдогарлар карвони ҳам қўлга туширилди. Бухоро амири юборган жазо отряди (унга Қитоб беги бошчилик қилган) тор-мор этилди. Амир генерал-губернаторга шикоят йўллаб ёрдам сўрайди. 1905 йил кузида Намоз ва унинг сафдошлари сотқин, Хўжариқ волости бошқарувчиси Лутфулла Хўжаевнинг хабари билан капитан Полов қўшини томонидан қўлга туширилади. У шу пайтда энди 29 ёшга кирган эди. Бироқ Намоз ва унинг шерикларидан иборат 50 та маҳбус турма остидан лаҳм қовлаб қочиб кетадилар. Шундан сўнг унинг масаласи билан Туркистон генерал-губернатори Н. И. Гродеков (1906—1908)нинг шахсан ўзи шуғулланишга киришади. Империяни ларзага солаётган инқилобий воқеалар шароитида Туркистон деҳқонларини ўз қаноти остида бирлаштиришга қодир бўлган бу шахс рус ишчилари ва инқилобчиларидан ҳам даҳшатли кўринди. Намоз бошчилигидаги қасоскорлар тўдасига мустамлака маъмурияти синалган айғоқчиларини юборди. Шундай янвогар жосуслардан бири Ширин Муҳамедов бўлиб, у шу даражада «намозчи» бўлиб кетдики, казаклар билан отишмаларда, барча ҳужумларда у ўрнак кўрсатгани учун катта ишонч қозонди. У қўлга олинганида рус маъмурларидан баъзилари Ширин Муҳамедовнинг мустамлакачилар жосуси эканлигини билмай унга қаттиқ жазо беришни талаб қилишган.

Намозга қарши жанговар Туркистон казак дивизияси қисмлари юборилди. Жуда кўп тўқнашувларда уруш кўрмаган, ҳарбий илмда тажрибасиз намозчилар партизан уруши услубларини қўллаб казакларни доғда қолдиришди. Халқ қасоскорларига қарши Уральск казак полки ҳам ташланди. Туркистон ҳарбий округи штабининг 1905—1907 йилларга оид ҳужжатларида ва «Туркестанские ведомости», «Туркистон вилоятининг газети» саҳифаларида Намоз ва унинг сафдошларининг миришбандлар, аскарлар ҳамда казаклар билан олишувига оид қизиқ маълумотлар кўп. 2-Уральск казак полки офицери Казанцевни орден билан мукофотлашга оид тавсияномада унинг жанговарлик кўрсатганлиги таъкидланади. Бу «жасорат» ҳам намозчиларга қарши катта ҳарбий ҳаракатлар олиб борилганлигини кўрсатади. 1-Туркистон казак дивизияси қўмондони ўзининг 1907 йил 30 январда Самарқанд ҳарбий губернаторига йўллаган рапортида «Намоз ишига муносабат доирасини анча кен

гайтириш лозим» лигини уқтиргани бежиз эмас. Казак генерали Намозни бутун вилоят осойишталигини остин-устун қилган шахс сифатида баҳолайди.

Туркистон генерал-губернатори «Узбек Дубровский» бўлимиш Намоз Пиримқуловни «тутиш ишини ташкил этиш» операциясига шахсан Самарқанд вилоят ҳарбий губернатори Ёрдамчиси полковник Сусанинни жавобгар қилиб тайинлайди. Операция муваффақиятини таъминлаш ишига Бухоро амири, рус армиясининг кавалерия генерали Саид Абдулаҳадхон ҳам жалб этилди. Генерал-губернатор маҳкамаси 1907 йил март ойида полковник Сусанинга «Намоз операцияси» учун махсус қўшимча маблағ ажратди. Самарқанд ҳарбий губернатори генерал Гескет мутлақо махфий тарзда 2-Уральск казак полккомандирига 28 майда операция бошланишини хабар қилиб подполковник Сокольский ихтиёрига казакларни юборишни буюрди. Бухоро чегарасида 12 та пост, Самарқанд ва Каттақўрғон туманларида 10 та кузатув постлари қўйилди. Бухоро амирининг буйруғи билан барча йўللарга кучайтирилган сарбозлар қисмлари пистирмага қўйилди. Намозчилар тенгсиз жангларда талафот кўриб чекинишга мажбур бўлдилар. Қуршов доираси тобора торайиб борарди.

Намозчиларнинг таъқибдан қутулиб ҳар ёққа тарқалиб кетгани ва Намознинг хиёнаткорона ўлдирилгани ҳақида икки тахмин мавжуддир. Жазо отрядларидан бирига командир бўлган Самарқанд туманбошиси Ёрдамчиси подполковник Сокольскийнинг 1907 йил 3 июнда ҳарбий губернаторга йўллаган хабарномасида қуйидагича тахмин илгари сурилган: «25 май куни Намоз Пиримқулов Туркман, Қобил, Норбобо, Кенжа Алиқул ва Бердибек каби ўртоқлари билан таъқибдан қутулганидан сўнг Бухоронинг Зиёвуддин беклигига қарашли Тошқудуқ ортидаги Қорача тоғларида паноҳ топди. Чарчаган қасоскорлар пинакка кетгач, соқчиликда турган Қобил мудҳиш режа тузади. Ўртоқларини уйғотиб Намозни ўлдириш ва шу билан таъқибдан қутулиш мумкинлигини айтади. Қобил ухлаб ётган Намознинг пешанасига тош билан уради, Кенжа Алиқул эса унинг томоғидан бўғади. Бошқалар эса Намознинг яқин афдоши Туркманни ўлдиришади. Қотиллар Намоз жасадини йалакка ўраб аввал горга беркитишади, кейин эса Тошқудуқ шишмоғидан олти чақирим беридаги жойга ташлаб қочишади». Подполковник Сокольский ўз хабарномасида штабс-капитан Олов Намоз жасадини бориб кўргани ва у чиндан ҳам қасоскорлар бошлиғи Намоз Пиримқулов эканлигини тасдиқлаганини ёзади.

Бошқа бир тахминни 1907 йил 1 июнда Бухоро амирининг ушбеги Остонақулбий додхоҳ баён этган: «Зиёвуддин беклигининг Энкичик деган жойида Туркман бошчилигидаги 8 ароқчи Намоз дам олиб ётган жойга келишади. Қандайдир изо чиқиб Туркман Намозни ўлдиради. Уша заҳоти Намознинг тарафкашлари Қобил ва Жума Туркманга ташланиб қон-

ли олишувда уни ўлдиришади. Намознинг жасадини эса дафи этиш учун Каттақўрғонга олиб келишади». Бу икки тахминга қўшимча қилиб шунини айтиш лозимки, Намозни ўлдириш режасининг муаллифи ва бевосита ижрочиси рус айғоқчилари бўлган.

Туркистон генерал-губернатори Намознинг ўлиmidан беҳад мамнунлигини яширмай Самарқанд вилоят ҳарбий губернатори генерал Гескетга миннатдорчилик телеграммасини йўллайди: «Хайриятки, сизнинг ғайрат ва тadbиркорлигингиз туфайли биз Намоздан қутулдик, жуда хурсандман, сизлардан миннатдорман, шу курашда ўзини яхши кўрсатганларни мукофотга тавсия қилинг». 1907 йил 19 декабрда Намозни ўлдириш ишида «ўрناق кўрсатганлар»дан Полвонариқ мингбошиси Мулла Қулаҳмад Умарбоев кичик олтин нишон, Қалқўрғон мингбошиси Мирза Саид Мурод Мирза Ҳакимов, Полвонариқ қишлоқ оқсоқоли Абдиқул Абдурахмонов, миршаблардан Каримбой Назаров, Уста Муҳаммад Мурод Юсуповлар кичик кумуш нишонлар билан тақдирландилар.

Намознинг ўлими деҳқонларнинг мавжуд тартиблар ва мустабид мустамлака тузумига қарши курашини тўхтата олмади. Аксинча, унинг ўлиmidан халқ қаттиқ қайғуга тушди. Намознинг номидан унинг сафдошлари иш кўра бошладилар. 1909 йилнинг февралда намозчиларнинг Каттақўрғон туманида маъмурият вакили — қишлоқ оқсоқоли ёрдамчиси Холмирза Абдурасуловни ўлдиришгани бунинг ёрқин далилидир.

Рус мустамлакачилари ўлка туб аҳолиси 1905—1907 йиллардаги инқилобий воқеалардан ўзига хос усулда фойдаланиб мустамлака тузумига қарши кайфиятда иш кўра бошлаганини пайқайдилар. Самарқанд вилояти ҳарбий губернатори 1907 йил февраль ойида ўлкада жандарм назоратини ўрнатиш ҳақидаги маърузаномасида шунини таъкидлаб ўтади. У «рус ҳокимияти» Урта-Осиёдаги инқилобий ташкилотларнинг ерли аҳолига таъсирини йўқотиш учун варур миқдорда маблағ ва яхши воситаларга эга бўлиши керак» дея ўлка вилоятларида жиноий-сиёсий қидирув хизматини кенг миқёсда ташкил этишни таклиф қилади. Бу хизмат, губернаторнинг фикрича, «ерли аҳолини инқилобий ташвиқотчилардан сақлашда» муҳим роль ўйнаши керак эди. Унинг мулоҳазаларини Фарғона вилоятининг ҳарбий губернатори ҳам маъқуллаб сиёсий жиноятчилар сони ерли аҳоли вакиллари ҳисобига қўлайганини ҳам қўшиб, Янги Маркент округ судида Ғофиржон Исломонов, Тошмаҳсум Мулла Ҳўжаев каби ўзбеклар иши кўрилганини илова қилади.

Мавзу юзасидан савол ва топшириқлар

1. Биринчи рус инқилоби Туркистон ўлкасига қандай таъсир кўрсатди?
2. 1905 йилнинг қиши ва баҳорида ўлкада деҳқонлар ҳаракати юкселишини изоҳлаб беринг. Зиддиятлар нега кескинлашди?
3. Социал-демократик ва ишчилар ҳаракатининг кучайишининг нималарда кўраминг? Искотлаб беринг.

4. Рус инқилобининг шаҳар туб жой аҳолисига таъсирини нималарда

ўраминэ?

5. Намоз Пиримқуловни халқ қаҳрамони дейиш мумкинми? Неге уни афеонавий қаҳрамон деймиэ? Баҳс қилинг, сўнгра бири қарорга келинг. Намоз ҳақида илмий ёки тарихий, бадий асар яратилганими? Буни аниқлаб, шу тўғрида қалам тебратган олим ёки ёзувчи ҳақида маълумот тўплап, улар билан алоқа ўрнатинг.

29-§. ЖАДИДЛАР ҲАРАКАТИНИНГ ВУЖУДГА КЕЛИШИ ВА ФАОЛИЯТИ. МУСТАМЛАҚА ИСТИВДОДИНИ КУЧАЙТИРИШ ЎЎЛИДАГИ ЧОРА-ТАДБИРЛАР

1. Жадидлар ҳаракатининг вужудга келишидаги тарихий шарт-шароитлар

XIX асрнинг охири — XX асрнинг бошларида Туркистондаги тарихий шароит қуйидагича жараёнда ривожланиб борди. Туркистон соф мустамлақага айланиб, чоризм уни иқтисодий жиҳатдан тўла қувват билан кемиришга жон-жаҳди билан киришиб кетди. Туркистон ўлкаси жаҳон мустамлақа занжиридаги илм мустаҳкам халққа бўлиб, Ғарбий Европа мустамлақачилигининг ёнида оддий бир ҳол эди. Мустамлақачиликнинг русча одели (нухаси) шундай ташкил қилинганки, унда маҳаллий адқни жаҳолатда, саводсизликда, қашшоқликда ушлаб туриш олим эди. Мустамлақачиликнинг бу режаси уларга Туркистонни истаганча талаш, эзиш, топташ имкониятини узоқ вақт сақлаб қолиш «хуқуқини» берарди.

Мустамлақачилар шу мақсадларни амалга ошириш учун икага турли табақа вакилларини — чинөөвчиларни, ҳарбийларни, руҳонийларни, мужикларни, муҳандис-техникларни, олимларни, мешчанларни, ишчиларни — барчани сафарбар этди. Хом пени ўлкадан ташиб кетиш учун қудратли техника йўллади.

Урта Осиё ҳудуди капиталистик бозор муносабатларига ишлар, илмий кучлар, ишлаб чиқариш воситаларининг фаол итирокида тортилди. Ана шу жараёнда ўзбек миллий буржуазияси — савдо-саноат эгалари ҳам шакллана борди. Чоризм ҳаллий буржуазиянинг пайдо бўлишини асло истамасди, чинки унга ҳам тўла ишониб бўлмаэ эди, уларнинг жуда кўпчилиги ўз халқидан батамом юз ўгириб империя томонига ўтиб га олмаслигини ҳам билардилар. Уларни ўз халқни билан боғб турувчи миллий, диний, тарихий илдизлар мавжуд экинни, миллий уйғониш палласида бир-бирини тезроқ тушуниб олиб, мустамлақачиларга қарши ягона фронт бўлиб курашга ин ҳозирлаши мумкин эди. Шунга кўра рус чоризми ва буржуазияси ўсиб келаётган ўзбек маҳаллий буржуазиясининг иқтисодий-сиёсий ҳуқуқларини чекалаб унинг ривожланишига иқтисодий потенциалининг қудратли бўлиб кетишига тўсик қўйди. Миллий буржуазия бу камситишдан норози эди.

Рус буржуазияси ҳар жиҳатдан, аввало, иқтисодий жиҳат-

дан ўзбек миллий буржуазиясини қарамликда сақлаб келарди. Масалан, рус банклари, фирмалари, тўқимачилик корхоналари, турли юқори идоралардаги тўсиқлар уларни қарамликда сақлашни осонлаштирарди. Бу камситишлар ўзбек буржуазиясининг нафсониятига тегар эди. Руҳонийларнинг имон-эътиқоди бут, халқнинг эмин-эркин, дастурхони тўкин, жаҳондаги тараққий топган халқлар каби маърифатли бўлишини астойдил истовчи илғор гуруҳи ҳам мавжуд эдики, улар ҳам жоҳил руҳонийларга, ҳам чоризмга қарши эдилар. Миллат равақини ўйловчи тараққийпарвар кучлар ўзбек халқининг ҳунармандлари, деҳқонлари, буржуазияси, руҳонийлари — барча табақаларни орасида мавжуд эди. Улар халқнинг миллий онгини ошириш ва ўзлигини англантишнинг биринчи босқичдаги вазифасини маърифат, илму урфондан қидирдилар.

Улар буни амалга оширмай туриб, халқни умумий, ҳал қилувчи мустақиллик курашига отлантириб бўлмаслигини яхши билардилар. Чоризмнинг даҳшатли ҳарбий-сиёсий куч эканлигини ҳаммадан кўра улар чуқурроқ тушунардилар. Шунга кўра миллат, халқ қайғуси билан яшовчи зиёлилар халқни уйғотишни маърифий жабҳадан бошлашга қарор қилдилар.

2. Жадидчиликнинг пайдо бўлиши

Ҳар бир даврда бирор янги ғоянинг туғилиши аниқ тарихий шароитда содир бўлади. Унда тарихий шахсларнинг ўйнайдиган ролини ҳеч ким инкор этмайди. Чунки улар етилган муаммоларни ҳал қилиш йўлларини, назарий томонларини барчадан тегинроқ идрок қилади, уларни амалга оширишга фавқуллодда куч ва ғайрат билан киришадилар. Мусулмонлар ва қолаверса туркийлар дунёсининг жаҳон тараққиётидан узидиб қолганлигини, бу ғоят хавфли ҳолга барҳам бериш кераклигини ҳамда умумтуркий қавм, эл-улуслардаги жаҳолатни йўқ қилиб, маърифат орқали тараққий топган мамлакатларга тенглашиш зарурлигини биринчи бўлиб қрим-татар халқи фарзанди Исмоил Гаспиринский (1851—1914) тушуниб етди. У жадидчилик ҳаракатининг бутун турк дунёсидаги «ғоявий отаси» дир.

Исмоил Гаспиринский илмга қаттиқ берилди. Жаҳон маданияти дурдоналарини машаққат билан ўрганди. Натижада турли илмлардан бохабар бўлди. Бир неча чет тилларни мукаммал эгаллади. Бу эса унинг жаҳон илм-фани ютуқлари билан танишувига кенг йўл очди. Ана шу туфайли Исмоил Гаспиринский Шарқ билан Ғарб оламини таққослаш ва яқдил бир хулосага келиш имкониятига эга бўлди. Мусулмон туркий оламини жаҳон маърифати, илми даражасига кўтариш ғояси унга кечакундуз тинчлик бермади. Россияга мустамлака бўлган барча мусулмон ҳудудлар маорифини мутлақо ислоҳ қилиш уларда дунёвий фанларни ўқитиш масаласини кўтарди. Мактаб ва мадрасаларда диний таълимот, араб, форс ва рус тилларини ўрганиш билан бир қаторда тиббиёт, ҳикмат, кимё, наботот,

нужум, ҳандаса фанларини ўқитиш зарурлигини илгари сурди ва уни амалга оширишга киришди. У 1884 йилда Қримдаги Боқчасарой шаҳрида жадид мактабига асос солди. Ўзи дастур тузиб, дарслик ёзди. Ана шу дарслик ёрдамида 40 кун ичида 12 ўқувчининг саводини чиқарди. Бу усул «усули савтин» — ҳарф товуши усули, яъни «усули жадид» номи билан тез шуҳрат қозонди.

Исмоил Гаспиринскийнинг ғояларини ёйишда «Таржимон» газетасининг хизмати жуда катта бўлди.

1888 йилда Исмоил Гаспиринскийнинг «Раҳбари муаллимин ёки муаллимларга йўлдош» китобининг нашрдан чиқиши муҳим воқеа бўлди. Унда жадид мактабларининг қурилиши, дарс ўтиш ва ташкил қилиш мазмуни, жиҳозланиши, дарс жадвали, таътиллер, имтиҳонлар — ҳаммаси лўнда ва қизиқарли баён этилди. Шу тариқа жадидчилик мактаби йўриқномасининг мукамал ишлаб чиқирилиши ҳам Исмоил Гаспиринский зиммасига тушди.

1892 йилда Исмоил Гаспиринский мусулмон мактабларини яслоқ қилишга доир лойиҳасини Туркистон генерал-губернатори Розенбахга юборди. Туркистон ҳукмдори уни мутлақо рад қилди. Ундан жавоб ололмагач Исмоил Гаспиринский 1893 йилда Туркистонга ўзи келди. У Туркистоннинг йирик шаҳарларида бўлиб тараққийпарвар зиндилар билан учрашувлар ўтказиб, жадид мактабларининг аҳамиятини ёритиб берди. Ҳатто Бухоро амири Абдулаҳадни ўз ғоясини қабул қилдиришга бир неча бор уриниб кўрди. Амир буюк мутафаккир мақсадини тушунишдан ожиз мутаассиб эди.

Исмоил Гаспиринский сўнгра Самарқандга, ундан Тошкентга келди. Туркистон генерал-губернаторлиги амалдорлари уни душманлик назари билан кутиб олдилар. Чунки уларнинг Туркистондаги маориф сиёсати халқни қоронғиликда ушлаб туришдан иборат эди.

1893 йил 8 июнда у Бухоро амири ҳузурида бўлди. Амир зўрға битта жадид мактаби очилишига рози бўлди. Умуман олганда Исмоил Гаспиринскийнинг мусулмон туркий дунёси олдидаги хизматлари буюкдир.

3. Туркистонда жадидчилик ҳаракатининг вужудга келиши

Исмоил Гаспиринский амир билан муроса-мадора қилиб Бухорода зўрға ягона жадид мактаби очдирган бўлса-да, унинг ўқувчунлари Туркистон ҳудудлари бўйлаб сачраб кетди. Унинг Бухородаги садоқатли шогирдлари жадид мактабларини кўпайтириш ва хазинадан уларга маблағ ажратиш мақсадида амирни қистай бошладилар. Бундай хайрли ишнинг бошида бухоролик мударрис ва тарихчи олим Маржоний (1818—1889), гижувонлик домла Фозил, Мўминхўжа Вобқандий, мулла Худойберди Бойсуний ва уларнинг тарафдорлари турар эдилар.

Бироқ жоҳил руҳонийларнинг амирни уларга қарши қайрашлари туфайли Маржоний Қозонга яширин чиқиб кетишга мажбур бўлди. Унинг сафдошлари эса зиндонга ташланди. Бундан хабар топган Исмоил Гаспиринский 1904 йилда Бухорога яна келиб амир билан музокаралар олиб борди. Натижада амир унинг отаси номи билан аталувчи «Музаффария» жадид мактабига руҳсат берди, холос.

Исмоил Гаспиринскийнинг Туркистонга сафари жадидчилик ҳаракатининг ривожланишига катта таъсир қилди. Барча туркистонлик жадидлар уни ўзларининг чинакам устозлари деб билдилар. Улар Туркистон шаҳарларида жадидчиликни тарғиб қилдилар ва амалиёт билан қўшиб олиб бордилар. Бироқ бу ҳаракатлар икки душманга—биринчиси, чор маъмурияти, иккинчиси, мутаассиб ва жоҳил руҳонийларга қарши кураш жа-раёнида олиб борилди.

Шунга қарамай 1898 йилда Қўқонда Салоҳиддин домла иккинчи жадид мактабига асос солди. Шу йили Тўқмоқда ҳам шу типдаги мактаб очилди. 1899 йили Андижонда Шамсиддин домла ва Ташкентда Маннон қори жадид мактабига асос солдилар. 1903 йилда Туркистон ўлкасида 102 та бошланғич ва 2 та ўрта жадид мактаблари бор эди.

Аср бошида жадидлар зиёлиларнинг бутун бир ватанпарвар, миллатпарварлар авлодини тарбиялаб беришдек оғир ишга фидойилик билан киришдилар. Уларнинг бошида М. Беҳбудий, С. Айний, А. Авлоний, А. Фитрат, Мунаввар қори, Бо-боохун Салимов ва бошқа кўплаб тараққийпарвар инсонлар турар эдилар. Улар доимо қувғин, қамоқ, сургун каби хавф-хатарлар бошида чарх уриб турган ҳолда иш олиб боришга мажбур бўлдилар.

4. Улкада жадидчилик ҳаракатининг кучайиши

Туркистонда жадидчилик ҳаракатининг кенг ёйилиб бориши чоризм мустамлакачилик маъмуриятига катта ташвиш ортирди. Чунки жадид мактаблари руслаштириш (шовинистик, буюк давлатчилик) сиёсати заминига болта урарди. Шу сабабли империя ички ишлар вазирлиги полиция департаментининг Туркистон ўлкасида маҳаллий ерлилар ўртасида янги усул—жадид мактаблари очиш ҳаракати бошланиб матбуотда бу ҳақда турли мақолалар эълон қилинаётганлиги, шунга кўра Туркистон бўйича мақола ёзиш, мактаб очиш ва дарс бериш ишида қатнашаётган барча шахслар ҳақида мукаммал материал тўплаб уни шахсан ички ишлар вазирига маълум қилиш учун зудлик билан полиция департаментига юбориш ва бу ишнинг Остроумовга юклатилганлигини маълум қилгани бежиз эмас эди. Жадидлар чоризмнинг мустамлака сиёсати стратегиясига жиддий ўзгаришлар киритишга мажбур қилган сиёсий куч сифатида XX аср бошида тарих саҳнасига чиқа бошлаган эдилар.

Зиёлилар орасида табақаланиш юз берди. Тараққийпарвар

книшлар «жадид» ларга, қолоқ, тор фикрловчи жоҳил руҳонийлар «қадимлар» гуруҳига ажралди.

Тараққийпарварлар онгининг ўсиши, дунёқарашининг юксалишида Боқчасаройда нашр этилган «Таржимон», Қозонда чиққан «Вақт», «Юлдуз» журналлари, Истамбулда чоп этилган «Сироти мустақим» («Тўғри йўл») газета ва журналлари катта роль ўйнади. Туркистон жадидларининг энг йирик вакилларида Мунаввар қори Абдурашидхонов (1878—1929) ўз хотираларида шундай деб ёзган эди: «Чор ҳукуматини йўқотиш жадидларнинг тилагида бор эди. Сиёсий вазифамиз ва мақсадимиз ҳам шундан иборат бўлиши яширин эмас».

Жадидлар онгига Россиядаги воқеалар ҳам кучли таъсир қилганлигини шу ҳаракатнинг етакчи раҳбарларидан бири Абдулла Авлоний (1878—1934) ўз таржимаи ҳолида шундай баён қилади: «1904 йилда рус-япон уруши чиқиб, бу уруш бутун Россия ишчиларининг кўзини очғонидек, бизнинг ҳам кўзимиз очилди. 1905 йилдаги Русияда бошланган инқилоб тўлқини бизга ҳам таъсир қилди, бизнинг ташкилотимиз сиёсий маслақларга тушуниб, биринчи навбатда қора халқни оқартмоқ ва кўзини очмоқ чорасига киришди. Бу мақсадга эришмоқ учун газет чиқармоқни муносиб кўруб, уюшманинг ҳаракати билан ўзбек тилида газетлар чиқарилди. 1906 йилда «Тараққий», «Хуррият» газетлари чиқиб, эски ҳукумат томонидан тўхтатилгандан ўнг, 1907 йилда мен ўз муҳаррирлигим билан ҳамда темир йўл ишчиларининг социал-демократ фирқасининг алоқа ва ёрдами билан «Шухрат» исминдаги газетни чиқардим».

Жадидларнинг Туркистон озодлиги учун кураш дастурида сосан уч асосий йўналиш мавжуд эди. Биринчиси — янги усул мактаблари тармоғини кенгайтириш, иккинчиси — умидли ёшларни чет элларга ўқишга юбориш ва, ниҳоят, учинчиси — урли маърифий жамиятлар тузиш ҳамда зиёлиларнинг кучли фирқасини ташкил этишга қаратилган газеталар чоп этиш эди. Ана шу дастурни амалга ошириш борасида Мунаввар қори Абдурашидхонов, Убайдуллахўжа Асадуллахўжаев, Маҳмудхўжа Теҳбудий, Абдулла Авлоний, Тошпўлатбек Норбўтабеков, Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий, Абдулҳамид Чўлпон ва Абдурауф Фиррат аби зиёлилар жонбозлик кўрсатишди.

1909 йилда Мунаввар қори маслақдош дўстлари билан ҳамюрликда тошкентлик бир бойнинг раислигида «Жамияти хайрия» ташкил қилади. Бу жамият раисининг ўринбосари бўлган Мунаввар қори «Тошкентда мусулмон жамияти» мақолада ана шу ташкилот фаолияти ҳақида бундай деб ёзган: Ёшларнинг совуққонлик ва сабрликлари яхши натижалар берди. Бойларнинг ўзлари иттифоқ бўлиб, ўз ораларидан фақат бир кишини раис ва яна битта жамият аъзоси бериб, бошқа аъзоларнинг барчасини ёшлардан сайлагдилар. Бу иттифоқнинг натижаси бўлса керак, Тошкент жамияти шу йили бундай бошқа тусга кирди. Қонунда зикр этилган моддалардан айдаланмакка шуруъ қилди, бошлаб бир неча йилдан бери

қарор берилуб очилмай ётган «Дорул ожизин» ни расман очиб, бир неча мискин ва ожизларни тарбияга олди. Бир неча мактаб ва мадрасаларга юз сўм ва икки юз сўмлаб хайриялар берди. Бир неча бева ва бечораларга садақалар бермоқда ва олти-миш фақир ва қашшоқ болаларни турли мактабларда ўқитиб, тарбия қилиб турмакдир. Жамиятнинг янги аъзолари пул топмакка ҳам янги йўللار излади. Дастлаб «Грамофон жамияти» ла сўйлашиб, ҳар бир пластинкадан ўн тийин олмоқ шартлаб бир неча ҳофизларни ва ўз тарбиясидаги мактаб шогирдларини товушини сотди, бундан фақат шу йил ичиндагина лоақал икки минг сўм кирса керакдир». Жадидлар бу жамият орқали қашшоқ, касалманд кишилар ва ўқувчиларга ёрдам кўрсатиш билангина чекланмайди. Улар Россия ва Туркия шаҳарларидаги олий ўқув юртларига Туркистон ёшларини билим олишга юбориш иши билан ҳам жиддий шуғулландилар.

Мунаввар қори Шайховандтоҳур даҳасидаги баобрў кишилардан Қаттахўжа Хўжаевнинг уйига Тошкентнинг катта бойларини чақиради. Ана шу йиғилишда қатнашган Абдурахмон Акбаров ўз хотираларида бу воқеанинг бутун тафсилотини шундай баён қилади: «Бу мажлисда Тошкентнинг энг машҳур боёнлари йиғилдилар. Жумладан, Орифхўжабой, Саидкаримбой, Комилжонбой чойфуруш, Асил оқсоқол, Боқижонбой ва бошқалар. Ҳамма йиғилиб бўлгандан кейин мажлис очилиб, биринчи бўлиб Мунаввар қори сўзга чиқди. Мунаввар қори: «Ўзбек зиёли болаларини Германияга юбориб ўқитишга жуда муҳтожмиз, болалар ўқув, илм, таҳсил олиб келсалар, миллатига катта хизмат қила оладилар», деган сўзлар билан узоқ нутқ сўзлади. Унинг кетидан Мунаввар қорининг сўзини қувватлаб, Самиг қори чиқиб сўзлади. Охирида саволлар тушди: ким, неча кишини юборамиз, Самиг қори «борадиган кишиларнинг рўйхати бор» деб домла Муродхўжа Солихўжа ўғлидан рўйхатни ўқиб беришни сўради... Германияга ўқиб келиш учун борувчилар шулар экан: Шайховандтоҳур даҳасидан Абдулваҳоб Муродий, Бешёғоч даҳасидан икки киши: биринчиси — Чақар маҳаллалик Муҳаммаджонов, иккинчиси — Яланқир маҳаллалик Аъзам соатсоз ўғли, жами 4 киши экан. Мунаввар қори яна ўрнидан туриб «жамоат, мана бу ёш, ўсмир болаларининг мизининг Германияга бориб ўқиб келишлари фақат сиз боёнларнинг мизининг ёрдами остида вужудга чиқади», — дейиши билан ўтирган бойларнинг бири унинг қўлига анчагина пул берди. Пул тўпланиб санаб бўлинганидан кейин Мунаввар қори ўрнидан туриб: «Миллатимизнинг келажакдаги бахту соадати учун шундай катта ҳимматларингизга кўпчилик томонидан раҳматлар айтаман» деб ташаккур билдирди».

Ўзбек тараққийпарвар бойлари ёшларни чет элларга юбориб зарур касбларни эгаллаб фойдали хизмат қилишлари учун қайғурган жадидларни қўллаб-қувватладилар. Андижонлик Миркомил Мирмўминбоев ўз ҳисобидан ана шу ишга минглаб сўмларни аямади. 1910 йили Бухорода мударрис Ҳожи Рафи

Мирза Абдувоҳид, Ҳамидхўжа Меҳрий, Аҳмаджон Махдум, Усмоҳхўжа ва Муҳаммаиддин Махдум кабилар «Тарбиян ат-фол» («Болалар тарбияси») жамиятини ташкил қилиб 1911 йили 15, 1912 йили 30 нафар талабани Туркияга ўқишга юборди. Таниқли жаҳид Абдурауф Абдурахим ўғлининг 1909—1913 йилларда Стамбулда таҳсил олгани ва шу ерда ўзига «Фитрат», яъни «Туғилиш» тахаллусини қўйгани ҳам диққатга сазовордир. Тошкентнинг «Қорёғди» маҳалласидан боғбон Асадулла-хўжа ўғли Убайдуллахўжа Россияда адлия бўйича таълим олиб қайтди ва биринчи олий маълумотли ўзбек адвокати бўлди. «Россия империяси қонунлар мажмуаси» ни яхши ўзлаштирган Убайдуллахўжа адлия бўйича мутахассис — адвокат дипломини олади. Россияда содир бўлаётган ижтимоий-сиёсий воқеалар, мафкура, ғоявий курашларни тушунишга интилади. Унинг 1909 йилда Лев Толстойга ёзган мактуби ана шундан далолат беради. Буюк рус ёзувчиси жуда кўпгина мухлисларининг хатларини беоқибат қолдиргани ҳолда ўзбек зиёлисини қизиқтирган саволларга жавоб беради.

Убайдуллахўжа большевиклар, меньшевик ва эсерлар фирқалари фаолиятини ҳам ўрганиб ўзига хос фикрда бўлган. Изланувчи бу ўзбек зиёлиси юртига қайтиб ўз халқи озодлиги учун курашувчи ташкилот тузишга аҳд қилади. 1913 йилда Тошкентга қайтган Убайдуллахўжани жаҳидлар қувонч билан қаршилайди. Тезда у тараққийпарвар ўзбек зиёлиларининг етакчисига айланади. Жаҳидларнинг тарқоқ гуруҳлари аста-секин маълум дастур ва ҳаракат йўналишига эга бўлган Убайдуллахўжанинг атрофига уюшиб, ўзбек зиёлиларининг мустақил фирқасини тузишади. Бу фирқа «Тараққийпарварлар» номи остида тарихга кирди.

Убайдуллахўжа дастлабки қадамини умум Туркистон ижтимоий-сиёсий газетасини ташкил қилишдан бошлади. Бу ҳақда уни ўша 1913 йилдаёқ алоҳида диққатга сазовор шахс сифатида рўйхатга олган Туркистон махфий сиёсий полицияси хабар топиб унга қарши зудлик билан чора кўради. Газетани чиқармаслик учун турли ҳийла-найранглار ишга солинади. Аммо қонунчиликни яхши билган адвокат барча тўсиқларни енгиб газета чиқаришга рухсат олади.

Туркистон генерал-губернатори, кавалерия генерали Самсонов расман рухсатнома берган бўлса ҳам рикорлик билан газетани чиқармаслик учун барча босмахоналарга Убайдулла-хўжа Асадуллахўжаев буюртмасини қабул қилмаслик ҳақида буйруқ юборди. Аммо ўзбек миллий буржуазияси мададига таянган жаҳидлар ҳам бўш келмай, мустақил босмахона базасини яратишга киришади. Ниҳоят бир йилги ҳаракатдан сўнг— 1914 йилда «Тараққийпарварлар» фирқасининг «Садон Туркистон» газетаси дунё юзини кўради.

Бу газетада миллий озодлик курашига кўтарилаётган Туркистон зиёлилари, журналист ва адиблари ўзларининг етук мақола, ҳажвия, бадиний асарларини эълон қилиш имкониятига

эга бўлдилар. Кенг дунёқарашли, билимдон, дадил инсон Асадуллахўжаевдек муҳаррирга эга бўлган «Садон Туркистон»га ўзбек адабиётига салмоқли таъсир кўрсатган ёрқин истеъдод эгалари Мунаввар қори Абдурашидхонов, Абдулла Қодирий, Абдулла Авлоний, Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий, Лутфулла Олимий, Абдулҳамид Чўлпон ва бошқаларнинг уюшгани тасодифий эмас эди.

«Садон Туркистон» ўлкада миллий онгни уйғотишда, афкор омманинг истиқлол ҳақида ўйлашида ва уни мустабид тузумга қарши қўзғатишда катта кизмат кўрсатди. Унда бош муҳаррир Убайдуллахўжа, бўлим мудири Мунаввар қори, Абдулла Авлоний, Тавалло, Абдулҳамид Чўлпон, Абдурауф Музаффарзода, Мирмуҳсин Шермуҳамедов, Шокиржон Раҳимий, Нушравон Евушев, Маҳмудхўжа Бехбудий ва бошқа ижодкорлар Туркистон халқлари тарихи, маданияти ва истеъдоди ҳақида кўплаб мақола, очерк, ҳикоя ва қиссаларини эълон қилдилар. Маҳмудхўжа Бехбудийнинг бир ўзи 300 та мақолаларини, Мирмуҳсин Шермуҳамедов эса 100 дан зиёд асарлар ва мақолаларини шу газетада чоп этди.

Мунаввар қорининг ўтқир ижтимоий-сиёсий мақолалари ҳам «Садон Туркистон» саҳифаларидан ўрин олди. У ҳар бир халқнинг миллат сифатида шаклланишининг биринчи белгиси маъкур халқда ўзини таниши ва ҳимоя қилиш туйғусининг уйғониши, миллий қадриятларни сақлаш ва тараққий эттириш, бу йўлда турли-туман жамият ва уюшмаларни ташкил этишда деб билди. Мунаввар қори тили билан жадидлар «Бизни Туркистон мамлакати туфроғ, сув ва ҳаво жиҳатидан энг бой мамлакатлардан бўла туриб, на учун ўзимиз бундан фойдалана олмаймиз?» деб нола қилдилар ва унга шу арбоб тилидан жавоб бердилар: «Мана, кет-макет ётган бундай саволларга жавоб бермак учун нодонлик ва оламдан хабарсизлик, демакдин бошқа чора йўқдир. Бу нодонлик ва дунёдан хабарсизлик балосидан қутулмоқ учун аввал орамизда ҳукм сурган бузуқ оdatларнинг бузуқлигини билмак ва ўрганмак керақдир».

1913 йилда Мунаввар қори Убайдуллахўжа Асадуллахўжаев, Абдулла Авлоний, Илҳомжон Иноғомов, Қобилбек Норбеков, Тўлаган Хўжамеров (Тавалло), Муҳаммад Пошшахўжаев, Тошўлат Норбўтабеков ва Низомиддин Хўжаевлар билан биргаликда «Турон» жамиятини ташкил қилди. Бу жамият низомида шундай қоида бор эди: «Халқ орасида саҳна ишига ҳамда хайрияга жиддий муҳаббат уйғотиш, халқ учун спектакл кўйиб, соғлом томоша кўрсатиш, Туркистон ҳудудида яшовчи муҳтож мусулмонларга моддий ёрдам бериб, маънавий ва моддий жиҳатини яхшилаш».

1914 йил 27 февралда Тошкентдаги Коллизей театри биносида ўзбек миллий театрининг биринчи расмий мавсуми очилди. Спектаклни ташкил этган жадидларнинг сардорлари Мунаввар қори, Убайдуллахўжа Асадуллахўжаев, Низомиддин Хўжаевлар, театр режиссёри Зоки Боязидский — Валеевлар раҳ-

барлигида Маҳмудхўжа Беҳбудийнинг «Падаркуш» пьесаси томошабинларга кўрсатилди. Тантанали очилиш маросимида Мунаввар қори театри халқ дардига даво берувчи табиғга ўхшатиб таъсирли нутқ сўзлади. Спектакл катта муваффақият қозонди. Бунинг шунчаки маданий тадбиргина бўлиб қолмай, катта сиёсий аҳамиятга молик иш бўлганлиги ҳақида Абдулла Авлоний эсдаликларида шундай дейди: «1913 йилдан бошлаб халқнинг кўзини очмоқ, маданиятга яқинлаштирмоқ учун театр ишларига киришиб Тошкентда бир неча маротаба театр ўйнагондан сўнг бутун Фарғонани айланиб, ҳар бир шаҳарда бир неча маротабадан театр ўйнаб қайтдик. Бу вақтларда бизнинг мақсадимиз зоҳирда театр бўлса ҳам ботинда Туркистон ёшларини сиёсий жиҳатдан бирлаштирув ва инқилобга ҳозирлов эди».

Маҳмудхўжа Беҳбудийнинг «Падаркуш» пьесаси бутун бир сиёсий оқим — жадидларнинг муҳолифлар томонидан «Падаркушлар» деб аталишига олиб келди. Жадидларни рус мустамлакачилари жоҳиллар, бидъат ва хурофот бандалари деган таҳқирли ном билан аташни одат қилдилар.

Туркистонда жадидларнинг мавқеи кўтарилиб янги-янги жамиятлар ташкил топа бошлади. Қўқонда «Ғайрат», Андижонда «Тараққийпарвар» каби жамиятлар тузилдики, уларнинг фаолиятида илғор рус демократияси вакиллари ҳам иштирок қила бошлади.

Жадидлар биринчи жаҳон уруши йилларида ўз фаолиятларини кенг авж олдириб юбордилар.

5. Туркистонда чоризм махфий полициясининг ташкил қилиниши ва унинг жадидларга муносабати

Рус дворянлари ва буржуазияси Туркистон ўлкасига ғоят истиқболли мустамлака сифатида қаради. Аммо ундаги ҳурфикрлик, миллий онгнинг ўсиши, миллий озодлик ғоялари билан боғлиқ ҳодисаларнинг олдини олишга киришилар эди. 1905—1907 йилларда Россияда рўй берган инқилобий воқеалардан сўнг жадидлар ҳаракатидаги жонлиниш уларни ижирғаттирди. Жадидларни кураш майдонидан олиш учун Бош штаб генерал-майори Гескет 1907 йилда Туркистонда жандарм бошқармасини ташкил этиш масаласини кўтарди. Бундай махсус ташкилотнинг ўлка учун зарурлигини генерал-губернатор Н. И. Гродеков ҳам Россия ҳарбий ва ички ишлар вазирлигига исботлаб берди. Подшо Туркистондаги аҳволни батамом ўрганиши учун сенатор граф К. К. Пален раҳбарлигида катта тафтиш комиссиясини жўнатди.

Россия ички ишлар вазири дарғазаб бўлиб ўлкадаги воқеаларни қуйидагича изоҳлаган эди: «Ўрта Осиёдаги сиёсий ғалаёнлар ерли халқ кўзи олдида Россиянинг бир бутунлигига даҳл солиб, давлат аҳамиятига молик хавф-хатар уйғотади, бу ерлилар хотирасида беиз кетмай аста-секин томувчи заҳар мисоли улар онгини бузиб, рус ҳукумати қудратига кўр-кўрона, ишонч ва руҳий осойишталикларга раҳна солажак». Ички иш-

лар вазири айни шу мақсадда миллий озодлик ғояси ва аҳоли кайфиятини ўрганиш ва унга қарши чоралар кўриш учун Тошкентга сиёсий иттифоқчиликлар устаси, моҳир жосус, изқувар зобит, алоҳида жандармлар корпуси подполковниги Н. А. Васильевни катта ҳуқуқлар билан таъминлаб ўлкага жўнатган эди.

Француз армияси разведка майори Лякостнинг 1907—1908 йилларда Туркистон, Ҳиндистон, Эрон ва Афғонистонга саёҳати ҳамда унинг натижаларини эълон қилган ҳисоботи рус мустамлакачиларини янада сергаклантирди. Унда Туркистонда «Ёш сартлар» фирқаси (жадидлар) мавжудлиги, улар миллий озодлик курашига раҳбарлик қилиб, рус мустамлакачилигига зарба бериши мумкинлиги таъкидланган эди.

Унга мос келувчи фикрни Тошкент Эски шаҳри полицмейстери подполковник Н. Н. Караульчиков ҳам ўзининг «Ерлилар ўртасида озодлик ҳаракати» мавзuidaги маърузаномасида тасдиқлаган эди. Унда жадидларнинг «Тараққий» газетаси «салмоқли таъсир кўрсатгани» алоҳида уқтириб ўтилгани бежиз эмас. Метрополия маркази вакили алоҳида жандармлар корпуси подполковниги Васильев ўзининг биринчи ишнини ўзбек зиёлилари — жадидларнинг рус инқилобий фирқалари билан алоқасини аниқлашдан бошлади. У Тошкент шаҳар ҳокимида жадидларнинг етакчилари ва уларнинг матбуот нашрлари ҳақида маълумот талаб қилди. «Менга шунинг хабар қилишингизни илтимос қиламанки, — деб ёзган эди Васильев, — 1907 йилда Тошкентда сарт тилида «Хуршид» сарлавҳаси остида газета чиққанми? Ким унинг муҳаррири бўлган? Қачон чиқа бошлаган, қандай сабабларга кўра тўхтатилган, унинг йўналиши қандай бўлган, қандай босмаҳонада чиққан, неча нусхада тарқатилган?» Тошкент шаҳар бошлиғи тезкорлик билан унга жавоб йўллаган: «Хуршид» газетаси соф сарт тилида 1907 йилда чиққан. Муҳаррири Шайховандтоҳур даҳаснинг Дархон маҳалласида истиқомат қилувчи Мунаввар қори Абдурашидхонов, ёрдамчиси Фансуруллабек Худоёрхонов ва котиби «Падаркуш» маҳалласида яшовчи сарт Мулла Муҳаммад Раҳимхожи Муҳиддинхўжаев. Газета 6—7 ой яшаб, ҳукуматга қарши мақолалари ҳамда халққа хитобномалари учун ёпилган. Газета жуда сўл йўналишда бўлиб, обуначиларининг сони 300 дан зиёд эди».

Васильев сиёсий изқуварлик устаси сифатида жадидлар ва социал-инқилобчилар ўртасидаги қандайдир алоқа мавжудлигини ҳис қилган. Социал-инқилобчиларнинг «Мусулмонларга» хитобномаси ва «Молот» газетасидаги мақола унинг изланишига дастак берди. «Туркистон ўлкасида давлатчиликни ўрнатишнинг қисқача очерки» деб номланган мақолада эсерлар (социал-инқилобчилар) чоризмнинг мустамлакачилик сиёсатини аёвсиз фош қилиб ўзбек зиёлиларининг илғор фаолиятига хайрихоҳлик билдиришган эди. «Туркистон, — деб ёзган эди газета, — ярим асрдан бери рус ҳукуматининг ҳукми остида яшаб

келаётган бўлса ҳам истило арафасидаги жаҳолат ва хурофот ўша-ўшалигича қолмоқда. Ҳукумат истило қилинган халқни бир қадам ҳам олға силжишга йўл қўймай, атайлаб ўз ҳукмронлигини мустаҳкамлашга қулай имконият яратувчи ўша жоҳиллик ва бидъатларни атайин сақлаб келмоқда. Ерлилар орасидаги ҳар бир маданий силжиш ҳукумат томонидан душманлик билан кутиб олинар ва мурғаклигидаёқ бўғиб ташланган. Ваҳима солиб қилинган эркинликлардан сўнг шахсий ташаббусни намоён этиш фурсати туғилганда ерлилар сафидаги зиёли кучлар она юртларига ўз билимлари билан хизмат қилиш ва юртдошларини жўшқин инқилоб уйғотган рус жамияти ҳолатига яқинлаштиришга ҳаракат бошлашга бир-икки уринишганда интилишига дарҳол чек қўйилди. Ҳоқими мутлақ золимининг бир имзоси билан ерлиларнинг тараққийпарвар маданий-маърифий газеталари «Тараққий», «Хуршид», «Осиё» биринкетин ёпилди. Ҳозирги кунда, йигирманчи асрда, ҳар бир давлатнинг истиқболи унинг маданияти савияси билан ўлчанадиган замонда, ўз ҳудудида ўнлаб Ғарбий Оврўпа давлатларини сиғдира оладиган беш йирик вилоятдан таркиб топган ўлкада, туб аҳолиси 90 фоизни ташкил қилувчи Туркистонда маҳаллий тилда чиқувчи биронта ҳам хусусий газета йўқ. Аҳоли атайлаб нодонликда сақлаб келинмоқда. Рус ватикани маърифат нурини ёқтирмайди; ҳар бир илғор оғанда ўз душманини кўради».

Подполковник Николай Васильев ва полиция маслаҳатчиси Леонид Квицинский марказнинг махфий кўрсатмалари асосида ўлка халқларининг мустамлака тузумига қарши миллий озодлик курашига раҳбарлик қилишга қодир, майор Лякост ёзган «Ёш сартлар» — жаҳидлар ва уларнинг ҳукуматга қаршилиқ кўрсатувчи «миллий дастурлари» нималардан иборат эканлигига асосий диққатларини қаратишди. 1907 йилнинг ноябрида улар яратган махфий жосуслик тармоғи асосида бевосита марказ — Петербургга хизмат қилувчи рус махфий сиёсий полицияси — Туркистон район муҳофаза бўлими (ТРМБ) ташкил қилинди. Петербургнинг «кўз-қулоғи» бўлмиш ТРМБни руслар «сохранка», ўзбеклар эса «сиёсий идора» деб атадилар. Рус сиёсий разведкаси ва контрразведкаларининг вазифасини ҳам адо этувчи махфий полиция Туркистондаги барча тараққийпарвар кучларни аниқлаш, уларнинг сафига илвогарлар юбориш, халқлар, миллатлар, элатлар ўртасидаги нифоқни кучайтириш ва миллий озодлик ҳаракати кўринишларининг барча турларини зудлик билан аниқлаб уларнинг ривожланишига йўл қўймаслик, энг асосийси эса ўлкани руслаштиришга монелик қилувчи барча кучларни зимдан, пинҳона ёки ошкора йўқ қилиш учун хизмат қилиши лозим эди. Ана шундай идорага раҳбар қилиб изқуварлик устаси, тажрибали полиция амалдори Леонид Квицинский тайинланди. Подполковник Васильев эса генерал-губернатор маҳкамасидаги барча сиёсий ёзишмаларнинг мутасаддиси, махсус бўлим бошлиғи вазифасини бажара бошлади.

Квицинский ва Васильевлар ҳамкорлигида Туркистондаги

миллий озодлик ҳаракатини бўғиб ташлаш, истиқлол учун курашга қодир шахсларни «зарарсизлантириш» режаси ишлаб чиқилди. Бу режани ижро этишга барча мустамлака арбоблари жалб этилди. Махсус кўрсатмага биноан Васильевнинг буйруғига барча вилоятлар маъмурлари бўйсунмишга мажбур эди.

Генерал-губернаторнинг буйруғи билан барча вилоятлар, уездларга йўриқнома юборилди. Ерли аҳоли кайфияти, фикрий даражасини ўрганиш бўйича маълумотларни тўплашга мўлжалланган йўриқнома 19 та саволдан иборат бўлиб, уларга туманбошилар батафсил жавобларни юборишга мажбур эдилар. Генерал-губернаторнинг кўрсатмасида туманбошилар, участка приставлари кўзларига бўйсундирилган ерли аҳоли устидан **доний назоратни** сусайтирмасликка уқтирилган эди. **Васильев** билан Квицинский бутун ўлкага рус мустамлакачилари жосуслик тармоғини ўргимчак уясидек тортиб ташлади.

1908 йилнинг ёзида Туркистонга ташриф буюрган алоҳида жандармлар корпуси кўмондони, генерал-майор барон Таубе миллий озодлик ҳаракати ва инқилобий воқеалар иштирокчиларига нисбатан ниҳоятда шафқатсиз бўлишни таъкидлаб, судлардан фақат ўлим ҳукмини чиқаришни талаб қилди. У «Туркистонда дор қуриш учун хазинадан ҳеч қандай сарф-харажатлар бўлмаслигини уқтириб, дор ўрнини «қайрағочлар бажаради» деган эди.

Алоҳида жандармлар корпуси подполковниги Н. А. Васильев ва полиция маслаҳатчиси А. Квицинскийлар ўз фаолиятларини кенг қулоч ёйдирдилар. ТРМБ агентураси ўлкадаги социал-демократик ташкилотларни тор-мор қилиб; кўплаб одамларни қамоққа олди. 1908 йилда Тошкент турмасининг ўзидagina 500 та, Скобелевда 300 та сиёсий маҳбуслар сақланди. Самарқанд турмасида эса маҳбуслар кўплигидан, шаронт ёмонлигидан тиф эпидемияси тарқалди. Сиёсий ишончсиз ҳисобланган 400 ишчи Урта Оснё темир йўлидан бўшатилиб, 700 га яқин ишчи «қора дафтар» га ёзилди. Миршаблар тинтувга келишганда эшик икки минутда очилмаса уни бузиш ҳуқуқи берилди.

Полиция штатлари кенгайтирилиб, очик ва яширин агентурага маблағлар кўпайтирилди. Шу тариқа чор мустамлакачилари миллий озодлик ҳаракати ғояларини тарғиб ва ташвиқ қилувчи жадидлар ҳаракатини илдизидан суғуриб ташлаш учун барча чораларни ишга солдилар. Аммо уни амалга ошириш учун жиддий киришган бир пайтда чор ҳукумати биринчи жаҳон урушига тортилди.

Мавзу юзасидан савол ва топшириқлар

1. Жадидлар ҳаракати қандай тарихий шаронгда юзага келди?
2. Жадидлар ҳаракатининг ғоявий раҳбари ким эди ва унинг туркий халқлар олдидаги хизмати нимадан иборат бўлди?
3. Туркистонда жадидчилик қачон пайдо бўлди ва унинг дастлабки натижалари ҳақида сўзлаб беринг.

4 Улкада жидидчилик ҳаракатининг кучайишини нималарда кўрамиз? Исботлаб бериш.

5 Жадидларга қарши курашиш учун чор маъмурлари қандай чораталбирлар кўрди. Итоҳлар билан тушунтиринг.

МАВЗУГА ДОИР ҲУЖЖАТ

Вужудга келаётган ўзбек буржуазияси вакили Мирқомил Мирмўминбойхожи ўғли (1860—1919) нинг саховатпеша ва мурувватли ватаппарвар эканлигини кўрсатувчи далиллар архивларда сақланмоқда. Мирқомилбой андижонлик бўлиб миллий буржуазия вакиллари орасида энг каттаси ҳисобланган. У 5 та пахта тозалаш заводи, 5 минг таноб ер, 300 дан ортиқ дўконлар, 4 та катта узумзор, жуда катта нақд пул, қимматбаҳо қоғоз, акцияларга эга бўлган. Рус чоризми ва унинг Туркистондаги мустамлакачилик маъмурияти маҳаллий буржуазия мавқеининг ўсишига қарши бўлган бўлса-да, у халқроқ иқтисодий тижорат майдонига муваффақиятли равишда чиқа олди. Мирқомилбой рус капиталистлари билан ҳамтовоқ бўлган очкўз ва халқни талашда иштирок этувчи бойлардан ёсқин фарқ қилди.

«Ака-ука Шлосберг», «Кноп», «Ака-ука Степун» фирмалари, Москва ҳисоб банки, Рус-Хитой банки, Рус-Осиё банки ва бошқа савдо компаниялари билан ҳамкорликда ўз капиталини ҳаракатга қўйди. Улардан тушган даромадларни Андижон шаҳрининг маданий-маиший ва соғлиқни сақлаш ишларига сарф қилишга аҳд қилиб, маъмуриятга шуни маълум қилди. Мирқомилбойнинг ҳаракати, халқпарварлиги унинг мурожаатида яққол ўз ифодасини топган: «Ўз она шаҳрим Андижоннинг маданий ривожланиши ва батамом тартибсиз аҳволда бўлган Гултепа майдонига маданий кўриниш бериш, майдон ҳам шаҳар кўрки бўлсин, ҳам аҳоли фойдалана олсин деб, мен Мирқомил Мирмўминбоев ўз ҳисобимдан Андижон шаҳрига тортиқ сифатида қуйидаги ишшоотларни қуришни ўз зиммамга оламан:

1. Турли миллат вакиллари — эркак ва аёлларга мўлжалланган қирқ ўринли намунали шифохона: унда қуйидаги бўлимлар мавжуд бўлади: а) жарроҳлик; б) туғруқхона; в) ич касалликлари; г) ўликлар сақлаш учун ертўла; д) дезинфекция камераси ҳамда шифохона ходимлари ва турли хизматчилар учун махсус бино; е) шифохона биносининг марказий иситиш бўлими ҳамда сувларни биологик тозалаш хизмати.

2. 30 та ўқувчига мўлжалланган мактаб интернат, мадраса талабаларини рус тилига ўргатиш бўлими ҳамда зал ва ёрдамчи биноларга эга бўлган рус-тузем мактаби.

3. 100 та ўқувчига мўлжалланган мадраса ва хонақоҳи бўлган намунали мактабхона.

4. Оврўпача нусхадаги ертўла ва қоровулхона, учта ҳожатхонаси бўлган уч дўкон тизими. Мазкур дўконлардан келади-

ган фойда юқорида кўрсатилган муассасаларни таъминлаш ва таъмирлаш ишлари учун ишлатилади.

5. Маҳаллий халқ ва оврупаликлар учун алоҳида бўлимларга эга ҳаммом.

6. Шу бинолар атрофида йўлчалар очиб, хиёбонлар ташкил қилиш, майдон марказида манзарали боғ барпо этиш.

Кўрсатилган ишшоотларнинг барини мен, Миркомил Мирмўминбоев, ўз назоратимда тузилган ва тегишли ҳокимият томонидан тасдиқланган лойиҳа ва смета асосида уч йил давомида қуриб битказишни ўз зиммамга оламан... шу билан бирга юқорида кўрсатилган барча бинолар, ишшоот ва жиҳозларни қуриш учун ўз шахсий маблағимдан 500 минг сўм ажратаман».

Рус мустамлакачилари томонидан сиёсий жиҳатдан хавfli деб рад этилган бу аризада Миркомилбой тижорат аҳлига хос пухталиқ ва тадбиркорлик билан қурмоқчи бўлган биноларнинг майдони, ўлчами, қурувчилар сони ва иш ҳақи кўрсатилган. Мусулмонлар намозхонаси ва мадрасани вафотига қадар ўз ҳисобидан таъминлаб туриши, ўлимидан кейин эса васиятнома бўйича маблағ етказиб турилиши уқтириб ўтилган эди.

Ана шу далил ҳамма бойларнинг ҳам Солиҳбой ёхуд Мирзакаримбойлардек инсофсиз бўлмаганлигини кўрсатади.

30-§. ТУРКИСТОНДА ДАВЛАТ ДУМАСИГА САЙЛОВЛАРНИНГ УТКАЗИЛИШИ ВА УНИНГ ОҚИБАТЛАРИ

1. Давлат Думасига сайлов қонунларининг қабул қилиниши

1905 йил Москвадаги декабрь қуроли қўзғолонининг мағлубиятга учраши инқилобий ҳаракатнинг тамомила энгилиши эмас эди. Чор самодержавиесига қарши қизғин кураш империянинг савоат марказлари, қишлоқ ва хуторларида давом этарди.

Чоризм декабрь қуроли қўзғолони авж палласига чиққан бир пайтда биринчи Давлат Думасига сайлов тўғрисидаги қонунни қабул қилишга мажбур бўлди. Қонунга мувофиқ уни амалга оширишга киришди. Подшо ҳокимияти ён бериш сиёсатини ҳарбий куч билан ҳамоҳанг қўшиб олиб борди. Биринчидан, ишчилар устига катта куч ташлаб, қон тўкиб уларнинг ҳаракатини синдиришга киришса, иккинчидан, турли ваъдалар, энгилликлар, сиёсий эркинликлар эълон қила бошлади. Бу Думани ташкил қилишда яққол кўринди.

Подшо шу органни ташкил қилиш билан ишчилар ҳаракатидан қутулмоқчи, аҳолининг мўътадил, майда буржуа табақаларини инқилобдан ажратиб олиб инқилобий ҳаракатни парчалаб юборишни кўнглига тугди. Шунингдек либерал буржуазияни юпатмоқчи ҳам бўлди. Чунки буржуазиянинг олий ҳокимият бошқарувида вакиллари жуда кам бўлиб, сиёсий ҳуқуқ-

лари дворян помещикларга қараганда камситилувчи поғонада турар эди.

Подшонинг 1905 йил 17 октябрдаги Манифести буржуазияга нисбатан камситувчилик сиёсатини бекор қилгандек йўл тутган эди. Бу — инқилобга қарши самодержавиенинг пинҳоний битими дейишга аргигулик амалий ҳаракат эди. Шундан кейин буржуазиянинг ҳокимиятдаги иштироки қонун билан таъминлаб берилгач, буржуа партиялари сайлов даврида фаол қатнашишга киришиб кетди. Уларнинг матбуоти энди инқилоб керакмас нарса, асосий орзу ушалди тарзида бундан кейин бутун эътиборни Думанинг фаолиятига қаратишга халқни ундай бошлади. Давлат Думасига сайлов 1905 йил 11 декабрдаги сайлов қонуни асосида ўтказилмоқда эди. Халқни фақат алдашдан ва халқ вакиллигини шармандаларча сохталаштиришдан иборат бўлган шу қонунга кўра, барча аёллар, ҳарбий хизматчилар, талабалар, шунингдек, ёши 25 га етмаган кишиларнинг ҳаммаси сайлов ҳуқуқидан тамомила маҳрум қилиб қўйилган эди. Подшонинг 1905 йил 17 октябрь кuni эълон қилган Манифести жуда катта ваъдалар, шунингдек оддий халқнинг давлат сиёсий ҳаётида ўз вакиллари орқали фаол иштирокини таъминлайдиган демократик ҳуқуқлар берган эди. Аммо оқибатда инқилобий ҳаракатнинг мағлубияти яққол кўриниб қолгач, у берган ваъдаларининг асосий қисмини унутди. Чор маъмурулари сиёсий найранг ва майнавозчиликка ўтди. Сайлов тизимлари шундай тузилган эдики, бир помещикнинг овози буржуазиянинг уч овозига, деҳқонларнинг 15 овозига ва ишчиларнинг 45 овозига тенг қилиб қўйилди. Сайловлар ишчилар учун уч босқичли ва деҳқонлар учун тўрт босқичли қилиб ўтказилиши керак эди.

2. Туркистон ўлкасида Давлат Думасига сайловлар ва унинг адолатсизлиги

Ўлкада сайлов ўтказиш подшо учун дахмаза иш бўлди. Лекин уни гарчи ўта юзаки бўлса-да, номигагина ўтказиш зарур эди. Бунда ҳам яна шовинистик ғоя, яъни маҳаллий халқларни камситиш, уларни сиёсий фаолиятдан чалғитиш юқори ўринга кўтарилди.

Сайловларга вакиллар сайлашда рус аҳолисини мусулмон аҳолиси вакиллари босиб кетмаслиги чоралари кўрилди. Туркистондаги чор маъмурияти уни шу тарзда жиддий ҳал қилишга киришди. Улар императорга йўллаган илтимосномасида қуйидагиларни таъкидлаган эдилар: «Агар сайлов асосига сайловчиларнинг миқдори олинса, ўлкани ўзлаштириб, маданийлаштираётган рус аҳолиси вакилсиз қолади. Чунки ерли аҳоли ўз сон устунлиги билан уни босиб кетади. Ҳолбуки, ўлка рус капиталистлари туфайли бойимоқда, бу ерга рус аҳолиси илм ва техника самараларини олиб келмоқда, ўлкага рус колонизацияси тўлқини йўналтирилмоқда, ҳокимият ва маданият вакиллари ҳам ерли аҳолига мансуб эмас. Шунинг учун ҳам адо-

лат ва тараққиёт нуқтан назаридан Давлат Думасида Туркистон аҳолисидан вакиллик айрим ҳолда ерлилардан, айрим тарзда рус аҳолисидан бўлиши керак».

«Туркистондаги сайловлар қондалари лойиҳаси» мулкдор табақалар ва маъмурият манфаатларини ўзида мужассам этган эди. Бунинг устига Туркистондаги сайлов тартибларини амалга ошириш тобора пайсалга солинаверди. Натижада Туркистон Давлат Думасига сайлов тартиб ва қондаларини ишлаб чиқиш ва тасдиқлаш ишлари жуда чўзилиб кетди. Мустамлака маъмуриятининг бундай ишга лаёқатсиз эканлиги маълум бўлди. Россияда I Давлат Думасига сайловлар тугаганда ҳам қондалар ҳали эълон қилинмаган эди.

1906 йил 27 апрелда Россия парламенти биринчи йўғинининг очилиши бутун Оврўпонинг диққатини жалб этган воқеа бўлди. Энди 400 йил якка ҳукмронлик қилган Романовлар сулоласи даври тугаб, янги давр бошланмоқда эди. Биринчи рус инқилоби чоризмнинг якка мустабид ҳокимиятидан янги сиёсий кучларга дарча очган эди. Дума иш бошлаганига беш кун бўлганда Санкт-Петербург подшо фармонини Тошкентга юборди. У «Еттисув, Каспийорти, Сирдарё, Самарқанд ва Фарғона вилоятларида Давлат Думасига сайловлар ҳақидаги ҳолатни ва унга қўшимча қонун-қондаларни қўллаш ҳақида қондалар» деб аталди.

Туркистондаги сайловларга рус ва умумий туб аҳоли бўлмаганлар, сайловчилар сонидан қатъи назар, ҳар беш вилоятдан биттадан, Тошкентдан ва Еттисув казак қўшинидан, ҳаммаси бўлиб 7 депутатни, туб ерли аҳоли эса ҳар вилоятдан ва Тошкентдан — жами 6 депутатни юборадиган бўлди. Ҳар бир рус депутатига ўртача 46 минг, ўзбек депутатига эса 896 минг сайловчи тўғри келди. Шу тариқа рус аҳолисини босиб кетмаслик учун маҳаллий туб аҳолининг Думадаги вакиллиги русларга қараганда 20 баробар кам бўлди.

I Давлат Думасига сайловда қатнашини учун Тошкентда худди Санкт-Петербургда бўлганидек Дума фракцияси «Меҳнатчилар гуруҳи» тузилди. 1906 йил май ойида у «Меҳнатчилар гуруҳи Бюроси» ни тузиб ўз дастурини эълон қилди. Бюро котиби конституцион-демократлар (кадет) фирқаси аъзоси адвокат Н. И. Закаменний эди.

РСДРП нинг Тошкент гуруҳи, эсерлар ва «Халқ тараққиёти фирқаси» сайловда ўз номзодлари учун кураш бошлади. Сайлов 1906 йил августда ўтказилиши лозим эди, ammo марказда I Дума тарқатиб юборилгач, бу тадбир 1907 йил февралда II Давлат Думасига сайловлар билан бир вақтда бошланди.

Сайловлар рус мустамлака истибодди устунлари бўшашиб қолганидан, ўлка ижтимоий-сиёсий ҳаётида янги давр бошланиб, янги кучлар саҳнага чиқаётганидан дарак берди. Мустамлакачилар таънаган ўта шовинист ва руспараст номзодлардан биронтаси ҳам етарли овоз олмай мағлуб бўлди. Социал-де-

мократлар (большевик ва меньшевиклар), социал-инқилобчилар (эсерлар) ва кадетлар уюшмаси бўлмиш «Тараққийпарвар сайловчилар гуруҳи» галаба қозонди. Тошкентдан Дума аъзолигига маҳаллий аҳоли ўртасида «Жаҳонгир домла» сифатида танилган машҳур В. П. Наливкин сайланди. Улканинг туб аҳолиси бўлмаганлардан 2 та социал-демократ, 1 та социал-инқилобчи, 2 та «меҳнатчи» (трудолик), 1 та фирқасиз сайланди. Туб аҳолидан эса Тошкентдан уламо Абдурауф қари Абдувоҳид Қориев, Самарқанддан — савдогар Тошпўлат Абдухалиқов, Фарғонадан — савдогар Муҳаммаджонов, Сирдарёдан — чорвадор бой Т. Оллаберганов, Еттисувдан — муҳандис Муҳаммаджон Ганишбоев, Қаспийорти вилоятидан — подполковник Махтумқулихонлар сайландилар. Бу галаба Тошкент шаҳар оқсоқоли сайловида подшо генераллари эмас, балки шаҳар зиёлилари вакили Н. Г. Маллицкий ғолиблигига замин яратди.

Рус инқилобчилари, хусусан социал-инқилобчи фирқанинг мусулмонларни сиёсий курашга жалб этишга уриниши рус маъмуриятини чинакамига хавотирга соларди. Тошкентда ҳибсга олинган социал-инқилобчи Пётр Гордеевнинг уйидан 56 нусхада гектографда босилган, мусулмонларга мўлжалланган хитобноманинг топиллиши шаҳар ҳокимидан тортиб Санкт-Петербург олий амалдорларини ҳам безовта қилгани бежиз эмао, Хитобномани таҳлил этиш учун ўзбекчани яхши биладиган амалдорлардан коллегия маслаҳатчиси Абубакр Диваев, коллегия котиби Бахти Ғани Муҳаммад Галиевич қабилар жалб этилиб, округ суди терговчиси раҳбарлигида махсус комиссия тuzилди.

3. Подшо ва Туркистон вакиллари ўртасида зиддиятнинг келиб чиқиши

Комиссия хитобнома мазмунини рус тилига таржима қилиб 11 жилддан иборат тергов ишига қўшди. «Мусулмонларга!» деб сарлавҳа қўйилган бу хитобномада империядаги 1905—1907 йиллардаги энг муҳим воқеаларга сиёсий шарҳ берилиб, чоризмнинг мустамлакачилик ва руслаштириш сиёсати фoш қилинган. «Зoлим ҳукумат зулми остида неча йиллаб эзилиб ётган рус ишчилари ва деҳқонлари,— деб бошланади хитобнома,— сўнгги йилларда бахт-саодатга эришиш учун зoлим ҳукуматга ён бoсиш эмас, аксинча унга қарши курашиш зарурлигини тушундилар. Икки йил муқаддам барча халқлар томонидан тенг асосда вакиллар сайланиб подшо Николайга халқ аҳволини баён қилишга киришилди. Амалдорлар ва бойлар томонидан қўллаб-қувватланган подшо Николайга бу ёқмади, аммо у халқ талабидан қўрқиб халқ вакиллари йиғинини чақаришга мажбур бўлди. Халқнинг сиқилгани ва қашшоқлигининг бoш сабаби подшо энг яхши ерларни ўзининг яқин амалдорлари ва князларига бўлиб бeриб бутун Россия халқларини солиқлар юки остида эзиб ташлаганида эди. Худди шу халқ ерлари ҳам, ҳуқуқдан ҳам маҳрум бўлгани учун халқ вакиллари йк-

гилишиб халқни асоратдан ва очликдан қутқариш учун ерни ўз мулки деб ҳисоблаган амалдорлар ва князлардан уни тортиб олиб ҳақиқий хўжайин бўлган халққа бўлиб беришни талаб қилишди... Халқнинг бундай адолатли талаби подшо Николайнинг ғазабини келтирди ва у Думани ёпиб депутатларни тарқатиб юборди. Аммо бу Дума тарқатилган бўлса ҳам халқ тинчланмади ва ўз мақсадига эришиш учун курашда давом этди. Шунда подшо Николай ноилож II Давлат Думасини чақиришга мажбур бўлди. II Давлат Думасининг депутатлари ҳуқуқсиз ва ерсиз халққа ер ва эрк беришни талаб қилишди. Николай нима дейиш ва нима қилишни билмай халқ вакилларига ўз вазири Столипин орқали қуйидаги жавобни йўллади: Агар камбағал ва ерсиз деҳқонларга ер керак бўлса мен уларга шундай ерни помешчик ва катта бойларникидан ташқари жойдан топиб бераман. Мана, Туркистон ўлкасида ерлар кўп, ерга муҳтож мужиклар ўша ерга кўчиб бораверишсин, мен эса ўз тарафимдан бу зироатчиларга ёрдам кўрсетаман». Вазирнинг бундай сўзларини эшитган Туркистон вакиллари ўринларидан туриб эътироз билдиришди: «Эй ватандош биродарлар, вазирнинг сўзлари тўғри эмас, чунки Туркистон ерларига жон ато қилишга бутун куч-қувватларини бағишлаган қирғиз ва сартларга ҳам ер етишмайди». Шунда Думада иштирок қилаётган рус ва бошқа депутатлар бечора туркистонликларнинг ерларини тортиб олиш, ўзларига ҳам етишмаётган ердан маҳрум қилиш яхши иш эмас деган фикрга келишди. Бизга помешчиклар қўл остидаги ўзимизнинг ерлар керак, шунинг учун жазирама Туркистонга кўчиб бормаи шу жойдаги ўз ерларимизни оламиз, дейишди. Депутатларнинг бундай баёнотини эшитган подшо Николай жаҳли чиқиб яна депутатларни ҳайдаб юборди. Рус мужиклари эса Туркистон депутатлари сўзларини эшитиб помешчиклар ерларини тортиб олишга жиддий равишда киришди.

Подшо энди III Давлат Думасини чақириб, унга туркистонлик вакилларни кириш ҳуқуқидан маҳрум қилди, натижада улар Россияга ўз аҳволларини билдириш имкониятини йўқотдилар... подшо Николай Туркистонда ер кам, қирғиз ва сартларга ҳам етишмаслигини билган ҳолда буни рус депутатлари билишини истамасди. Золим подшо ерсиз деҳқонларни алдаб, Туркистонда ер кўп демоқда ва уларни бу ерга жойламоқда, унинг амалдорлари зўрлик билан ерларни қирғиз ва сартлардан тортиб олиб мужикларга бермоқда... Ҳозирги кунда бу ерга кўчиб келаётган мужиклар золим подшо ва унинг амалдорларининг пуч сўзларига ишониб, Туркистоннинг чинакам аҳволини билмай қирғиз ерларига жойлашмоқда, натижада улар билан қирғизлар ўртасида қонли тўқнашувлар содир бўлмоқда. Подшонинг бу тўқнашувлар ҳақида хабари бор, лекин улар уни ташвишлантираётгани йўқ, чунки бу тўқнашувлар унга ҳам, помешчикларга ҳам фойдалидир, бечора сартлар ва қирғизлар билан ерсиз, ҳуқуқсиз ва қашшоқ мужиклар ўртасидаги тўқнашув-

лар ўртага душманлик солади, ўзаро курашда ҳукуматга қарши кураш учун зарур кучлар заифлашади. Подшо Николай мужикларни Туркистонга кўчиришда худди шу мақсадни кўзлайди, улар билан ерларни ўртасида қонли тўқнашувлар бўлишини истайди... Мусулмонлар, агар Сизлар пешана терингиз билан ишланадиган ерларингизни қўлингиздан чиқаришни истамасангиз, помешчиклар ерларини тортиб олиш учун курашаётган рус деҳқонлари ва ишчиларига ёрдамга келинг, бўлмаса Николай подшо ўз амалдорлари орқали барча ерларингизни тортиб олиб мужикларга тақсимлайди. Шунда сўнгги пушаймонларингиз ўзларингизга душман бўлиб сизларга ҳеч ким ёрдам беролмайди, шунинг учун сизлар бошқа миллатлар билан биргалашиб подшо ҳукуматига қарши курашмоғингиз керак. Бу курашга зарур маблағ ва воситаларни тайёрланг. Ана шу жабҳада сиз улкан социал-инқилобчилар фирқаси мададига дуч келасиз. Яқасин социал-инқилобчилар фирқаси!»

Хитобноманинг ўзбек тилини яхши биладиган, сиёсий саводхон одам томонидан тайёрлангани яққол сезилиб турибди. Бу факт подшо амалдорларини жиддий ташвишга солгани бежиз эмас. Рус социал-инқилобчиларининг мусулмонларни сиёсий курашга жалб этиши, мустамлака тузумига жиддий таҳдид солиши рус маъмурларининг ҳукмронлик илдизига болта уриш билан баробар эди.

Рус мустамлакачилари ўртасида синфий қарама-қаршилик кучая бошлади. Амалдорлар, капиталистлар ва мулкдор руслар билан меҳнат оммасига мансуб руслар кураши, мустамлака истибдодидан қутулишни истаган маҳаллий халқларнинг миллий озодлик ҳаракати ривожини учун қулай замин яратилди. Буни биринчи бўлиб жаҳидлар пайқадилар.

Мавзу юзасидан савол ва топшириқлар

1. Давлат Думаси нима мақсадда ва қачон қақирилди, унинг сайлов тизимларидаги нотеңглик нимадан иборат эди?
2. Туркистон ўлкасида сайловлар нега туб халқ зарарига ҳал этилди? Унинг ижтимоий-сиёсий сабабларини сўзлаб беринг.
3. Туркистоннинг Думага сайланган вакиллари билан подшо ўртасида, қандай зиддият содир бўлди? Унинг оқибатлари ҳақида гапиринг.

VIII БОБ. БИРИНЧИ ЖАҲОН УРУШИ ВА УНИНГ ТУРКИСТОН УЛҚАСИГА ТАЪСИРИ. ХОНЛИКЛАРДАГИ ИЖТИМОИЙ-СИЁСИЙ ВА МАДАНИЙ ҲАЁТ

31-§. БИРИНЧИ ЖАҲОН УРУШИ ВА УНИНГ ТУРКИСТОН УЛҚАСИГА ТАЪСИРИ. ТУРКИСТОНДА ТУРКИЯГА ҚАРДОШЛИК ЕРДАМИ ҲАРАКАТИНИНГ БОШЛАНИШИ

1. Биринчи жаҳон уруши арафасида ўлкадаги вазият

1910—1914 йиллар миллий ўзлигини англашнинг сезиларли тарзда кучайган даври бўлди. Бунда жаҳидлар, шубҳасиз, муҳим роль ўйнадилар.

Туркистонда ташкил қилинган рус чоризми махфий полициясининг бу ҳаракатдан ташвишланаётганлиги бежиз эмасди. Генерал-губернатор А. В. Самсоновнинг 1909 йилда ўлканинг аҳволи ҳақида императорга йўллаган маърузаномасида мусулмонлар оғида ўлкан тунтариш содир бўлгани, миллий birlikка интилиш ва инқилобий ҳаракат аста-секин ўз кучини кўрсатгани ҳам тасодифий эмас.

Мустамлака маъмурияти идоралари Фарғона вилоятида «Идора тартибларига ва жамоат осойиштадигига қарши кураш сифатида» 1911 йилда 833 та, 1913 йилда 1220 та «жиной иш» қайд этилган. Сирдарё вилоятида эса шундай «айблар» билан 1911 йилда 3487 киши, 1913 йилда эса 5394 киши жавобгарликка тортилган.

1912 йилда Тошкент яқинидаги Троицкий лагерида сапёрлар кўзғолони бостирилган, генерал-губернатор унинг маҳаллий аҳолига таъсиридан қўчиб, барча вилоятлар ҳарбий губернаторларига «Андижондагига ўхшаш чиқишларга йўл қўймаслик учун» жуда кескин чоралар кўриш зарурлигини буюргани ҳам ўлкадаги кўтариллиш кайфиятидан дарак беради. Самсоновнинг 1898 йилги Андижон кўзғолонини еслагани ва ана шундай чиқишларнинг бўлишидан қўрққанида қатта асос бор эди. Махфий полиция айбоқчилари жойларда ишчилар ҳаракатига янгида ташкил топаётган социал-демократлар ва эсерлар бошқош бўлаётгани ҳамда маҳаллий аҳоли ўртасидан етишиб чиққан жадидлар фаолиятининг «зарарли таъсири» ҳақида ахборотлар юборган.

Туркистондаги рус махфий сиёсий разведка ва контрразведкаси «Туркистон район муҳофаза бўлими» деб бежиз аталмаган. У чиндан ҳам ўлкадаги рус мустамлака тузумининг муҳофазачиси эди. Уларнинг тавсияси бўйича подшо ҳукумати мустамлака ҳокимиятига қарши бўлган ҳаракатларни дарҳол бостириш чорасини кўрар эди.

2. Биринчи жаҳон урушининг бошланиши ва Россияда сафарбарлик. Норозилик ҳаракатининг кучайиши

1914 йилнинг ёзида Германия Россияга қарши уруш эълон қилди. Россия Антанта тарафида туриб урушга кирди. Бу уруш Россия учун ҳам, унинг иттифоқчилари ва душман гуруҳлар учун ҳам мислсиз кўп қон тўкувчи, шунингдек вайронлик келтирувчи урушга айланиб кетди. Подшо мамлакатда оммавий сафарбарлик эълон қилди. Бу фармон Россияда ялпи норозиликка сабаб бўлди. Бу кураш тўлқини мустамлака чекка ўлка Туркистонни ҳам ўз домига тортди. Аммо мустамлакачи маъмурият халқни чалғитиш мақсадида урушда ва мамлакат ичида ҳамма бир ёқадан бош чиқариб ватанпарварлик кўрсатиши зарурлиги ҳақида сохтакорона ташвиқот юритди.

Туркистонда яшаётган европалик аҳолининг 19 ёшдан 43 ёшгача бўлганлари армияга чақирилди. Ўлкада деҳқончилик билан шуғулланувчи рус мужиқлари энди ҳосилдани йиғиштириш

мавсуми бошланаётганлиги туфайли уларнинг оилалари асосий иш кучидан маҳрум бўлди. Бу эса таянч бўлиш учун ўлкага кўчирилган рус оилаларининг хоризмга қарши курашга отланганлигига туртки бўлди.

3. Туркистонда «фавқулодда ҳолат» жорий этилиши

Биринчи жаҳон уруши бутун Россия империясидаги каби Туркистон ўлкаси аҳолисининг ҳам аҳволини оғирлаштирди. 1914 йил 26 июлда Туркистон ўлкаси «фавқулодда муҳофаза ҳолатида» деб эълон қилиниб миришаблик назорати кучайтирилди. Ҳар қандай ташвиқот, тарғибот тўқатиқланиб, бу қондан бузганларга Махсус Қўмита томонидан 50 сўмгача жарима солиш ёки 3 ой муддатга қамаш ҳуқуқи белгиланди. Аммо шунга қарамай янгидан вужудга келган социал-демократлар ва эсерлар ташкилотларининг яширин фаолияти давом этиб, корхоналарда иш ташлашлар тўхтамади. 1914 йилнинг июлида Тошкент Бош темир йўл устахоналарида ишчиларнинг урушдан норозиликлари ва ҳукуматга қарши кайфиятлари ҳақида махфий полиция агентураси хабар берди. Вагон цехи дурадгори, социал-демократ А. Қазақовнинг «ишчилар ўртасида урушга қарши гапирётгани, уруш халқ учун бефойда экани», «ҳозирда эса ишчилар аҳволи оғирлашгани, ҳукумат ва тижоратчилар эса урушдан манфаатдор эканликларини тушунтираётгани» тўғрисида махфий айғоқчи батафсил ёзган.

Бошқа бир ахборотда махфий полиция айғоқчиси Тошкент трамвайи ишчилари ўртасида «қуrolни ҳукуматга қарши қаратиш керак» ва «муман ўлка ишчилари ўртасида эски тузум сақланиб қололмайди, инқилоб муқаррар» деган ғоя кенг қўл очганини хабар қилади. Бошқа бир айғоқчи эса ишчилар «уруш охирида Россияда тўнғариш бўлади ва натижада меҳнаткашлар синфи учун кенг фаолият майдони очилади» деган фикрга келаётганини билдиради. Махфий полиция урушга сафарбар қилинганларнинг 1914 йил 21—23 июлда Пишпакдаги, 21—22 июлда Андижондаги, Самарқанддаги йиғув манзилгоҳидаги чиқишлари ҳақидаги маълумотларни умумлаштирган ҳолда шундай хулосага келган: «Сафарбарлик эълони билан боғлиқ ишчиларнинг кайфияти ёмон, улардан қуrolни ташлаб, ҳарбий хизматга бормаслик воқеаларини кутиш мумкин». Бундай ҳолат рус мустамлакачи аҳоли ўртасида яқдиллик йўқлигини кўрсатиб, рус ишчилари ўзларига яратилган имтиёзлар ва ҳукмрон мавқеидан қатъи назар, мавжуд тузум таянчлари эмаслигини билдирганлигидан далолат беради.

4. Маҳаллий ишчи ва хунармандлар орасидаги норозилик ҳаракатлари

Маҳаллий миллатлардан иборат ишчилар синфи ўртасида ҳам мавжуд тузум ва қартиблардан норозилик учқунлари аста-секин даянга олмоқда эди. Туркистонда мавжуд 20925 та фабрика-завод ишчиларининг 72 фонени ташкил қилган тўб мил-

латларга мансуб ишчиларнинг маоши русларникига қараганда икки баробар кам эди. Ҳозирги Ўзбекистон ҳудудида жойлашган 425 та саноат корхонасидан 220 таси пахта тозалаш, 76 таси кўн-тери, 32 таси пилла қуритиш заводлари бўлиб, уларда 18 минг ишчи кунига 12—14 соатлаб оғир шароитларда ишлаган. Темир йўл ишчилари сафида туб миллатли ишчилар 4,5—5 мингги ташкил қилган. Худди шу темир йўл соҳасидаги қора ишда, қурилишларда ва малакали касбларда ишловчилар инқилобий фирқалар таъсири остида ўз ҳақ-ҳуқуқларини таниб, миллий ўзлигини англай бошлаган эдилар. Тошкент Бош темир йўл устахоналаридаги кураш қозонида қайнаган ўзбек ишчилари уларнинг яловбардорлари бўлдилар. Шулардан бири Қосим Эшматов эди. Етим қолган ўсмир қўшни рус темир йўлчиси ёрдамида ишга жойлашади ва ўзи каби тенгқурлари билан курашга тортिलाди.

Темир йўлчилар манзилгоҳларига туташ жойлардаги маҳалла кишилари ҳам шу устахона ишчилари сафидан жой олдилар. Шу жараён шоҳиди Н. Муҳамедов Миробод маҳалласида йшаганини, унда рус темир йўлчилари кўп бўлиб, уларнинг болалари билан бирга ўсганини, отаси Ниёз Ризамуҳамедов ва акаси Абдусамад Ниёзов Тошкент Бош темир йўл устахоналарида ишлаганини эслайди: «16 ёшга тўлганимда устахонага ишга кирдим. Ўз кўзим билан Октябрь қуроли кўзғолони шоҳиди бўлганман». Устахонада 1903 йилдан бери ишлаётган ака-ука Ҳантбоевлар қариндошлари Едгор ва Олим Раҳимовни ва унинг маҳалладошларини ўз ишхоналарига киришларига ёрдам беришган. «Устахонадаги иш мобайнида,— деб эслайди Едгор Раҳимов,— мен ва бошқа ўзбек ишчилари рус ишчиларининг ички дунёсини ўргандик, улар мамлакатдаги воқеалар ҳақида бизга қараганда жуда кўп нарсаларни билишаркан. Капиталистлар ва помешчиклар манфаатини ҳимоя қилувчи жаҳон империалистик уруши фақат русларга эмас, балки ўзбек халқига ҳам кўп уқубатлар келтирди. Ишчилар ўртасида норозилик кучая бошлади».

Бинокор ишчи Жамол Камолов ана шу жараённи ўз хотираларида бундай акс эттиради: «Оғир меҳнат шароити ўзбек ишчиларининг онгида ҳам озодлик учун курашиш керак, чинакам кураш олиб бориш керак деган тушунчани юзага келтирди ва тобора мустаҳкамлади. Ўзбек бинокор ишчилари билан социал-демократик ташкилот аъзолари ўртасида алоқа ўрнатиш ва уни мустаҳкамлаш соҳасида Мирзааҳмад Мирҳодиев катта роль ўйнаганини ҳам айтиб ўтмоқчиман. Бинокор ишчилардан Очил Бобожонов ва бошқалар социал-демократик ташкилот билан яқиндан алоқа боғлаб, йўл-йўриқлар олиб туришди. Бош темир йўл устахоналаридаги рус ишчилари биз билан жуда мустаҳкам алоқада эди. Мажлис ёки бошқа бирор йиғилиш ўтказиш мўлжалланса, улар бизни М. Мирҳодиев орқали огоҳлантиришарди. М. Мирҳодиев мажлис қаерда ва қайси вақтда бўлишини айтгач О. Бобожонов, уста Баҳром

Нормухамедов, Хонхўжа Улуғхўжаев, Акбархўжа Қосимхўжаев ва бошқалар билан бирга Бош устахонага келар эдик. Бундай мажлисларда кўпинча рус ишчиларидан А. Першин ва Н. Финкельштейн, ўзбек ишчиларидан О. Бобожонов ва бошқалар чиқиб сўзлагани эсимда».

Туркистон ҳунармандларининг аҳволи ҳам оғир эди. Рус саноати молларининг рақобати уларни хонавайрон қилиб, кўпчилигини ишчилар сафига қўшилишга мажбур этди. Улқадаги ҳунармандлар сони 100 мингдан ошиқ эди. Ҳунармандчилик саноати маҳсулотларининг қиймати эса ўлканинг фабрика-завод маҳсулотлари қийматининг 22 фоизини ташкил қилган. Туркистон ўлка аҳолисининг 90 фоизини ташкил этган деҳқон ва чорвадорларнинг аҳволи ҳам мушкул эди. Туркистондаги ер солиғи 1914 йилда 6859021 сўм бўлган бўлса, 1916 йилда бу рақам 14311771 ни, яъни икки баробарни ташкил қилди. 1915 йилда эса махсус ҳарбий солиқ солиниб, бу пахтакорлар учун ҳар пуд пахтадан 2 сўм 50 тийинни ташкил қилди. Уша 1915 йилдаги жами солиқлар миқдори 38329000 сўмдан иборат бўлди. Рус мустамлакачилари империя тўқимачилик саноати манфаатларини ҳимоя қилиб, пахтага бозор иқтисодиёти қонунларига хилоф равишда қатъий нарх — пудига 24 сўм белгилашди. Натижада пахтакорлар бир йил ичида 60 миллион сўм йўқотдилар. Агар 1913 йилда пахта нархи 50 фоиз оширилган бўлса, бошқа зарур моллар нархи 400—500 фоизга кўтарилди. Нон нархи эса 6 баробар ошди. Чайқовчилик авж олди.

Жандармерия хизмати Қўқон бўлимининг бошлиғи 1915 йил 18 ноябрдаги махфий ҳисоботида «олибсотарлар ҳар юз йилда бир марта, ҳозиргидек, уруш йилларида бойиб қолиши мумкин» деб ёзганида ҳақли эди. Пахта нархининг ана шундай шароитда яна 20 фоизга туширилиши фақат маҳаллий пахтакорларнинг эмас, балки пахта етиштиришга ихтисослашган рус мужикларининг ҳам кескин норозилигига сабаб бўлди. 1916 йилнинг 4—6 мартда Туркистон қишлоқ хўжалиги жамияти уюштирган йиғинда пахтачилик билимдони С. Повятовский бундай сиёсат жуда хунук оқибатларга олиб келишини айтиб, «Москва бизнинг Урта Осиё толасига ниҳоят катта эътибор бераётганини кўриб турибмиз ва бу фавқулсодда эътибор улкан фалокат дебочасидир» деганида унда чуқур ҳақиқат мужассам эди. Уруш баҳонасида турли-туман қўшимча мажбуриятлар ва янги солиқларнинг ундирилиши ҳам халқ аҳволини оғирлаштиргани ва бу оғир оқибатларга олиб келишини сиёсий полиция агентлари хабар қилган эдилар. ГРМБ агентлари ғалла захираларини яшираётгани, кундалик харид молларининг нархини кўтариш пайида уларни сотмаётган савдогарлар ҳақида қатор ахборотлар йўллашган.

Махфий полициянинг тажрибали жосуси «Августовский», аҳолининг тобора кучайиб бораётган қимматчилик ва бўҳрондан норозилиги ҳақида ёзиб, бу ҳол келгусида катта тўполонлар чиқаришидан огоҳлантирган. «Аҳоли ўртасида, — деб ёзган

эди у, — маҳаллий маъмурият савдо-сотиқни тартибга солишмас экан ва у озиқ-овқатларни яшираётган чайқовчиларни ўз паноҳига олаётган экан, демак, уларнинг ўзлари чайқовчиларнинг танабини тортиб қўйишлари кераклиги ҳақидаги гаплар кучайиб бормоқда».

Тошкентда анча ишлаган қурувчи муҳандис фон Фегезакнинг ўша 1916 йилдаги фикри ҳам диққатга лойиқ: «Менинг фикримча, Россия ўзининг ифлослиги ва тартибсизлигидан қалокатга учрайди. Ушандагина уйғониб адолат, ҳалоллик ва тевалик ҳукмирон бўлгандагина давлат янаши мумкинлигига ишонч ҳосил қилишадир».

Рус мустақиллашчилари Туркистондан уруш йиллари 59 миллион пуд пахта, 8,5 миллион пуд пахта ёғи, 950 минг пуд пилла, 2925 минг пуд тери, 300 минг пуд гўшт, 229 минг пуд совун, 474 минг пуд баллиқ олиб кетдилар. Фронтга аҳолидан 70 минг от, 12 минг туя, 88 минг квадрат метр гилам-наматлар, 2400 минг сўм йиғиб олинди. Худди шу даврда эса гуруч, гўшт, қанд, пойабзал ва газламага нарх бир неча марта кўтарилиб, деҳқон, ҳунарманд ва ишчиларни мушкул ҳолга солиб қўйди. Кулоса қилиб айтганда, Туркистон халқлари бу даврда жескин ва ошқора қўзғолонлар бўсағасида турар эди.

5. Уруш йилларида Туркистон халқларининг Туркияга қардошлик ёрдами

Туркий халқларнинг тарихий илдиэлари бир бўлиб, замон силсилалари уларни Шарқий Туркистондан Сибирь ва Волгагача, Туркистондан то Болқонгача, Болқондан эса Кичик Осиёга қадар улкан ҳудудга сочиб юборди. Уларнинг сиёсий, иқтисодий ва ҳарбий бирлашувини Хитой ва Россия давлатлари азал-азалдан истамай, бу халқлар орасига нифоқ солиб, Шарқий ва Ғарбий Туркистонни ўлжага айлантирди. Ватан ва ватанпарварлик туйғулари устун ва ниҳоятда кучли бўлган Туркия ҳудудидаги қардошларимиз ўзларининг мустақилликларини сақлаб қолиш шарафига эга бўлган қондошларимиз эди.

Чор Россияси Туркистонни босиб олгандан кейин бу қардош халқларнинг асрий қондошлигига раҳна солиш учун барча чораларни кўрди. Шарқий Туркистон билан ҳам, Туркия билан ҳам она Туркистоннинг барча соҳалардаги алоқаларини йўқ қилиш давлат сиёсатидаги муҳим ишлардан бирига айлантирилди. Аммо улар бунга қанчалик ҳаракат қилмасин, қардошликни тамомила таг-туғи билан йўқ қилишга эриша олмадилар.

Туркистон халқлари 1898 йилда Туркиянинг Юнонистон устидан қозонган ғалабасидан беҳад мамнун бўлганини рус мақбуй хизмати қайд этиб ўтган. Рус чоризми ўша йили кўтарилган Андижон қўзғолонида турк султонининг қўли бер деган фикрни зўр бериб жамоатчилик оғинга сийғдиргани ҳам беқор эмас. 1908 йилда Туркиядаги инқилоб ва «Еш туркилар»нинг ҳо-

Кимият тейасига келиши Россияни жиддий ташвишга солган эди. Чунки «Еш турклар»га эргашиб, Туркистонда «Еш сартлар», Бухорода «Еш бухороликлар», Хивада «Еш хиваликлар» каби жадидчилик ҳаракатлари кенг авж олган эди. Худди шу йиллари афғонистонлик машҳур мутафаккир Жамолиддин Афғоний, мисрлик Муҳаммад Абдуҳ, қримлик Исмоил Гаспиринскийнинг сиёсий қарашлари, ҳур фикрлари, Туркиядаги турк ёшларининг «Турк ўчори», «Иттиҳод ва тараққиёт» ташкилотлари ва бошқа сиёсий ҳаракатларнинг истиқлол ҳақидаги мақсад ва маслаҳи инглиз ва рус мустамлакачилари занжирини узиб бутун мусулмон ўлкаларига тарқалган эди. Туркиянинг жадидларга таъсирини Абдурауф Фитрат ўзида яққол ифодалади. У Туркияда таълим олган 1909—1913 йилларда ёш турклар ҳаракати юксалган эди. Камол Отатурк сўзи билан айтганда, барча туркларнинг эътибори «Туркларнинг ватан севгисиде тўлиқ бўлган кўксилари душманларнинг малъун эқтиросларига қарши доимо темирдек бир девор каби юксалажак» лигига қаратилган эди. Фитрат бу ҳақда шундай деб ёзган: «Туркияга таҳсил учун бордим. Мана шу вақтларда мен диний ислоҳ тарафдори эдим, динни қис билан келиштириш, фанга тўғри келмайтурғон хурофот қисмини диндан чиқариш, динни тозалаш хайёлларига ишонган эдим»...

Туркистондан Туркияга таҳсил олишга кетган ёшлар жадидчилик ва демократик дунёқараш руҳида шакллана борганлар.

Туркия ҳудуди жадидлар мафкурасини шакллантиришда катта таъсир кўрсатди. Туркистонда кенг тарқалган «Сироти мустақим» деган турк журналида мусулмон дунёсининг уйғониши Шарқ мусулмонларининг ислом байроғи остида бирлашишида намоён бўлиши айtilган эди. 1911 йил 20 январь сонада бу журнал «Мусулмон дунёсида уйғониш» мақоласида шундай фикр билдирган: «Биз, мусулмонлар қаерда бўлишимиздан қатъи назар ўзимизнинг бир бутун маданий халқ эканлигимизни унутмаслигимиз лозим».

Уша вақтларда Туркияда «Янги Жомий» мактаби очилиб, унда Туркистон ўлкаси ва Бухоро амирлиги ёшларидан иборат тарғиботчилар таҳсил олганлар. 1913 йилда «Мусулмонлар кенгаши» деб аталган ташкилотнинг «Мусулмонларга» хитобномасида ўша вақтда содир бўлаётган воқеалар таърифланиб, Юнонистон билан урушаётган Туркияга ёрдам бериш лозимлиги уқтирилган эди: «Оврўпаликлар,— деб ёзилган эди хитобномада,— мусулмонларни ўлдиришмоқда, шунинг учун мусулмонлар Туркия атрофида бирлашишлари лозим». Туркистонда тарқалган яна бошқа хитобномаларда ислом йўлида жанг қилаётган Туркия давлатининг улардан умидвор эканлиги баён қилинган эди.

Рус сиёсий разведкаси ходимлари ахборотларида Туркистон эъелилари ва бойлари Туркия учун ёрдам пули йиғишаётгани

ўз аксини топган. «Шайховандтаҳур даҳасидаги Тошкент сартларидан бирининг сўзларига қараганда,— деб ёзган эди рус жосуси,— барча мусулмонлар турклар учун муваффақиятсиз бораётган урушдан қайғурмоқдалар ва Туркистон мусулмонлари ўртасида Туркия учун маблағ йиғиш кенг кўламда олиб борилмоқда. Жумладан, Тошкентдан яқинда 40 минг сўм юборилди. Бухородан ҳам пул жўнатилмоқда». 1913 йил 13 апрель ахборотида яна бир махфий рус ходими Туркияга 28 000 сўм юборилгани ҳақида ёзиб, «ҳозир 16000 сўм йиғилгани ва пул йиғиш ташаббускори маҳаллий бойлардан Солижон Муҳаммаджонов эканини» хабар қилган. Асакада яшовчи тошкентлик пахтачи бой Саидқосим Аҳмадбоевнинг жуда бадавлат одам эканлигини ва у шахсан ўзи катта маблағларни Туркияга ёрдам учун юборишидан ташқари ўзининг қўлида ишловчилардан ҳам Туркия учун «хайрия» тўплаётганини яна бир жосус хабар қилган. Рус сиёсий разведкаси Бухоро, Самарқанд, Марв, Андижон, Қўқон ва Тошкентда Туркияга ёрдам беришга мўлжалланган кўмиталар тузилгани ва уларнинг бошида Миробидбой, Еқубхўжа, Умарбой ва Миркомилбой каби миллионерлар тургани ҳақида ҳам ахборотлар олган эди.

Туркия биринчи жаҳон урушида Германия тарафида туриб Россияга қарши урушганда ҳам Туркистон ўлкасидаги жадидлар туркларга хайрихоҳлигини яширмаган ва Туркияга ёрдамни тўхтатишмаган. Рус сиёсий полицияси архивида жадидларнинг Германия ва Туркия фойдасига ташвиқот қилишаётгани ҳақида 1914—1916 йиллардаги агентура ахборотлари сақланган. «Тараққийпарварлар жамиятининг бош гоёси,— деб ёзилган бир махфий ахборотда,— ёш турклар тараққиётига тақлид этишдир. Уларнинг режаси халққа сиёсий ва ички эркинлик беришдир. Улар ўзларини халқни рус ва маҳаллий маъмурият зулмидан халос этишга қаратилган сиёсатни олиб борувчилар қилиб кўрсатишга интилишади». Рус мустамлакачилари қанчалик уринишмасин Туркистон халқларининг туркларга бўлган муҳаббатларини сўндира олмадилар. Демак, қон-қардошлик, оғаларча муносабат, диндошлик, туркийликнинг буюк кучи империя ва унинг зўравонликка таянувчи кучини ёмириб ташлашга қодир темир оқимдир. Бу оқим XXI асрда туркий халқларни дунё тараққиётининг юксак чўққиларига кўтариши мумкин. Тараққиётнинг ҳозирги босқичи ҳам ана шундан яққол далолат бериб турибди.

Мавзу юзасидан савол ва топшириқлар

1. Биринчи жаҳон уруши арафасида ўлкада вазият қандай эди?
2. Биринчи жаҳон уруши қачон бошланди ва Россия қачон ва қайси давлатга қарши урушга кирди?
3. Нима учун Туркистон ўлкасида фавқулодда ҳолат жорий этилди? Сабабларини айтинг.
4. Маҳаллий аҳолининг қайси синф ва табақалари орасида норозилик кучая борди ва нима учун?
5. Туркистон халқлари қардош Туркияга қандай ёрдам уюштирди ва унга қимлар қаршилиқ қилди, нима учун?

1. Миллий озодлик ҳаракатининг бошланиш сабаблари

Россия империясининг босқинчилик урушида иштироки мамлакатнинг ҳар жиҳатдан инқирозга учрашига кенг йўл очиб берди. У Германияга қарши уруш олиб борар экан, унинг урушга мутлақо тайёр эмаслиги кўриниб қолди. Чунки Ғарбий Оврўпага нисбатан анча қолоқ бўлган Россиянинг ҳарбий-техникавий, моддий, озиқ-овқат, кийим-кечак, ўқ дори каби потенциал қувватлари етишмас эди. Чор маъмурлари шу тангликдан кутулиш мақсадида мустамлака Туркистонга зулмни янада кучайтирди. Халқни талаш ҳаддан ташқари бебошликка олиб келди.

Бунинг устига-устак фронтда жуда катта ҳарбий мушкулликлар бошланган чоғда мамлакатнинг фронт орқа томонида ўқ-дори, озиқ-овқат каби фронт эҳтиёжлари учун энг зарур маҳсулотлар етмай аҳвол янада оғирлашди. Борларини ҳам ҳарбий ҳаракатлар бораётган районларга олиб бориш ғоят қийинлашди. Транспорт уларни тўла ҳолатда тез етказиб беришнинг уйдасидан чиқа олмай қолди. Армиянинг ҳарбий-руҳий ҳолатига булар жуда ёмон таъсир қилди. Солдатлардаги бу тушқунлик ғалаба қилиш ишончини йўққа чиқарди. Талафотлар кундан-кун оша борди. Фронт орқасида ишчи кучи етишмаётганлигини чекка мустамлакалар аҳолиси ҳисобига тўлдириш мўлжалланди. Натижада Олий Бош қўмондон штаби «армия эҳтиёжлари учун салмоқли миқдорда куч ажратишни» ҳарбий вазирликдан зудлик билан талаб қилди. Бу кучни ҳарбий вазирлик мустамлакалардан тўплашга қарор қилди.

Ҳар соҳада бўлганидек, мардикорликка сафарбарлик ҳақидаги фармон рус ҳукуматига хос анъанавий тарзда пала-партиш тайёрланди. Рус императори Николай II имзо чеккан 1916 йил 25 июнь фармони «фронт орқасидаги хизматлар учун Туркистон, Сибирь ва Қавказда 19 ёшдан 43 ёшгача бўлган эркакларни сафарбар қилишни кўзлаган эди. Фармонни бундай тарзда мутлақ Туркистон ўлкасига татбиқ этиб бўлмаслигини тажрибали подшо амалдори, солиқ ҳарбий вазир А. Н. Куропаткин ҳам тушунган эди. Унинг вазир ёрдамчиси генерал Фроловга Россияда икки йилдан бери давом этиб, ҳанузгача ниҳоясига етказилмаган тadbирни, яъни урушга 19—43 ёшли аҳолини олиш масаласи ҳал бўлмаган ҳолда уни чекка ўлкаларга татбиқ этиш ноўринлигини кўрсатгани бежиз эмас.

Туркистон генерал-губернаторига зудлик билан фармонни амалга ошириш буюрилиб, Сирдарё вилояти зиммасига 87 минг, Самарқандга — 38 минг, Фарғонага — 50 минг мардикор юбориш мажбурияти юкланди. Фарғона вилояти бошқаларга қараганда анча энгил мажбурият олди, ҳар беш хонадондан бир мардикор берадиган бўлди. Бундай имтиёзнинг сабаби шунда эдики, водий рус тўқимачилик саноати учун ниҳоятда бой хом

ашё макони бўлиб, у билан йиряк рус корчалонларининг мап-фаати боғлиқ эди. Тадқиқотчилар эътироф қилганидек, Фарғонадан кўп иш кучини олиш рус саноатчилари учун зарур пахта толасининг камайиши ва мустамлакадан олинувчи уста-ма фойданинг пасайиши, демак эди. Пахта жкжаҳокимлиги ўз кучини 1916 йил 2 июлда Тошкентда ўтгав Олий амалдорлар кенгашида ҳам кўрсатди. Губернаторлар, метронолия маркази вакиллари кенгашида Санкт-Петербургда белгилаб қўйилган пахта тайёрлаш режасини бажариш учун зарур ишчи қўллар миқдорини сақлаб қолиш масаласи биринчи ўринга чиқарилди. Пахтачилик экин майдонларининг 50 фоизини ташкил қилган районларда белгиланган мардикорларнинг олтидан бир қисми, 25 фоизини ташкил этган жойларда 50 фоиз олинадиган бўлди ва шунга оид қарор чиқарилди. Аммо фармон ижроси рус мус-тамлака тузумининг олий бўғинидаш тортиб қуйи замингача чирик ва ярамас эканлигини кўрсатди. У эллик йил давомида чоризм истибдодининг таги бўш асосга қурилганини исботла-ди. Улка идораси ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий тараққиёт та-лабларига жавоб беролмаслигини, унга тўғаноқ бўлиб қолган-лигини рўй-рост намойиш қилди.

2. Мардикорлар рўйхатини тузиш

Мардикорлар рўйхатини тузишда қуйи маъмуриятнинг ўз-бошимчалиги ва Фарғона вилоят ҳарбий-губернатори генерал Александр Гиппиуснинг вазифасидан четлатилиши ана шу фикрни тасдиқловчи ҳужжатлардир. 1916 йилги қўзғолоннинг шохиди Машариф Ҳусайнов хотираларида шундай воқеа тилга олинади: «1916 йил июль ойи. Бозор кунларининг бири. Қовун бозорига борсам, кўп одам йиғилганини кўрдим. Оқсоқол Мир-заёр Худоёрхонов чойхонада оёғини осилтириб, ўйнатиб ўти-рибди. Унга бир кампир «Нима учун менинг биттаю битта ўг-лимни мардикорликка рўйхатга ёздингиз? Тўртталиклар, беш-таликлар борку ахир»,—деб арз қилапти. Мирзаёр бақириб аёлни ҳайдади. Дамин кулол можаронинг устига келиб қолди. У кампирнинг ёнини олди.

— Кампирнинг гапи тўғри, бунинг ягона бир ўғлини ёзган бўлсанг, бизнинг ҳовлидан 3 кишини ёзгансан? Бир уйдан 3 эр-какнинг ҳаммаси кетиб қолса, уй-рўзғор ишлари, хотин, бола-лар кимга қолади?—деди.

— Хотин, бола-чақанг бизга қолади,—деб ўдағайлади Мир-заёр. Шу пайт Дамин кулол тўпланган аҳолига қарата қичқи-риб мурожаат қилди:

— Эй, халойиқ! Буларни биз ҳокимият бошлиқлари десак, булар хотин, бола-чақамизнинг ҳам бошлиғи бўлиб чиқди! Биз ундан мардикор рўйхатини беришни талаб қиламиз!

Мирзаёр ўрнидан туриб халойиққа қарата ҳақоратли сўз-лар айтди. Халқ чидамади. Шунда Оқдўрғон мақаллалик Аб-дуназар деган киши Мирзаёрни бир уриб йиқитди. Оломон унинг устига ёпирилди».

Ўлкада қирқ йилдан зиёд яшаб, қуйи маъмуриятдан Самарқанд ҳарбий губернатори лавозимигача кўтарилган Н. С. Ликошин ҳам рус ҳокимияти вакилларининг ноқобиллигини шундай таърифлаган: «Норозилик ҳаракати кўтарила борди, гоҳ у ер, гоҳ бу ерда ур-йиқитлар ва ўлдиришлар содир бўлди, маҳаллий амалдорларнинг тушунтиришлари ва огоҳлантиришлари халққа таъсир қилмади, маъмурларнинг сўзларига халқнинг мутлақо ишончи қолмади».

Фарғонада 10 йилдан бери губернаторлик қилаётган бош штаб генерал-лейтенанти А. Гиппиуснинг «халқ ишончдани қозониш» ва «подшо амрини тинч йўл билан бажариш» учун қилган барча ҳаракатлари ҳам зое кетди. Россия империяси учун бу бой мустамлакани сақлаб қолишга уринган тадбиркор генерални Марказ тушунишга қодир бўлмади.

Мустамлака сиёсатини нозик қўллаш тарафдори А. Гиппиус ўзининг маслакдоши генерал Н. Ликошинга 8 июлда йўллаган мактубида сафарбарлик ишлари «ҳозирча осойишта кечмоқда» деганда Фарғонада чинакам иш бошланмаган эди. Гиппиус 15 июлда «Фарғона вилоят ведомости»да подшо фармонини бостириш билан баробар аҳолига мурожаатини ҳам эълон қилди. Унда губернатор мардикорлар давлат томонидан тўла-тўқис таъминланиши, одамлар ўзларининг ўрнига пулга бошқа одам ёллаб юборишлари мумкинлигини ҳам айтган. У ҳам ширинлик, ҳам қамчи зарур дея Тошкентга қўйидагича илтимоснома юборди: 1) темир йўлни қўриқлаш учун минг аскар ва рус шаҳарчаларини ҳар эҳтимолга қарши ҳимоя қилиш учун бир дружина юбориш; 2) участка приставлари ихтиёрига 600 казак жўнатиш; 3) вилоятни ҳарбий ҳолатда деб эълон қилиш; 4) ҳарбий губернаторга бош қўмондон ҳуқуқини бериш.

Гиппиус жойларда аҳоли чиқишлари ҳақидаги хабарларга асосланиб генерал-губернаторни «халқ ғалаёни нима сабабдан келиб чиқишидан қатъи назар у ўз тараққиёти давомида диний ва сиёсий заминга кўчиш хавфи бор» деб огоҳлантиради. У 17 июлда рўза тугаб, 18 июлдан бошлаб ҳайит уч кун давом эттишини эслаган ҳолда бу кунлар «тўполол чиқиши учун жуда қулай» эканлигини уқтиради. Гиппиус подшо фармонини айнаиб Фарғонада қўллаб бўлмаслигини ҳам ёзади. У маҳаллий шартшароитлардан келиб чиқиб подшо фармонига «ўз билганича тузатиш ва чекланишлар қилажаги, мақсад — йирик тартибсизликларга йўл қўймасликдир» деган мазмундаги телеграммани Тошкентга, нусхасини эса Петербургга — Бош штабга юборади. Тажрибали сиёсатчи ва тадбиркор генерал ён босишлар, қисман чеклинишлар ва ҳатто Қуръони Каримни ҳам ўртага қўйиш билан қўзғолон чиқармасликка уринади. Катта оломон кўз ўнгиде губернатор бошига салла ўраб, елкасига тўн ташлаб Қуръондан суралар келтиради. Барча уринишлари кутилган натижага олиб келмаслигига кўзи етгач, охириги чорани қўллайди. У вақтдан ютиш мақсадида 27 июлда подшо фармонининг ижросини тўхтатиб туриш ҳақида кўрсатма беради.

Бундай дадил ва қалтис ишини асослаб губернатор зўравонлик ишлатилса «кисёнга доим мойил» ва «ҳамиша газовот руҳи уфуриб турадиган» Фарғонада аҳоли қисман тоғларга қочади, қисман қароқчилар тўдасига уюшади, диний ва сиёсий шиорлар остида очикчасига кўтарилиб кетади деб таъкидлайди. Гиппиус Олий қўмондонликка Туркистон рус давлатининг қудрат манбаи бўлиб қолиши учун шундай қилганини ёзади. Аммо Марказ бундай уста амалдорининг асосларини қабул қилмай, уни фармонни бузишда ва мусулмонларга ён босишда айблаб вазифасидан бўшатади. Унинг ўрнига ўтакетган шовинист, узоқни кўролмайдиган полковник П. Иванов қўйилади. У босар-тусарини билмай фармонни дарҳол бажаришга киришади.

3. Халқ норозилик ҳаракатининг бошланиши

1916 йил ёзидаги подшонинг мардикор олиш ҳақидаги фармони халқнинг норозилигини кучайтириб юборди.

4 июлда ўлканинг йирик савдо ва ҳунармандчилик маркази Хўжанд шаҳрида норозилик намойиши бошланиб кетди. Унда деҳқонлар, мардикорлар, чоракорлар, аёллар — жами 6000 дан кўпроқ киши қатнашиб, намойиш «Мардикор бермаймиз!» шиори остида ўтди. Намойиш қонли тўқнашув билан тугади. 5 июлда Самарқанд уездининг Ургут қишлоғида ғазабга келган 2000 кишилик деҳқонлар оломони волость бошқарувчисининг маҳкамаси олдига тўпланди. Маҳкама ходимлари калтакланди, мардикорлик рўйхати йирғиб ташланди. Уша куни Самарқанд уездининг Сиеб, Маҳалла, Хўжа Аҳрор ва Ангор волостларида ҳам намойишлар бўлиб ўтди.

7 июлда Самарқанднинг Даҳбед қишлоғида катта ғалаён бўлди. Волость бошқармаси мирзаси ўз халқига нафрат билан қаровчи, мустамлакачи маъмурларга итдек содиқ бўлган Саидмурод Қобилов деган шахс эди. У рўйхатга нуқул камбағалларнинг болаларини киритди.

Қўзғолончилар Усмон Абдурасулов бошчилигида ўша сотқин маҳкамасига ҳужум уюштирдилар. Саидмурод Қобилов тўппончасидан ўқ узиб, қўзғолончилар раҳбарини оғир ярадор қилди. Халқ ҳужум қилиб, сотқин Саидмурод ва унинг ходимларини шафқатсиз жазолади. Тузилган рўйхат йўқ қилиб ташланди. Катта куч юборилиб қўзғолон бостирилди.

Самарқанд ва Тошкентда ҳам вазият кескинлашди. Ўзбек ишчи вакиллари адолатсизликка қарши ташвиқот юритдилар. Шулардан Очил Бобожонов, Раҳимберди Икромов, Маҳмудхўжа Мирзахўжаевлар чоризм фармонини фош қилишда жонбозлик кўрсатдилар. Илғор миллий зиёли вакиллар ҳам сарфарбарликка қарши бош кўтариб, халқ тарафида туришди.

11 июлда Тошкент шаҳрида катта ғалаён бошланиб кетди. Ҳунармандлар, ишчилар, шаҳар камбағаллари ва шаҳар атрофидаги деҳқонлар Бешёғочдаги полиция бошқармаси томон йўл олдилар. Бу ерда катта оломон тўпланди. Намойишчилар «болаларимизни бергандан кўра ўзимиз ўлганимиз яхшироқ,

подшо ўлиб кетсин» дея майдонни ларзага келтириб қичқиришдилар. Тошкентнинг турли мавзе ва маҳаллаларида ҳам норозилик намойиши ва йиғинлари бошланиб кетди.

Маҳаллий аҳоли фаолларидан Йўлчи Иброҳимов (кўнчи), Гулом Қамолов (ғишт терувчи), Низомиддинхўжа Зайниддинхўжаев (сувоқчи), Маҳмудхўжа Мирзахўжаев (матбаачи), Абдураҳмон Абдуқаюмов (этиқдўз), деҳқонлардан Ёқуб Ражабов, Абдураҳмон Ҳакимов, ишчи аёл Зухрабиби Мусеавалар халқни подшо ҳукуматига қарши қатъий кураш бошлашга даъват этдилар. Шунини алоҳида таъкидлаш керакки, бу норозилик ҳаракатида Тошкент аёллари ҳам фаол иштирок қилдилар. Қўзғолончилар фаолларидан Рўзвонбиби Аҳмаджонова полициячиларга ғазаб билан мурожаат қилиб: «Нима сабабдан бегуноҳ ёш йигитларни ўлдирасизлар?.. Бизни ўлдирсангизлар ҳам, ўз ўғилларимизни сизларга бермаймиз!» дейди. Полициячилардан бири унга ўқ узиб оғир ярадор қилди. Сўнгра «Ур, полициячиларни!» деган қичқириқлар билан халқ бошқармага ҳужум қилишга киришди. Қамал чоғи қўлга тушган бошқарма ходимлари ўласи қилиб калтакланди. Қамал ва отишма бошлангандан бир соат кейин ёрдамга жазо қўшини етиб келди. Қазак қисмлар 5 кишини отиб ўлдиришди, 15 киши ярадор бўлди.

Қўзғолоннинг фаол иштирокчиси Зухрабиби ҳам курашнинг олдинги сафидаги тўқнашувда тош огаётиб ўқ еб йиқилди. Қўзғолончилар чекинишди. Сал кейинроқ яна чинакам жанг бошланиб кетди. Энди чор аскарлари чекинишга мажбур бўлиб бошқарма ичига кириб олиб, баррикада қуриб жанг қилишга мажбур бўлишди. Яна ёрдам сўраб телефон қилаётганларида алоқа узилди. Шу тариқа бинога ҳужум қилишнинг иккинчи даври бошланди.

Қўзғолончиларга қарши катта қўшин ташланди. Уларга прапоршиклар мактаби ротаси, битта ҳарбий дружина, генерал-губернаторнинг казаклар конвойи жўнатилди.

Жазо қўшинларига умумий қўмондонлик подполковник Савицкийга юклатилди. Унинг кетидан соат 11 ларда генерал Галкин ўз кучлари билан жангга кирди. Шундан сўнг улар кечга томон қўзғолонни бостиришга эришдилар.

Шаҳарда ҳарбий ҳолат вужудга келди. Кеча-кундуз постлар, текширишлар кучайтирилди.

Ғалаёнлар қишлоқ жойларга, айниқса Жалолтепа, Хитойтепа, Қўшқўрғон, Тўйтепа, Оққўрғон, Пискент, Хонобод, Зангиота, Кенжигал, Хўрдон, Телов, Бўка, Майдонтол, Облик, Жоусгум, Олтин волостларига ҳам ёйилди. Қишлоқ аҳолиси маҳаллий маъмурларга бўйсунмади.

Кўп қишлоқларда деҳқонларнинг ғалаёнлари полиция ва қўшинлар билан тўқнашувга айланди. Бундай тўқнашувлар 12 июлда Янгибозор, Тўйтепа қишлоқларида, 14 июлда Троицк, Хонобод ва Пискент қишлоқларида бўлиб ўтди.

Норозиликлар Россиянинг асосий пахтакор райониغا айлан-

тирилган Фаргона водийсида тобора кучая бошлади. Галаёнлар Фаргона вилояти Қўқон уездининг Қўқон шаҳри, Найманча-Қайнар волостининг Каттақўрғон, Аравон волостининг Қози янгиғ, Риштон волостининг Риштон, Янгиқўрғон волостининг Гауҳиравон қишлоқларида ҳамда Қудаш волостининг Қирқкетмон, Бешканапаён, Бешканабола қишлоқларида бўлиб ўтди. Уларнинг барчаси аёвсиз бостирилди.

Риштон қишлоғида фармон ўқилгач, аҳоли билан солдатлар ўртасида жанг бўлди. Қўзғолончилар томондан уч киши оғир яраланди.

9 июль куни Андижон жоме масжидида подшо фармони ўқиб эшиттирилди. Аҳоли яшши тезлигида майдонни тўлдирди. Бирор кор-қол бўлишини билиб, полиция ва бошлиқ шаҳарни тарк этишди. Таёқ, тош, кетмон ушлаган халқ оммаси йўлини Гултеза майдонида полиция ва ҳарбий қисм тўсиб чиқди. Халқ «ҳозироқ ҳамма мингбошилар ва амалдорларнинг бошини кесиб ташлаймиз ва мол-мулкни ер билан яқсон қиламиз» деб таҳдид солиб, сафарбарликни бекор этишни талаб қилиб, полиция ва казакларга ҳужум қилди. Жазоловчилар қўзғолончиларга ўт очиб, 3 кишини ўлдирди, 12 кишини ярадор қилди.

Галаёнлар Олтинқўл, Балиқчи, Норин, Жалақудуқ, Ербоши, Майғир волостларида ҳам кучли равишда содир бўлди.

Скобелев уезида халқ галаёнлари 10 июль якшанба куни Эски Марғилондаги чиқишлар билан бошланди. Эрта тонгда ўрда таги бозор майдонини жуда кўп халойиқ тўлдириб юборди. Баъзи бир маълумотларга кўра, тўпланган кишилар сонини 25 минггача етган. Оломон бозор майдонига сирмаган ва яқин атрофдаги ҳамма кўчаларни лиқ тўлдирган.

Қаттиқ тўқнашувда икки миршаб ўлдирилган, бир неча оқсоқол калтакланган.

Эски Марғилон бирмунча вақт қўзғолончилар қўлида бўлган. Халқ билан ёмон муносабатда бўлиб келган бойларнинг анчаси ўлдирилган. Бойларнинг уйлари ва маъмурий бинолар вайрон қилиниб, подшо портретлари йиртилиб оёқ остига ташланган. Сўнгра бу ерга жазо полки ташланган. Улар қўзғолончиларга қарши ўт очиб, 63 кишини ўлдириб, кўпчилигини ярадор қиладилар.

Шаҳрихон қишлоғи деҳқонлари ҳам 50 та казак билан шиддатли кураш олиб бордилар. Биринчи ҳужумдаёқ аҳоли томондан 16 киши ўлдирилган.

Бундай тўқнашувлар Наманганда ҳам бошланди. Жами 69 киши ўлдирилиб, шулардан уч нафари аёл, биттаси эса бола эди.

11—17 июль кунлари тўқнашувлар тобора кучайиб, бутун Наманган ҳудудини қамраб олди. Кўплаб маъмурлар, оқсоқоллар, миршаблар, шунингдек халқ томонидан ҳам қатнашчилар ўлдирилди ва ярадор қилинди.

17 июль куни асосий аҳолиси тожиклардан иборат Ашт волостида, айниқса Юқори Ашт ва Қуйи Ашт қишлоқларида

дахшатли воқеалар бўлди. Бу ерда ўтакетган сотқин маъмуриятни қўзғолончилар шафқатсизлик билан йўқ қилиб ташладилар.

Қуйи Ашт қишлоғида халқ оммаси мишгбоши Муҳаммад Содиқ Алимбоев бошчилигидаги бутун маҳаллий маъмуриятни тугатди, маҳкамани, уйларни ер билан яксон қилди ва уларнинг мол-мулкини мусодара қилди.

Намангандаги турли катта-кичик тўқнашувларда қўзғолончилар томонидан 56 одам ўлдирилди, 109 киши ярадор қилинди, Тадқиқотчиларнинг ҳисобига кўра, маъмурият вакилларидаё Фарғона водийсида 34 киши ўлдирилган.

4. Жиззах қўзғолони — миллий озодлик ҳаракатининг юқори палласи. Унинг бостирилиши

1916 йилги миллий озодлик ҳаракатида Жиззах қўзғолони алоҳида шонли ва қонли саҳифа очди. Жиззахликлар чоризм армияси шаҳарга ҳужум уюштирган даврда ҳам, 1916 йилги миллий кураш даврида ҳам мардона ва тенгсиз кураш олиб бориб, тарихимизда ўчмас из қолдирдилар. Улар Ўзбекистоннинг мустақиллигига ўша даврлардаёқ катта ҳисса қўшган эдилар. Бу таҳсинга лойиқ жасоратдир.

Жиззахлик Ватан ўғлонлари ўлимга тик боқиб, тиш-тирноғигача қуролланган ёвнинг энг даҳшатли дивизия ва армиясига қарши чинакамига жанг қилиб, сўнгги дақиқагача Ватан озодлиги, ор-номуси учун кураш олиб борди.

Жиззахдаги миллий озодлик қўзғолони чин маънодаги озодлик урушига айланиб кетди. Туркистон ҳарбий округи уни бостира олмай, янгидан-янги ҳарбий кучларни сафарбар қилиб туришга мажбур бўлди.

Жиззахликлар босқинчиларга қарши ғазовот эълон қилдилар. Бу душманга қарши мусулмон туғи остида бирлашиб, Ватани озод қилиш учун муқаддас уруш эълон қилишдир. Шўро тарихшунослигида бундай ватанпарварлик ҳаракати, уларнинг раҳбарлари ҳам қораланиб келинди. Бу адолатсиз ёндашувдир. Чунки бизнинг кўп йиллик даврлар мобайнидаги мустақиллик кураш тарихимизда курашнинг шу шакли бўйича Ватан озодлиги жанглари олиб борилган. Бу даврларда ажодларимиз ва миллий қаҳрамон саркардаларимиз хоҳ зардуштинидан, хоҳ мусулмон динидан бўлсин, барибир, унинг туғи паноҳида бир бутун куч, бир бутун мушт бўлиб омонсиз жангга отланганлар. Жиззахликлар ҳам авлод-ажодларимизнинг худди шу кураш анъанасини давом қилдириб, ўзидан юз ва минг чандон ёвуз кучларга қарши кураш олиб бордилар.

Жиззах қўзғолонига Назирхўжа эшон ва Абдурахмон жевачи раҳбарлик қилдилар.

Абдурахмон жевачи 1846 йилда ҳозирги Фориш туманининг Кўхнабозор қишлоғида ўрта ҳол деҳқон оиласида туғилди, 1866 йилда эски мактабда ўқиб, отаси Абдужаббор вафот этгач,

мактабни тамом қила олмайди. Микин қишлоғида отасидан қолган 2 гектар ерда эртаю кеч ишлаб, оиласини боқишга мажбур бўлади. Унинг жами 12 та фарзанди (8 ўгли, 4 қизи) бўлган. Улар чоғва билан ҳам шугулланганлар.

Абдурахмон жевачи бошчилигидаги қўзғолоннинг асл мақсади подшо мустамлакачилигининг зўравонлигига, мардикорликка одам олиншига, ҳуқуқсизликка қарши курашишдан ва ўлкада чоризмнинг ҳар қандай идора усулини йўқотиб, озод яшашга эришишдан иборат эди.

Дастлаб, Жиззах шаҳри аҳолиси 13 июлда (кўпчилиги куллар, бўзчилар, кўнчилар, новвойлар, темирчилар) фронт орқасига ишга чақирилган кишиларнинг рўйхатини талаб қилиб олиш учун оқсоқол Мирзаёр Худоёровнинг олдига борди. Ута золим ва сотқин оқсоқол Мирзаёр Худоёров рўйхатга фақат камбағалларни ёзган эди. У халққа рўйхатни текширишга ҳаққингиз йўқ деб, йиғилганларни ҳақорат қилди, гурурига тегди. Сўнгра оломон унинг устига ёпирилиб уни ўлдирди.

Қўзғолончилар кейин мингбоши Муллахидир Йўлдошев маҳкамасига бостириб кириб, биноларни вайрон қилиб ташладилар, рўйхатни топиб ёндириб юбордилар. Полковник Фукин отряди билан етиб келиб, қўзғолончилар билан жангга кирди. Тўқнашувда полковник Фукин, полиция пристави штабс-капитан Зотоглов, уезд бошқармасининг таржимони мирза Ҳамдам Зокиржонов, маҳаллий полициячи Комил Жуманбоевлар ўлдирилди.

Подполковник Афанасьевнинг жазо отряди қўзғолончиларга қарши зарба бера олмай, Янги Жиззах станциясини мудофаа қилиш билан чекланди.

Айни вақтда қўзғолончиларнинг сафлари атрофдаги қишлоқлар аҳолиси ҳисобига тобора кўпая борди.

Қўзғолончиларга умумий раҳбарликни Назирхўжа эшон ўз зиммасига олди. Абдурахмон жевачи бу қўзғолон фақат ҳамжиҳатликда ҳаракат қилган чоғда галаба қилиш мумкинлигини билди, укаси Бобобекни Жиззах шаҳрида ҳаракат олиб бораётган Назирхўжа эшон ва унинг энг яқин ёрдамчиси мулла Муҳаммад Раим ҳузурига юборди. Абдурахмон жевачи уйига келиб, кенгайтирилган кенгаш чақириб, душманга зарба бериш йўл-йўриқларини ишлаб чиқди. Шундан кейин ўлканинг мустақиллигини таъминлаш масалалари ҳам кўтарилди.

Бу келишувдан кейин қўзғолон янада кенг тус олиб кетди. Полковник Афанасьевнинг катта кучлари ишғол қилган марраларини ташлаб чекина бошлади. Ана шу чоғда қўзғолончилар темир йўл станцияларидаги нефть захираларини ёндирдилар, алоқа симларини узиб ташладилар. Обрӯчево, Куронаткино, Рустовцево станциялари, 6 жойда темир йўл кўприги бузиб ташланди.

Дуч келган маъмурият ходимлари, мингбошлар, оқсоқолу,

миршаблар ўлдирилиб, кўп жойларда мардикорлар рўйхатлари ёқиб ташланди.

14 июлда қўзғолончилар ҳаракати бутун Боғдон, Фориш, Синтоб бекликларига тарқалди.

Боғдон беклигидаги Шоталиб қишлоғи қўзғолон марказига айланди. Абдурахмон жевачи қароргоҳи ҳам шу ерда эди.

Қўзғолон кўтарган турли жойлар ўз вакилларини Абдурахмон жевачи хузурига юборарди. Жевачининг асосий ёрдамчилари Матлаб Қўноқбоев, Саврон Ҳасанов, Тулли Мусабоев, Мулла Бобомурод Чалабоев, Мулла Қурбон Туронбоев, Турсулбой Суяндуқов, Ёрғаш Ризақуловлар эди.

Уша куни кечаси қўзғолончилар жевачи раҳбарлигида Шоталиб қишлоғида бўлган кенгашда Боғдон маҳкамаси бошлиғи Бориллони қўлга олиш ва маҳкамага ҳужум қилиш режасини ишлаб чиқдилар. 18—19 июль кунлари жевачининг қўшини сон жиҳатдан ўсиб, Боғдон, Синтоб, Фориш бекликлари аҳолисини бирлаштиригач, Жиззах шаҳридаги қўзғолончиларга қўшилишга қарор қилди. Бу пайтда Ташкентдан Жиззах қўзғолонини бостириш учун катта қарбий куллар етиб келиб (13 рота аскар, 3 рота казаклар, 3 рота сапёрлар, 6 тўпли батарея — ҳаммаси бўлиб 2,5 минг кишилик жазо отрядлари, пулемётлари билан), унга умумий қўмондонлик полковник Ивановга юклатилган эди. Унинг қўшинлари Жиззах шаҳридаги қўзғолончиларга қарши тўп ва пулемётлар билан зарба берди.

Жевачи қўшинлари Жиззахликларнинг 600 та омон қолган кишини ўзига бирлаштириб, 20—21 июль кунлари полковник Афанасьев қўшинларига қарши жангга кириб, уни чекинишга мажбур қилди. Унинг қўшинлари тор-мор бўлиш арафасида турганда полковник Иванов ёрдамга етиб келди. Аёвсиз жангда замонавий қуролланган мустамлакачилар армияси қўзғолончиларни қийинчиликлар билан бўлса-да, тор-мор этишга муваффақ бўлди. Сўнгра улардан аёвсиз қасос олишга киришилди. Қўзғолон рўй берган қишлоқлардаги уйлар куйдириб ташланди. Жазо қўшини ҳеч кимни аямади. Чолу кампир, ёшу қари тигга тортилди. 26—27 июль кунлари Жиззахдан яна янги қўшимча жазо отряди Боғдонга кириб келди. Улар узоқ тоғларда солдатлардан қочиб горларда яшаётган беғуноҳ халқни — қарилар, болалар, хотин-қизларни азоблади, азоб-уқубатларга гирифтор этди. Жиззахдаги инсонларни хўрлаш хунрезлик даражасига етказилди. Тарихда бундай ваҳшийлик камдан-кам содир бўлган.

Ушлаб қишлоқлардан ном-нишон қолдирилмади. Абдурахмон жевачи бошчилик қилган энг фаоллардан 12 киши ўлим жазоси, яъни осиб ўлдиришга ҳукм этилди. Жиззахликларнинг бутун аҳолиси, тигдан омон қолган қишлоқдаги барча аҳоли ёзнинг иссиғида жазирама чўлга ҳайдалди. Уларнинг жуда кўпчилиги бу ерда сувсизлик ва иссиқ уришиндан ўлиб кетдилар. Бу тарихда ўтган энг мудҳиш хавоиятлардан бири эдики,

душманининг йиртқичлиги, ваҳшийдиги бемисл бўлганлигини кўрсатувчи далилдир. Гарчи кўзғолонлар ўлкада бостирилган бўлса-да, мустамлакачилар ҳам анчагина кучларидан ажралди. Шунинг учун ҳам 1916 йил 13 декабрда IV Давлат Думасида сўзга чиққан нонб А. Ф. Керенский «Уруш фронтларига янги бир Туркистон fronti қўшилди» деб вазиятга жиддий баҳо берган эди.

Генерал-губернатор императорга йўллаган мутлақо махфий ахборотида 97 рус аскарлари ўлдирилиб, 86 таси ярадор бўлганини ва 76 аскар бедарак йўқолганини, 7 рус амалдори, рус аҳолисида 2325 киши ўлдирилиб, 1384 киши бедарак йўқолганини ёзган. Аммо у Туркистон frontiда руслар талафотини аниқ ёзгани ҳолда ваҳшиётга ўлдирилган ўн минглаб маҳаллий аҳоли ҳисобини бермайди.

1916 йилги миллий озодлик кўзғолони, шўрошунос Ричард Пирсининг таъбирига кўра, чор ҳукуматининггина эмас, балки бутун рус халқининг ўрта Осиё халқлари ишончи ва дўстлигини қозонинг йўлидаги барча уринишларини пучга чиқарди. Бу кўзғолон рус социял-демократлари ва социял-инқилобчилар (унг ва сўл эсерлар) билан Туркистон халқлари ўртасида дўстликнинг пухта замишга эга эмаслигини ҳам рўй-рост исботлади.

Кўзғолон ўлкадаги рус мустамлакачилик тузуми таги бўш заминда эканлиги ва унинг устулари қимирлай бошлаганини ҳам кўрсатди. У чоризмининг яқинлашиб келаётган умумсиёсий танглигининг ёрқин бир кўриниши ҳам эди.

Кўзғолоннинг шафқатсиз усулларда бостирилиши жадидлар томонидан нафрат билан қарши олинди. Жадидлар рус демократияси ёрдамида Петроградда IV Давлат Думасининг 13 декабрь сессиясида рус мустамлакачиларининг 1916 йилдаги миллий озодлик кўзғолонини бостиришдаги қонхўрликлари ва адолатсизликларини фош этдилар. Уларнинг фош қилувчи манбалари асосида нонблардан Манеуров ва Жатфаровлар мустамлакачиларнинг Туркистонда 1916 йилнинг июль-августда маҳаллий халқларни қандай асоратга солишгани, қирганлиги ва бегуноҳ одамлар қонини тукишганини барчага ошқор қилдилар. Кўзғолон гарчи тор-мор этилган бўлса-да, аммо у Туркистон халқларининг ватанпарварлиги, гурури сўнмаганлигини кўрсатди.

Мавзу юзасидан савол ва топшириқлар

1. Миллий озодлик ҳаракатининг бошланғич сабабларини очинг. Нега миллий озодлик ҳаракати дейилади?
2. Мардикорликка олиш рўйхатидаги адолатсизлик ва фирромлик нимадан иборат бўлди?
3. Халқ норозилик ҳаракати қачон ва қаерларда бошланди? Тафсилотларини айтинг.
4. Жиззах кўзғолони қачон ва кимлар раҳбарлигида бошланди, уларнинг асл мақсадлари нима эди?
5. Кўзғолонни тор-мор этиш учун қандай жазо кучлари юборилди? Уларнинг ҳарбий устунлигини очиб беринг.
6. Кўзғолончиларнинг тор-мор келтирилиши ва жазоловчиларининг йиртқичлиги ҳамда ваҳшийлигини далиллар билан исботлаб беринг.

**33-§. XIX АСР ОХИРИ ВА XX АСР БОШЛАРИДА БУХОРО
АМИРЛИГИНИНГ ИЖТИМОИЙ-СИЁСИЙ ВА ИҚТИСОДИЙ АҲВОЛИ,
БУХОРО — РОССИЯ МУНОСАБАТЛАРИ**

**1. Бухоро амирлигининг ярим мустамлакага
айлантирилиши**

Бухоро амирлигининг катта қисми Россия империяси томонидан босиб олингач, у давлат мустақиллигини йўқотиб, ярим мустамлакага айлантирилди. Натижада мамлакат сиёсий-иқтисодий ҳаётида мустамлака ва мустамлакачилар муносабатларига ҳос алоқалар, ўзгаришлар вужудга келди.

1885 йилда Бухоро амирлиги сиёсий фаолиятини бевосита назорат қилувчи «Россия императори Сиёсий Агентлиги» иш бошлади. Бу катта ҳуқуққа эга бўлган сиёсий назорат идораси нотенг асосларда тузилган Россия—Бухоро (1868 йил) шартномасининг Бухоро амирлиги томонидан қандай бажарилишини кузатиб борарди. Агентлик Урта Осиёга, жумладан Бухоро амирлигига чет эл товарлари келтирилишини тақиқлашнинг қандай бажарилишини ҳам назорат қилар эди.

Россия империясининг амирликка сиёсий-иқтисодий таъйиқни туфайли унинг ҳудудида рус шаҳарча ва манзилгоҳлари вужудга кела бошлади.

Амирликка темир йўлнинг кириб келиши бу жараёни янада кучайтирди. Натижада айрим рус шаҳарчалари шаҳарларга айлана борди. Янги Бухорд (ҳозирги Когон), Чоржўй, Қарки ва Патта Ҳисор шулар жумласидандир. Бу шаҳарлар сиёсий-иқтисодий жиҳатдан сиёсий агентлик томонидан фақат Россия империяси қонунларига биноан идора қилинди.

Империя, бир томондан, Бухоро амирлигини ўз таъсирида ушлаб туриш, иккинчи томондан, унинг жанубий ҳудудларини ҳимоя қилиш мақсадида кўплаб ўз ҳарбий қисмларини турли бекликларда жойлаштирди. Қарки ва Термиз шаҳарларида 14-Туркистон бўлинмаси ва казакларнинг кучайтирилган қисмлари учун жой ажратилди. 1900 йилда эса Бухоро амири Сурхондарё қуйи оқимидаги 9 минг десятина ерни рус чегара истеҳкоми учун ажратиб берди. Чоржўй ва Термиз гарнизонлари Афғонистон чегараси бўйлаб Амударё қирғоқларида мустаҳкам позицияни эгаллади.

Гарчи шартномаларнинг асосий қисми бажарилаётган бўлса-да, Россия—Бухоро сиёсий-иқтисодий муносабатларида баъзи жанжалли масалалар ҳам мавжуд эди. Шундайлардан бири Зарафшон дарёси сувини тақсимлаш муаммоси кескинлаша борди.

Бухоро воҳасининг ҳаёт манбаи бўлмиш Зарафшон дарёси юқори оқимининг руслар қўлига ўтиб кетган Самарқанд вилоятида бўлгани ҳам амирликнинг сув билан таъминланганда рус-

ларга тобелигини янада кучайтирган эди. Суғориладиган майдонларнинг кенгайиши натижасида сувга ортган эҳтиёж Самарқанд ва Бухоро ўртасида сув тақсмоти устида жанжалли тортишувларни авж олдирди. 1902 йилда Россия ва Бухоро мулклари ўртасида Зарафшон дарёси сувларини тақсимлаш бўйича тузилган комиссия Зарафшон сувларининг учдан бир қисмини Бухорога, учдан икки қисмини рус фуқаролари ерларига тақсимлади. Шу тариқа сув тақсмоти Россиянинг Бухорога жиддий иқтисодий ва сиёсий таъсир кўрсатишининг яна бир воситаси бўлди.

1895 йилда Бухоронинг Россия бож тизимига киритилиши амирликнинг рус империясига қарамлигини кучайтирди. Рус божхоналарининг Бухорода очилиши амирликни рус молларининг ички дўкон бозорига тўла-тўқис айлантирди. Бухоро—Россия савдоси ниҳоят даражада кучайиб кетди. Империядан амирликка темир буюмлар, идиш-товоқлар, керосин, қанд-шакар ва газламалар келтирилса, Бухородан пахта, қоракўл, шойи ва қуруқ мевалар олиб кетилди. 1905 йилда Бухорони Россия билан энг яқин йўл орқали туташтирган Оренбург темир йўлининг ишга туширилиши бу савдо алоқаларининг янада кенгайишига сабаб бўлди. Россия — Бухоро савдоси амирликда Россия фойдасига қаратилган пул ислоҳотини ҳам амалга оширди. 1901 йилда Бухоро тангаси зарб этилишига доир битим тузилиб, шунга кўра амир ўзидаги 20 миллион танга заҳирасини ҳамда зарб қилинадиган 25 миллион тангани Россияга топшириб, ҳар тангага русларнинг 15 тийинини оладиган бўлди. Бухоро тангасида соф кумуш 11 тийинни, рус тангасида эса 6—7 тийинни ташкил қилинганлиги ҳисобга олинса, бу ислоҳот кимга фойда келтирганлиги ўз-ўзидан маълум бўлади. Россия билан олиб борилаётган савдо Бухоро савдогарларига катта фойда келтирди. Айниқса, пахта ва қоракўл савдосидан Бухоронинг энг катта савдогари ҳамда улкан хазина эгаси бўлган амир ҳар йили миллионлаб маблағ жамғарар эди. Тадқиқотчиларнинг ҳисобига қараганда, Бухоро амири 73 миллион 252 минг сўмлик нақд бойликка эга бўлган.

Асрлар давомида меҳнаткаш халқнинг пешана тери, кўз ёшлари билан яратилган бу бойлик хазинада доимий сақлангани ҳолда Бухоро амирлиги шаҳару қишлоқларининг ободончилигига, маданий-иқтисодий тараққиётига сарфланмай ҳаракатсиз ётди. Бу усул жуфта катта зарар келтирди. Бу бойликнинг бир қисмидан фақат амир ва саройнинг олий тоифали амалдорлари айш-ишрат, доимий сарой базмлари учун фойдаланишарди. Турли жойларда улар Россиядан катта мол-мулкларни қўлга киритиб дабдабали боғ-роғлар, кошоналар ва саройлар қурдилар. Амирнинг Қримда, Железноводск ва Кисловодскда боғ-саройлари, Петербургда ҳашаматли ҳовли-жойлари мавжуд эди. Бухоро амири Санд Баҳодир Абдулаҳадхон (1885—1910) тез-тез Петербург, Москва ва Қримга сафарлар қилиб, рус императори ҳамда унинг мулозимларига қиммат-

баҳо совғалар тортиқ қилиш одатини чиқарди. Петербургдаги олий амалдорлар ҳам амир совғаларига ўрганиб қолдилар. Улар Бухорога турли баҳоналар билан сафарлар қилишга ўрганишди. Амир ҳар гал уларга шоҳона зиёфатлар қилар ва катта совғалар беради. Амир Абдулаҳадхон ўз унвони ва мартабаси билан Туркистон генерал-губернаторидан ҳам ўзиб кетди. У генерал-губернаторда бўлмаган олий унвон ва мартабани рус императоридан олган. Генерал-адъютант, кавалерия генерали (генерал-полковникка тенг), «Зоти олийлари» зодагонлик мартабасига кўтарилган Абдулаҳадхон Петербургнинг киборлари кўз ўнгида буюк рус князларидан ҳам юқори турган. У империянинг энг олий «Андрей Первозванный» ордени соҳиби бўлган. Терек казак қўшини фахрий атамани ва 5-Оренбург казак полкининг оталиги лавозимига тайинланган. У шундай мавқеи туфайли ўзининг бевосита бошлиғи — Туркистон генерал-губернатори билан ҳисоблашмай, барча муҳим масалаларни бевосита Петербург билан ҳал қилаверган.

Абдулаҳадхоннинг меросхўри Олимхон Петербургдаги имтиёзли зодагонлар ҳарбий корпусида таълим олиб, отаси каби русларнинг илтифотини қозонган. Унга дастлаб полковник, кейин эса генерал-лейтенант унвони берилган. Бухоро амирлари ўлка иқтисодийтини замон талабларига мос равишда ислоҳ этиш, халқ фаровонлигини кўтариш ва фан, маданиятни ривожлантириш борасида чора-тадбирлар кўрмадилар. Бу уларнинг Ватан ва халқ олдидаги масъулиятсизлиги эди.

2. Амирликда ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий ҳаёт

Бухоро амирлиги мағлуб этилгач, Россия—Бухоро шартнома-сига кўра, империя амирликнинг ички бошқарув тизими ва диний ишларига аралашмаслик мажбуриятини олган эди. Шунга кўра амирлик давлат бошқаруви ва унинг тузилиши асосан ўзгармай қолаверди. Аммо иқтисодий, савдо, маданий, маиший соҳаларда анча ўзгаришлар юз бера бошлади. Иқтисодий соҳада пахта етиштириш олдинги ўринга чиқди. Пахта етиштириш ва унинг хом ашёсини Россияга жўнатиш бўйича Бухоро Фарғона вилоятидан кейин иккинчи ўринда турарди. Бухородан Россияга чиқариладиган маҳсулотнинг 40 фоизини пахта толаси ташкил қилар эди. Агар босиб олингунга қадар Бухоро амирлиги империя тўқимачилик марказларига 50 пуд пахта толаси жўнатган бўлса, XX асрнинг бошларида бу кўрсаткич 1200 минг пудни ташкил қилди.

Бухоро амирлигида пахтачиликнинг ривожлана боришини тубандаги рақамлардан билиб олиш мумкин. 1913 йилда пахта майдонлари 66 минг десятинага, 1916 йилда эса 111 минг 408 десятинага етди.

Россияга пахтадан ташқари қорақўл, жун, гилам, пилла ва ҳоказолар чиқарилди. Вассалликнинг дастлабки йилларида 30—40 минг дона қорақўл тери чиқарилган бўлса, 1914 йилда эса

бу 1.800 минг донага етиб, Россияга чиқариладиган бутун маҳсулотнинг 42 фоизини ташкил қилди.

Шунингдек, кўп миқдорда жун, пилла, қуруқ мева, майиз каби маҳсулотлар чиқарилиб, уларнинг миқдори 8 млн. 306 минг сўм бўлган бўлса, 1900 йилда Россиядан Бухорога 23 млн. 700 минг сўмлик, 1913 йилда эса 35 млн. 344 минг сўмлик маҳсулотлар келтирилди. Ана шу миқдордаги маҳсулотларнинг ҳаммаси Россия—Бухоро қўшма воситачилик конторалари ва коммерция корхоналари томонидан олди-сотди орқали бажарилди.

Бухоро хонлигида тўртта транспорт жамияти («Шарқий жамият», «Акционерлар жамияти», «Гергард ва Гей жамияти», «Кавказ ва Меркурий жамияти») ва учта суғурта жамияти иш олиб борар эди. Улар Россиянинг савдо-саноат буржуазияси ва Бухоро савдогарларига хизмат қиларди.

Бухоро маҳаллий буржуазияси товарларни сотишда воситачилик хизматини бажарар эди. XX аср бошларида амирликда капиталистик, яъни ёлланма меҳнатга асосланган саноат корхоналари вужудга келди. 1905 йилда амирликда 2 млн. 500 минг пуд пахта ни қайта ишловчи 9 та пахта тозалаш заводи мавжуд эди.

Биринчи жаҳон уруши арафасида Бухорода 50 дан ортиқ корхона бўлиб, уларнинг салкам 30 таси пахта тозалаш заводлари эди. Улар кўпинча амирлик ҳудудининг рус аҳолиси ишайдиган манзилларида қурилган эди. Маҳаллий аҳолидан етишиб чиққан ишчилар амирликда фақат 0,2 фоизни ташкил қиларди.

Ишчилар ниҳоятда оғир шароитда меҳнат қилар ва кун кечирарди. Иш ҳақи жуда паст, иш соати кунига 12—14 соатга чўзиларди. Ишлаб чиқарувчи кучлар ва ишлаб чиқариш воситалари паст даражада бўлгани сабабли жуда катта ер ости бойликлари фойдаланилмай ётарди.

Муҳандис Журавло Покорский Сафид дарёси бўйларидаги олтин конларини қазिश учун амирликдан рухсат олади. Қазиб олинган олтиннинг барчаси Бухоро ҳукуматига топширилиши керак эди, аслида бунинг акси бўлди. Фақат ҳар миққол қазиб олинган олтин учун 5 сўм 52 тийиндан ҳақ тўларди. Шунинг таъкидлаб ўтиш керакки, чоризм Бухорони мустамлакасига айлантиргани ҳолда унинг олтин конларини зўравонлик билан тортиб олмади. Аммо шўро мустамлакачилиги бу жиҳатдан чоризмни ҳам доғда қолдириб, ўзбек халқининг энг муҳим бойликлари бўлган пахта, ипак, қорақўлдан ҳам қиммат турувчи маъдан конларидаги энг ноёб бойликларни Марказга ташиб кетди ва қанча миқдорда олиб кетганлигини ўзбек халқидан сир сақлади. Бундай зўравонлик хили дунё мустамлакачилик тарихида ягона ҳисобланади. Узоқ йиллар бу адолатсизлик давом қилиб, халқимизнинг насибаси ана шу тариқа қирқиб ташланган эди.

Капитализмнинг Бухоро амирлиги иқтисодий ҳаётига кىриб келиши 1894 йилда Янги Бухорода Давлат банки бўлимининг очилишига сабаб бўлди. 1915 йилда Давлат банкларидан ташқари хусусий банклар бўлимлари (Ташқи савдо учун Рус

банки, Рус—Осиё ҳисоб банки, Азов—Дон коммерция банки, Сибирь савдо банки, Бирлашган ва Волга—Каспий коммерция банклари) ҳам очилди.

Рус—Осиё банки ўз вакили темир йўл муҳандиси Ковалевский орқали Бухоро темир йўлини қуриш учун 1912 йилда 34 минг десятина ерни концессияга олди.

Амирликда пахтачиликнинг ривожланиши қишлоқ хўжалик районларининг ихтисослашувини кучайтирди.

Пахтачилик билан бир қаторда қорақўл қўйлари боқиш кенг ривож топди ва жуда катта фойда бериб турди.

Амирликда пахтачилик ва қорақўлчиликнинг ривожланиши бозор билан, савдо-сўдхўрлик капитали билан чамбарчас боғлиқ бўлди.

3. Амирликда халқнинг аҳволи ва норозиликнинг кучайиши

Бухоро амирилигида халқнинг турмуш даражаси пасайиб борди. Рус буржуа савдо-саноат доиралари билан эндигина вужудга келаётган маҳаллий савдо буржуа вакиллари фойда кетидан қувиб, халқни талашни давом эттирдилар.

Пахта ва бошқа қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари билан шуғулланувчи савдо уйлари ва тайёрлов фирма ҳамда конторалари йилига 12 фоиз эвазига маҳаллий тарозидорларга қарз берар, тарозидорлар эса ҳар ойга бир сўм устама фойдаси билан келаси йил пахта ҳосили учун 15 сўмдан деҳқонларга бўнак тарқатар, натижада йил охирида жуда катта фойда олар эди. Бўнак пули деҳқонларга асосан баҳорги экиш пайтида бериларди. Бу пулни олган деҳқон ери ва мулкини гаровга қўярди, қози эса уни тасдиқлаб қози хати берарди. Бўнак пулини деҳқон қайси тарозидордан олса фақат ўз маҳсулотини ўша қарз берган тарозидорга топширишга мажбур эди. Тарозидор деҳқон маҳсулотини атайлаб бозор баҳосидан анча кам ҳақ тўлаб сотиб олар, кўпинча пул ўрнига газлама, чой, совун, керосин ва шу каби саноат моллари бериб, унда ҳам деҳқонлардан уриб қолиш одатий бир ҳолга айланган эди. Айни вақтда ўша саноат моллари бозор баҳосидан 25 фоиз қиммат нархда бериларди. Бу ҳол деҳқонларни хонавайронликка олиб борар, турмуш тарзи қашшоқлашишда давом этар эди. Натижада аср бошларида ерINI қарз эвазига қарздорига топшириб, иш қидириб, амирлик ҳудудидан ҳар йили 20 минг деҳқон Туркистон ўлкаси шаҳарларига кетишга мажбур бўлар эди.

Амирлик капитализм муносабатларига тортилаётганлигига қарамай бу жараён жуда суст бормоқда эди.

Бухоро амирилигининг шаҳар аҳолиси ҳам, қишлоқ аҳолиси ҳам аввалгидек эскича тарзда турмуш кечирарди. Уларни ижтимоий ҳимоя қилишни давлат ўз зиммасига олмаган эди. Бу эса давлат билан аҳоли ўртасида зиддиятнинг чуқурлашиб боришига олиб келаётган асосий манба эди.

Помирда чегараланиш ўтказилиши натижасида Шуғнон, Ро-

шаннинг шарқий қисми ва Ваҳоннинг шимолий қисми Бухоро амирига идора қилиш учун топширилди.

1900 йил 4 июлда мазкур бекликлар аҳолисидан ўлпон ундириш тартиби тўғрисида битим имзоланди. Натижада учта беклик аҳолиси зиммасига ҳар йили амирга хирож, закот ва молиёт тўлаш мажбурияти юкланди. Ҳатто 1903 йилнинг ёзида шу бекликларга юборилган солиқ йиғувчиларни ўлдиришга уринишлар бўлди. Умуман олганда Шарқий Бухоро бекликларида аҳвол жуда оғир эди.

Биринчи жаҳон уруши даврида амирлик аҳолисининг турмуш даражаси янада пасайиб кетди. Пахта майдонлари катта ҳудудларни эгаллаб ётгайлигига қарамай Россиядан ўлкага дон ва бошқа истеъмол молларини келтириш кескин камайди. Озиқ-овқат тансиқлиги жуда ҳам тез сезила бошлади, чайқовчилик авж олди. Ҳарбий солиқ кўпайди. Бунинг оқибатида 1914 йилда асосан пахтачиликка ихтисослашган Зиёвуддин ва Шаҳрисабз бекликларида ғалаёнлар юз берди. 1915 йилда эса бу ғалаёнлар Шерободга ёйилди.

Халқ аҳволи оғирлашаётган бир пайтда амир Олимхон оқ подшога яхши кўриниш учун уруш ҳаракатларида иштирок этаётган рус кўшинларига «хайр-эҳсон» қилиш мақсадида халқнинг мол-мулкини тортиб олиш ҳаракатини бошлаб юборди. Бу эса халқ нафратининг янада кучайишига сабаб бўлди.

1916 йилда бунга қарши амирликнинг деярли барча бекликларида ғалаёнлар бошланиб кетди. Шаҳрисабз, Яккабоғ, Чироқчи, Ҳисор ва Болжувонда вазият оғирлашди. Мурғоб, Яккатут, Баҳовуддин, Вобкент, Ғиждувон, Зиёвуддин, Хатирчида деҳқонлар ғалаёнга келди.

Деҳқонлар, ҳунармандлар, косиблар ҳам деҳқонлар томонда туриб эркисизлик, ҳуқуқсизликка қарши курашда қатнашдилар.

Халқнинг аҳволи шу даражага тушиб қолганлигининг асосий сабаби амалдорларнинг бебошлиги эканлигини кузатган рус полковниги Д. Логофет Бухорони «ҳуқуқсизлар мамлақати» деб атаган эди. Ҳатто шунга яқин фикрни Туркистон генерал-губернатори кавалерия генерали А. В. Самсонов (1909—1913) ҳам қайд этиб, императорга йўллаган маърузаномасида бундай деганлиги бежиз эмас: «Ҳозирги кунда рус ҳукумати паноҳида Бухоро халқи аввалларига қараганда ҳам ҳеч кўрилмаган даражада қашшоқликка тушиб қолди... Амир эса рус найзаларига суюнган ҳолда ўз мамлақати идораси ишларига жуда лоқайд қарайди... Натижада Бухоро халқининг кенг оммаси ўртасида амирга ва уни қўллаб-қувватловчи русларга қарши ғазаб аланга олиб бормоқда».

Ана шу ғазаб ва норозиликларни бостириш ҳамда амирлик пойтахтини ҳимоя қилиш учун Туркистон генерал-губернатори Бухорога генерал Лилянталь бошчилигида кўшин юборди. Кўшин кўзғолон ва норозилик ҳаракатларини бостириб турди.

4. Бухоро амирлигида маданий ҳаёт ва жадидчиликнинг вужудга келиши

XX аср бошларида Бухоро маданий ҳаётида муҳим аҳамиятга эга бўлган янги «Еш фикрлилар» оқими вужудга келди. Бу оқимнинг юзага келишида Исмоил Гаспиринский бошлаган тараққийпарварлик йўли ижобий таъсир қилди. Шунингдек, 1905—1907 йилларда Россиядаги, 1905, 1910—1911 йилларда Туркия ва Эрондаги инқилобий ҳаракатлар Бухоро ижтимоий ҳаётига катта таъсир кўрсатди.

Бухоро ижтимоий ҳаётида қарама-қарши икки куч пайдо бўлди. Биринчиси — Бухоронинг сиёсий ҳаётини демократик тарзда қайта қуриш, унинг иқтисодий юксалган, илғор мамлакатлар қаторига чиқиши учун астойдил курашувчилар, иккинчиси — жоҳил диний мутаассиблар, ҳар қандай янгилик ва ислохотларнинг душмани бўлган «қадимлар» оқими эди.

«Еш фикрлилар» биринчи оқимга мансуб эдилар. Садриддин Айний ҳам шу оқимга мансуб бўлиб, «Жадидлар ёки еш бухороликлар партиеси таркиби ёки ёзилмай қолган режалар» номли китобида у мазкур ташкилотнинг мақсад ва вазифалари, унда фаол иштирок этувчилар ҳақида муфассал маълумотлар беради. Унинг асарида Абдулвоҳид Мунзим, Мирза Муҳиддин ва унинг ўғли Мирза Исмоил Аттор, Мулла Очилди ва бошқа зиёлилар тилга олинади. С. Айний ўша китобида «Еш фикрлилар»нинг сафида туриш табақа вакиллари — дин аҳллари, ҳунармандлар, деҳқонлар, ҳарбийлар, мадраса талабалари бўлгани ва уларнинг етакчилари Муфти Домла Икром, Қози Абдуссамад, Шарифжон Маҳзум, Қози Саидхон, Ҳожи Додхоҳ, Порсо Хўжа, Ҳожи Ҳамза Йўлдош ўғли, Мирза Пулат, Ҳожи Сирожиддин ва Аҳмад Камолний эканлигини тилга олган. Садриддин Айний бу ташкилотнинг ўз олдига қўйган мақсадларини «Еш фикрлилар» номидан шундай баён қилади:

1. Биз саводсизликни тугатиш учун, халқ тафаккурини юксалтириш учун курашамиз ва шунинг учун янги мактаблар очиш ва жадид адабиётини кенг кўламда тарқатиш учун ҳаракат қиламиз.

2. Йўлдан озган дин аҳлларига қарши курашамиз, мақсадимиз диний даргоҳларнинг асоссизлигини, жоҳил дин аҳллари-нинг ёлғончи ва разил эканлигини, шунингдек, уларга эргашган рухонийлар ва мадраса талабалари фикрларини фош этиш ва мадрасаларни ислоҳ қилишни йўлга қўйиш (янги услубга ўтказиш).

3. Халққа давлат арбобларининг қабиҳ ва зулмкор эканлигини кўрсатиш. Шу мақсадда халққа давлат қонунларининг моҳиятини, қозиларнинг одамларга бўлган муносабатини кўрсатиш. Иложи борича камбағал одамлар ва қишлоқ аҳолисининг ҳақ-ҳуқуқини ҳимоя қилиш, чунки улар давлатдан кўп хўрлик ва зулм кўрдилар.

4. Одамларга амрининг, сарой аҳлларининг бойлиги ва равишлигини фож этиш, кўрсатиш. Хазинадаги бойликлар амир ёки унинг бош вазири (қушбеги) нинг шахсий мулки эмас, оддий халқники эканлигини тушунтириш. Амир ва унинг одамлари халқ мулкини ўз хоҳишича талон-торож қилишга ҳаққи йўқ эканлигини тушунтириш.

5. Аҳоли орасида ахлоқсизлик ва бидъатга чек қўйиш, суннат тўй ва аза маросимларида иложи борича диний қонун-қондаларга риоя қилиш.

6. Аҳоли орасида эскилик сарқитларига чек қўйиш. Мутаассибларнинг рақобатига, бир-бирини менсимай ҳақоратлашига, қўлол муносабатига чек қўйиш.

Бу ғояларни амалга ошириш, халқни тайёрлаш, халқ фикрини етиштириш учун ёшлар ва «ёш фикрчилар» шу «пираграм» ни ёзиб, ғояларни одамлар орасида тарқатишга ўзаро аҳд қилдилар. Ёшлар, газет ва журналлар ёрдамида бу ғояларнинг кенг тарқалиши туфайли жамиятда бўлаётган катта ришватхўрлик, фожналар, ўғрилиқ, қотиллик ва зўравонликнинг сабабчилари ҳаммага равшан бўла борди. Бу, ўз-ўзидан маълумки, генераллар орасидаги рақобат, руҳоний ва дин аҳлларининг фанатик ва қолоқлиқ, давлатнинг зўравонлиги ва зулми, кенг тарқалган таниш-билишчилик эди. Агар воқеалар шу йўсинда кетарверса, давлат эса тартиб ўрнатиш учун янги қонун-қондалар чиқарарверса, агар бошланғич мактаблар сонини оширмасак, одамларнинг онги ва билими оширилмаса, мадраса, мачитлар ислоҳ қилинмаса, унда Бухоронинг илмий, ижтимоий, иқтисодий, сиёсий ҳаёти хавф остида қолади. Бу ғоя вужудга келиши биланоқ оз вақт ичида бутун илғор одамлар орасига тарқалиб кетди. У хоҳ шаи, хоҳ сунний бўлсин, хоҳ эроғлик, хоҳ тожик, ҳар бир янгилик тарафдори бўлган илғор одамнинг ўйи ва фикрига айланди. Улар зўравонлик, ахлоқсизлик, жаҳолатпарастликка қарши муқаддас уруш эълон қилдилар.

Бу фикр тарафдорларини бирлаштирувчи сабаб янгича усулда ташкил этилган мактаб бўлгани учун (усули жадид) уламолар ва давлат арбоблари уларнинг фирқасини «Жадид» ёки «Жадидлар» деб атадилар. Бу фирқанинг ғоялари жуда юксак ва тараққийпарвар эди. Бу партия худди «Ёш турклар» сингари ёшлар ёки ёш фикрчилар бўлгани туфайли ёш бухороликлар ўзларини «тараққийпарварлар» деб атадилар.

Ёшларнинг тарафдорлари кўпайиб, халқ фикри тиниқлаша борса ҳам газет чиқариш ва оғзаки гапдан бўлак иш қилиб бўлмади. Чунки Насрулло муллаларнинг фитналаридан сўнг қушбеги олий мақсадига кўтарилган эди, шунинг учун у уларнинг измидан чиқмасди. Шунинг учун бундай даврда оддий бир йигин уюштириш ҳам мушкул эди. Тараққийпарварларнинг қўллаб-қувватлаши туфайли бир қанча ёшлар — Усмонхўжа Пўлатхўжа ўғли, унинг акаси Отахўжа, Маъҳар Маҳзум, Бурҳон Маҳзум ўғли, Абдурауф Фитрат ва Муқимбеклар билимларини

мукаммаллаштириш учун Истамбулга йўл олишди. Абдурауф Фитрат Бухоро талабалари ичида энг иқтидорли ва ўқимишлини ҳисобланарди.

1910 йилнинг сентябрида Мирза Сирож Ҳаким бир неча йиллик сафардан қайтаётганида Бухорода тўхтади. У ўз уйида Оврупа услубида шифохона очиб, янги усул билан одамларни даволай бошлади. Ўқимишли ва маърифатли бўлгани учун унинг Бухорога келиши ёшларга сезиларли даражада куч берди. Шунинг билан татарлар Абдурахмон Саъдий ўрнига татар муаллими Исмоил Қорини олдилар. Улар ўзларининг шахсий мактаблари фаолиятини давом эттирдилар. Ҳатто бир йил олдин ҳукумат ман этган бўлса ҳам Бухоро халқи ўз болаларини татар мактабига бера бошлади. Ёшлар сони кўпайди ва халқнинг фикри тиниқлаша, тараққийлаша бошлади. Амир Абдулаҳад турли фитна-фасод, икир-чикирлар дастидан йўлдан адашди. Фитначилар мактабга ҳам қарши бўлди, улар тараққийпарварларга қарши фитна бошида турдилар. Бундай одамлар ҳукумат арбоблари билан яқинлашиб, илғор ёшлар сиёсий фасод йўлидан кетмоқда деб уларни қайрадилар: «Агар янги усулдаги мактаб давом этаверса, жуда оз вақтдан сўнг халқ ўз шартларини кўя бошлайди ва Султон Абдулҳамид ва Муҳаммад Али Шоҳ каби олий ҳазратларини ҳам тахтдан қўлатади. Ҳамма газетлар доим Бухоро ҳукуматини таърифлайди, барча газетлар ва ўқувчиларнинг тили бир. Шунинг учун уларнинг баҳридан ўтиш керак». Лекин бу дўқ-пўписалардан қўрқмаган ёшлар фаол иш олиб бордилар. Бухоро жадидлари ташкил этган «Тарбия ат-фол» («Болалар тарбияси») жамияти ёрдамида Туркияга бориб Истамбулда 1909—1913 йиллар давомида ўқиб юртига қайтган Абдурауф Фитрат «Сайҳа» («Наъар»), «Сайёҳи ҳиндий» каби асарларида хурофот, бидъат ва жоҳилликни кескин қоралади. Маърифат ва истиқлолни куйлаган Фитратнинг бу икки асари жадидлар адабиётидагина эмас, балки XX аср бошидаги Бухоро маданий ҳаётида ҳам катта воқеа бўлди.

Туркияда «Еш турклар»нинг турли гоёлари, сиёсий йўналишлари билан танишган Фитрат мазлум Бухоро ва бутун Туркистон эли истиқлоли учун курашга отланди. Истиқлол учун кураш миллий гурурни ва мустамлака истибдодида эзилган халқнинг синиқ руҳини кўтаришдан бошланишини Фитрат тунуниб бундай деб ёзган эди:

Олдимизни тўсган булут парчаси
Кучли бир ел кўргач, йиртиллар.
Умид кўчи бизниг учун ҳам тугар,
Қайғурмағил сира эй, «Ҳақ» туйғуси.

Фитрат «Вайрон бўлган қабрлар» шеърида Оллоҳга мурожаат қилиб, Абдуллахон ва Амир Темурни тирилтириб, парчаланиб кетган турк халқининг ягона давлат тизимини барпо қилишда мадад беришни ўтиниб сўрайди.

Жадидизм ҳаракатига ҳайрихоҳ бўлган амир Абдулаҳад-хоннинг ўлиmidан сўнг (1910 йил) тахтга ўтирган ўгли Саид Олимхон жадидлар ҳаракатига нафрат билан қаради. Унга зарба бериш учун пайт пойлайди. Амир Бухоросьдан амирнинг янги рақибни кураш майдонида кўрина бошлайди. У «Еш бухорликлар» аъзоси, давлатманд киши Убайдулла Хўжа ўгли Файзулла Хўжа эди. Амир ва инқилобчи ташкилот орасидаги зиддият тобора кучайиб, синфий душманликка айланиб кетди.

Мавзу юзасидан савол ва топшириқлар

1. Бухоро амирлигининг ярим мустамлакага айлантирилганлигини далиллар билан исботлаб бering.
2. Амирлигининг XIX аср охири — XX аср бошларидаги ижтимоий-иқтисодий ҳаёти қандай эканлигини аниқ мисолларда очиб бering.
3. Амирликда нега халқ норозилиги кучая борди? Унинг сабабларини турмуш қийинчиликлари билан таққослаб бering.
4. Деҳқонларни қарзга ботириш ва талашнинг қандай усуллари мавжуд эди? Эксплуататорларнинг қиёфаси, рижкорлигини айтиб бering.
5. Бухорода жадидлар ҳаракатининг вужудга келишига таъсир қилган сабабларни айтинг.
6. Жадидларнинг асл мақсадлари нимадан иборат бўлди? Уларнинг та-раққийпарвар оқим бўлганлигини факт ва мисоллар билан тасдиқланг.

МАВЗУГА ДОИР ҲУЖЖАТ

Бухоро амирлиги хазинаси ҳақида қайд қилинган ҳужжат

Бухоро амирининг бош вазири — қушбеги Мирзо Насрулло-нинг шахсан ўзи рўйхатга олган бойлиги қуйидагилардан иборат эди: Бухоро тилласи 1148380 дона, рус тилласи — 4365100 сўм, ёмби ҳолидаги Гамбург тилласи — 1108 пуд (17 дона — 728 кг), кумуши — 45 тонна, рус кумуши — 1385 пуд (22 тонна 160 кг), Бухоро тангаси — 62834780 дона, Бухоро мис тангаси — 731 пуд (5 тонна 696 кг), тилла кукуни — 16 пуд (1 тонна 56 кг), рус банки кумуши — 864 пуд (13 тонна 724 кг). Йирик бриллиантлар — 3482 карат, буюмларга тикилган бриллиантлар — 968 карат, қимматбаҳо тошлар — 8617 карат бўлган. Бухоро амири Олимхон (1910—1920) қўлидаги рус саноат банк-лари акцияларининг қиймати 33 миллион сўм эди. Унинг хазинасида 100 миллион Россия пули бўлгани ҳам қайд этилган. 1914 йили «Ойна» журнали Бухоро амири хазинаси ҳақида бундай деб ёзган: «Ҳозир Бухоро амирининг тасарруфи остида бўлган хазинанинг ақчаси (олтин ва кумуш) шу даражада мўлки, ҳеч бир давлат хазинасида бул даражада эҳтиёт сақланган олтин ва кумуш пул ёмбилар бўлмаса керак. Бухоро амирининг саночларида сақланаётган олтин ва кумуш пуллар бўйи 50 олчин, эни 20 олчин ва баландлиги 8 олчин бўлган бир тоғдан иборатдир. Бу хазинадан ташқари уч олчин (1 олчин — 70 см) катталиқда яна бир ертўла хазинаси бўлиб, у рус, Бухоро ва бошқа бир қанча давлатларнинг олтин пуллари билан тўлдирилган».

Асрлар давомида меҳнаткаш халқ пешона тери билан яратилган бу бойлик халқ тараққиётига эмас, босқинчилик йўли билан талон-торож этилиб, 1920 йилда М. Фрунзе ва В. В. Куйбишев томонидан Кремлга жўнатиб юборилди.

34-§. XIX АСРНИНГ ОХИРИ — XX АСРНИНГ БОШЛАРИДА ХИВА ХОНЛИГИНИНГ ИЖТИМОИЙ-СИЕСИЙ ВА ИҚТИСОДИЙ АҲВОЛИ. ЖАДИДЧИЛИКНИНГ ВУЖУДГА КЕЛИШИ ВА МАДАНИЙ ҲАЁТ

1. Хонлиқнинг ижтимоий-сиёсий аҳволи

Хива хонлиги босиб олингач, унинг мустақил давлат сифатидаги аҳамияти йўқолди. Унинг тақдирига дахлдор барча масаладар Рус императорининг ихтиёрига ўтди. Хонлик нафақат сиёсий майиб-мажруҳ қилиниш билан чекланилди, балки ҳудуд жиҳатидан ҳам заифлаштирилиб, Амударёнинг ўнг томонидаги ерлар Россия таркибий қисмига қиритилиб, Туркистон генерал-губернаторлиги томонидан идора этилди. У ерда Россия тартибларини жорий этиш учун Амударё бўлими тузилди. Бўлимнинг маркази Петро-Александровск шаҳри барпо этилиб, унинг маъмурияти Хива хонлигининг бутун фаолиятини назорат қилиб борар эди.

Хива хонлигидан тортиб олинган 76000 кв. км. майдон Амударё бўлимининг ихтиёрига ўтиб кетди. XIX асрнинг 80-йилларида Хива хонлиги бор-йўғи 62237,2 кв. км. ҳудудга эга бўлган кичик давлатга айлантирилди.

1874 йилда расман ташкил этилган бўлим икки приставлик, яъни Нукус ва Чимбой приставликларидан иборат эди. Амударё бўлимининг бошлиғи Сирдарё вилояти ҳарбий губернаторига бўйсунган туманбоши лавозимида бўлса ҳам унинг ҳуқуқлари бешқа туманбошиларга нисбатан анча кенг бўлган. У Туркистон генерал-губернаторининг Хива хони ҳузурдаги мухтор вакили ҳам ҳисобланган.

Хиванинг руслар томонидан босиб олинishi хонликка катта иқтисодий-молиявий зарар етказди. 1873 йили Россия томонидан солинган жарима — 2200 минг сўмни тўлашнинг бутун оғирлиги ҳам халқнинг елкасига тушган эди. Шартнома бандларини бажариш жараёнида император билан хон орасида муносабатлар «илиқлиги» вужудга кела бошлаган. Императорга садоқатли хизматлари учун Муҳаммад Раҳимхон II (1865—1910) рус ҳукумати томонидан «зоти олийлари» мақомига кўтарилиб, генерал-майор унвонига эга бўлган. Хива хонлиги худди Бухоро амирлиги каби Россиянинг бож тизимига ўтказилиб, пул ислоҳоти амалга оширилгандан сўнг империянинг иқтисодий тизимига тўла қарам бўлиб қолди. Хонлик рус капиталистларининг хом ашё базасига, Россия корчалонлари молларининг бозорига айлантирилди.

2. Пахта яккаҳокимлигининг бошланиши ва унинг оқибатлари. Хива—Россия иқтисодий муносабатлари

Хонлиқнинг Россия билан иқтисодий алоқалари Хивадан Оренбургга ҳамда Манғишлоқ орқали Красноводскка ўтган карвон йўллари орқали олиб борилар эди. Ҳали хонлик Россия билан темир йўллар орқали туташмаганлиги сабабли карвон ва Амударё, яъни сув йўли транспорти муҳим аҳамиятга эга эди. 1869 йили жуда катта пахта толаси ортган карвон Красноводскдан йўлга чиқди. Шундан кейин карвондаги пахтанинг ҳажми ҳар йили жадал оша борди. Агар 1870 йилда Россияга Хива хонлигидан жўнатилган пахта 50 минг пуд бўлган бўлса, 80-йилларда бу кўрсаткич 150—200 минг пудга, 1915 йилда эса 900 минг пудга етди.

Пахта савдоси ва унга саноат жиҳатидан дастлабки ишлов бериш асосан рус капиталистларининг қўлида эди. Маҳаллий буржуазия заиф бўлиб, воситачи табақани ташкил этарди.

Хонлиқнинг капиталистик муносабатлар жараёнига тортилиши ва хом ашё етказувчи ўлкага айлантирилишида Москва савдо-саноат акционерлик жамиятлари ва коммерция банклари бўлимлари жадал иш олиб бордилар. Улар бу ерда қишлоқ хўжалик маҳсулотларини (пахта, беда, чарм, ипак ва бошқа турдаги) қайта ишловчи кичик корхоналарга асос солди. Биринчи ишлов берилган маҳсулотни карвон орқали ташиб кетиш анча мураккаблиги туфайли 1910 йилдан бошлаб мунтазам равишда (қишдан бошқа барча фаслларда) Орёл кемачилиги ишлай бошлади. У Хива хонлигини Оренбург—Тошкент темир йўли станциялари билан боғлади. Бу йўлда юк ташиш муттасил ошиб бориб, 1914 йилда 700 минг пуд турли юклар ташилди.

Россия давлати билан олиб борилаётган савдонинг ўсишини қўйидаги нисбатдан ҳам билиш мумкин. Агар Хива хонлигининг Россия билан бутун бир йиллик савдо ишларининг ҳажми 1858—1867 йилларда 803 минг сўмни ташкил қилган бўлса, биринчи жаҳон уруши арафасида бу нисбат 33 миллион 400 минг сўмдан иборат бўлди. Хонликдан Россияга пахта, қорақўл тери, беда уруғи, балиқ, гуруч, мол ёғи, пилла, жун, чарм, қуруқ мева, гилам, валос, намат, чопон, жун газламалар, ҳунармандчилик буюмлари чиқарилган. Россиядан эса газлама, металл буюмлар, ҳар хил идиш-товоқлар, йигирилган иплар, чармдан ишланган буюмлар, керосин, қоп-қанор, ёғоч материаллари, нефть маҳсулотлари, гугурт, буғдой, арпа, қанд-шакар ва ҳоказолар келтирилган.

Лекин асосий чиқариладиган маҳсулот пахта эди. Ундан кейинда ипак ва қорақўл тери чиқариш турар эди.

XX аср бошларидан Хива хонлигида суғориладиган қишлоқ хўжалик экинларини пахта сиқиб чиқара бошлади. Пахтачи-

ликнинг ривожланиши рус капиталининг хонликка кириб келишига кенг йўл очиб юборди.

Қўлаб савдо фирмалари ва коммерция банклари вужудга келди. Улар ўзларининг корхоналари, агентликлари ва савдо омборларига эга эди. Янги Урганчда Рабенек, Циндель, Познанскийнинг «Большая Ярославская мануфактура»сининг филиали, ака-ука Нобель, Москва савдо-саноат жамиятининг маҳкамалари ва агентликлари, «Кавказ ва Меркурий», «Умид», «Шарқий жамият», «Россия транспорт жамиятлари» бор эди. Бу фирма ва жамиятларга маҳаллий савдогарлар воситачилик қилар эдилар.

Савдо-судхўрлик ишларида пахта сотиб олувчилар, тарозидорлар, аравакашлар ва айрим пахта заводи хўжайинлари ўзларига катта бойлик орттириб олдилар. Улар орасидан маҳаллий буржуа, жумладан Аваз бобо Ёқубов, Полвон Ниёз, Сағирчи, Муҳаммад Вафо Юсупов, хоннинг бош вазири Ислом Хўжа каби капиталист вакиллар етишиб чиқди. Ҳам бош ва-зир, ҳам йирик капиталистга айланаётган Ислом Хўжанинг до-руғи Петербургдаги саройда тез-тез тилга олинадиган бўлиб қолган эди.

Ислом Хўжа капиталистик муносабатларнинг хонликка ки-риб келиши йўлида фаоллик кўрсатди. Унинг обрў-эътибори-нинг империя пойтахтида ошиб бораётганлиги Асфандиёрхон-нинг иззат-нафсига путур етказди. Қўп ҳолларда Николай II ва унинг йирик амалдорлари Ислом Хўжа билан кўпроқ муло-қот юритадиган бўлиб қолганлиги вазир билан хон ўртасидаги зиддиятларни чуқурлаштирди. Ислом Хўжа маҳаллий буржуа вакилларининг нуфузларини мустаҳкамлаш учун анча тadbир-ларни амалга оширди. Ана шу тadbирлар туфайли юқорида номлари қайд этилган буржуа вакиллари АҚШ, Оврупаннинг баъзи мамлакатлари билан савдо ишларини йўлга қўйишта эришдилар.

Пахтачиликнинг ривожида Америка пахта уруғлик чигити-нинг хонликда қўлланилиши катта аҳамиятга эга бўлди. XIX аср охиридан бошлаб бу пахта навининг кенг жорий этилиши туфайли миқдор ва сифат ўзгаришларга эришилди.

Бир вақтнинг ўзида Хива хонлигидан Германия, АҚШга бе-да уруғи юборилди. Бу ишлар Рус—Осиё банки ёрдамида амал-га оширилди.

Пахтачилик, беда уруғи тайёрлаш билан бир қаторда пил-лачилик ҳам ривожланиб борди. Рус буржуазияси ўзига катта фойда келтирувчи бу соҳага эътибор бериб, Петро-Алекса-ндровск шаҳрида қурт уруғи станцияси очди. Қурт уруғи ста-нцияси Хива деҳқонларига соғлом қурт тарқатиб турди. Умуман, бу станция Қўйи Амударёда пиллачиликни ривожлантиришга сезиларли ҳисса қўшди.

XIX асрнинг 80- йилларида Хива хонлиги тарихида биринчи марта дастлабки саноат корхоналари пайдо бўлди. 1889 йилда Янги Урганчда «Большая Ярославская мануфактура» ширкати

томонидан буғ билан ишлайдиган 1-пахта тозалаш заводи қурилди. Кейинчалик хонликнинг турли шаҳар ва беклик марказларида ҳам пахта тозалаш заводлари қурилди.

1909 йилда Рус — Осийё банкининг маблағи билан Хива хонлигида жами 81 та саноат корхонаси қурилди. Шулардан икkitаси Янги Урганчда ва 3 таси Гурлан бекляғида эди.

Заводчилар орасида маҳаллий бойлар ҳам пайдо бўлди. Шулардан М. Боққалов ва Салимжоновлар икkitадан пахта тозалаш заводига, ака-ука Тизаевлар, Ебасонов, Мадиевлар ва Хива шаҳридаги савдогарлар ширхати ёттадан заводга эгаллик қиларди.

Заводларда малакали ишчилар, механиклар, слесарлар, техниклар руслардан, малакасиз ишчилар эса туб миллат кишиларидан иборат бўларди. Уларнинг орасида маъсумий ишчилар кўпчиликни ташкил қиларди. Улар ёнда қишлоқ хўжалиги билан шуғулланар, кеч куз, қиш ҳамда трга баҳорда заводда қора ишчи бўлиб ишлардилар.

Заводлардаги меҳнат шароити ниҳоятда оғир, меҳнат ва техника хавфсизлиги йўқ даражада бўлиб, ишчилар соғлиги, меҳнат шароитлари ҳақида гамхўрлик тўғрисида гап ҳам йўқ эди. Иш куни 13—15 соатга ва ҳатто 16—18 соатга чўзилиб, баъзан дам олиш куни ҳам бўлмас эди. Ишчилар оғир меҳнатлари эвазига арзимаган даражада пул олардилар.

Ана шундай аҳволга қарши хонликдаги пахта тозалаш заводлари орасида биринчи марта 1913 йилда Йўлдош Жуманиев бошчилигидаги ишчилар иш ташлаш уюштирилди. Бу иш ташлаш Гурлан беклиги марказидаги пахта тозалаш заводида содир бўлди.

Ишчиларнинг чиқишларини мазкур бекликдаги қолган икkitа завод ишчилари ҳам қўллаб-қувватладилар. Натижада хўжайинлар ишчиларнинг бу чиқишларида илғари сурсан баъзи талабларини бажаришга мажбур бўладилар. Пахта якка оҳимлигининг кучайиши натижасида ундан наф кўрувчилар, яъни рус савдо-саноат доиралари ва уларга воситачилик қилувчи маҳаллий савдо буржуазияси катта бойлик тўплагани ҳолда оддий камбағал деҳқонларнинг аҳволи оғирлаша берди. Юқорида қайд этилган айрим ихтисослашган қишлоқ хўжалик соҳаларининг ривожланиб боришидан меҳнаткаш завоқ эмас, балки ундан тобора кўпроқ бойлик орттираётган мустанлакчилар манфаатдор эди.

Пахтачиликнинг ривожланиши бошқа қишлоқ хўжалик экинларининг, шунингдек озиқ-овқат экинларининг кескин даражада камайишига сабаб бўлди. Бу эса деҳқонларнинг бозорга ва бойларга қарамлигини янада кучайтирди. Натижада бу қарамлик эксплуатациянинг янада кучайишига йўл очар эди.

Эксплуататорлар деҳқонларга пахта сотиб олиш даврида ҳам, эри ижарага бериш пайтида ҳам, ҳар хил истеъмол буюмлари сотиш вақтида ҳам 50—60 фоиз миқдорда суаҳур-

лик фойдаси олган ҳолда, бўлғуси ҳосил ҳисобига бўнак бе-риш йўли билан ҳам зулм ўтказар эдилар.

Пахтанинг бошқа дон экинларини сиқиб чиқариши туфайли ғалла анча қимматлашиб кетди. Агар XIX асрнинг ўрталарида 1 пуд буғдойнинг нархи 50—60 тийин бўлган бўлса, 1913 йилда у 1 сўм 28 тийинга етди. Жўхори, арпа, тарик, мош, ловия ва шунга ўхшаш маҳсулотларнинг нархи ҳам анча кўтарилиб кетди.

Россия саноатчилари халқ турмуш даражасининг кескин пасая бошлаганлигини кўриб-билиб турса-да, ўлкага кўпроқ ғалла келтиришни эмас, ўлкадан кўпроқ маҳсулот олиб кетиш тўғрисида бош қотирар эдилар. Бунинг устига-устак, 1912 ва 1915 йилларда дон ҳосили яхши унмаганлиги натижасида халқ турмуши кескин даражада пасайиб кетди.

Хонликда халқ норозилиги етилиб келмоқда эди. Бунинг устига Асфандиёрхон аҳолининг турмушини яхшилайдиган муҳим чора-тадбирлар кўрмади, тобора ўз майшатига берилди. Солиқлар миқдори тинмай ошаверди. Улар аёвсиз зулм сиёсати билан ундирила бошлади. Асфандиёрхоннинг тутган бундай бадкир йўли ҳатто Ислом Хўжадек тадбиркор вазирни (у хоннинг қайноғаси ҳам эди) йўқ қилиш, сарой амалдорлари орасида ҳам унга қарши гуруҳнинг пайдо бўлишига олиб келди.

3. Хонликда халқ кўзғолонлари ва уларнинг бостирилиши

Хонлик аҳолисининг турмуш кечирishi ва моддий аҳволи биринчи жаҳон уруши даврида янада ёмонлашди. Солиқлардан бешиб турган халқдан оқ подшо армиясига ёрдам баҳонасида (аслида бу мажбурий ундириб олиш эди) озиқ-овқат, кийим-кечак, от, туя каби турли маҳсулот ва уй ҳайвонлари тортиб олина бошланди. Бундай мажбурий тарзда маҳсулот тўплаш тадбирлари туркман, ўзбек, қозоқ, қирғиз, қорақалпоқ овул, ўтов ва қишлоқларида тез-тез ўтказиб турилди. Уларни ўтказишда суинстьемолчиликлар авж олди.

Ана шундай оғир, халқ чидаб бўлмас даражага келган вақтда Асфандиёрхон ўз майшатини ўйлаб ҳарамга турли бекликлардан ёш қизларни тўплаш ҳақида фармон берди. 1915 йилда махсус қиз қидирувчилар гуруҳи хон фармонини бажариш учун турли шаҳар ва қишлоқларга чиқиб кетдилар. Бу имон-этиқоди бут, халқпарвар амалдор гуруҳлар орасида ҳам норозилик уйғотди. Саройдаги бундай кишилар азалдан ҳам Асфандиёрхоннинг тахт бошқарувидан норози эдилар. Бу норозилик 1913 йилда Ислом Хўжанинг хон томонидан махфий топшириқ билан ўлдирилганлигидан сўнг тобора кучайиб кетган эди. Ислом Хўжа хонликни жаҳолат ва қолоқликдан қутқариш учун чуқур ислохотлар бошлашга интилаётган эди. Унинг ўлиmidан сўнг саройдаги барча норози кучлар қози қалон Салимохун ўғли Бобоохун Салимов атрофида тўпланган эди. Бобоохун Салимов (1874—1929) бу пайтда адолатпеша қози қалон си-

фатида хонликда номи гоят машхур бўлиб кетган ҳуқуқшунос олим бўлиб, хон хатти-ҳаракатларини сарой аҳли олдида қоралаган ва шу жасорати учун унинг номи эл-улус ичра тилларда дoston бўлиб кетган эди.

Ислом Хўжани махфий равишда ўлдирганлик сири очилгач, хоннинг Бобоохундек кучли ва машхур рақибини ими-жимиди йўқотиб юборишга юраги дов бермади, чунки бу осон иш эмас эди.

Бобоохуннинг саройдаги жасорати ва халқпарварлик ҳаракатларидан яхши хабардор бўлган вакиллар турли бекликлардан унинг қузурига келиб, хон ва унинг халққа озор берувчи амалдорлари устидан шикоят қилар, ўзларини шариат қонувлари асосида жабрловчилардан ҳимоя қилиш, жиноятчиларни аёвсиз жазолашни сўрашарди.

Бобоохун ўзининг жуда катта ҳуқуқ ва ваколатидан фойдаланиб, 1915 йилда хоннинг энг яқин дўсти, деҳқонларни жабр-зулмга гирифторман этган Маткарим Қакилбойни жазога тортирди. Бу улар ўртасида шундоқ авж олиб бораётган душманлик муносабатларига янада кенг йўл очиб юборди.

Турли бекликлардаги бўлажак кўзғолонларнинг раҳбарлари махфий равишда Қози Қалон мадрасасида тўпланишиб, Бобоохун Салимовдан кўзғолонни яқдил бошлаш тўғрисида йўл-йўриқ, кўрсатмалар олиб кетишарди. Шу тариқа кўзғолон штаби қарийб мадрасага кўчган эди. Ана шу жараёнда Бобоохун кўзғолоннинг ҳақиқий маънавий ташкилотчиси, раҳбарига айланган эди, лекин унинг бу ҳаракат ва кўзғолон билан боғлиқ фаолияти ниҳоятда сир сақланди.

Ниҳоят, Бобоохун Салимов ўзининг ёрдамчиси ва содиқ шоғирди Собир Еқубовдан махфий хат бериб, Гурлан беклигидан кўзғолончилар раҳбари Худойберган бек, қипчоқ кўзғолончилар раҳбари Давлатназар қайроқ, Хўжайлидан Аваз Хўжа ва Исомиддин Эшон, Тошқовуз туркман кўзғолончилар бошлиқларидан Эшонхўжаларга бир вақтда катта куч бўлиб, Хивага юриш бошлашни сўрайди. Худди шу пайтда Бадирикент тарафда Жунаидхон (Қурбон Муҳаммад) сардор туркманларнинг човдир, ёвмуд каби қабила ва уруғларидан ҳарбий қўшин тугзиб, Асфандиёрхоннинг мазкур овуллардаги маъмуриятини тугатишга киришади. Унинг мақсади — рус мустамлакачиларига бўйсунмаган феодал деспотик давлат тузиш эди. Кўзғолончиларнинг Бобоохун Салимовнинг умумий раҳбарлигида кўтарилётган ўзбек, қозоқ, туркман, қорақалпоқлардан иборат қисми жадидлар таъсирида бўлиб, улар хонни ағдариб, демократик тартибларга асосланган давлат барпо этиш ниятида эдилар.

Бобоохун Салимов биринчи рус инқилобидан сўнг хонликда фаолият майдонига тез кириб келаётган жадидлар ҳаракатида энг фаоллардан бири эди. У «Еш турклар» партияси дастури билан ҳам жуда яхши таниш эди.

Ўзига қарши катта хавф туғилаётганлигини англаган Ас-

фандиёрхон дастлаб Жунаидхон қўшинларига қарши ўз сарбозларини жўнатди. Аммо 1915 йилги бу туҳнанишда Жунаидхон уларни тор-мор келтирди. Энди хонлик пойтахтига йўл очилган эди. Натижада Жунаидхон хонлик пойтахти Хивага яқинлашиб қолди. Туркистон генерал-губернаторининг аралашуви билан музокаралар бошланиб, генерал Гешпнер хон билан Жунаидхон ўртасида воситачилик қилди ва битим тузилди.

Аммо Жунаидхоннинг бу битимдан мутлақо қўнгли тўлмади. У 1916 йилнинг январда барча туркман жанговар қабилаларига бош бўлиб, Хивага ҳужум бошлаб юборди. Шу йилнинг 11 февралда Хивадаги рус гарнизонини қуршаб олди. Асфандиёрхон унга пешвоз чиқиб кутиб олишга мажбур бўлди. Унинг қўшини Ичан қалъада турган пайтда Хивага жуда катта куч билан генерал Галкиннинг жазо қўшини бораётганлиги ҳақида телеграмма келди. 1916 йил 16 февралда Жунаидхон шаҳарни талон-торож қилиб, Галкин етиб келмай шаҳарни тарк этди.

Ана шундай шароитда Бобоохун Салимов адолатпеша қози калон сифатида хоннинг ҳарамга қиз тўплаш фармонидан воз кечишни талаб қилди. Аммо Асфандиёрхон, аксинча, бош қози ва шайхул ислом Бобоохун Салимовдан фармонга фатво беришни қатъий талаб қилди. Шу вақтдан бошлаб хон билан қози калон Бобоохун Салимов ўртасидаги зиддият янада чуқурлашди, у ҳукмдорга қарши муҳолифият кучлар тепасида охиригача турди.

Бобоохун Салимовнинг Асфандиёрхонни маънавий айнишдан сақлаш йўлидаги барча ҳаракатлари барбод бўлди. Натижада шайхул ислом билан хон ўртасидаги зиддиятлар ашаддий душманлик муносабатларига айланиб кетдики, бундай ҳол қуролли қўзғолон бошланишига олиб келиши табиий эди.

Бобоохун Салимовнинг турли бекликларга жўнаб кетган хабаргирлари, жумладан, Мулла Мурод Элгузаров, Мулла Матмурод, Мулла Абдулла Бердимуродов, Бобоохуннинг укаси Низомохун Салимовлар қўзғолоннинг бекликлардаги раҳбарлари Бобоохундан ишора кутиб турганлигини маълум қилдилар. У руҳсат бериши билан 1916 йил 14 январда Гурлан беклигидаги Худойберган бек болвчилигидаги қўзғолончилар отряди ҳаракатга келди. Қўзғолоннинг иккинчи куни Манғит, Қипчоқ, Қиёт, Шовот, Тошқовуз, учинчи куни Хўжайли ва Қўнғирот халқи оёққа турди.

Йўл-йўлакай барча бекликлардаги қўзғолончилар отрядлари белгиланган жойларда бирлашиб, 18 январь куни Хива остоналарида пайдо бўлишди. Асфандиёрхон қўзғолончиларга қарши полковник Колосовский бошчилигидаги рус жазо қўшинини ташлади. Қўзғолончилар йўли тўсилгандан кейин Колосовский уларнинг ҳузурига ўз вакилини юборди. Аслида хон вақтдан ютмоқчи бўлди. Бир томонда, Жунаидхон бошчилигида қўзғолон авж олиб борар, иккинчи томонда, ўилаб бекликларни қамраб олган ўзбек, қозоқ, қирғиз, қорақалпоқлар туғёнга

келган эди. Қўрқиб кетган хон ҳеч бўлмаганда Туркистон генерал-губернаторлигидан юборилган жазо қўшини етиб келгунга қадар қўзғолончилар вакиллари билан музокаралар олиб боришга рози бўлди.

Қўзғолончилар Хўжайли қўзғолончилар отряди раҳбари Авазхўжани ва Исомиддин Эшонни, Гурлан халқ ҳаракати бошлиғи Худойберган бекни, Манғит ва Қипчоқ қўзғолончилари номидан Давлатназар қайроқни хон билан музокара олиб борадиган гуруҳга аъзо қилиб сайладилар. Улар полковник Колосовский кузатувида хон саройига борадилар. Худди шу пайтда хон номига шошилич телеграмма етиб келди. Бу Хива хонлигида кўтарилган қўзғолонни бостириш учун тез кунда рус қўшинининг хонликка етиб бориши ҳақида эди.

Асфандиёрхон бу хабарни эшитиб, полковник Колосовскийга қўзғолон бошлиқларини ҳибсга олиш тўғрисида фармон берди. Бобоохун Салимов бу ёмон оқибатларга олиб келишидан хонни ҳам, полковник Колосовскийни ҳам огоҳлантирди. Куч улар томонда бўлгани сабабли Бобоохун Салимовнинг қаршилиги инobatга олинмади. Уларни қутқариш жуда катта маънавий-руҳий тўқнашувга сабаб бўлди. Қўзғолончиларнинг хонлик билан қўлга олинган вакиллари шафқатсизларча қатл этилди.

Қўзғолонни бошлаб берган Гурлан беклигининг ўзидагина фаоллардан 11 киши дорга осилди. Қатл чоғида жазо қўшини қўмондони генерал Галкин билан Асфандиёрхон иштирок этишди. Сўнгра Тошҳовуз, Хўжайли, Тахтақалъа аҳолиси қора қонга ботирилиб, Жунаидхон қўшинини таъқиб қилишга киришилди. Илолли, Бадирикент каби туркман қалъа ва овуллари аҳолиси тигдан ўтказилди.

Қўзғолон кўтарган бекликлар аҳолисига жами 4 миллион 554 минг сўм жарима (контрибуция) солинди.

Шу тариқа қўзғолон аёвсиз бостирилди.

4. Хонликда маданий ҳаёт. Жадиличлик оқимининг вужудга келиши

Хоразм қадим-қадимдан фан ва маданият ўчоғи бўлган. Аммо хонликлараро тинимсиз тўқнашувлар, сўнгра чоризмнинг ўлкани забт этиши, ғорат қилиши ва асрий тўпланган ноёб маданий-илмий мероснинг талон-торож этилиб, Петербургда олиб кетилиши, шунингдек жоҳил амалдор шахслар томонидан илм-фанга қатъий тўсиқлар қўйилиши туфайли маданий тараққиёт бир оз секинлади. Бироқ тараққийпарвар инсонлар, зиёлилар ватанпарвар қисмининг тинимсиз сазъ-ҳаракатлари туфайли ўлкада зиё, маориф ва маданият учқунлари ўчиб қолмади. Улар келгуси авлод олдидаги ўз бурчларини бажариб, жоҳил ва жаҳолатпарастлар қоронғилаштирмоқчи бўлган майдонни чақмоқ каби ёритдилар.

Шуни алоҳида қайд қилиб ўтиш керакки, Муҳаммад Раҳимхоннинг ўзи хонликда маданиятнинг ривожига муҳим ҳисса

қўшди. У ҳукмдорлик қилган йилларда (1865—1910) ҳафта-нинг махсус кунларида уламолар, шоир ва олимлар иштирокда илмий-адабий, маданий-маърифий масалаларга бағишланган йиғинлар, мушоиралар бўлиб турарди. Маърифатпарварларга ғамхўрлик қилишда Ферузшоҳ саховатпеша эди. Саъроӣ ҳазинасидан иқтидорли зиёлиларга маблағлар ажратилиб, ижодкорларга илмий-ижодий шароитлар яратилди.

1877 йилда маърифат тарғиботчиси Отажон Абдалов томонидан (1856—1927) тош босмахонага асос солинди. Унинг маърифат тарқатиш йўлидаги ва матбуотни ривожлантиришдаги хизматлари жуда катта бўлди. Бевосита унинг хизматлари тўғрисида босмахонада Алишер Навоӣ, Фузулий, Мунис, Оғаҳиӣ каби Шарқ мумтоз адабиёти вакилларининг асарлари кўпайтирилиб, эл-улус маънавият гулшанидан баҳраманд қилинди.

XX аср бошларида адабий-бадний муҳитда демократик йўналиш ҳам куртак ёза бошлади. Унда Аваз Утар ўғлининг (1884—1919) овози жаранглаб турди. Аваз Утар ўғли жоҳил ва жаҳолатпараст «қадимчи»лар устидан заҳархандалик билан кулди. Халқнинг кўзини очишда маърифат қудрати катта аҳамиятга эга эканлигини шеърларида тараннум этди. Аваз Утар ўғли ўз дардли мисралари билан ҳам, амалий фаолиятида ҳам халқ эрки, озодлиги ғоялари томонда турди. Даврининг оғир ва ижтимоий муаммоларини мисраларга кўчирди. Шоирнинг «Халқ» деб номланган шеърида бундай ғоялар уфуриб турди:

- Халқи оламни бари айлар тараққий кун-бакун,
- Биз таназзул айлабон қолдик, эдик не қора халқ,
- Кўзларни оҳиста-оҳиста агар очса замон,
- Эй Аваз, бўлмас бунингдек бархо овора халқ.

Тошбосма Хива матбааси илм-маърифатни тарғиб-ташвиқ қиладиган, Хива хонлигидаги тараққийпарвар шоирлар, маърифатпарварлар йиғиладиган марказга айлана борди. У ерда Комил Хоразмий, Табибий, Аваз Утар ўғли, Мутриб, Хона Харобий, Фақирий, Рожий Баёний, Жуманиёз Ҳожи ибн Хивақий, Ҳасанмурод Лаффасий, бастакор шоир ва хаттот Муҳаммад Расул Мирзо, фото сураткаш ва Урта Осийда биринчи кинооператор Худойберган Девоновлар маърифат ҳақида баҳс-мунозаралар уюштириб, уларни тарғиб-ташвиқ этиб, маданий ҳаёт ривожига муносиб ҳиссаларини қўшдилар. 1910 йилда Ферузшоҳ вафот этиб, ўғли Асфандиёр тахтга ўтиргач, у зиёлиларга отаси каби ғамхўрлик қилмади. Асфандиёрхон айш-ишратга берилди, халққа жабр-зулмни кучайтирди. Натижада халқ ўртасида бундай нафратомуз мисралар кезиб юрди:

- Асфандиёр хон бўлди,
- Бағримиз тўла қон бўлди,
- Еганимиз қора нон бўлди,
- Улар бўлдик бу золимнинг дастидан.

Халфа ва шоира Хонимжон опа унинг эрдимлигини ўз қўшиқларида фош қилди, лаънатлаб мисралар битди.

Уша давр муҳити ва маданий ҳаёти ҳақидаги қимматли маълумотлар шоир, таржимон ва тарихнавис олим Муҳаммад Юсуф Баёнийнинг 1913 йилда яратган «Шажарайи Хоразмшоҳий» асарида ўз аксини топган. Баёний ўз асаридаги маълумотлар ҳақиқатга мос экани тўғрисида бундай деб ёзади: «Тарих китоби ёзишнинг бир шарти бор. Тарихий воқеаларни ёзувчи тарафдорлик этмасдан, булган воқеаларни ростлик билан баён этиш керак. Агар ростлик билан баён этмаса, унинг сўзлари ҳеч бир одамга маъқул бўлмайди».

Тадқиқотчи олимлар Баёнийнинг асарини кўп жиҳатдан Мунис ва Огаҳийларнинг асарларидан ҳам юқори қўйишган. «Шажарайи Хоразмшоҳий»да Хива хонлигида яшаган фан, маданият ва санъат арбоблари ҳақида, хусусан Феруз тўғрисида муҳим маълумотлар келтирилган. Баёний Муҳаммад Раҳимхон II га шоир Феруз ва ҳукмдор сифатида аниқ таъриф беради. У «муддати салтанатлари қирқ етти йилу ўн беш кун»дан иборат бўлган Ферузнинг маданиятга ғамхўрлигини бундай тасвирлайди: «Хон ҳазратлари бағоят мушфиқ фуқаро ва бағоят хайрдўст киши эдилар. Кўп мадрасалару масжидлар бино қилдилар».

Муҳаммад Раҳимхоннинг китобга муҳаббатини ва эътиборини ҳам қайд этган Баёний хоннинг ҳафтада икки марта — жума ва душанба кунлари олимларни йиғиб, суҳбатлар уюштиргани, китобхонлик оқшомлари ўтказганини ҳам ёзади. Хоннинг ўз амалдорлари, қўшин бошлиқлари, сипоҳийлари, зобитлари ҳам маърифатли бўлишган ва китобхонликка даъват этган.

Шу билан бирга Баёний ўз асарида Муҳаммад Раҳимхоннинг ҳукмдор сифатидаги салбий жиҳатларидан ҳам кўз юммаган. У хон фармони билан қўзғолончи туркман ёвмутиларидан банди этилганлардан жаллодлар Арк олдида 114 кишининг бошларини таналаридан жудо қилишганини ҳам батафсил ёзади.

Баёнийнинг асари XX аср бошидаги маданий ҳаётнинг ҳаққоний манзарасини чизибгина қолмай, Мунис, Огаҳий, Табибий, Комил Ҳоразмий, Хусравий, Комрон, Муродий каби шоирларнинг ҳаёти ва ижоди ҳақида ҳам қимматли маълумотлар беради.

Хива хонлигидаги эрқарвар ижодкорлар ва зиёлилар рус мустамлака истибдоди остида эзилган ва замон тараққиётидан орқада қолаётган Хива келажаги учун қайғуриб, сиёсий кураш сари отландилар. Илғор тижорат аҳли, ҳунармандлар ва деҳқонларни ўз сафларига бирлаштирган «Ёш хиваликлар» ҳаракати ташкилот сифатида шу тариқа вужудга келди.

Феодал тартиблар ва рус чоризмининг мустамлакачилик сиёсати ўлкада турғунликнинг асосий сабабларидан эди. Шу турғунликнинг ўлка тараққиётига асосий ғовлигини илғор кайфиятдаги ёшлар англаб етдилар. Улар аввало икки аср чор-

раҳасида, яъни XIX аср охири — XX аср бошларида халқни маърифатли қилишга отландилар. Натижада бирин-кетин Гурлан, Шовот, Янги Урганч, Чандирқиёт ва бошқа бекликлар марказларида янги усул мактаблари бўлишга киришилди. Қозон калон Салимохун ва Бобоохун уларнинг анчасини маблағ билан таъминлашни ўз зиммаларига олдидлар.

Ўз фаолиятини маърифат тарқатишдан бошлаган ҳур фикрловчи кишилар Россиядаги биринчи инқилоб, ундан кейин Туркия ва Эронда рўй берган демократия учун кўтарилган чиқишлар таъсирида мустақил сиёсий ташкилотга бирлашдилар. Аста-секин уларнинг сафи истибодга қарши кайфиятдаги одамлар билан тўлиб борди. Уни маблағ билан таъминлашда хоннинг бош вазири Ислоҳ Хўжа ҳам ўз ҳиссасини қўшди.

Биринчи жаҳон уруши арафасида ташкилот расман шаклланди. Унинг асосини эълон қилиб, ўз дастурига ҳам эга бўлди. Ундаги вазифалар амалга оширилганда конституцион монархия, яъни хоннинг ҳуқуқлари парламент томонидан чекланган бошқарув қарор топар, жамиятда демократик тартиблар ўрнатиларди. Бу ташкилотнинг энг йирик раҳбарларидан Бобоохун Салимов дунё сиёсатидан ҳар томонлама хабардор бўлиб, ҳам диний, ҳам илмий етук шахс эди.

«Еш хиваликлар»нинг бошқа бир йирик вакили Полвонийёз Ҳожин Юсупов савдо-саноат вакиллари табақасига мансуб эди. Шунингдек, бу ташкилотнинг фаолларидан яна бири Мулла Жуманиёз Султонмуродов бўлиб, истибоднинг емириш йўлида улар жуда катта хизматлар қилдилар. Улар ҳаётлари қил устида бўлишига қарамай, янги тараққиёт учун сиёсий кураш майдонига кириб бордилар.

«Еш хиваликлар» ташкилотининг дастлабки қабул қилган қарорларидан уларнинг истибод тузумига ва биринчи жаҳон урушига муносабатлари қандай бўлганлигини ҳам билиб олиш мумкин: «Мазлумларни зояимлардан қутқариб, асрлар бўйи қуллик занжиридан, феодал тартиблардан иборат бўлган чиркин тузумни йўқотиш зарур. Чунки бу тузумнинг ўрнига тинчлик ва тенглик асосига қурилган халқ жумҳуриятини тузиш ҳамда уни идора этиш халқнинг мурод-мақсадидир. Шунинг учун уларнинг шиори — «Ҳамма ишлашга мажбур».

Урушга муносабат масаласида қабул қилинган «Баёнот» ҳам диққатга сазовор бўлиб, «Еш хиваликлар» урушни қоралайди. Унинг империалистик, босқинчилик уруш эканлигини таъкидлаб, бу уруш меҳнаткашлар бошига мислсиз офат келтириши боис унга қарши норозилик билдиришади.

«Еш хиваликлар» ташкилоти дастлабки қарор ва ҳужжатлари билан таништириш учун энди тузилаётган ячейкаларига ўз вакилларини жўнатишди. Урганч, Кўҳна Урганч, Тошҳовуз ва бошқа беклик ва қалъаларда вужудга келаётган ячейкалар ўта махфий ва эҳтиёткорлик билан иш кўриб, ушбу ҳужжатларни ишончли одамлар орасида тарғиб қилишар эди. Шу туфайли «Еш хиваликлар» ташкилотининг сафи истибодга нафрат би-

лан қаровчи турли табақалар ва сиёсий қатламларнинг закиллари билан тўлиб борди.

Мавзу юзасидан савол ва топшириқлар

1. XIX аср охири — XX аср бошларида Хива хонлигида сиёсий-иқтисодий аҳвол қандай эди?
2. Ўлкада пахта яккаҳоқимлигининг бошланиши ва унинг оқибатларини айтиб беринг.
3. Хива—Россия иқтисодий ва савдо муносабатлари қандай ривожлана борди? Ривожланиш хусусиятларига далиллар келтиринг.
4. Халқ турмуш тарзининг пасайишига қандай жараён ва тадбирлар ўз таъсирини кўрсатди? Уларни аниқланг.
5. Хонликда қўзғолон қачон бошланди? Унинг шафқатсиз бостирилишига доир мисоллар келтиринг.
6. Хонликда маданий ҳаётнинг ривожланиши, унга ҳисса қўшган маърифатпарварлар ҳақида нималарни биласиз?
7. Жаҳидларнинг вужудга келиши ва уларнинг мақсад, вазифалари ҳақида сиёсий фаолиятини ёритиб беринг.

МАВЗУГА ДОИР ҲУЖЖАТ

Хива хони Саид Баҳодир Асфандиёрхоннинг полковник Волковга 1916 йил 16 октябрдаги қабул чоғида берган изоҳи

Полковник Колосовскийга берган пулларим вақтини аниқ ёзмаганман, лекин дафтарчамдаги ёзувларда ақс этганларини озгаки баён қиламан. 1915 йил бошида полковник Колосовскийга Матвафо орқали 5000 сўм бердим. Ўша орқали унга яна 5000 сўм жўнатдим. 1915 йилнинг иккинчи ярмида Матвафо ишдан бўшатилганидан сўнг Тошкентдан қайтган полковник Колосовскийга Абдуллахон орқали 5000 сўм бериб юбордим. 10 кундан кейин эса Матвафони биринчи вазир сифатида қайта мансабга тайинлаганимдан сўнг полковник Колосовский мендан яна пул олиш истагини билдирди ва у 1916 йилнинг июнда шахсан ўзимдан 10000 сўм олди. Матвафо менга полковник Колосовскийнинг мендан тулпор олиш истаги борлигини хабар қилди, шунда Матвафо барча отларимни унга кўрсатишни буюрди. У ўзига икки отни олди. 1916 йилнинг қишида мен рус армияси зобитлари ва аскарларига пўстинлар совға қилганимда, Матвафодан полковник Колосовскийга нимани тортиқ қилиш лозимлиги ҳақида сўраганимда у Колосовскийнинг нарсадан кўра пулни афзал кўришини айтди. 1915 йилнинг ноябрида бўлса керак, полковник Колосовский хотини билан олдимга келганида уларнинг ҳар бирига пўстин учун 2000 сўмдан, ҳаммаси бўлиб 4000 сўм тутқаздим.

Матвафонинг маслаҳатига кўра, мен полковник Колосовскийнинг хотини учун А.осквадан бр.ллиант исмирғалар буюртирдим ва шахсан унга топширдим. И.ирғалар 4000 сўмга тушди. Полковник Колосовскийнинг хотини ўша 1915 йили кетадиган бўлганида унга йўл харажати деб 1000 сўм тутқаздим. Матвафо Колосовский менинг олдимга келиб-кейтиб юрганидан хафақон эканини билиб, 1915 йил охирида унга 5000 сўм юбордим. 5—6 кундан сўнг Колосовскийга шахсан 5000 сўм бердим.

10 кундан сўнг яна 5000 сўм тутқаздим. Бир неча кундан сўнг **Матвафо** менга Колосовский яна мендан умидворлигини эшитиб, полковникка 5000 сўм бердим. Бир неча кундан кейин **Матвафо** менга полковник Колосовский оз миқдордаги пулга қавоат ҳосил қилмаганини айтгач, мен полковник Колосовскийга шахсан 20000 сўм тутқаздим.

Шу йил бошида ёвмутлар Хива қалъаси остонасида жанг қилаётганликларида мен Колосовскийнинг илтимосига кўра шахсан унга 5000 сўм топширдим. Генерал Галкин туркманларни тинчлантириб, Хивадан жўнаб кетгач, полковник Колосовский **Матвафонинг** укаси **Абдурахмон** орқали менга ўзининг бу ерда бўлишидан фойда кўриш ниятини айтганидан сўнг мен унга **Абдурахмон Бакалов** орқали 30000 сўм юбордим. Кисловодскка кетишимдан олдин икки кун илгари полковник Колосовскийга икки бойлам пул: бирида 25000 сўм, иккинчисида 50000 сўм — ҳаммаси 75000 сўми **Абдурахмон Бакалов** орқали жўнатдим. 1916 йилнинг ёзида Қавказга кетишимдан бир кун аввал полковник Колосовский олдимга хотини ва қизи билан хайрлашувга келганида унинг қизига 3000 сўм совға қилдим. Ҳаммаси бўлиб 187000 сўм.

Ушбу ҳужжатга имзо чекканлар:

Махфий полиция бошлиғи, полковник Волков

Таржимон Мамедов

Ҳурматли ўқувчилар! Сизлар тарихимизнинг энг оғир ва муқддас, шу билан бирга мардонавор кураш даври ҳақида лавҳалар ўқидингиз ва ўзингизга тегишли хулоса чиқариб олдингиз.

XIX асрнинг иккинчи ярмида Ўрта Осиёда Бухоро амирлиги, Қўқон ва Хива хонликлари мавжуд эди. Улар аграр хўжаликка асосланган бўлиб, типик феодал, мустақил мусулмон давлатлари эди. Уларнинг аҳолисини асосан ўзбеклар (шу жумладан қипчоқлар ҳам), қарғизлар, тожиклар, қовоқлар, туркманлар ва қорақалпоқлар ташкил қилган. Оз миқдорда уйғурлар, турклар ва араблар ҳам бор эди. Улар деҳқончилик, чорвачилик, ҳунармандчилик ва савдогарлик билан шуғулланар эдилар. Қарғизлар, қовоқлар, туркманлар, қипчоқлар ва қорақалпоқларнинг кўпчилиги кўчманчилар эди. Ўзбеклар, тожиклар ва бошқалар ўтроқ ҳолда яшар эдилар. Бухоро амирлигида форс тили, Қўқон хонлигида форс ва ўзбек тиллари, Хива хонлигида эса ўзбек тили давлат тили ҳисобланган. Барча ҳужжат ишлари асосан давлат тилида олиб борилган.

Хонликлардаги ерлар давлат, жамоат ва хусусий шаклларда бўлган амлок, мулки ҳур ёки мулки холис ва вақф ерлари. Аммо улардан амалда фойдаланиш хонликларда турлича бўлиб, фарқ қилган.

Сув масаласи энг муҳим муаммолардан бири бўлиб ҳисобланган, ундан жуда ҳам авайлаб, исрофгарчиликка йўл қўймай фойдаланишлар эди. Ҳашар йўли билан канал ва ариқлар қазилиб, дарёлардан сув чиқарилаётган, қишлоқ ва шаҳарлар ободонлаштирилган, янги ерлар ўзлаштирилиб, қишлоқ ва шаҳарлар барпо этилган, боғ-роғлар яратилган.

Деҳқончилик, чорвачилик ва ҳунармандчилик маҳсулотлари ички ва ташқи бозорларда сотилган. Бунинг натижасида хонликларда савдо-сотиқ анча ривожланиб асосан товар-пул ва бартер муносабатлари шаклида амалга оширилган. Нарх-наво қаттиқ назорат қилинган. Харидорлар ҳақида хиёнат қилган сотувчилар жазоланган, айниқса ўғирлик қилганларга қаттиқ ва шафқатсиз жазо берилган. Шунинг учун ҳам дўкон ва уйларда қулф ишлатилмас эди.

Ташқи савдо ҳам анча яхши ривожланган эди. Ўрта Осиё хонликлари Россия, Эрон, Афғонистон, Хитой, Ҳиндистон, Туркия ва бошқа мамлакатлар билан савдо-сотиқ қилиб турар эди. Нарх-наво нисбатан арзон эди, фақат табиий офат, уруш йиллари нарх-наволар маълум даражада ошиб кетар эди. Тинчлик ва осойишталик йилларида, масалан, ҳунарманда бир ҳафталик маошига бир семиз қўй сотиб олиши мумкин эди.

Меҳнаткаш омманинг турмуш ҳаёти анча оғир эди, чунки ернинг асосий кўп қисми бой ва амалдорларнинг қўлида тўпчилиган. Ерсиз аҳоли кўп эди, ишсизлар сонини ҳам оз эмасди. Бунинг устига турян хил солиқлар мавжуд эди.

Давлат идораларида хизмат қилувчи амалдор ва мансабдорлар хаёндан катта миқдорда маош олардилар. Шунинг учун улар кўпинча ўз хўжалиқларига хиёнат қилмай садоқатли хизмат қилар эдилар.

Қонун чиқарувчи ҳокимият тепасида амир ва хонлар турган. Улар мамлакатни олий тоифадаги ишончли амалдорларга таяниб идора қилардилар. Айрим манбаларга қараганда, имон-эътиқодига зид иш қилувчи баъзи ҳуқуқшунос мансабдорларнинг феодаллар устидан тушган шикоятларини очиб

ташлаган ўрнига халқни эксплуатация қилишда феодалларга ён босиб, реакцияон йўл тутган ҳўллари ҳам учраб турган.

Суд ишлари руҳонийлар қўлида эди. Ҳуқуқ-тартибот масаласи билан қозилар, муфтилар ва бошқа бек ва библилар шуғулланар эдилар. Оғир сиёсий-жиноий ишларга амир ёки хонларнинг ўзлари ҳўкм чўқарар эдилар. Улимга жазо этилганлар шу заҳотиёқ омма олдида қатл этилган.

Хонликларнинг мудофаа қўбилияти Оврўпа мамлакатларига нисбатан заиф бўлиб, қуролланиш даражаси паст аҳволда эди. Уларни замонавий қуроллар билан таъминлаш учун мутахассислар ва маблағ ҳам етишмас эди. Шу билан бирга ўзаро феодал урушлар учала хонликларни анча заифлаштириб, фан ва маданиятга ҳам салбий таъсир этган эди. Аммо булар юксалишга қанчалик тўсиёқ бўлмасин, бой маданият тарихига эга бўлган авлодларимизнинг маънавий ҳаётини тамоман тўхтатиб қола олмади. Диний-ахлоқий китоблардан ташқари тил, адабиёт, математика, мантиқ, тарих, география, фалакиёт каби фанлар мадраса ва мактабларда ўқитилар эди. 1876 йилги маълумотга қараганда, Фарғона водийсида 53% аҳоли саводал бўлган.

Самарқанд, Бухоро, Қўқон, Тошкент, Андижон, Наманган, Марғилон каби шаҳарлар маданият марказлари бўлиб ҳисобланар эди. XIX асрнинг иккинчи ярмида Бухоро амирлиги, Қўқон ва Хива хонликларида ёзилган ҳамда кўчирилган минг-минглаб подир китоблар ва архив ҳўжжатлари бунга далил бўла олади.

Хаттотлар китоб кўчириш соҳасини ривожлантириб, уни санъат даражасига етказдилар. Хаттотларимиз ёзувни бадний завқ берувчи воситада уни гўзаллик олами билан зийнатлаб, тафаккур ижодининг мужассам маъсулига айлантирдилар.

Ўрта Осиёда босмахона XIX асрнинг иккинчи ярмида пайдо бўлди. Дастлаб Тошкент, Қўқон, Наманган, Самарқандда тошбосма (литография) лар, сўнгра типографиялар пайдо бўлди. Натижада газета ва китобларни кўп нусхада кўпайтириш имконияти яратилиб, хаттотларга бўлган муҳтожлик камая борди ва хаттотлик санъатига зарба урилди.

Ўрта Осиёда тарихнавислик, хаттотлик, шoirлик зиёлиларимиз учун одoғий ҳол ҳисобланган, улар фақат бир соҳа билан шуғулланмаганлар. Кўплаб шoirларимиз ҳам хаттот, ҳам тарихчи эдилар. Бундай ҳўллар Оврўпада деярли учрамайди.

Адабиёт-вакиллари ўз асарларида инсон, табиат, жамият ва унинг руҳий муаммолари ҳақида ёзишган. Бу жумбоқлар таҳлили шoir иқтидорини, тафаккури сайқалидан ўтган шеърий-фалсафий тушунчалар сифатида поэзияда ўз ифодасини топган.

Бу давр адабиётининг яна бир қизиёқ ва муҳим томони шундаки, XIX асрнинг иккинчи ярми ва XX асрнинг бошларида кўплаб истеъодли ва халққа машҳур бўлган шoirлар яшаб ижод этганлар. Бу ҳўлни мағрур билан айтиш мумкинки, бирор Оврўпа мамлакатлари тарихида бунчалик кўп шoirлар бўлмаган. Бу эса ўзбек ва бошқа Ўрта Осиё халқлари кўп қиррали маданиятининг яна бир тармони бошқа мамлакатларга нисбатан анча юқорида турганлигидан далолат беради.

Санъаткорлар ҳам Ўрта Осиё халқлари ижтимоий-маданий ҳаётини муҳим ўринни эгаллади. Халқимиз орасидан ажойиб қўбилият эгалари—савдалар, хондалар, бастакорлар етишиб чиқди.

Шаҳарларда ҳашаматли ўрдалар, саройлар, мадраса ва масжидлар қурилди. Буларнинг сони кам бўлса-да, аммо улар халқ ўз маданий қадрияти, меъморчилик санъатини ардоқлаб сақлаб қолганлигининг намунасидир.

Ўрта Осиёлик табиблар ўз замонасининг машҳур ва ҳурматли кишилари эдилар. Улар ўлкамизда кўп учрайдиган зираворлардан дори-дармонлар тайёрлаб, турли хавfli касалликларни даволашар эдилар. Уларнинг билими ва қобилияти нақадар юқори ва фойдали эканлиги айниқса XX асрнинг 90-йилларида исботланмоқда. Ҳозирги кунларда уларнинг ёзиб қолдирган қўлёзмаларидан кенг фойдаланилмоқда.

Ўрта Осиё халқлари туришида ҳунармандчилик муҳим ва қадрли машғулот тури ҳисобланган. Булар ичида айниқса темирчи, мискар, заргар, кулол, харратчи, тўқимачи, жувозчи, кўнчи, этик ва маҳсидўз, каштачи ва бошқа соҳа ҳунармандлари кенг тарқалган эди. Ҳатто уларнинг кўнчилиги Бутун Россия ҳунармандчилар кўргазмасида иштирок этиб, олтин, қумуш ва бронза нишонлари билан тақдирланганликларини эслаш кифоядир. Ҳозирги кунларда эса ҳунармандчилик маҳсулотларининг XIX асрнинг иккинчи ярмида тайёрланган намуналари жаҳоннинг кўплаб музейларида сақланиб намойиш қилиб келинмоқда.

XIX асрнинг иккинчи ярмида Ўрта Осиё хонликларида солиқларнинг ўтган асрдаги турлари сақланиб, улар қаторига яна қўшимча солиқлар жорий этилган эди. Бу эса халқ учун оғир юк бўлди. Турли солиқлар ва ҳашарлар орқали халқ эксплуатация қилинар эди. Бу айниқса Қўқон хонлигида Худоёрхон даврида авжга чиқиб кетди ва халқ қўзғолонлари бўлишига асосий сабаблардан бири бўлди. Масалан, Қўқон хонлигида 1853—1871 йиллар ичидагина 12 та қўзғолон бўлиб ўтди. Албатта, уларнинг бошқа сабаблари ҳам бўлган.

XIX асрнинг ўрталарига келиб Россия ва Англия манфаатлари Ўрта Осиёда тўқнашди ва шафқатсиз рақобатчиликка айланди. Инглизлар Россиянинг чегаралари Афғонистонга етиб келмаслигини астойдил истар эдилар. Ҳеч бўлмаганда хонликлар икки давлат ўртасида бетараф майдон бўлиб қолишини хоҳларди. Шунинг учун Англия Бухоро амирлиги бошчилигида Қўқон ва Хива хонликларини бирлаштирмоқчи бўлди, аммо бунинг уддалай олмади. Сўнгра учала хонликларни Россияга қарши ҳарбий битим туздаришга интилди. Россиянинг Ўрта Осиёдаги мустақил давлатларни босиб олишига ишонмаган Бухоро амира инглизлар таклифини инкор этди. Лекин шунга қарамасдан Англия хонликларга ўз ҳарбий мутахассисларини юбориб, мудофаа кучини мустаҳкамлашга ёрдам бериб турди.

Россия ўз жосусларини хонликларга юбориб турди, кўплаб амалдорлар ва савдогарларни ўз тарафдорига айлантириб, дипломатияни ишга солиб ўз мақсадига аста-секин эриша борди. Хулоса қилиб айтганда, Англия — Россия рақобатчилигида Россия ғолиб чикди ва Ўрта Осиё хонликларини босиб олишга киришди.

1867 йилда босиб олинган барча ерлар бирлаштирилиб, Туркистон генерал-губернаторлиги таъсис этилди.

Ўрта Осиё Россиянинг хом ашё базасига, арзон иш кучига ва савдо бозорига айлантирилди. Унинг халқи эса камситилиб, ҳуқуқлари кескин даражада чегараланиб қўйилди. Халқ қашшоқлаша борди. Миллий урф-одатлар сақланиб қолдирилганлигига қарамай, амалда иложи борича уларга йўл қўймасдан рус маданияти, урф-одатларини маҳаллий аҳоли онига синдириш сиёсати олиб борилди. Россиядан кўплаб мужиклар кўчириб келтирилиб

уларга энг яхши ерлар маҳаллий аҳолидан тортиб олиб берилди. Булардан ташқари солиқлар ҳам ошириб юборилди, эксплуатация кучайтирилди, булар оқибатда халқнинг норозилигига олиб келди. 80—90-йилларда Туркистоннинг кўп ерларида қўзғолонлар бўлиб турди. Масалан, 1892 йили Тошкентда. 1898 йили эса Фарғона вилоятидаги «Андижон қўзғолони» ёки «Дукчи Эшон қўзғолони» номлари билан машҳур бўлган қўзғолонлар бўлиб ўтди. Бу қўзғолонларга ижобий баҳолар берилди. Чунки уларнинг иштирокчилари халқ ва Ватан эрки, озодлиги учун жонларини фидо қилган эдилар.

Чор ҳукумати Туркистон бойлигидан унумли фойдаланиш учун ўлкага темир йўл ўтказди, завод ва фабрикалар қурди, шифохоналар ва янги мактаблар очди. Шу билан бирга Оврупага йўл очилди, маҳаллий буржуазия ва ишчилар синфи пайдо бўлди, инқилобий гоялар тарқалди. Булардан ташқари Туркистон ўлкасига баъзи бир ёмон иллатлар ҳам кириб келди. Буларнинг оқибатида халқ қашшоқлашди, дин топталди, миллий маданият камситилди, зиёлиларнинг кўпчилиги Сибирга сургун қилинди, ватанпарварлар эса қатл этилди. Аммо маҳаллий халқ бутунлай эгилмади, ўз озодлиги ва мустақиллиги учун тинимсиз кураш олиб борди. Бу борада кўплаб қурбонлар бўлди, аммо миллий қадриятларни, динни, урф одатларни, маданиятни сақлаб қолишга эришилди, янги ватанпарвар зиёлилар етишиб чиқди.

МУНДАРИЖА

Қириш. XIX аср иккинчи ярми ва XX аср бошларидаги ватанчимиз тарихига бир назар	3
I ҶО В. XIX АСРНИНГ ИККИНЧИ ЯРМИ БОШЛАРИДА ЎРТА ОСИЁ ХОНЛИКЛАРИНИНГ ИЖТИМОЙ-СИЁСИЙ, ИҚТИСОДИЙ ВА МАДАНИЙ ҲАЁТИ	
1-§. Ўзбек хонликларининг ижтимоий аҳволи	7
1. Ўрта Осиёда феодал муносабатларнинг ўзига хос хусусиятлари	7
2. Хонлиқларда ер эгаллиги ва унинг шакллари	7
3. Сув муаммоси ва уни ҳал қилиш йўлида хонлиқларда олиб борилган тадбирлар	8
4. Қишлоқ хўжалиги	9
5. Ички ва ташқи савдо	10
2-§. Ўрта Осиё хонликларининг давлат тузуми	12
1. Хонликларнинг ҳудудий ва маъмурий-сиёсий бўлиниши	12
2. Давлат бошқаруви	13
3. Суд ва жиноий ишлар, уларни ҳал қилиш	13
4. Хонликларнинг ҳарбий аҳволи	17
3-§. XIX асрнинг иккинчи ярмида Ўрта Осиё халқлари маданияти ва санъати	18
1. XIX асрнинг иккинчи ярмида тарихий шароит ва унинг маданий ҳаётга таъсири	18
2. Ўрта Осиё хонлиқларида хаттотлик ишлари ва унинг санъат даражасига кўтарилиши	20
4-§. XIX асрнинг иккинчи ярмида Ўрта Осиё халқлари маданияти (давоми)	28
1. Тарихнавислик ва хаттотлик	28
2. Адабиёт	29
3. Санъат ва халқ труппалари, қизиқчилик	32
4. Меъморчилик	34
5. Табобат	36
5-§. Ҳунармандчиликнинг ривожланиши. Солиқ ва мажбуриятлар. Халқ кўзғолонлари	37
1. Ҳунармандчилик ва унинг турлари	37
2. Солиқ ва мажбуриятлар	40
3. Халқ норозилик ҳаракати ва кўзғолонлар	41

II БОБ. ЧОР РОССИЯСИНИНГ ЎРТА ОСИЁНИ БОСИБ ОЛИШИ

6-§. Чор Россиясининг Ўрта Осиеъни забт этишга киришуви.	
Кўзон хонлигига ҳужум	43
1. Ўрта Осиеъ масаласида инглиз-рус рақобати	43
2. Кўзон хонлигининг босиб олиниши. 60-йилларда ҳарбий ҳаракатларнинг бориши	44
7-§. Чор армиясининг Тошкентни босиб олиши	47
1. Тошкент — стратегик шаҳар ва уни эгаллаш муаммоси	47
2. Тошкентга ҳужумнинг бошланиши	48
3. Тошкент учун жанг	49
8-§. Туркистон ҳарбий округининг ташкил қилиниши ва Бухоро амирлигининг Россия империясига бўйсундирилиши	53
1. Бухоро билан Россия ўртасидаги муносабатлар ва унинг кескинлашуви	53
2. Туркистон генерал-губернаторлигининг ташкил қилиниши	54
3. Бухорога қарши ҳарбий ҳаракатларнинг давом этиши	54
4. Амирлик ҳудудида халқ ҳаракатининг кучайиши ва унинг бостирилиши	55
5. Ўрта Осиеъ — рақобат майдони. Англия—Россия муносабатларининг кескинлашуви	56
9-§. Чор Россияси томонидан Хива хонлигининг босиб олиниши	58
1. Хива хонлигига қарши ҳужум режалари	58
2. Хива хонлигининг забт этилиши	59
3. Адолатсиз сулҳ шартномасининг имзоланиши ва хонликнинг мустахлакага айлангизрилиши	61
4. Хива хонлигидаги туркманларнинг галаёнлари ва уларнинг қирғин қилиниши	61

III БОБ. ХАЛҚ ВА МИЛЛИЙ ОЗОДЛИК ҲАРАКАТЛАРИ

10-§. Кўзон хонлигида халқ ҳаракатининг бошланиши	69
1. Кўзғолоннинг бошланиш сабаблари	69
2. Кўзғолоннинг хусусияти ва ҳаракатлантирувчи кучлари.	70
3. Кўзғолоннинг умумхалқ тусини олиши	71
11-§. Халқ озодлик ҳаракати	73
1. Хонликда икки ҳокимиятчиликнинг вужудга келиши ва сиёсий тангликнинг кучайиши	73
2. Озодлик ҳаракатининг юксала бориши	74
3. «Бўлиб ташла, ҳукмиронлик қил!»	75
4. Хонлик	77
5. Пўлатхоннинг сиёсий ҳокимиятни мустаҳкамлаш учун қўрган чора-тадбирлари	77
6. Мустахлакачи генералларнинг қўшқи ҳужум режалари ва Пўлатхон кўзғолонининг тор-мор қилиниши	78
12-§. Халқ озодлик ҳаракатининг икунн, оқибатлари ва аҳамияти	79
1. Бўйсунмаган ватанпарварлар ва нотенг жанглар.	79
2. Миллий озодлик ҳаракатининг бостирилиши ва унинг оқибатлари	82

**IV БО В. РУС ЧОРИЗМИ МУСТАМЛАКАЧИЛИК ИДОРА УСУЛИНИНГ
ЖОРИЙ ЭТИЛИШИ**

13-§. Россия империясининг Урта Осиё хонликларини мустамлакага айлантириши. Туркистон генерал-губернаторлигининг сиёсий-маъмурий тузуми	84
1. Рус чоризми мустамлакачилиги ва унинг ўзига хос хусусиятлари	84
2. Туркистон ўлкаси марказий бошқаруви	87
3. Вилоятлар бошқаруви	83
14-§. Туркистон шаҳарлари ва уларни бошқариш. Тошкент шаҳар Думасининг ташкил этилиши	90
1. Туркистон шаҳарлари ва янги шаҳарларнинг вужудга келиши	90
2. Тошкент — Туркистон генерал-губернаторлиги маркази.	91
3. Шаҳарни идора қилиш	91
4. Шаҳар аҳолисининг машғулотлари	92
15-§. Чоризмининг Туркистонда ер-сув муносабатлари соҳасидаги сиёсати. Қишлоқларни бошқариш	94
1. Чор мустамлакачиларининг ўлкадаги ер-сув муносабатларига доир сиёсати	94
2. Қишлоқларни бошқариш	95
16-§. Туркистон генерал-губернаторлигида полиция ва суд	97
1. Мустамлака Туркистонда полиция ва унга берилган ваколатлар	97
2. Судлар фаолияти	97
3. Империя суди ва унинг ўзига хос хусусиятлари	98
4. Халқ судлари	100
17-§. Россия империясининг кўчирувчилик сиёсати ва унинг оқибатлари	101
1. Кўчириш сиёсати ва унинг сабаблари	101
2. Кўчириш сиёсатининг янада кучайтирилиши	102
3. Мустамлакачи ҳукуматнинг кўчириш сиёсатидаги набрантлари	103
18-§. Урта Осиё темир йўлининг қурилиши ва унинг ўлкада капиталистик муносабатларнинг кириб келишига таъсири. Дастлабки sanoat корхоналари.	104
1. Темир йўл қурилиши, унинг асосий мақсадлари ва вазифалари	104
2. Урта Осиёда темир йўллари аҳолининг бошланиши	105
3. Темир йўлда юк ташини	105
4. Темир йўл ишчилари ва унга маъмулий аҳолини қабул қилишдаги тўсиқлар	106
5. Sanoat корхоналарининг вужудга келиши бошланиши	108
V БО В. XIX АСРНИНГ 80—90-ЙИЛЛАРИДА ТУРКИСТОНДА ХАЛҚ ҲАРАКАТЛАРИ	
19-§. XIX асрнинг 80—90-йилларида халқ ҳаракатларининг вужудга келишидаги шарт-шароитлар	110
1. Мустамлакачилик жабр-зўлмининг кучайиши (сиёсий зулм)	110
2. Рус чоризмининг Туркистондаги мақсади, вазифалари ва унинг моҳияти	110
3. Иқтисодий зулм	112
4. Халқ ҳаётининг қампоқлашуви	113

20-§. Халқ ҳаракатининг бошланиши	115
1. XIX асрнинг 80-йилларида Фарғона водийсида норозилик ҳаракатлари	115
2. 1885—1890 йилларда халқ ҳаракатининг бориши	116
3. Халқ ҳаракатига қарши жазо тадбирларининг кучайтирилиши	120
21-§. Тошкентдаги 1892 йилги қўзғолон	121
1. Қўзғолоннинг бошланиш сабаблари	121
2. Қўзғолоннинг бошланиши	122
3. Қўзғолон бостирилгандан кейин кўрилган чора ва тадбирлар	124
22-§. XIX аср охирида миллий озодлик ҳаракатининг етилиши. Дукчи Эшон	125
1. Миллий озодлик ҳаракатининг етилиши	125
2. Муҳаммад Али Эшон (Дукчи Эшон) (1846—1898)	126
3. Машаққатли изланишлар ва чет элларга сафар	127
4. Дастлабки суд ва тергов	128
23-§. Қўзғолоннинг бошланиши ва унинг мағлубиятга учраши	130
1. Қўзғолоннинг тайёрланиши	130
2. Қўзғолоннинг бошланиши	132
3. Қўзғолоннинг бостирилиши	134
4. Қўзғолончиларнинг жазоланиши	138
24-§. Мустамлакачилик зулмининг кучайиши.	145
1. Руслаштириш сиёсатининг авж олдирилиши	145
2. Мустамлакачиликни янада кучайтирувчи тадбирларнинг иш-лаб чиқиши ва уларнинг зудлик билан амалга оширилишини таъминлаш чоралари	146
VI БОБ. ТУРКИСТОН ЎЛКАСИДА МАДАНИЙ ҲАЁТ. ХАЛҚ ТУРМУШ ТАРЗИ	
25-§. Туркистоннинг маданий ҳаёти. Халқ маорифи	148
1. Халқ маорифи	148
2. Мадрасалар ва уларнинг таълим-тарбиявий усуллари	148
3. Янги усул мактаблари	149
4. Рус-тузем мактаблари	150
26-§. Туркистонда адабиёт, санъат ва халқ турмуш тарзи	152
1. Ўрта Осиё босиб олингандан кейинги тарихий-ижтимоий вазият	152
2. Адабиёт ва ижтимоий-фалсафий фикрлар	153
3. Тарих, археология ва этнография	155
4. Табиий фанлар	160
5. Санъат ва меъморчилик	161
6. Мусиқа санъати	163
7. Халқ оммаси турмушининг маънавий томонлари	164
VII БОБ. ТУРКИСТОН ЎЛКАСИДА КАПИТАЛИСТИК МУНОСАБАТЛАРНИНГ РИВОЖЛАНИШИ. МАРКСИЗМ ВА ИНҚИЛОБИЙ ҲАРАКАТНИНГ ТАРҚАЛИШИ. ИНҚИЛОБИЙ ҲАРАКАТЛАР	
27-§. Туркистон ўлкасида капиталистик муносабатларнинг ривожланиши ва меҳнаткашлар аҳволининг ёмонлашуви. Ўлкада марксизм ғояларининг тарқалиши	166
1. Туркистон — Россиянинг жом ашё манбаи	166
2. Халқ аҳволининг ёмонлашуви	168

3. Туркистон ўлкасида марксизм баяларининг ёйилиши ва со-
циал-демократик ташкилотларининг ташкил топиши 169

29-§. Биринчи рус инқилоби ва унинг Туркистон ўлкасига таъ-
сири 172

1. Биринчи рус инқилоби ва унинг Туркистон ўлкасига таъсири 172
2. 1905 йилнинг қиши ва баҳорда деҳқонлар ғалаёнлари 172
3. Социал-демократия ва ишчилар ҳаракатининг кучайиши 174
4. Рус инқилобининг шаҳар туб жой аҳолисига таъсири 178
5. Қишлоқда синфий курашнинг кучайиши. Намоз Пиримқулов
фаолияти 182

29-§. Жадидлар ҳаракатининг вужудга келиши ва фаолияти.
Мустахлак истибоддини кучайтириш йўлидаги чора-тадбирлар 187

1. Жадидлар ҳаракатининг вужудга келишидаги тарихий шарт-
шароитлар 187
2. Жадидчиликнинг пайдо бўлиши 188
3. Туркистонда жадидчилик ҳаракатининг вужудга келиши 189
4. Ўлкада жадидчилик ҳаракатининг кучайиши 190
5. Туркистонда хоризм махфий полициясининг ташкил қили-
ниши ва унинг жадидларга муносабати 195

30-§. Туркистонда Давлат Думасига сайловларининг ўткази-
лиши ва унинг оқибатлари 200

1. Давлат Думасига сайлов қонунларининг қабул қилиниши 200
2. Туркистон ўлкасида Давлат Думасига сайловлар ва унинг
адолатсизлиги 201
3. Подшо ва Туркистон вакиллари ўртасида зиддиятнинг келиб
чиқиши 203

VIII Б.О.Б. БИРИНЧИ ЖАҲОН УРУШИ ВА УНИНГ ТУРКИСТОН ЎЛКАСИГА ТАЪСИРИ.
ХОНЛИКЛАРДАГИ ИЖТИМОЙ-СИЁСІЙ ВА МАДАНИЙ ҲАЁТ

31-§. Биринчи жаҳон уруши ва унинг Туркистон ўлкасига таъ-
сири. Туркистонда Туркияга қардошлик ёрдами ҳаракатининг бош-
ланиши 206

1. Биринчи жаҳон уруши арафасида ўлкадаги вазият. 206
2. Биринчи жаҳон урушининг бошланиши ва Россияда сафар-
барлик. Норозилик ҳаракатининг кучайиши 206
3. Туркистонда «фавқулодда ҳолат» жорий этилиши 207
4. Маҳаллий ишчи ва ҳунармандлар орасидаги норозилик ҳа-
ракатлари 207
5. Уруш йилларида Туркистон халқларининг Туркияга қардош-
лик ёрдами 210

32-§. 1916 йилги миллий озодлик ҳаракати ва унинг бостири-
лиши 213

1. Миллий озодлик ҳаракатининг бошланиш сабаблари 213
2. Мардикорлар рўйхатини тузиш 214
3. Халқ норозилик ҳаракатининг бошланиши 216
4. Жиззах қўзғолони — миллий озодлик ҳаракатининг юқори
шалласи. Унинг бостирилиши 219

33-§. XIX аср охири ва XX аср бошларида Бухоро амирли-
гининг ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий аҳволи. Бухоро-Россия му-
носабатлари 223

1. Бухоро амирлигининг ярим мустахлакка айлантирилиши 223
2. Амирликда ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий ҳаёт 225
3. Амирликда халқнинг аҳволи ва норозиликнинг кучайиши. 227

4. Бухоро амирлигида маданий ҳаёт ва жадиdчиликнинг вужудга келиши	229
34-§. XIX асрнинг охири — XX асрнинг бошларида Хива хонлигининг ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий аҳволи. Жадиdчиликнинг вужудга келиши ва маданий ҳаёт	233
1. Хонлиқнинг ижтимоий-сиёсий аҳволи	233
2. Пахта яккаҳоқимлигининг бошланиши ва унинг оқибатлари. Хива—Россия иқтисодий муносабатлари	234
3. Хонликда халқ қўзғолонлари ва уларнинг бостирилиши	237
4. Хонликда маданий ҳаёт. Жадиdчилик оқимининг вужудга келиши	240
Хулоса	246

ҲАЙДАРБЕК БОБОВЕКОВ,
ЖУМАБОН РАҲИМОВ,
ҲАМДАМ СОДИҚОВ

ЎЗБЕКИСТОН ТАРИХИ

8-синф ўқувчилари учун дарслик

Тошкент «Ўқитувчи» 1996

Таҳририят мудири *С. Мўминов*
Муҳаррир *И. Шоймардонов*
Бадний муҳаррир *Э. Нурмонов*
Техник муҳаррир *С. Турсунова*
Мусахҳиҳ *Ш. Тулагинов*

ИБ 6947

Матрицадан босишга рухсат этилди. 17.08.95. Бичими 60×90^{1/4}. Тип. қоғози. Кегли 10 шпенсиз. Литературная гарнитураси. Юқори босма усулида босилди. Шартли б. л. 16,0+0,5 в. л. Шартли кр.-отт. 18,31. Нашр. л. 15,84+0,51 вкл. 520000 нусхада босилди. Буларга 266.

«Ўқитувчи» нашриёти. Тошкент-129. Навоий кўчаси, 30. Шартнома 07-135-95.

Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот қўмитасининг 1-босмахонасида босилди, 700002, Тошкент, Сағбон кўчаси, 1-берк кўча, 2-уй.